Омелян ПРІЦАК

Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»

Київська бібліотека
давнього українського письменства

«Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім"» — наукова праця професора кафедри історії України імені М. Грушевського Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету, його засновника, академіка НАН України, почесного директора Інституту сходознавства імені А. Кримського — Омеляна Йосиповича Пріцака в обороні автентичності пам'ятки світової літератури «Слова о полку Ігоревім» на противагу представникам т. зв. «скептиків» — А. Мазону, О. Зіміну, Е. Кінану, які вважають український епічний твір XII ст. фальсифікатом XVIII ст. Із спогадів Омеляна Пріцака: «До історичності «Слова» я взявся 50 років тому, опублікувавши деякі статті. Саме в цей час (1961—1982) один з моїх гарвардських колег і близьких приятелів професор Роман Осипович Якобсон, видатний філолог, розпочав хрестоносний похід в обороні автентичності «Слова о полку Ігоревім». Спочатку він просив мене опрацювати орієнтальні елементи «Слова», а опісля подати історичний коментар до запланованого ним видання того знаменитого твору. Я з великим запалом кинувся до праці, але виявилося, щоб написати монографію про «Слово», я мав вияснити початки Русі. Праця затяглася — я мав вивчити староісландську мову, навчитися вживати наукову літературу новими скандинавськими мовами. Моя монументальна праця «Походження Русі» у трьох томах увінчалася успіхом. Два перші томи завершили моє дослідження над скандинавськими джерелами: т. І англомовний вийшов друком у Гарвардському Університеті у 1981 р., в Україні українською мовою в 1997 р. у видавництві «Обереги», а також т. ІІ українською мовою у 2003 р. Том ІІІ завершив моє дослідження над арабо-перськими джерелами у зв'язку з проблемами походження Русі. Сподіваюся, що мої колеги і вдячні учні Інституту сходознавства імені А. Кримського НАНУ і УНІГУ надрукують працю в повному обсязі в Києві і Кембріджі. Нарешті я повернувся до «Слова». Тим часом мій друг, Роман Якобсон, помер, не побачивши нової версії моєї монографії «"Слово о полку Ігоревім" і Євразійський степ», яка зосталася в рукописі. Але я вдячний Якобсонові за стимул повернутися всеціло до історії України, а також за впровадження мене до суті структуралізму. Так повстала моя структурально-функціональна теорія історичної візії на базі встановлених дихотомним аналізом історичних фактів у структурах закінчених історичних циклів. Я щасливий, що ця монографія потрапить до українського читача скоріше, ніж англійський оригінал. Пишучи працю «Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім"», я мав на увазі найперше потреби української науки».

Омелян
ПРІЦАК

Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»

Київська бібліотека
давнього українського письменства

Омелян Пріцак

Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»

Київ
Видавництво «Обереги»
2008

Kyivan Library of Early Ukrainian Literature

Studies Volume 7

OMELJAN PRITSAK

When and by whom «THE IGOR' TALE» was written

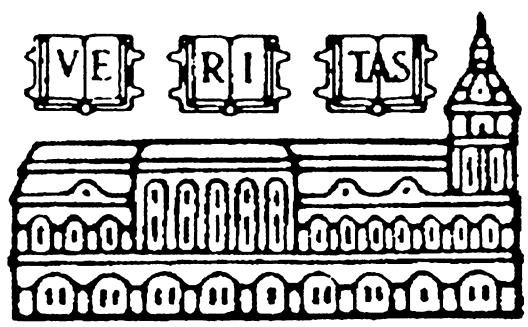

Harvard University Ukrainian Research Institute
The Academy of Arts and Sciences of Ukraine
T. Shevchenko Institute of Literature
The Academy of Arts and Sciences of Ukraine
A. Kryms'kyj Institute of Oriental Studies

Київська бібліотека давнього українського письменства

Студії Том 7

ОМЕЛЯН ПРІЦАК

Коли і ким було написано «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

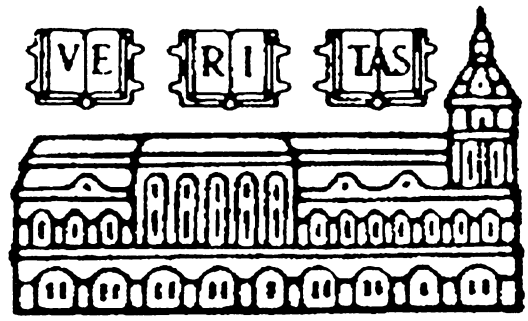

Український Науковий Інститут Гарвардського Університету
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка
Національної Академії наук України
Інститут сходознавства ім. А. Кримського
Національної Академії наук України

ББК 83.34УКР1
П77

Тільки після виходу у світ монументальної праці «Походження Русі» (тт. 1, 2) Омелян Пріцак завершив цикл наукових досліджень про Давню Русь саме проблемами походження «Слова о полку Ігоревім» — шедевра світової літератури доби Київської Русі.

Визначний філолог, лінгвіст, сходознавець, історик, орієнталіст широкого профілю світового масштабу всебічно опрацював 16 ключових елементів у взаємозв'язку з проблемами епохи «Слова о полку Ігоревім». Основну увагу у своїй праці вчений концентрує на вивченні людини не в ізоляції, а в суспільстві — з його баченням світу, відповідним епосі менталітетом.

Ця праця написана автором в унісон з хрестоносним походом всесвітньовідомого вченого-лінгвіста, професора Гарвардського Університету Романа Якобсона в обороні автентичності «Слова о полку Ігоревім» на противагу т. зв. «скептикам» щодо пам'ятки: А. Мазону, О. Зіміну, Е. Кінану.

Структурально-функціональна теорія О. Пріцака історичної візії на базі встановлених дихотомним аналізом історичних фактів у структурах закінчених історичних циклів дала можливість автору розв'язати дві найважливіші проблеми, а саме: коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім».

Розрахована на філологів, лінгвістів, сходознавців, істориків, етнографів та всіх, хто цікавиться проблемою автентичності пам'ятки давньоруської літератури.

Збережено оригінальність тексту і деякі особливості стилю автора.

На обкладинці і суперобкладинці: «Військо Ігоря Святославича захоплює половецькі вежі» (Радзивіллівський список Лаврентіївського літопису, арк. 233), фоторепродукція Gary and Cheril Mezack, фото Омеляна Пріцака Тані Д'Авіньйон.

Редакційна колегія

Микола Жулинський, *голова*
Микола Сулима, *заступник*
Омелян Пріцак
Ярослав Ісаєвич
Ігор Шевченко
Джованна Броджі-Беркофф
Дмитро Наливайко
Василь Німчук

Відповідальний редактор
Микола Сулима

© О. Пріцак, 2008
© Склад, редакція, комп'ютерний оригінал-макет, художнє оформлення ТОВ «Видавництво «ОБЕРЕГИ», 2008

ISBN 966-513-076-5

Присвячую оцей твір моїм друзям – блаженної пам'яті Олі Дужій, її чоловікові докторові Ярославу Дужому та фондові родини Дужих у моєму УНІТУ, який взяв на себе кошти видання моєї праці.

Також присвячую цей том блаженної пам'яті Романові Осиповичеві Якобсону, моєму гарвардському другові та вчителеві, який впровадив мене у містерію дослідів «Слова о полку Ігоревім».

Омелян Пріцак

Зміст

Скорочення 10

ПЕРЕДМОВА АВТОРА 13

Методологія цієї праці 18

ВСТУПИ:

I. Основний розвиток досліджень про «Слово» 22

II. Половці і Русь на тлі історії Євразійського степу 28

III. Короткий огляд праці E. L. Keenan-a «Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale» 50

ЧАСТИНА ПЕРША **КОЛИ?**

РОЗДІЛ I — Епоха, в якій нападали на Русь два роди «поганих»: степові (Половці) і лісові (Литва з Ятвягами) 63

РОЗДІЛ II — Епоха Третього Хрестового походу (1190—1192 рр.) 66

РОЗДІЛ III — Епоха, в якій у європейській літературі відновилася тема Троянської війни 70

РОЗДІЛ IV — Епоха володарів і державців, які стали інформантами своїх біографів 74

РОЗДІЛ V — Епоха Тмуторокані на Русі 77

РОЗДІЛ VI — Епоха, коли на Русі існувала інституція «каганату» 81

РОЗДІЛ VII — Епоха, в якій «великий» стосовно Руського князя був тільки епітетом, але не назвою інституції 89

РОЗДІЛ VIII Епоха, в якій вживали два типи метальних снарядів: «шереширъ» і «грецький вогонь» 91

РОЗДІЛ IX Епоха Пліснеська і сон князя Святослава Всеволодовича (1125—1194). Проблема Кисані 100

РОЗДІЛ X Епоха Дунаю на Русі 104

РОЗДІЛ XI Епоха, в якій слово «король» мало на Русі і в Євразії значення «король Угорщини» (Rex Hungariae) 112

РОЗДІЛ XII Чому Морава на Русі? 115

РОЗДІЛ XIII «У Римъ». Епоха, в якій процвітав Рим (Римов) на Русі 118

РОЗДІЛ XIV Колофон у «Слові о полку Ігоревім» 123

РОЗДІЛ XV Епоха «Тьмутораканьскый блъванъ» (бл. 1071—1205 рр.) ... 126

РОЗДІЛ XVI «... до куръ Тмутороканя» 130

РОЗДІЛ XVII Епоха, коли вживали Харалуг/ «харалужныи» 133

ЧАСТИНА ДРУГА **ХТО?**

РОЗДІЛ I Незвичайна історія Володислава Кормильчича 139

РОЗДІЛ II Літературна і наукова вартість *Заклику* Кормильчича 155

РОЗДІЛ III Роман Мстиславич Галицький († 1205 р.) про автора «Слова» ... 157

РОЗДІЛ IV Анафема Кормильчича 159

ЧАСТИНА ТРЕТЯ **ЕКСКУРСИ**

Інформація про Екскурси 163

ЕКСКУРС I «Слово о полку Ігоревім» як історичний документ 165

ЕКСКУРС II Не-«дикі» Половці 178
ЕКСКУРС III «Деремела = Бродники» 187
ЕКСКУРС IV «Хинова» 202
ЕКСКУРС V «Толковини» 205
ЕКСКУРС VI Ще раз про «Ходину» 209
ЕКСКУРС VII Комани 214
ЕКСКУРС VIII Деякі рефуґії (резиденції) Степових імперій Євразії 216
ЕКСКУРС IX «...время Бусово» 227
ЕКСКУРС X Половецьке слово бос <боз у значенні 'сірий' 231
ЕКСКУРС XI Імена двох головних Половецьких ханів у «Слові» Гзакъ і Кончак 235
ЕКСКУРС XII Одна імперська Половецька династія 239
Висновки 247
Лексеми «Слова», які розглядаються у цій праці 269
Бібліографія 271
Коментований покажчик імен і назв 300

СКОРОЧЕННЯ

Бережков Н. Г. = Бережков Н. Г. Хронология русского летописания / АН СССР, Ин-т истории. — М., 1963.

Виноградова В. Л. Словарь-справочник = Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»: [В 6-ти вып.] / Сост. В. Л. Виноградова. — Л., 1965—1984.

ЖМНП = Журнал Министерства народного просвещения.

Зімін О. О. = Зимин А. А. Реформы Ивана Грозного: Очерки социально-экономической и политической истории России середины XVII в. — М., 1960.

ИА = Институт археологии АН СССР.

ИОРЯС = Известия Отделения руского языка и словесности Имп. Академии наук. — СПб.

Іпат./Махновець = Літопис руський / За Іпатським списком пер. з давньорус. Л. Махновець. — К., 1989.

Ипат. лет. = Полное собрание русских летописей: Т. 2. Ипатьевская летопись / Ред. В. А. Шеховцов. — М., 1962.

КСИИМК = Краткие сообщения о докладах и полевых иссле-

дованиях Института истории материальной культуры АН СССР. — М.; Л.

Лавр. лет. = Полное собрание русских летописей: Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку / Ред. М. Н. Тихомиров. — М., 1962.

НАНУ ІУА = Національна Академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.

Новг. І лет. = Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.; Л., 1950.

ПВЛ = Повесть временных лет. — Т. 1—2 / Подгот. текста Д. С. Лихачева; Пер. Д. С. Лихачева, Б. А. Романова; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950.

ПСРЛ = Полное собрание русских летописей. — СПб.; М.; Л.

СИЭ = Советская историческая энциклопедия / Ред. Е. М. Жуков. — Т. 1—16. — М., 1961—1976.

«Слово» = Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950.

Срезневский. Материалы = Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т., репр. — М., 1958.

Татищев = Татищев В. Н. История российская / Ред. М. Н. Тихомиров. — М.; Л., 1964. — Т. 3, 4.

ТОДРЛ = Труды Отдела древнерусской литературы. — М.; Л.

УНІГУ = Український Науковий Інститут Гарвардського Університету.

Энциклопедия «Слова» = Энциклопедия «Слова о полку Игореве»: В 5-ти т. / О. В.Творогов (отв. ред.); РАН, Ин-т рус. литературы (Пушкин. дом). — СПб., 1995.

AEMAe = Archivum Eurasiae Medii Aevi. — Lisse, Netherlands; Wiesbaden.

AOH = Actos Orientalia Hungarica. — Budapest.

CC = Drimba, Vladimir. Codex Comanicus / Éd. diplomatique avec facsimilés. — Bucarest, 2000.

Čiževska T. = Čiževska, Tatjana. Glossary of the Igor' Tale. — London; Paris, 1966.

DAI = Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio / Greek text ed. by Gyula Moravcsik. English transl. by Romilly J. H. Jenkins. — Budapest, 1949.

Ed. pr. = Editio princeps = Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новагорода-Северского Игоря Святославича,

писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие. — М., 1800.

Enz. des Islam = Enzyklopaedie des Islam. — Leiden; Leipzig, 1913—1936. — Band. 1—4.

Enc. of Islam = The Encyclopaedia of Islam. New ed. — Leiden; London; Brill, 1960—1980. — Vol. 1—5.

HURI = Harvard Ukrainian Research Institute.

HUS = Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge, Mass.

IJSLP = International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. — The Hague.

Keenan E. = Keenan, Edward. Josef Dobrovský and the origins of the Igor' Tale. — Cambridge, 2003.

Mazon A. = Mazon, André. Le Slovo d'Igor // Travaux publiés par l'Institut d'Etudes Slavts. — Paris, 1940. — Vol. 20.

MSFOu = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. — Helsinki.

MGH = Monumenta Germaniae Historica. — Hannover; Berlin. — 1819.

The Oxford Dictionary of Byzantium (Dict. of Byzantium) = The Oxford Dictionary of Byzantium / Ed. Alexander Kazhdan. — Oxford; [New York], 1991. — Vol. 1—3.

REW = Vasmer, M. Russisches etymologisches Wörterbuch: 3 volumes. — Heidelberg, 1953—1958.

ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. — Leipzig; Wiesbaden.

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

У роках 1928—1936 я одержав середню освіту у Польській 1-й гімназії класичного типу в м. Тернополі (Галичина). Ця гімназія втішалася своїм високим науковим рівнем, тому мої батьки віддали мене туди на навчання. Наша гімназія була за часів Габсбургської династії єзуїтським колегіумом із латинською та німецькою викладовими мовами. В мої часи ситуація змінилася, старі ц.-к., цебто цісарсько-королівські професори, або померли, або пішли на пенсію, їх заступили колишні офіцери польської армії, які пройшли відповідні підготовчі курси. Згідно з новою польською системою навчання, учні гімназії не повинні були переобтяжуватися наукою, а метою гімназійного виховання була підготовка нової генерації громадян Польської держави. Але були винятки: німецьку мову і літературу викладав — ще в стилі давніх професорів — професор Моріц Мозлер, котрий студіював у Відні, де мав можливість увійти до кола австрійських інтелектуалів. Професор М. Мозлер не тільки досконало володів своїми дисциплінами, але мав талан передати свій досвід

своїм студентам. Це я Йому завдячую, що коли у 1943 р. мав змогу дістатися до Берліна, то почувався зразу там як вдома, слухав лекції німецьких професорів і міг брати участь у наукових дискусіях німецькою мовою. Це був свого роду парадокс, що, коли гітлерівці зайняли Галичину, одним з перших, якого вони зліквідували, був носій німецької культури професор М. Мозлер, тільки за те, що він був євреєм. У протилежності до професора Мозлера молодий учитель історії Фердінанд Лєрхер уже не студіював в університеті, а після того, як демобілізувався із польської армії, пройшов спеціальні курси для вчителів середніх шкіл. Він був дуже приємною людиною і радо допомагав студентам без різниці їх походження. Але він мав ахіллесову п'яту: не дістав належної фахової підготовки. Гімназійні студенти, як звірята, які занюхають слабкість у свого зверхника, забували про допомогу, яку діставали від Лєрхера, а прямо насолоджувалися ставленням йому запитань, на які, ви слушно здогадалися, він не міг відповісти. Ця інквізиція тривала понад місяць, і професор Лєрхер все-таки знайшов для себе вихід із розмов зі мною, а теж із моїх іспитів, а також що він чув від старших гімназистів про мене (я був тоді у 4-му класі, а всіх класів було 8). Загальна опінія в школі була, що я найкращий історик гімназії. Коли мої колеги знов поставили викладачу Лєрхеру запитання, на яке він не міг відповісти, той героїчно вийшов із ситуації: він просто закликав мене до кафедри і сказав: «На це питання із історії Тридцятилітньої війни може відповісти О. Пріцак». Опісля я дійсно справився із тим запитанням. Мої колеги ще кілька разів нападали на професора Лєрхера, але він усе надавав слово мені, так що вся насолода у моїх товаришів пропала, і вони дали йому спокій. Я цілком не був гордий із того, що став помічником професора. Я сподівався в гімназії навчитися історичному методу, але це сталося після того, як я почав студії в університетах.

Із причин, яких я не розумію, гімназійна влада часто міняла професорів польської мови і літератури (п'ять разів за час мого восьмилітнього побуту там). Два з них відіграли велику роль у моєму інтелектуальному розвитку. Перший — доктор Францішек Махальський — студіював у Львові, крім полоністики, також ще іраністику; коли мої колеги проінформували його, що я цікавлюся перською мовою, він запропонував мені позичати із своєї приватної бібліотеки німецькі підручники з перської мови. На їх базі я склав для свого вжитку граматику перської мови, яка, на жаль, разом з моєю бібліотекою загинула, коли більшовики прогнали мою маму Емілію Пріцак із її дому і забрали все, що було у нас на господарці. У противенстві до професора Ф. Махальського, який завжди був модно

одягнений, професор Рибінський ходив у зношеному одязі, так що його було тяжко відрізнити від будь-якого візника; але він володів прекрасно не тільки польською мовою і літературою, а також мав добру підготовку у всесвітній літературі, крім того, мав добрі знання з української літератури, що в польській гімназії було виїмковим. У той час я зацікавився світовим романтизмом і реалізмом, так що у мене було багато проблем, які я обговорював із професором Рибінським; він охоче позичав мені цікаві літературні новинки, але одного дня передав мені невеличку книжечку, що, як виявилося, була польським перекладом «Слова о полку Ігоревім» пера знаменитого польського поета Юліана Тувіма (1871—1948 рр.). Це була перша моя зустріч зі «Словом». Я досі вдячний професорові Рибінському за те, що Він познайомив мене з тим архітвором давньоруської творчості. В місцевій українській книгарні я придбав «Слово о полку Ігоревім» у перекладі на сучасну українську мову Василя Щурата, Львів, 1907. На жаль, тоді я не міг знайти в книгарнях оригінального тексту «Слова». Але в нашій гімназійній бібліотеці була багата колекція видань XIX ст., якою, звичайно, ніхто не користувався. В ній я знайшов «Историческую хрестоматию» Федора Буслаєва, М., 1861, де був надрукований текст за першим виданням «Слова». Я зробив з нього копію і не раз зачитувався у «Слові». На цьому закінчився перший період мого знайомства із цією пам'яткою. Восени 1936 р. я поїхав до Львова продовжувати студії, там я знайшов чудового керівника в особі історика Івана Крип'якевича. У квітні—жовтні 1940 р. я приїхав до Києва в аспірантуру зі сходознавства на запрошення академіка Агатангела Кримського, якого невдовзі арештували, а я залишився без керівника. В цей час тривала Друга світова війна, і я, скориставшись першою нагодою, переїхав до Берліна. Там я мав щастя зустріти професора Ганса Гайнріха Шедера (Schaeder), який був універсальним ученим типу Ренесансу — блискучим філологом, сходознавцем, істориком, філософом, теологом, крім того, професійним піаністом.

З початком бомбардувань Берліна учений мусив покинути свій дім, прекрасну бібліотеку і переїхати в Ґеттінґен, де дістав дві кафедри: із сходознавства й історії релігії. Я поїхав за ним до його нового місця побуту, і там в 1948 р. захистив свою докторську дисертацію і дістав посаду доцента (після габілітації). Тема моєї докторської дисертації: «Караханідські студії», цебто історія першої ісламсько-каганськ-тюркської династії Караханідів у Центральній Азії (840—1212 рр.). Ми не раз з професором Гансом Гайнріхом Шедером займалися аналізом «Слова», але мої обов'язки не дозволяли мені глибше зайнятися цією темою. В Ґеттінґені я мав нагоду на одній доповіді познайомитися із Романом Осиповичем Якобсоном, провідником

американських славістів. Коли в 1964 р. Гарвардський університет створив для мене кафедру тюркології, я з сім'єю переїхав до Гарварду. Тепер майже кожного дня я зустрічався із Романом Якобсоном, який мав уже якісь запитання до мене відносно тюркськомонгольської філології, а також східних елементів у «Слові». Нарешті я повернувся до проблематики «Слова». Роман Якобсон вів цілий рік семінар, присвячений «Слову», який щороку відновлювався. Він запросив мене брати активну участь у семінарі, що я із задоволенням й робив.

Професор Гарвардського університету Роман Якобсон був одним із засновників Празької лінгвістичної школи структуралістів, він охоплював своїми енциклопедичними знаннями всі мови світу і знаходив нові синтези. У 70-х роках у Романа Якобсона визріла ідея нового видання «Слова» із відповідними коментарями, він запросив мене взяти участь у цьому як співавтора. Роман Якобсон перебирав у цьому плані текстологічні, філологічні, літературознавчі аспекти «Слова»; моєю відповідальністю були історичні та сходознавчі проблеми «Слова», але вже 17 липня 1982 р. Роман Осипович Якобсон помер, деякі із матеріалів, зібраних тоді мною, я використовую в цій книжці. При цій нагоді я хочу підкреслити, що Роман Осипович був головним оборонцем автентичності «Слова» і його датування — кінця XII ст. У 1989 р. я пішов на пенсію у Гарварді, якраз тоді я дістав запрошення від президента Української Національної Академії наук академіка Бориса Євгеновича Патона переїхати до Києва і зорганізувати там Інститут сходознавства. Перед тим я мав змогу створити і зорганізувати УНІГУ, сполучивши ці дві позиції, я запрошував до Гарварду вчених із України, зокрема О. В. Мишанича (1933—2003). В той час О. В. Мишанич планував видати україномовну енциклопедію «Слова» і запросив мене до співпраці над цим проектом. Професор Сумського педагогічного інституту Павло Охрименко (Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 379—380), починаючи з 1983 р., організовував річні конференції (1984, 1985, 1988, 1990, 1992), присвячені «Слову», його науковим консультантом був Олекса Мишанич, який запросив мене взяти участь у кількох конференціях, що дало мені змогу запізнатися ближче із Чернігово-Сіверською Руссю. Тоді я мав можливість відвідати м. Путивль і м. Новгород-Сіверський. Останній своїм географічнім розташуванням (водними ресурсами) зробив на мене велике враження і нагадав мені Великий Новгород, який я роком раніше відвідав, маючи такого знаменитого провідника, як професор Валентин Янін.

Коротко до своєї смерті Олекса Мишанич прислав мені свою останню збірку статей під заголовком «На переломі», в якій подав

свою негативну критику монографії E. Keenan-a. Перед смертю у нашій останній телефонній розмові Олекса просив мене прискорити закінчення моєї монографії про «Слово», бо, як Він говорив: «Кіненська пошесть дійшла вже до України через журнал «Критика».

Моя праця стала можливою завдяки фінансовій допомозі із фонду Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету панства Дужих, бл. п. Олі і п. д-ра Ярослава. Також дякую за співпрацю УНІГУ та видавництву «Обереги» в особі пані Наталії Охмакевич, накінець я хочу назвати мою дружину Ларису, яка не тільки відповідала за технічну сторону, але як перший читач мого твору робила чимало поправок та виправлень, інших недотягнень мимо мого спротиву, зате читач буде їй дуже вдячний і навіть я, який спочатку дещо противився.

Кожен дослідник «Слова» та його доби знає, що багато проблем вимагають нового підходу і нової методології. На мою думку, дві такі проблеми найважливіші, а саме: коли і ким було написано «Слово». Тому я обмежився у своїй праці тими двома проблемами.

Омелян Пріцак
24 грудня 2005 р.
Wellesley

МЕТОДОЛОГІЯ ЦІЄЇ ПРАЦІ

Методологія до першої частини

«Слово» дійшло до нас у пізнішій копії без дати і без автора, властиво, це типово для творів стародавніх і середньовічних, тому немає потреби вважати автентичність «Слова» винятком: справа не у «Слові», а в тому, що за останніх 200 років після його відкриття вченим не вдалося досі виробити відповідної методології, яка б раз на все розв'язала би питання автентичності твору.

В міжчассі світова наука відкрила нові можливості. Я маю на увазі французьку історичну школу «Анналів», яку заснували два знамениті історики і соціологи: Люсьєн Февр (Lucien Febvre — 1878—1958 рр.) і Марк Блок (Marc Bloch — 1886—1944 рр.). Вищеназвані вчені не оперували дослідами окремих осіб і фактів. Вони сконцентрували увагу у своїх працях на тотальному підході до дослідів над колективною свідомістю конкретної минулої епохи. Ці вчені впровадили новий термін як вихідну точку своїх дослідів: mentalité (ментальність)[1].

А. Я. Гуревич у російському виданні твору Л. Февра «Combats pour l'histoire» («Бои за историю») пише: «Слово «mentalité», що означає ключове поняття, введене Февром і Блоком в історичну науку, важко перекласти однозначно. Це і «умонастрій», і «розумові настанови» і «колективні уявлення», і *«склад ума»*. Але, правдоподібно, поняття «бачення світу» ближче передає той зміст, який вони вкладали в цей термін, застосовуючи його до психології людей минулих епох. Поняття «mentalité» набуло «права громадянства» якраз в той час, коли Февр почав боротьбу за «оновлення історичного знання»[2]. Тут треба зразу додати, що ментальність не є незалежною психологічною величиною, а свого роду дзеркальним відбиттям історичного розвитку епохи.

Історія — це постійний процес, без жодної затримки, від часу, коли homo sapiens став свідомою себе людиною і який, правдоподібно, триватиме до кінця існування людей на Землі. Одначе економічні, суспільні, культурні, релігійні елементи вкладаються у конкретні епохи, які мають спільні загальні риси, наприклад, грецька філософія, прийняття об'явленої релігії: іудаїзм, християнство, мусульманство, Гуманізм, Реформація, капіталізм, романтизм, позитивізм, соціалізм і націоналізм. Тому поодинокі епохи історичного розвитку можуть бути вивчені дослідниками. Вивчення даної історичної епохи дає можливість розпізнання — відповідно епосі — менталітету.

У підсумку можна сказати, що Нова історія, як дисципліна, що базується на вивченні менталітету, не має в центрі своєї уваги історію держави і політичної історії, а основну увагу концентрує на вивченні людини не в ізоляції, але в суспільстві, з його баченням світу із усіми проблемами даної епохи.

Тому теорія менталітету повинна дати позитивну розв'язку питання, коли і ким було написано «Слово». Отже, дослідник менталітету епохи повинен у першу чергу всебічно дослідити історичні проблеми даної епохи у взаємозв'язку, а не в ізоляції. Ще раз хочу підкреслити, що поодинокі слова даного твору або їх запозичення з інших мов в ізоляції не надаються для встановлення часу написання твору, тому вони не є ключовими поняттями епохи твору. Більшість слів мов світу — нейтральні у відношенні до хронології їх написання, наприклад, слово стріляти не має жодної вартості, взяте в ізоляції. Тільки коли подається, чим стріляли? Це дає змогу датування. Зокрема, коли стріляли стрілами — це вказує на період до VIII—X ст. Коли стріляли «шерешірами» («живим вогнем», або «грецьким вогнем») — це період поміж X — початком

XIII ст. Коли стріляли вогнепальною зброєю, наприклад, з гармат, — то це період після XV ст.

В цій праці я вивчив шістнадцять ключових елементів, характерних для епохи, що дало мені можливість датувати епоху «Слова»: кінець XII — початок XIII ст.

Методологія до другої частини

Для встановлення ідентичності автора «Слова» я слідую за порадами Марка Блока[3]. Він підкреслив, що всі свідки, мертві і живі, не люблять говорити, тому треба змусити їх це зробити. Передумова у цій справі — це добре знання епохи і її діячів на даній території. Важливо тут вибрати достовірного і добре поінформованого свідка, а щоб це зробити, треба уважно простежити його взаємини з іншими діячами цього історичного періоду.

Провідний візантолог світу Олександр Каждан (раніше працював у Радянському Союзі, пізніше став працювати у Центрі Візантійських Студій Гарвардського Університету Dumbarton Oaks, у Washington-і) в своєму програмному творі «Народ і політична сила у Візантії» пише таке: «...Можна також ставити запитання джерелам, творці яких ніколи не думали, що їх можуть про це запитати. Ось чому вони, несвідомі того, подали факти, що стояли поза їх інтересами і уявою середньовічних авторів. Ми тут назвемо цей тип інформації — непрямою. Непряма інформація не тільки дозволяє дослідити багато проблем, які в джерелах не дискутуються; крім того, ця інформація задовольняє зацікавлення модерної науки перед феноменами, що були приховані для самих візантійців.

Як довго політична історія була основною метою візантійських студій, де вчені концентрувалися на політичних подіях і критично досліджували на базі різноманітних джерел дискриптивним (описовим) і інтерпретивним (коментуючим) методом науку, то вона в основному задовольняла її потреби і читача. Тепер, коли історичний досвід концетрується більше на проблемах візантійської цивілізації і культури, або більш точно, на вивченні візантійської людини, завдання змінилося»[4].

Мою увагу привернули дії двох головних діячів Галицької землі після смерті Осмомисла. Якщо залишити на боці дії сусідів (Угорщина і Польща), тоді залишаться два руські діячі епохи: голова боярів Володислав Кормильчич та Волинський князь Роман Мстиславич, що вирішив зайняти багатий Галич, хоч не був членом родини Осмомисла. На взаєминах тих обох діячів я сконцентрував свою увагу. Вони мусили ввійти у конфлікт між собою, бо

Кормильчич підтримував кандидатуру Володимира Ігоревича як майбутнього легітимного Галицького князя. Володимир Ігоревич був онуком Осмомисла як син його дочки, яку «Слово» називає Ярославна. Володислав Кормильчич написав Колофон до свого твору, де він є на стороні Володимира Ігоревича, і закінчує свій Колофон «Славою Володимиру Ігоревичу».

Роман Мстиславич оцінив цей Колофон як пропагандивну акцію Володислава Кормильчича на користь свого кандидата на Галицький престол Володимира Ігоревича, проти якого і з яким він (Роман) боровся за Галицький престол.

Власне тому Роман Мстиславич велів арештувати Володислава Кормильчича. У такий спосіб Роман Мстиславич назвав нам, не хотячи, ім'я автора «Слова». Ним був голова боярів Галича Володислав Кормильчич, дуже цікаву кар'єру якого я зреконструював у першому розділі другої частини цієї праці.

---

[1] Burgère A. La notion de mentalité chez Mark Bloch e Lucien Febvre, deux conceptions, deux filiations // Revue de synthèse historique. — Paris, 1983. — Ser. 3. — Vol. 8. — P. 333—345.

[2] Bloch M. Apologie pour l'historie ou Metier d'historien. — Paris, 1961. Febvre L. Combats pour l'histoire — Paris, 1953. Обидві книги існують у доброму перекладі на російську мову під редакцією і з післямовою Аарона Гуревича: Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / Пер. Е. М. Лысенко; Примеч. и ст. А. Я. Гуревича. — 2-е изд., доп. — М., 1986: Післямова А. Гуревича. — С. 182—247. Февр Л. Бои за историю: [Сб. ст.] / Пер. А. Бобовича и др.; Ст. А.Я. Гуревича; Коммент. Д. Э. Харитоновича. — М., 1991: стаття А. Я. Гуревича. Уроки Люсьена Февра. — С. 501—597; див.: Hutton P. H. The History of mentalités: the New Method of Cultural History // History and Theory: Studies in the philosophy of history: Publ. quarterly. — Middletown, 1981. — Vol. 20. — № 3. — P. 237—259.

[3] Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. — С. 38—39.

[4] Kazhdan A., Constable G. People and Power in Byzantion. An introduction to modern Byzantine studies. — Harvard; Washington, 1982. — C. 165.

ВСТУП І

Основний розвиток досліджень про «Слово»

Amicus Plato sed magis amica veritas*.
(Платон — приятель, але істина — більший друг.)

У 1800 р. в Москві вийшла друком невелика книжка (46 с.) у 1200 примірниках, з яких більшість загинула в пожежі 1812 р. у Москві, залишилися відомими близько 70 примірників. Заголовок книжки був: «Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльного князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русским языкомъ въ исходѣ 12 столетія съ переложеніем на употребляемое нынѣ нарѣчіе».

Ця невелика книжечка зробила епоху в поглядах на історію культури часів Київської Русі. Видавцем був власник рукопису граф Олексій Іванович Мусін-Пушкін (1744—1817 рр.) із Ярославля, археограф-любитель і колекціонер давньоруських рукописів. Йому допомагали Микола Миколайович Бантиш-Каменський (1737—

* Професор Е. Keenan був свого часу моїм учнем і співробітником.

1814 рр.), директор архіву Колегії міністерства закордонних справ у Москві і видавець документів, а також Олексій Федорович Малиновський (1762—1840 рр.), історик-архівіст, помічник Бантиш-Каменського. Вони встановили, що рукопис «Слова» не був оригіналом, а копією, зробленою у XV або XVI ст., крім того, «Слово» дійшло у конволюті, оправленому як колекція восьми рукописів величини аркуша; рукописи були поміж XIV і XVII ст. Першою складовою частиною конволюта був Хронограф, або всесвітня історія, який називається там Гранаграф. Третім текстом було «Сказаніе об Индіи богатой» (про цей текст див. с. 15). П'ятим рукописом було власне «Слово о плъку Игоревѣ»[1]. За Мусіним-Пушкіним, Гранаграф походив із Спасо-Ярославського монастиря у Ярославлі і був у віданні архімандрита цього монастиря Йоіля (Івана) Биковського (1726—1798 рр.), у якого десь бл. 1780 р. купив його для Мусіна-Пушкіна один із його комісіонерів[2]. Деякі вчені, а спеціально Г. М. Моісеєва (1922—1993 рр.)[3], подають, що такий подарунок Мусіну-Пушкіну міг зробити тільки його приятель архієпископ Ростовський і Ярославський Арсеній Верещагін (1736—1799 рр.). Невдовзі після публікації «Слова» почалася дискусія про цю пам'ятку. Вона не вся йшла по лінії справжнього наукового діалогу, а була дещо зведена з нормального тору через те, що на початку XIX ст. російська інтелігенція була під впливом поем Оссіана і хотіла все трактувати у містично-романтичному ключі. Одначе «Слово» не стало російською версією Оссіана, тим більше, що скоро виявилося, що пісні Оссіана були модерною фальсифікацією. Ця дискусія кинула також підозри про фальсифікат і на «Слово», все-таки аж до 1940 р. в основному вчені вели досліди і дискусію про «Слово» як пам'ятку літератури Давньої Київської Русі.

Зміну принесла публікація французького славіста Андре Мазона (1881—1967 рр.; André Mazon. Le Slovo d'Igor)[4]. Розвиваючи ідею свого учителя Луї Леже (1843—1923 рр.)[5], який вважав, що «Слово о полку Ігоревім» є не оригінальним твіром, а фальсифікатом на базі «Задонщины», А. Мазон встановив наступні чотири критерії, які стали базою для так званої школи «скептиків»: а) «Слово» — це не твір XII—XIII ст., зв'язаний безпосередньо з походом князя Ігоря 1185 р., а фальсифікат, який він окреслює терміном «pastiche», цебто стилізація з уривків різних текстів «Задонщины» і «Сказания о Мамаевом побоище», а теж із тексту Іпатіївського літопису про похід із 1185 р. Тому «Слово» як оригінальний твір треба відкинути; б) фальсифікатор скомпілював «Слово» в часи Катерини II, і у «Слові» наявні завойовницькі концепції XVIII ст.; в) взагалі А. Мазон уважав, що «Слово» — це свого роду поетичний додаток до т. зв. Ясського мирного

договору 1791 р. (поміж Туреччиною і Росією); г) фальсифікатором «Слова», на думку А. Мазона, був спочатку сам Мусін-Пушкін, а опісля він змінив свою думку і зробив фільсифікатором М. М. Бантиш-Каменського.

Наступну атаку проти «Слова» зробив російський історик Олександр Олександрович Зімін (1920—1980 рр.) у 1963 р[6]. Він в основному повторив усі закиди А. Мазона, додаючи ще деякі менш важливі факти, але в одному вчений з А. Мазоном не погодився, а саме, якщо йдеться про фальсифікатора «Слова». На його думку, ним був архімандрит Йоіль Биковський.

Останній досі напад (2003 р.) на «Слово» — це товстий твір професора Едварда Кінана (Edward L. Keenan) «Йосеф Добровський і походження "Слова о полку Ігоревім"»[7].

Професор Е. Кінан прийняв і ще більше поглибив тези А. Мазона і О. Зіміна, але не міг прийняти їхніх кандидатів на фальсифікатора «Слова». Усі вони, граф Мусін-Пушкін (1744—1817 рр.), Микола Бантиш-Каменський (1737—1814 рр.) та Йоіль Биковський (1726—1798 рр.), на його думку, надто сірі імена, якщо йдеться про науку та літературу. Аби доказати, що «Слово» — це фальсифікат XVIII ст., треба мати більш славного і переконливого фальсифікатора. Тому що серед інтелігенції Російської імперії XVIII ст. він не міг знайти такої персони, він вирішив, що особа найбільш славного в ті часи чеха Йосефа Добровського (1753—1829 рр.) гарантує успіх змагань школи «скептиків». Тому Е. Кінан мусив надати фальсифікатору «Слова» спеціальні характерні риси: Добровський перш за все як єзуїт знав мову Старого Завіту (давньоєврейську), отже, треба було знайти у «Слові» давньоєврейські запозичення. Маючи слабкі знання української галицької топографії, Е. Кінан пояснив українську назву дебр «Кисаню», який розташований біля м. Пліснеська, непотрібно етимоном із єврейської мови, бо цей дебр й по сьогодні в Галичині є Кисань. Другим псевдоєвреїзмом є назва *у Рим*, причому Рим є відома місцевість у Переяславській землі, яку саме у часи походу Ігоря атакували половці, про що пише Іпатіївський літопис, отже, єврейський етимон «урим» Е. Кінана — непорозуміння[8]. Ці етимології є типовими для тих, хто не знає, що таке наука етимологія. Так само псевдочеське слово «алтана» не виступає у «Слові» — це знову непорозуміння професора Е. Кінана, якому детально невідома історія Третього походу хрестоносців[9].

В основному я характеризую працю проф. Е. Кінана у такий спосіб — ця велика праця написана у двох ключах: у справах другорядних для теми — це взірець наукової праці із знанням джерел, наукової літератури, очевидно, є там деякі елементи, з якими можна не погодитися, але в основному це нормальне наукове

дослідження. Другий ключ — цілком іншого характеру — це фантастичний роман (*suspension*), що спирається лише на фантазії професора Е. Кінана. Там немає ані жодних джерел, ані наукової дискусії. Ця частина стосується до властивої теми професора Е. Кінана: відношення Добровського до «Слова». Можна було б думати, що професор Е. Кінан вивчить усі архівні матеріали, зокрема у м. Празі, які належать до його теми, але цього не сталося. Типовим тут є, що Е. Кінан ігнорує, наприклад, інформації книг, які є в його бібліографії, наприклад, Г. М. Моісеєвої «Спасо-Ярославский Хронограф и "Слово о полку Игореве"»! Професор Е. Кінан підкреслює, що Гранаграф ніколи не існував і що він є вигадкою Малиновського[10], також рукопис «Слова» ніколи не існував, бо його написав Й. Добровський. Але у виписках Й. Добровського, що знаходяться в архіві м. Праги (Чехія), факсиміле яких видала Г. М. Моісеєва (на стор. 102—103)[11], маємо виписку рукою Добровського із твору № 3 Гранаграфа «Сказаніе об Индіи богатой». При тому у двох опублікованих виписках рукою Добровського дописано, що це із Хронографа «aus welchem Igor (= «Слово») abgedrukt ward, fängt mit einem Granagraf an» (c. 104). Цим самим сам Й. Добровський підтверджує, що він мав у руках Хронограф і «Слово» у Санкт-Петербурзі 1792 р. Отже, бачимо, що навіть Й. Добровський, а більше відомого кандидата на автора «Слова» у XVIII ст. не можна було б знайти, все-таки не був автором, бо воно, «Слово», не твір XVIII ст.

Невдача професора Е. Кінана, як і його попередників, вказує на слабкість можливостей т. зв. школи «скептиків»[12]. Замість бавитися у висування різних, навіть дивовижних кандидатів автора «Слова», їм треба було б серйозно вивчити XII—XIII ст. Усі три основні «скептики» А. Мазон—О. Зімін—Е. Кінан відзначаються тим, що ігнорують, власне, XII—XIII ст. А. Мазон був спеціалістом російської літератури XIX ст., О. Зімін і Е. Кінан вивчали добу Івана Грозного XVI ст. Очевидно, їм трьом XVIII ст. було ближче, ніж XII—XIII ст.

Вище я подав, що другий ключ у праці Е. Кінана — це пригодницький роман, який не має жодної бази в джерелах, а є продуктом його високорозвиненої фантазії. Коли йдеться про романи того типу, як і детективні романи, звичайно подають на початку книжки листу дійових осіб та хід інтриги, яка є базою роману. Характерною прикметною рисою роману Е. Кінана є те, що всі дійові особи є історичні, але їх дії — це майже виключно власна фантазія автора.

Дійові особи роману Е. Кінана: 1) «Синій ігумен» — Blue Abbé Йосеф Добровський (1753—1829 рр.), єзуїт і найвизначніший славіст свого часу, слабо знав східнослов'янські мови, але у приступі божевілля написав давньоруською мовою шедевр світової літератури «Слово о полку Ігоревім», при тому він не був свідомим свого вчинку[13].

Друга дійова особа: граф Олексій Іванович Мусін-Пушкін (1744—1817 рр.), багатий граф і самодур, колекціонер рукописів, який легко піддається інтригам свого співробітника Малиновського. Третій герой — Микола Миколайович Бантиш-Каменський (1737—1814 рр.) — безбарвний директор архіву. Четверта дійова особа — Олексій Федорович Малиновський (1762—1840 рр.) — історик-архівіст, помічник Бантиш-Каменського, чорний дух і інтриган, подібно до шекспірівського Яґо. П'ята дійова особа: Іван Перфилійович Єлагін (1725—1794 рр.) — письменник-історик, в ролі deus ex machina, яким божевільний Добровський двічі посилав у Росію текст свого підробленого «Слова».

Інтрига — (Plot) — виключна власність професора Е. Кінана.

«Синій ігумен»[14], єзуїт Й. Добровський, у нападі божевілля в 1792—1793 рр. у два заходи написав «Слово», яке, на думку «скептиків», зокрема Е. Кінана, є «pastiche», цебто стилізацією із уривків різних текстів «Задонщины» і «Сказания о Мамаевом побоище» на базі того, що він собі пригадував читання в минулому, коли кілька місяців тому у 1792 р. працював у державних архівах Москви і Санкт-Петербурга[15]. Свій текст «Слова» він передавав двічі письменникові Іванові Єлагіну перед 1794 р., в якому Єлагін помер. Після смерті Єлагіна його бібліотеку й архів купив Мусін-Пушкін і наказав своєму співробітникові Малиновському, щоб він упорядкував архів Єлагіна. Малиновський знайшов тоді текст «Слова», не знаючи походження цього рукопису або його автора, і, ласий на гроші, обдурив Мусіна-Пушкіна, що це копія із збірника типу Гранаграфа. Він теж запропонував, щоби славний граф видав цей текст (без відома Добровського) за його і Бантиш-Каменського допомогою. В цей спосіб було підготовлено «Слово о полку Ігоревім». Не дурно наш спільний приятель гарвардський професор Горацій Лант сказав, коли я його спитав, що він думає про книжку Е. Кінана: «Нед, [професор Е. Кінан], прямо вмовив себе, що «Слово» написав Й. Добровський, тут нічого не можна зробити». Всі труднощі своїх фантазій професор Е. Кінан пояснює з легкої руки, що це таємниці, яких ніхто ніколи не вияснить[16].

---

[1] Див.: Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новагорода-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие. — М., 1800 (далі — Ed. pr. [Editio princeps]). — С. VII.

[2] Калайдович К. Ф. Биографические сведения о жизни, ученых трудах

и собрании российских древностей графа Алексея Ивановича Мусина-Пушкина // Записки и труды Общества истории и древностей российских. — М., 1824. — Ч. 2. — С. 3—48.

[3] Моисеева Г. Н. Спасо-Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве». — Л., 1984. — С. 95.

[4] Mazon A. Le Slovo d'Igor // Travaux publiés par l'Institut d'Etudes Slavts.— Paris, 1940. — Vol. 20.

[5] Leger L. Russes et Slaves. Études politiques et littéraires. — Paris, 1899.

[6] Зимин А. А. Когда было написано «Слово»? // Вопросы литературы. — М., 1967. — № 3. — С. 135—153.

[7] Keenan E. L. Josef Dobrovský and the origins of the Igor' Tale. — Cambridge, 2003 (далі — Keenan E.).

[8] Див. ч. I, розділ IX цієї праці.

[9] Ibid. — Ч. I, розділ XIII.

[10] Ibid. — Ч. I, розділ II.

[11] Моисеева Г. Н. Спасо-Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве». — Прим. 8. — С. 102—104.

[12] Keenan E. — P. 419—420, 422.

[13] Див. Висновки цієї праці.

[14] Див. прим. 13.

[15] Keenan E. — С. 103—107, 395—396, 426.

[16] Ibid. — С. 425, 431.

ВСТУП II

Половці і Русь на тлі історії Євразійського степу

Протягом двох тисячоліть від VII ст до н. е. до другої половини XV ст., коли Великі географічні відкриття зробили нашу Землю, тобто *orbis terrarum*, доступною з усіх сторін, світова історія була своєрідним діалогом поміж номадними кочовими імперіями (*Paces*) і хліборобськими політичними суспільствами (*імперіями*), між якими найважливішими були Китай, Іран та Рим. Розпізнавальними характерними рисами номадних імперій (*Paces*) були три елементи[1]: один з яких був стабільний, а два інші — змінні. Стабільним елементом стала ідея *Pax,* цебто конфедерації номадних племен, в яких пастуралізм був основним джерелом до існування. Також до складу цього елементу входила військова аристократія та племена перекладачів, щоб запевнити функціонування міжнародної торгівлі. Контроль торговельних шляхів став основним джерелом економіки номадних імперій. *Pax* був конфедерацією кількох правлячих кланів, якими керував харизматичний клан у даному періоді (звичайно цей клан давав назву всій конфедерації). Коли

даний клан втрачав свою харизму, то він знищувався новою конфедерацією, яка на його місце вибрала нового правителя — це був перший змінний елемент. Подібно змінним був третій елемент — територія, за умови, що нова територія мала ті самі елементи з погляду економічної стратегії: нова територія повинна була розташовуватися vis-á-vis центру хліборобської держави, щоб легко можна було її шантажувати, а також щоб можна було мати контроль над торговельними шляхами, але з можливостями заховатися і втекти, як, наприклад, у пустелях Монголії. Є цікавий взірець відносно тривання номадних держав. Звичайно вони тривали близько 200 років, але вже протягом другого століття їх існування правлячі аристократичні верстви, які займалися міжнародною торгівлею, переселялися до чужих міст на їхні території і творили там міста-держави, наприклад, у Китайській провінції: (Ґан-су) Китай, Східний Туркестан, Крим.

З появою Київської Русі в IX—X ст. почалася властиво історія Східної Європи. В тому часі сусідами Київської Русі стали дві номадні імперії, які змінювали одна одну. Першою була імперія *Pax* Печенігів[2], а опісля від 1050 р. *Pax* Половців. Власне Половцями ми тут і будемо займатися. В той час на Криму і на Таманському півострові були держави-міста під протекцією спочатку Печенігів, а потім Половців. Ці держави-міста були витвором попередніх номад: Гунів, Готів, Болгар і Хозар.

Назва Половці була давньоруською і мала значення «світложовтий»[3], що відповідає середньовічно-латинському означенню Половців — Pallidi, а також давньонімецькому Valwen, Flavi та вірменському Xartēšk'n. Це було об'єднання племінних груп, а саме: Qipčāq, Qāy, Qūn, Šārī. Остання форма є протомонгольського походження, так як Кай і Кун, і пояснює нам, чому Давня Русь назвала тих номадів — Половцями.

Слово *Šārī* має те саме значення, цебто «блідо-жовтий»[4]. Колір *шарі* — «жовтий» належав до прикметників, котрі, як *кара* — «чорний», вживалися номадами для назви конфедерації. Тоді як назви Qāy, Qūn, Šārī — протомонгольського походження, назва Qipčāq-и — тюркська.

Сходознавці, між ними і автор цієї праці, приймали, що Qipčāq-и мали ще іншу назву, а саме — Кумани (Kuman), одначе, як це з'ясовано у цій праці[5], назва Kumani не має ніякого зв'язку ані з тюркськими, ані з монгольськими мовами. Вона являється візантійською назвою для Половців.

Заки перейти до детальних даних писаних джерел, я вирішив подати коротко про висліди археологічних дослідів, головно на базі праць С. О. Плетньової[6].

Половці були найбільшим союзом кочових племен у Кімакському каганаті IX ст.[7] Тоді центр Половців (Кіпчаків) розташовувався у південно-східному Приуралліі, тоді як центр Кімаків лежав на р. Іртиші. Дві причини примусили покинути Половців Приуралля: по-перше, в той час був демографічний вибух, а друга причина — велика засуха, яка не дала можливості продовжувати кочові цикли[8]. Тепер Половці перейшли на територію Печенігів, що раніше належала Хозарам, розбили Печенігів і стали на 170 років сусідами Русі (1054—1223 рр.)[9]. Через Русь відкрилися для Половців шляхи до багатих країн Східної Європи, а саме: до Угорщини, Болгарії та Візантійської імперії. На трав'янистих степах Київської Русі Половці повернулися до повного кочового циклу, але з часом, під впливом міської культури своїх нових сусідів, Половці стали напівкочовиками, а опісля у XII ст. на території Половців почали з'являтися міста торгових купців, звичайно іранського походження: Аланів, Осетів[10].

У давньоруських літописах засвідчені десятки імен Половецьких князів (ханів), але дуже рідко там подається їх генеалогія і дані, якою територією вони володіли[11]. Найважливіші скупчення Половців (їх вежі, цебто кибитки) були на території дворіччя Сіверського Дінця, де розташовувалися три їхні головні міста із столицею Шарукань, яка мала ще інші назви після головного хана епохи[12]. С. О. Плетньова вперше в археології виробила критерії для встановлення половецької топографії, вона використала для цього різні типи половецьких статуй (так званих «баб», изваяний)[13].

В році 1040 Караханідський принц al-'Abbās b. Muḥammad (з титулом Arslan Tigin)[14] розбив племена, що наступали зі Сходу, які на них нападали, вже після здобуття Уйгурської держави в Ґан-су, переможені Тангутами. Тут йдеться про рештки т. зв. Sha-t'o (Basmil) під проводом династії з племені (Qāy).

Кіпчаки були в основному тюркською частиною Паксу Кімаків[15], яких гуно-болгари і протомонголи звали Šārī (= тюркське *sariy* «блідо-жовтий»), звідти руська назва Половці. Про те, що протомонгольські Qāy і Qūn своєю мандрівкою спричинили ланцюгову реакцію, наслідком якої були мандрівки кочівників від границі Китаю до границі Русі, пише тогочасний арабський письменник Шараф аз-Замāн Ṭāгір ал-Марвазī (писав бл. 1120 р.)[16] і подає такий опис тих мандрівок: «До них [Тюрків] належить і Qūn; вони прийшли із країни Qitāy, боючися Qitā — хана, вони, несторіанські християни, покинули свою батьківщину під натиском потреби в пасовиськах.

До них належав Хорезмшах Ікінджі (1094—1097 рр.), бл. Кочкар. Qūn-ів прогнали групи племен Qāy, що були більш чисельні і сильніші від них, тим-то вони прогнали їх із тих (нових) пасовиськ, опісля подалися на територію Šārī-їв, а Šārī-ї помандрували до території Туркменів, які в свою чергу перейшли на Східну частину території Печенігів, недалеко берегів моря Вірменського (Чорного моря)»[17].

Видатний тюркський філолог і етнограф Маг̲мūд ал-Кāшґарī (писав у році 1077)[18] залишив такий запис про цей похід пізнавших вже зачатки культури проти невірних номадів у такий спосіб, «описуючи військо Басмилів, що воювали із Арслан (Тіґіном), які зібралися разом проти Лева (Арслана)»[19]:

«Це слово «Bökä» (дракон) вживається як ім'я воїнів. Один із вождів (племені) «Yabaqu» був названий «Bökä Budräč». «Найвищий бог підготував для них загибель, коли Ґāзī («борець за віру») князь Арслан Тіґін був на чолі 40.000 своїх воїнів, в той час коли у невірних номадів Yabaqu з Bökä Budräč-ем було 700.000»[20].

Не маючи змоги ввійти в Туркестан, осілу смугу Середньої Азії, вони рушили у Степ і зайняли кочову державу, що її сучасні ісламські історики називали Кімак. Це викликало ланцюгову реакцію: частина Кімаків наперла на т. зв. Кіпчаків (Šārī «Половці»; рештки Східних Türküt-ів), що жили між Волзьким Булгаром та Баласаґуном; вони в 1043 р., мабуть, щоб отримати поміч ісламського світу, прийняли іслам. Тепер Кіпчаки ввійшли на територію держави Огузьких Туркменів Ябґу[21] і положили їй кінець. Огузи — в свою чергу — з'явилися в році 1054 на сході Печенізького Степу, їх авангард підійшов до границі Переяславського князівства (ПВЛ називає їх Торками (Türk), але Всеволод Ярославич побив їх під Воїнем[22].

Одначе в літі наступного року (1055) прийшли вслід за Торками і самі Кіпчаки. На Русі стали їх звати, як подано вище, Половцями.Тепер Всеволод — рахуючися з ситуацією, — «створи Всеволод миръ с ними, и возвратишася половци во свояси»[23]. Половецький начальник названий Болушь, отже, іменем з доброю тюркською етимологією, зі значенням «Помічник».

В році 1060 Торки з'явилися знову на границі Руських князівств. Тим разом мусило їх бути більше, бо проти них вийшли разом Руські тріюмвіри, і Торків побито. Але — без сумніву, з огляду на потенційну половецьку небезпеку — частину Торків тріюмвіри найняли собі на службу. Їх назвали Чорними Клобуками, друга частина пішла на Дунай, де Візантійці їх радо прийняли і поселили в Македонії для охорони границь. Після зліквідування Болгарського

царства (1018 р.) охорона довгої *limes* по Дунаєві (провінція Paristrion) була однією з життєвих проблем Візантійської імперії.

Очевидно, Половцям не могло прийти до вподоби, що Руські князі взяли на свою службу їх теоретичних підданих. «Придоша половци первое на Руську землю воеватъ»[24] і розбили Всеволода, що вийшов проти них 2 лютого 1061 р. «Се бысть первое зло от поганых, безбожныхъ врагъ»[25]. Ім'я переможного половецького володаря літописи подають як Искалъ[26] або Сокалъ[27], знову маємо тут слово з тюркською етимологією («борода»)[28].

А сім років пізніше (1068) нотує літописець: «Придоша иноплеменьници на Рускую землю, половьци мнози». Тим разом Половці були, мабуть, уже огнивом у поході степових народів під проводом династії Qāy, згаданих на початку цього розділу. Вони розбили на річці Альті військо Руських тріюмвірів. Сеньйор Руської землі Ізяслав Ярославич утік до Ляхів, а в Києві вибухла революція, що винесла ув'язненого полоцького «вовкулаку» Всеслава на престол[29].

Половці воювали в Руській землі ще біля Чернігова. Останніх переміг Святослав Ярославич зі своєю чисельно меншою дружиною (3.000 добірних воїнів) на річці Снов — одчайдушним наступом: «Потягнѣмь, уже нам не лзѣ камо ся дѣти»[30]. Лаврентіївський та Іпатіївський літописи подають, що при тому Святослав «князя их яша рукама». В Новгородському I літописі після «а князя их яша» стоїть ім'я «Шаракан»[31]. Про Шаруканя див. нижче.

На тім закінчується перший цикл наших відомостей про Половців і Русь. В 1077 р. засвідчено перший раз наводження Половців одним членом династії Рюрика на другого (як це практикувалося ними з попередниками Половців — Печенігами).

Очевидно, в міжчассі дійшло до замирення поміж Половцями і Руськими тріюмвірами. Не дарма під роком 1082 (літо) літописець, який звичайно нотував тільки події, релевантні для Руської династії, подає вістку, що помер головний Половецький володар Ясѣнь (із династії Qāy, див. ПВЛ. — Т. 1. — С. 135).

Перський історик і географ Gardīzī, що жив у 50-х рр. XI ст., зафіксував сучасну йому зміну влади в Євразійському степу.

За ним союз Кімаків (Kimāk), тобто новий номадний союз, що зайняв територію Кімаків, складався із таких сімох складових частин:

1) *Yky 'īmī* цю назву досі читали як ікі imi, що не давало жодного сенсу. Ми пропонуємо читати yekė [Q]aymi, де *yekė* — це загальномонгольське слово «великий», а /mi/ деномінальний номінальний суфікс. Отже, ім'я значить «Великі (К)ай», цебто офіційна назва

панівної династії; наприклад, Yeké Monggol, офіційна назва династії Чінґґіз хана;

2) *Ymak* [K]imak; форма імені відомого народу без [K], як в імені [K]ay. Очевидно, тут ідеться про Kimāk-ів, дотеперішніх володарів — гегемонів конфедерації, територію якої можна приблизно означити як Степ поміж Іртишем (східна границя) та Уралом (західна границя).

3) *Tatār* — під Tatār-ами треба тут розуміти, мабуть, [K]ay-ське крило конфедерації; Степ на схід від Іртиша.

4) By'ndr — Bayāndur; це ім'я племені Огуз-ів, що після занепаду держави Ябґу (yabghu) — (гегемонія племені Sular, до 1040 р.) — перебрало провідну роль серед залишків конфедерації, тепер під зверхністю династії [K]ay.

5) Xfč'q — Хірčaq = Половці, тобто рештки колишніх східних Türküt-ів, що від половини IX ст. були під зверхністю Kimāk-ів.

6-7) Назви племінних груп ч. 6: Lanīgäz, ч. 7: «Ajlād» все ще не піддаються дешифруванню[32].

Всеволод Ярославич (1078—1093) та його син Володимир Мономах (1113—1125) мали як головних ворогів на Русі Чернігівську династію (синів Святослава Ярославича), у яких вони поступово забирали їх спадщину, Полоцьку династію та ізґоя Бориса Вячеславича.

Нові прихідці зі Сходу, Половці, здавалися для них бути добрим знаряддям у тому ділі. Очевидно, треба було наймати не тих Половців, що безпосередньо граничили із Переяславщиною, а тих, що були сусідами останніх. Союзниками Всеволода і Мономаха стали Половці rumteburn < jete-oba (Єтебичі), див. Іпатіївський літопис, 641 (1185)[33]. Їх бачимо в походах проти Полоцької династії (Полоцьк — 1077, Мінськ — 1083), проти Бориса Вячеславича та Олега Святославича (1078) та вдруге проти останнього (1095—1096); літописець нотує цікаву деталь: тоді Мономах дарував свій стяг половецькому начальникові на ім'я Куній[34].

Олег Святославич — найбільш підприємливий противник Всеволода і Мономаха — відплатив своїм своякам тою самою монетою. Він (разом із Борисом Вячеславичем) привів Половців на чолі з князями Белкетегином, Асадуком та Сауком. Ці імена називає Мономах у своєму «Поученні»[35], з якого ми ще довідуємося, що йому вдалося полонити на р. Десні Асадука та Саука, розбити біля Новгорода-Сіверського сильну армію Белкетегина та відібрати взятих ними полонених (1078).

Тому що син Олега, Святослав, використовув як найманих союзників у своїх війнах із іншими Рюриковичами Половців із племінної групи Toqs-oba (Токсобичі) і тому що Токсобичі були безпосередніми

сусідами Jete-oba Єтебичів, треба припускати, що вони були половецькими союзниками Олега.

Правдоподібно, Половців із тої самої групи мав із собою Роман Святославич Красний біля Воїня у 1079 р., яких, одначе, вдалося Всеволоду перетягнути на свою сторону; вони і вбили свого безталанного союзника (ПВЛ. — Т. 1. — С. 135).

Після невдачі Романа Олег звернувся до іншої групи, до Правобережних Половців It-oγli (Ітларева чадь), теж сусідів своїх сусідів. За їхньою допомогою йому вдалося відібрати свою спадщину — Чернігів (1094), тим самим зайняти належне місце в системі ієрархії сеньйорів Руської землі. Не диво, що лють Мономаха була звернена власне проти них, Ітларевичів: коли в лютому 1095 р. прийшли Ітлар та Китан у Переяслав миритися, Мономах підступно їх вбив та взяв вежі Ітларевої чаді, «шедше за Голтавомь» («Поученнѧ»; ПВЛ. — Т. 1. — С. 161). Власне справа Ітларевичів стала тепер причиною нового конфлікту поміж Мономахом та Олегом Святославичем.

У році 1092 Василько Ростиславич, князь Теребовльський, найняв Половців (на жаль, не сказано яких) для свого походу на Польщу (ПВЛ. — Т. 1. — С.141), а в 1097 р. Половці на чолі із самим сеньйором Половецького Степу Боняком розгромили — на службі Давида Ігоревича, Володимир-Волинського князя — велику армію Угорського короля над ріками Сяном та Вягром (ПВЛ. — Т. 1. — С. 179).

Крім Рюриковичів, візантійські та угорські претенденти (а опісля і правлячі кола тих держав) були зацікавлені в половецькій допомозі. Головною проблемою Візантії на північних пограничних землях були Печеніги, що, виперті Половцями, задомовилися там і робили часті напади в різні провінції європейської частини імперії. Тепер Половці (мабуть, Правобережні) включаються активно у боротьбу Візантії з Печенігами як союзники одних або інших.

В обох групах джерел (візантійських та угорських) вони не названі ані Половцями, ані Кіпчаками, а Кунами[36]. Значить, перші представники степового об'єднання, що з ними зустрілися Візантійці та Угорці, не були зв'язані з традицією Кіпчаків (як це бачимо на Русі), а походили з колишньої держави Кунів[37].

У році 1078 візантійський претендент Никифор Василакі найняв відділ Куманів[38] (не подано яких) разом з Печенігами і пішов з ними на Адріянополь.

Вісім літ пізніше (1086) ми бачимо, що бувший Угорський король Соломон (1063—1074) призвав Кунів на чолі з Kutesk-ом, щоб повернути собі престол, але похід закінчився поразкою претендента[39].

Опісля Соломон підмовив Кунів іти на Царгород. Його вбили

біля Царгорода, а Кумани (Куни) пограбували північні провінції імперії[40].

В році 1088 печенізький володар, із базою в Македонії, призвав Куманів боротися з Візантією. Кумани не встигли прийти на час (значить, мусили належати до т. зв. «диких» Половців), і в міжчассі Татуш замирився з Візантією, діставши вигідні умови[41]. Очевидно, коли тепер появилися Кумани, Татуш і не думав ділитися з ними здобичю. Почалася суперечка, що закінчилася битвою, в якій Кумани перебили «невірних» партнерів. Дана група Куманів перейшла на службу Візантії (1089). В році 1091 Печеніги знов змобілізували серйозну військову силу. Кумани перебили «невірних» партнерів, які загрожували існуванню імперії. Олексій I із нової династії Комненів (1081—1118) звернувся за допомогою до сеньйора Половецького союзу, Боняка / Маніяха із династії Кай[42]. Він прийшов із великою армією в 40.000; з ним був інший начальник Половців (теж добре знаний на Русі) Тугортаркан[43]; про його племінну приналежність див. нижче.

Половці перейшли Дунай і над рікою Маріцою розбили велику армію Печенігів і тим самим врятували імперію Комненів. Анна Комнена, дочка Олексія, подає, вочевидь перебільшуючи, що Печенігів було 600.000[44].

Того ж самого року інші відділи Kun-ів на чолі із Kopulch-ом, сином Köl-a (Copulch, fitius Kwl), перейшли Карпатський перехід біля Bihar-у та відбули очайдушний похід на Захід, в глиб Угорщини[45]. Вони перейшли Тису і стали грабувати правобережжя тої ріки. Одному Угорському королеві Ласло I Святому (1077—1095) пощастило. Він смілим наступом розбив головну кунську силу і взяв Копульча в полон[46].

Тепер нова хвиля Kun-ів грянула на Угорщину, щоб визволити полоненого. Одначе і тепер Ласло I щастя не оминуло. Він розбив на Дунаї відділи ворогів під проводом Akus-a (Aq-Quš), полонив велике число його війська, велів їх охрестити та поселити на Угорщині[47]. Це було перше поселення Kun-ів / Половців в Угорщині[48]. Тому що пізніше ім'я Акуш (Aq-Quš) засвідчене у племінній групі It-Oγli[49], можливо, відділи Акуша угорських жеред теж належали до тої самої групи.

В роках 1092—1095 Кумани/Половці Тугортаркана втягуються в авантюру візантійського претендента Лже-Діоґеновича, ніби сина імператора Романа IV Діоґена. Вони знов дійшли до Адріянополя, але полководець Олексія Комнена, Никифор Brienni, розбив їх. За даними Анни Комнени, було при тому вбито 7.000 та взято в

полон 3.000 куманів, яких поселено в районі міста Ніш для воєнної служби. Під роком 1114 Анна Комнена нотує знову напад Половців на дунайські пограниччя імперії, на Браничево та Відін[50].

Спадкоємець Олексія Іван II Комнен (1118—1143) остаточно покінчив з Печенігами, розгромивши їх у 1122 р., але тепер їх місце у провінціях Парістріон (Paristrion) і Македонії займають не менш небезпечні Кумани[51].

Близько 1085 р. половецькі відділи — на чолі із членами династії Кай — відбували розвідку у пограничній зоні Переяславщини та Київщини, їх спеціально цікавило Поросся, де були поселені т. зв. Торки, номади на службі Русі. Одиноке наше джерело, «Поучення» Мономаха, подає такі дані.

а) *Переяславщина*: „И ѣдучи к Прилуку городу, и срѣтоша ны внезапу половечьскыѣ князи, 8 тысячь, и хотѣхом с ними ради битися, но оружье бяхомъ услали напередъ на повозѣхъ, и внидохом в городъ; только семцю [молодший член сім'ї] яша одиного живого, ти смердъ нѣколико, а наши онѣхъ боле избиша и изьимаша, и не смѣша ни коня пояти в руцѣ, и бѣжаша на Сулу тое ночи. И заутра, на Госпожинъ день [15 серпня або 8 вересня], идохом к Бѣлѣ Вежи [на р. Остер], и богь ны поможе й святая Богородица; избихом 900 половець, и два князя яхом, Багубарсова брата, Асиня и Сакзя, а два мужа толко утекоста»[52].

б) *Поросся*: «И потомь на Святославль [положення того города невідоме] гонихом по половцих, и потомь на Торческый городъ, и потомь на Гюргевъ по половцих. И пакы на той же сторонѣ у Красна половци побѣдихом; и потомь с Ростиславомъ [молодшим братом] же у Варина [положення города невідоме] вежѣ взяхом»[53].

В році 1093 помер Всеволод Ярославич, і Святополк Ізяславич став сеньйором Руської землі. Довідавшись про зміну на Київському престолі, Половці прислали до нового сеньйора послів, щоб відновити мир, установлений із Всеволодом. Тут, очевидно, маємо діло з не-«дикими» Половцями, очолюваними на Лівобережжі Бурчевичами (Burč-oγli), а на Правобережжі — Ітларевичами (It-oγli), які протягом усього XII ст. у принципі стримували систему коегзистенції з Руською землею[54]. Літопис не подає ходу переговорів. Але із дальших подій ясно, що Половці домагалися видачі Торків, чого Святополк не хотів чи не міг зробити. Але разом з тим він довершив акт, що після Кодексу Степу вважався найбільш ганебним: він заарештував половецьких послів. Прийшло до воєнних дій. На р. Стугні дружини Святополка, Мономаха та Ростислава Всеволодовича були розбиті; останній потонув, переправляючись через Стугну. Святополк утік до Треполя, а Половці облягли і здобули центр Поросся Торчський[55].

Тепер Святополк мусив покоритися. Він «сотвори миръ Святополкь с половци, и поя себѣ жену дщерь Тугорта[р]каню»[56].

Але мир довго не тривав. Як вище згадано, Олегові Святославичеві вдалося перетягнути на свою службу Ітларевичів і за їхньою допомогою привернути собі отчину (Чернігів)[57]. Це знову — як ми згадували — спричинило акцію Мономаха проти Ітларевичів, якій Тугорта[р]кан (хоч союзник союзниці Мономаха, Візантії) не міг спокійно приглядатися. Тепер також сам головний сеньйор із династії Qay втрутився.

Залишаючи на боці боротьбу Половців Мономаха (Jete-oγli) із Половцями Олега Святославича (Jete-oγli), а також акцію Половців, що втрутилися до афери Лже-Діоґеновича, доведеться відзначити чимало подій для бурхливих років 1095—1097[58].

Свій наступ почали Половці в 1095 р. нападом на ненависне їм Поросся. Боняк особисто вів атаку на город Юріїв, мешканці якого залишили місто, не маючи надії оборонитися. Половці спалили місто. До тих подій відноситься лаконічна вістка Мономаха в «Поученні»: «и на богъ [ріка Бог] идохом, с Святополком на Боняка за Рось»[59].

Весною 1096 р. Половці наступали двома фронтами. Боняк підійшов під Київ «в недѣлю от вечера, и повоева около Кыева, и пожже на Берестовѣмь дворъ княжь», а інший Половецький хан Куря «воева ... с половци у Переяславля, и Устье [город] пожже, мѣсяца мая 24 день»[60].

Слідом за Половецьким ханом Куря 31 травня прийшов під Переяслав тесть Святополка Тугорта[р]кан і став біля города. Мешканці замкнулися в городі; облога тривала місяць і 19 днів, поки Святополк з Мономахом не перейшли р. Трубіж і в бою перемогли Половців. У битві поліг сам Тугорта[р]кан з сином (19 липня). «И взя и Свято-полкъ, акы тьстя своего и врага; и привезше й к Кыеву погребоша й на Берестовѣмь, межю путемъ, идущимъ на Берестово, и другымь, в манастырь идущимъ...»

В той самий час (20 липня) «Бонякъ безбожный, шелудивый, отай, хыщникь, к Кыеву внезапу» підійшов и «мало в градъ не вътѣхаша половци, и зажгоша болонье около града, и възвратишася на манастырь, и въжгоша Стефановъ манастырь, и деревнѣ, и Герьманы. И придоша на манастырь Печерьскый, намъ сущим по кѣльямъ почивающим по заутрени...»[61]

Зупиняємо опис розгрому монастиря. Для монаха-літописця — це було нечуване святотатство. Не дивно, що йому з тою подією асоціювалася есхатологічна візія із твору т. зв. Мефодія Патарського: «Ищьли бо суть си от пустыни Етривьскыя, межю встокомь и сѣвером; ищьли же их суть ихъ колѣнъ 4: торкмене, и

печенѣзи, торци, половци. Мефодий же свѣдѣтельствуеть о нихъ... А Измаиль роди 12 сына, от них же суть торкмени, и печенѣзи, и торци и кумани, рекше половци, иже исходять от пустынѣ...»[62]

Для нас тут важливо, що літописець вже знає ім'я Кумани (яке він, очевидно, взяв із візантійських джерел) і що він ставить знак рівняння поміж ними та відомими на Русі від 1055 р. Половцями.

Святополк і Мономах пішли тепер на Правобережжя рятувати Київ. Ось як пише про це Мономах в «Поученні»: «И пакы, с Святополком гонихом по Боняцѣ, но ли оли... убиша, и не постигохом ихъ»[63].

Очевидно Мономах вважав Рось границею Руської землі з Половцями і не наважився йти далі. Що Половці повернулися із Києва переможно з полоном, свідчить оповідання в «Києво-Печерському патерику», із якого, між іншим, виходить, що вони продали руських полонених у Корсуні, столиці візантійської провінції на Криму (Кліматів, τα κλίματα). Там був також проданий печерський монах Євстратій Постник[64]. Мономах почав тепер переговори з сеньйором Половців, з Аєпою, тобто з Боняком із династії (Q)Āy-ora, і того ж 1096 р. йому вдалося укласти мир з противною стороною[65].

Чотири роки пізніше (1100), після з'їзду на р. Золоточі, сеньйори всіх трьох Руських династій, Святополк (Туровської), Мономах (Переяславської) та Давид, Олег і Ярослав Святославичі (Чернігівської), уклали в Сакові мир з Половцями, очевидно, з не-«дикими», цебто групою, очолюваною Burč-oγli та It-oγli. В році 1097 прибув до Боняка Давид Ігоревич, що мав свої порахунки із Святополком: «И усрѣте и Бонякь». Головна акція Давида і Боняка була спрямована на Угрів, союзників Святополка, що закінчилася згаданим вище розгромом великої угорської армії. Опісля Давид і Боняк пішли «на Святошю [Святослава Давидовича із Чернігівської династії, що був намісником Святополка в Луцьку] к Лучьску[66], и оступиша Святошю в градѣ, и створиша миръ...»[67]

Прихід Боняка під Київ показав, що Половці стали небезпекою номер один для Русі. Скликаний за ініціативою Мономаха з'їзд у Любечі (1097) мав на меті зліквідувати джерело конфлікту поміж Руськими династіями, щоб сконцентрувати сили на боротьбі з Половцями.

Хоч постанови з'їзду, що, анулюючи *лѣствичное восхожденіе*, стали переломними в історії устрою Русі, не спромогли зліквідувати основного лиха (зразу після з'їзду мало місце осліплення Василька Теребовльського), дуже скоро Руські князі отримали можливість перейти до наступу на Половецький Степ[68].

Але це сталося головно тому, що в самім серці Євразійського степу зайшли переломні події, що спричинили зміну геополітичної ситуації.

В біографії одного полководця монгольської династії в Китаї (Yüan) на ім'я T'u-tu-ha (Tutqaq)[ьо] подається, що його предки були спадковими суверенами держави (*Kuo*) Kin-cha (*Kimča[k])[69].

Китайська транскрипція Kimč-a[k] є, мабуть, контамінацією назви Kim-a[k] та [Qip]ča[q]. Тому я є схильний вважати, що династія, до якої належав T'u-tu-ha, була за походженням Kimāk-,/ Kumak-ами. Вони жили у північно-східнім Китаї (провінція Jehol), старій батьківщині всієї Китанської групи: Китанів, Кай та Кунів. Ця гілка Кунів, покинувши батьківщину, поселилася біля гір Yu-lui-pei-lu (*Ölbärlü = сьогодні гори Барлик біля озера Ала-куль): від імені гір династія прийняла своє ім'я Yu-lui-pei-lu[70] — 'Ольберы' «Слова»[71].

Рефуґій над озером Ала-куль (Emil) ще в часах монгольського кагана Ögedei-я вважали приналежним до території народу Кумак. Значить традиція, що збереглася в «Yüan-shi» відносно походження династії Yu-lui-pei-lu, знаходить підтвердження[72]. На жаль, китайське джерело не подає, коли відбувся exodus Ölbärlü із південної Маньчжурії через Монголію до Ала-куля. Але ми маємо можливість встановити приблизну дату[73]. В році 1205 I-na-ssü, внук засновника династії (на ім'я Ch'ü-ch'ü, тобто *Küčü), окреслювався як «дуже старий». Значить, він мусив мати принаймні 70—75 років і народитися десь бл. 1130—1140 рр. Коли приймемо, що його батько Su-mo-na міг народитися десь бл. 1100 р., тоді дістаємо для протопласту династії як дату народження рік поміж 1060—1070 рр. Отже, на основі вищеподаних даних можемо з великою дозою правдоподібності вважати, що вихід Ch'ü-ch'ü із провінції Jürjen-ів, яких провідник Аґуда (сучасник Ch'ü-ch'ü, 1069—1123 рр.) остаточно заманіфестував свої причини не солідаризуватися із Аґудаю і вибрав ... мандрівку, свій exodus. Наступним кроком було перейняття Кумаками важливого рефуґію Qaraqorum, а опісля системи рефуґіїв у басейні Донця.

Також це, мабуть, не випадково, що в році 1097 Ikinči б. Qočkar (названий Marvazī як приналежний до народу Qūn, тобто Kumak) зайняв престол у Хорезмі[74]. Він, мабуть, був членом династії Ölbärlü, для якої було дуже важливо мати контроль над цією метрополією середньоазійської торгівлі.

Під роком 1107 засвідчений в ПВЛ, крім Боняка, новий зверхник Степу «Шарукань старий»[75]. Очевидно, епітет старий вказує тут на засновника династії (порівняймо «Ігор старий», «Володимир старий», «Ярослав старий» etc.). На нашу думку, Шарукань і є офіційним титулом того

самого діяча, що китайські джерела звуть його особистим іменем Ch'ü-ch'ü.

Справа ясна, що перейняття гегемонії на Степу новою династією відбулося не гладко. Відгомін порахунків степовиків між собою знаходимо в Іпатіївському літописі. Дотеперішній голова конфедерації Боняк збирає сили до боротьби з претендентом на гегемонію: «Того ж року, прийшовши зимою, на [броді] Зарубі [хан] Боняк переміг торків і берендіїв» (рік 1105)[76]. Вирішальна боротьба, що закінчилася перемогою династії Ölbärlü, відбулася в році 1116. Руський літописець записав: «В се же лѣто бишася с половци, и с торкы, и с печенѣгы у Дона, и сѣкошася два дьни и двѣ нощи, и придоша в Русь къ Володимеру торци и печенѣзи»[77].

Як бачимо, сеньйори Руської землі, що ще в 1096 р. не йшли далі у Степ як по ріку Рось, використали тепер нагоду і перейшли до офензиви.

В роках 1103—1117 маємо засвідчені вперше походи Руських князів на половецьку територію, на ріку Сутень (назва протомонгольська: süten; тюркська форма була б: sütlü) і до головних рефугіїв у басейні рік Тору і Донця[78].

Почалося з походу на Сутень (1103 р.), де знаходилася територія племінного союзу Urus-oba (Урус-оба); в ньому взяли участь Святополк, Мономах, Давид Святославич, Мстислав Ігоревич та інші. Але в поході не взяв участі Олег Святославич, вочевидь тому, що не хотів боротися зі своїми дотеперішніми та потенційними союзниками. Із дальшого оповідання виходить, що Половецький князь Бельдузь (Beldüz) порушив із не відомих нам ближче причин мир у Сакові; він був, правдоподібно, головою племінного союзу Burč-ogli (Бурчевичі) і як такий начальником усіх не-«диких» Половців[79]. Цікаво, що Урусоба, цебто голова племінного союзу тої назви, хотів шукати мир з Руськими князями. Одначе князі молодші (унѣишии) були певні перемоги і не допустили до того. В тому поході загинуло двадцять Половецьких князів, між іншим славний своєю відвагою Алтунопа (Altun-oba, очевидно, і тут ім'я племінне вжито як ім'я особисте). Літопис називає поміж убитими ще імена дев'яти інших Половецьких князів: Кьчин (Kičig «малий»), Аръслан (начальник племені з тотемом arslan «лев»), Китанопа (начальник племені на ім'я Китан, очевидно, гілка Китанів, що в ті часи все ще володіли північним Китаєм), Куман[80] (від імені племені, див. вище), Асуп, Куртка, Ченегрепа (начальник племені Jenger) і Сурьбарь (Sürbär). Особливо жорстоко поставився Мономах до полоненого Бельдузя. Коли сеньйор Руської землі

дістав від молодших князів такого промінентного ворога, він передав його Мономахові. Останній зробив його відповідальним за пролиття крові. Він не погодився на багатий викуп, хоч Бельдузь пропонував «злато, и сребро, й конѣ, й скотъ». Літопис пише, що Мономах дав відмовну відповідь: «Да се буди кровь твоя на главѣ твоей». И повелѣ оубити и и тако расѣкоша и на оудъ»[81].

Похід 1103 р. був для Русі успіхом не тільки із стратегічного, а й з економічного боку. Ось як підсумовує літопис:

а) «взяша бо тогда скоты, и овцѣ, и конѣ, й вельблуды, и вежѣ с добытком и с челядью;

б) «и заяша печенѣги и торцы с вежами», очевидно, тут йшлося про доповнення контингенту для охорони руського *limes*-*у* на Росі і Сулі.

Після тієї перемоги Русі два роки не чуємо в руських джерелах нічого про Половців. Бойові акції почалися взимку 1105 р. Тоді Боняк прийшов на Заруб (на правому березі Дніпра), «переміг торків і берендіїв»[82].

Наступного року (1106) Правобережні Половці (мабуть, Орус-оба, див. нижче) напали на Зарѣчьск біля Пересопниці (Погорина земля, на границі поміж Київщиною та Волинню). Святополк послав проти них своїх воєвод Яна Вишатича (із старої Варязької династії, спорідненої з Рюриковичами; він того ж року помер «дев'ятидесятилітнім») та хозарина Івана Захарича. Вони погналися за нападниками. «И въгонивьше Половцѣ до Дуная полон отяша, а Половцѣ (а полонъ отяша)»[83]. Це була увертюра до походу року 1107.

У травні 1107 р. Боняк «зая конѣ оу Переяславлѣ»[84], а літом він разом із Шаруканєм старим «и ини князи мнози»[85] або «со всѣми Половци» («Поученнѣ») наступили на лінії ріки Сула поміж Къснятином та Лубном[86].

Проти них вийшла коаліція Рюриковичів: Святослав, Святополк, Мономах, навіть тим разом Олег Святославич, син Давида Святославича, Святослав та три сини Мономаха: Мстислав, Вячеслав та Ярополк[87]. В ПВЛ барвисто описана вирішальна битва під Лубном. Дня 12 серпня «в 6 годині ранком руські війська, перебродивши через Сулу, крикнули на них (Половців). Половці перестрашилися, зі страху не могли і прапору підняти, но втекли, на бігу хапаючи коней, а інші пустилися бігти пішо. Наші ж почали рубати, доганяючи їх, а других ловити руками, і гнали мало не до [ріки] Хорол. Вбили [тоді] Тааза, брата Боняка, взяли в полон Сугра і його брата, а Шарукань ледве втік. Оставили Половці і свій обоз, що його взяли

руські воїни 12 серпня. І повернулися [руські війська] всвояси з великою побідою»[88].

Після тої перемоги на Лівобережжі Святополк і Мономах пішли на Уру[со]бу, «и богъ ны поможе»[89], як записав Мономах. Одначе, незважаючи на ті успіхи, Половці, зокрема тепер після перейняття верхівкою влади Кунами, залишалися небезпечними противниками. Тому обидві Руські Лівобережні династії (Переяславська, що володіла Переяславом, і Чернігівська — Черніговом) вирішили ввійти у подружні зв'язки з Половцями. Але вони не пішли слідом за Святополком, що породнився з провідною династією не-«диких» Половців. Вони воліли стати сватами династії Кай, яка донедавна мала гегемонію на Степу. 12 січня 1108 р. відбулося подвійне вінчання. Володимир Мономах взяв для свого молодшого сина Юрія дочку Аєпи (тобто Боняка), онуку Асеня, а Олег Святославич взяв для свого старшого сина Святослава дочку Оселука, онуку Гиргеня[90].

Повстає питання, чому саме руські сеньйори вирішили породнитися з династією Кай, що сама якраз недавно потрапила під зверхність новоприбулих Ölbärlü. Відповідь цілком проста: власне тому! Руські політики без сумніву мусили знати про переміну влади на Степу, як теж і про дисонанси поміж оцими двома степовими династіями (Qay, Ölbärlü). Походи їх тепер були спрямовані на імперські рефуґії над Донцем та Тором, що ще недавно знаходилися в руках династії Кай, а тепер знайшлися в посіданні членів нової панівної верхівки, династії Ölbärlü. Очевидно, члени династії Кай мусили відчувати ресентимент до Ölbärlü і не брали собі аж надто до серця походів, спрямованих проти їх нових суверенів.

Оця ситуація — ресентимент — продовжувалася все XII ст., тому викриття її — ми побачимо — матиме вирішальне значення для зрозуміння ситуації 1185 р., обставин походу Ігоря Святославича.

Взимку 1109 р. воєвода Мономаха Дмитро Іворович відбув розвідувальний похід на «Дон» (= Сіверський Донець) і взяв — за даними Іпатіївського літопису — 1000 половецьких веж[91]. Правдоподібно, в той час головна армія Ölbärlü була заангажована в іншій частині Степової імперії.

Похід усіх руських тріюмвірів був запланований на весну 1110 р. Але вони дійшли тільки до Воїня при гирлі р. Сули в Дніпрі: «застуж [мороз] бысть зол и многи кони помроша»[92].

У відповідь на ту акцію Половці повоювали біля Переяславля та по р. Сулі біля города Чучина[93].

Тільки навесні 1111 р. коаліція руських князів вирушила у Степ[94]: Святополк із сином Ярославом, Мономах із синами Святославом, Ярополком та Мстиславом, Давид Святославич із сином Ростисла-

вом та Давид Ігоревич. Збірним пунктом був Переяслав, який вони залишили 26 лютого. Календар походу (за Кудряшевим) такий: 3 березня війська дійшли до Сули; 4 березня були на р. Хоролі; 6 березня на р. Голті; 7 березня на р. Ворсклі; 19 березня (на «п'яту неділю») перейшли до Сіверського Донця; 20 березня відпочивали і готували зброю; 21 березня прийшли до рефуґіюму голови нової династії Шаруканя (який ще недавно називався городом Осеня, члена династії Кай). Щоб прихилити на свою сторону і заімпонувати іранському християнському населенню половецької столиці, «князь Володимеръ пристави попы своя, ѣдучи предь полкомъ, пѣти тропари й коньдакы хреста честного и канунь святой богородици. Поѣхаша ко граду, вечеру сущю, и в недѣлю выидоша из города, [місцеве торгове аланське населення], и поклонишася княземъ рускымъ, и вынесоша рыбы и вино [очевидно, як символ признання зверхності]. И перележаша нощь ту. И завътра, въ среду, поидоша в Сугрову, и пришедше зажьгоша ѹ». Як бачимо, Сугров стрінула інша доля, ніж Шарукань. Мабуть, там населення було більш інтимніше пов'язане із династією Ölbärlü, і через те їх спіткала помста Русі. 23 березня руські війська вийшли із «Дону», і наступного дня мала місце їх перша зустріч із Половцями: «собрашася половци, изрядиша половци полки своя и поидоша к боеви. Князи же наши възложише надежю свою на бога, и рекоша: «Убо смерть намъ здѣ, да станемъ крѣпко». И цѣловашася другъ друга, възведше очи свои на небо, призываху бога вышнего. И бывшю же соступу и брани крѣпцѣ, богъ вышний возрѣ на иноплеменникы со гнѣвомъ, падаху предъ хрестьяны. И тако побѣжени быша иноплеменьници, и падоша мнози врази, наши супостати, предъ рускыми князи й вои на потоци Дегѣя»[95]. Потім було свято Благовіщення (25 березня); руські війська відпочивали, але вже наступного дня рушили знов у похід. Дня 27 березня прийшло до другої зустрічі з половцями на р. Сальниці, що — як і перша — закінчилася їх поразкою та взяттям Руссю великого полону.

Ця перемога Русі над імперською династією Степу вважалася сучасниками надзвичайною подією. Вони були переконані, що сам Бог, пославши своїх непереможних ангелів, спричинив це чудо.

Літописець (ігумен Сильвестр) помістив із цього приводу — відразу після опису походу — трактат про ангелів, очевидно, маючи в першу чергу на увазі патрона свого монастиря архістратига Михаїла у Видобичах під Києвом[96].

Літописна стаття кінчиться так: «Яко же и се с божьею помощью, молитвами святыя богородица и святыхъ ангелъ, възвратишася русьстии князи въ свояси съ славою великою къ своимъ людемъ; и

ко всимъ странамъ далнимъ, рекуще къ Грекомъ и Угромъ, и Ляхомъ, и Чехомъ, донде же и до Рима проиде, на славу богу всегда и ныня, и присно во вѣки, аминь»[97].

Походи на Сіверський Донець продовжувалися. В році 1116 Мономах послав туди свого сина Ярослава, а Давид Святославич — сина Всеволода. Армії тих князів знову здобули всі три половецькі рефуґії. Звідти Ярополк привів собі жінку, дочку місцевого Аланського («ясьскаго») князя[98].

У 1120 р. Ярополк «ходи на Половци за Донъ и не обртѣтъ воротися опять»[99]. Це була героїчна епоха походів Русі у Половецький Степ. Вона, без сумніву, надихнула фактацію поетів та народної творчості.

Відгомоном їх можна вважати характеристику Мстислава Мономаховича, подану в його некролозі у Іпатіївському літописі: «Се бо Мьстислав великыи и наслѣди отца своего потъ, Володимера Мономаха великого. Володимиръ самъ собою постоя на Доноу, и много пота оутеръ за землю Роускоую, а Мстиславъ моужи свои посла, загна Половци за Донъ и за Волгоу, за Гиикъ [=Урал] и тако избави Богъ Роускоую землю отъ поганыхъ»[100].

В Іпатіївському літописі зберігся фрагмент половецького епосу, де дуже барвисто змальована трагедія Атрака, спадкоємця Шаруканя, після перемог Мономаха. Він вплетений до некролога Романа Мстиславича: «[Роман] ревноваше бо дѣдоу своемоу Мономахоу, погубившемоу поганыя Измалтяны, рекомыя Половци, изгнавшю Отрока [=Atrak] во Обезы [Грузію] за Желѣзная врата [ворота Дар'ял на Кавказі, на службу до короля Давида III, батька Тамари].

Сърчанови же оставшю оу Доноу, рыбою оживъшю, тогда Володимерь и Мономахъ пилъ золотомъ шоломомъ Донъ, и приемшю землю ихъ всю, и загнавшю окаяньныя Агаряны. По смерти же Володимерѣ, оставъшю оу Сырьчана единому гудьцю же Ореви посла и во Обезы, река; Володимиръ оумерлъ есть, а воротися, брате, поиди в землю свою; молви же емоу моя словеса, пои же емоу пѣсни Половѣцкия; оже ти не восхочеть, даи емоу пооухати зелья именемъ евшанъ, ономоу же не восхотѣвшю обратитися ни послушати, и дасть емоу зелье; ономоу же обухавшю и восплакавшю, рече: «да лоуче есть на своеи землѣ костью лечи, и не ли на чюже славноу быти». И приде во свою землю. Отъ него родившюся Кончакоу, иже снесе Соулоу, пѣшь ходя, котелъ нося на плечевоу»[101].

І дійсно, грузинські аннали подають, що року 1118 кіпчацький володар Атрак, син Šaraghan-a (Шаруканя), перейшов на службу до свого швагра, короля Грузії Давида IV (1089—1125); його сестра була царицею Грузії Gurandakht[102]. Кіпчаки, залишивши свою землю,

мусили проходити через територію держави Кавказьких Аланів, що мали свої сумніви відносно корисності для себе від такого проходу. Тільки діставши гарантію Давида IV стосовно своєї незалежності, Алани погодилися пропустити Кіпчаків. Давид IV мав великі клопоти зі своїми мусульманськими сусідами: Ширваном, терськими та анатолійськими Сельджуками[103].

Найважливішим руським протиполовецьким походом останніх десятиліть XII ст. став збірний похід під проводом Святослава Всеволодовича, великого князя Київського, що раніше був великим князем Чернігівським, та його співволодаря у Києві Рюрика Ростиславича[104].

Список усіх чотирнадцяти князів учасників походу та трьох князів, що прислали допомогу, подається в цій праці[105]. Причиною походу було захистити перед Половцями Поросся в Київській та Переяславській землях, а також забезпечити торговельні шляхи. Руські князі захопили головного кагана Половців «Кобяка Карлийовича з двома синами, Белуковича Ізая, і Товлія з сином, і брата його Бокмиша, Оселука [Бурчевича], Барака, Тарха, Данила, і Содвака Кулобицького схопили також; і Корязя Калотановича тут убили, і Тарсука, а інших — без числа. Сотворив же бог побіду сю місяця липня у тридцятий [день], у понеділок, у [день] пам'яті Іоанна Воїна. А Великий князь Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич, діставши од бога над поганими побіду, вернулися до себе зі славою і честю великою» (понеділок 30.VII 1184)[106]. Автор «Слова» так величає перемогу князів:

«Ту нѣмци и венедици,
ту греци й морава
поютъ славу Святъславлю...»[107]

Цей успішний похід Святослава був стимулом для заздрісного Ігоря Святославича, який із невідомих причин не брав участі у поході 1184 р., а пішов у наступному році (1185) зі своїми синами, братом і братанком у похід проти Половців на Дон.

У двох останніх десятиліттях XII ст. і в першому десятилітті XIII ст. половецька еліта почала переймати руські імена й, мабуть, разом з тим християнство. Про це свідчать такі половецькі княжі імена: Гліб Тирійович, Ярополк Томзакович, Юрій Кончакович і Данило Кобякович[108].

Коли у 1222 р. з'явилися у Східній Європі нові претенденти на створення нової світової кочової імперії — Монголи, Половці зі своїм найвищим володарем Юрієм Кончаковичем[109] та три руські великі князі Мстислави (Мстислав Романович Київський, Мстислав

Святославич Чернігівський і Мстислав Мстиславич Галицький) разом вирушили проти спільного ворога. У завзятому бою на р. Калці Половці і Руські князі, борючися пліч-о-пліч за свободу своєї батьківщини, — всі загинули (1223 р.).

Одне відгалуження Половців втекло перед Монголами бл. 1240 р. і поселилося на Угорщині, вони були із племені Тертер-опа; їх володар Котян був тестем Мстислава Мстиславича Галицького[110]. Оці Половці згодом асимілювалися з угорцями, але продовжували себе називати Qūn-ами[111].

В 50-х рр. XII ст. Половці почали поселятися в Болгарії. Вони стали провідниками Валахо-Болгарського повстання проти Візантії і створили Друге Болгарське царство із трьома Половецькими династіями: Асен (1185—1280), Тертер-опа (1280—1323) та Шишман (1323—1396)[112].

---

[1] Пріцак О. Походження Русі: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. — К., 2003. — Т. 2. — С. 775—779.

[2] Див. Pritsak O. The Pečenegs: A Case of Social and Economic Transformation // HURI Offprint. — Cambridge, 1976. — Ser. № 11.

[3] Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве» / Пер. с англ. А. А. Алексеева. — Л., 1979. — С. 23—24.

[4] Тюркське sariɣ = šiɣa. Див. Poppe N. Introduction to Mongolian Comparative Studies. — Helsinki, 1955. — С. 39.

[5] Див. Екскурс II.

[6] Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества XI—XII вв. — М., 1975. — С. 260—300.

[7] Плетнева С. А. Половцы // Энциклопедия «Слова». — СПб., 1995. — Т. 4. — С. 146—150.

[8] Шапошников В. Н. Поле Половецкое // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 139—140.

[9] Бобров А. Г. Плетнева Светлана Александровна // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 118—119.

[10] Кумеков Б. Е. Государства кимаков IX—XI вв. по арабским источникам. — Алма-Ата, 1972.

[11] Ахинжанов С. М. Об этническом составе Кыпчаков средневекового Казахстана // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. — Алма-Ата, 1976.

[12] Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. — Алма-Ата, 1989.

[13] Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. — М., 1974.

[14] Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — Wiesbaden, 1972. — P. 202—203, 270—283. Про нього див.: Pritsak O. Die Karachaniden // Der Islam. — 1953—1954. — Vol. 31. — S. 32—33.

[15] Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — P. 202—205.

[16] Marvazī, Sharaf al-Zamān Tāhir. China, the Turks and India / Trans. by V. F. Minorsky. — London, 1943. — С. 1—18 (араб. текст), 29—30.

[17] Ibid. — P. 29—30.

[18] el-Kāşġarī Mahmūd. Compendium of the Turkic Dialects: 3 volumes / Ed. and transl. R. Dankoff. — Harvard; Cambridge, 1982—1985. — Vol. 1. — P. 340; Vol. 2. — P. 120.

[19] Ibid. — Vol. 1. — P. 340.

[20] Ibid. — Vol. 2. — P. 268.

[21] al-Athiri, ibn. Chronicon quod Perfectissimum inscribitur / Ed. C. J. Tornberg. — Vol. 9. — P. 456; див. також: Pritsak O. The Decline of the Empire Oguz Yabghu // The Annales of the Ukrainian Academy of Arts and Sciencies in the USA. — New York, 1951. — Vol. 2. — P. 279—292.

[22] ПВЛ. — Т. I. — С. 109.

[23] Ibid; див.: Grønbech K. Komanisches Wörterbuch (Codex Cumanicus). — Copenhagen, 1942. — P. 14.

[24] ПВЛ. — Т. I. — С. 109.

[25] Ibid. — С. 109.

[26] Ibid. — С. 109, 185.

[27] Полное собрание русских летописей: Т. 2. Ипатьевская летопись / Ред. В. А. Шеховцов. — М., 1962 (далі — Ипат. лет.). — Стовп. 152.

[28] Див.: Grønbech K. Komanisches Wörterbuch (Codex Cumanicus). — S. 214; *sachal* «борода» як титул князів давніх тюрків у цивілізації Китайської династії, див. s. 498—499.

[29] ПВЛ. — Т. I. — С. 112.

[30] Ibid. — С. 115.

[31] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.;Л., 1950 (далі — Новг. I лет.). — С. 190.

[32] Martinez A. P. Gardizī's Two Chapters on the Turks // AEMAe. — Wiesbaden, 1986. — Vol. 2. — P. 120.

[33] Поучение Владимира Мономаха // ПВЛ. — Т. I. — С. 160.

[34] Ibid. — С. 170.

[35] Ibid. — С. 159.

[36] Rasovskij D. A. Les Comans et Byzance // Actes de IVe Congres International des Etudes Byzantines. — Sofie, 1935. — P. 341—354; Pálóczi-Horváth A. L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie // AON. — Budapest, 1975. — Vol. 29. — P. 313—333; Moravcsik G. Byzantinoturcica. — Vol. 2 — P. 267—268.

[37] Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — P. 218, 273—274.

[38] Rasovskij D. A. Les Comans et Byzance // Actes de IVe Congres International des Etudes Byzantines. — Sofie, 1935. — P. 346—354; про Никифора Василакі див.: Васильевский В. Г. Труды. — СПб., 1908. — Т. 1. — С. 36; Pritsak O. Cumans // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 1. — P. 563.

[39] Hóman B. Geschichte des Ungarischen Mittelalters. — Berlin, 1940. — Vol. 1. — S. 281.

[40] Ibid. — S. 283—284. Васильевский В. Г. Труды. — Т. 1. — С. 48—49.

[41] Ibid. — С. 35—38; Moravcsik G. Byzantinoturcica. — Vol. 2 — P. 302.

[42] Комнина А. Алексиада / Вступ. статья, пер. [с греч.], коммент. Я. Н. Любарского. — М., 1965. — С. 233; Васильевский В.Г. Труды. — Т. 1. — С. 76—77.

[43] ПВЛ. — Т. I. — С. 148.

[44] Васильевский В. Г. Труды. — Т. 1. — С. 103—104.

[45] Monumenta Hungariae Historica. II Scriptores rerum Hungaricarum. — Budapest, 1857. — Vol. 1. — P. 413—414.

[46] Ibid.

[47] Ibid. — P. 414.

[48] Pálóczi-Horváth A. L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie // AON. — Budapest, 1975. — Vol. 29. — P. 313—333.

[49] Ипат. лет. — Стовп. 672.

[50] Комнина А. Алексиада. — С. 136—137.

[51] Kazhdan A. Paristrion // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 3. — P. 1589.

[52] ПВЛ. — Т. I. — С. 160.

[53] Ibid. — С. 160.

[54] Див. Екскурс II цієї праці.

[55] ПВЛ. — Т. I. — С. 143—145.

[56] Ibid. — С. 148.

[57] Ibid. — С. 148—149.

[58] Ibid. — С. 148.

[59] Ibid. — С. 161. Д. С. Лихачов подає замість ріки Бог слово «бог».

[60] Ibid. — С. 151.

[61] Ibid.

[62] Ibid. — С. 152—153.

[63] Ibid. — С. 161.

[64] Києво-Печерський Патерик / Вид. Д. І. Абрамович. — К., 1931. — С. 106—107.

[65] ПВЛ I. — С. 161.

[66] Ibid. — С. 180.

[67] Ibid.

[68] Ibid. — С. 37.

[69] Yüan-shih. — P. 126, c. 136; скорочений переклад див.: Bretschneider E. Mediaeval researches from eastern Asiatic sources; fragments towards the knowledge of the geography and history of central and western Asia from the 13th to the 17th century. — London, 1910. — Vol. 2. — P. 72—73; нім. перевид. Markwart J. Über das Volkstum der Komanen // Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Phil.-hist. Klasse. — Berlin, 1914. — Bd. 13. — № 1. — P. 114—115; див. ще перевид. Ögel B. Sino-Turcica: çingiz han ve çin'deki hanedaninin türk mü¸savirleri. — Taipei, 1964. — P. 275—281.

[70] Див.: Pelliot P., Hambis L. Histoire des Campagnes de Gengis Khan // Cheng-wou ts'intcheng lou.— Leiden, 1951. — Vol. 1. — P. 97.

[71] «Слово». — С. 21.

[72] Pálóczi-Horváth A. L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie // AON. — Budapest, 1975. — Vol. 29. — P. 105, 107—108 (прим. 61); Pritsak O. The Polovcians and the Rus' // AEMAe. — 1982. — Vol. 2. — P. 339, прим. 1.

[73] Див. Екскурс VIII цієї праці.

[74] Ibid.

[75] Marvazī, Sharaf al-Zamān Tāhir. China, the Turks and India / Trans. by V. F. Minorsky. — London, 1943. — P. 30.

[76] Іпат./Махновець. — С. 160.

[77] Ibid. — С. 201.
[78] Тихомиров М. Н. Древняя Москва (XII—XV вв.). — М., 1947. — С. 29.
[79] ПВЛ. — Т. І. — С. 184. Див. також Екскурс VIII.
[80] Ibid. — С. 185.
[81] Ibid; Ипат. лет. — Стовп. 255.
[82] Іпат./Махновець. — С. 160.
[83] Ипат. лет. — Стовп. 257.
[84] Ibid. — Стовп. 258.
[85] ПВЛ. — Т. І. — С. 186.
[86] Ibid.
[87] Ibid. — С. 161.
[88] Ibid. — С. 186 (переклад О. Пріцака).
[89] Ibid (переклад О. Пріцака).
[90] Ibid. — С. 161.
[91] Ипат. лет. — Стовп. 260.
[92] Ibid.
[93] ПВЛ. — Т. І. — С. 187; Татищев В. Н. История Российская. —Т. 4. — М.; Л., 1964. — С. 177.
[94] Ibid.
[95] ПВЛ. — Т. І. — С. 191; див.: Кудряшов К. В. Половецкая степь: Очерки исторической географии. — М., 1948.
[96] ПВЛ. — Т. І. — С. 191—192.
[97] Ibid. — С. 195.
[98] Ibid. — С. 194—195.
[99] Ibid. — С. 201.
[100] Ипат. лет. — Стовп. 303—304.
[101] Ibid. — Стовп. 716.
[102] Ibid. — Стовп. 715—716.
[103] Див. уривки в розділі з Картліс-ух.вреба: Джанашвили М. Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1897. — Вып. 22. — Отд. 1. — С. 35—36.
[104] Ипат. лет. — Стовп. 630.
[105] Див. Екскурс III цієї праці.
[106] Літопис руський / За Іпатським списком пер. з давньорус. Л. Махновець. — К., 1989 (далі — Іпат./Махновець). — С. 333, 334.
[107] Див.: Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950 (далі — «Слово»). — С. 18; див. розділ XII.
[108] Ипат. лет. — Стовп. 633.
[109] Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 537.
[110] Ипат. лет. — Стовп. 740.
[111] Див. Pritsak O. The Polovcians and the Rus' // AEMe. — 1982. — Vol. 2. — P. 373.
[112] Ibid.

ВСТУП III

Короткий огляд праці E. L. Keenan-a «Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale»

Праця професора E. Keenan-a має п'ять розділів і чотири додатки.

Перший розділ називається: «Легенда про "Слово о полку Ігоревім"»[1], де вчений, згідно з т. зв. «скептиками», вважає, що оригінал «Слова» ніколи не існував, а був тільки легендою.

За А. Мазоном, у давньоруській літературі існували тільки два оригінальні епічні твори: «Задонщина» і «Сказание о Мамаевом побоище». «Слово» було написано тільки у XVIII ст. як свого роду «пастиж» із двох вищеназваних творів[2]. Цю думку А. Мазона прийняли всі так звані «скептики»: О. Зімін, Е. Кінан. Одначе в одному вони не могли погодитися: хто був той фальсифікатор? Монографія професора Е. Кінана має основну ціль: довести, що йому вдалося відкрити того фальсифікатора. На думку професора E. Keenan-a, це був фальсифікат тексту, виконаний відомим чеським славістом Йосефом Добровським у стилі *pastiche*, взятих із фрагментів «Задонщины», «Сказания о Мамаевом побоище» і літопису за Іпатіївським списком[3].

E. Keenan вважає, що Йосеф Добровський віддав данину своєму часу (1790 р.) і написав свій фальсифікат у стилі пісень Оссіана,

якими в той час захоплювалася російська інтелігенція[4]. Професор E. Keenan підкреслює, що Й. Добровський був активним панславістом і звеличником російських (= слов'янських) успіхів у боротьбі з Туреччиною за узбережжя Чорного моря, зачарованим «fascinated» Тмутороканем[5]. Іще одну негативну рису характеру свого героя Й. Добровського викомбінував професор E. Keenan, не маючи на це жодного документального доказу, він стверджує, що учні чеського славіста, в першу чергу В. Ганка, відкрили, що Й. Добровський сфальсифікував «Слово», але воліли мовчати, щоб мати можливість шантажувати Й. Добровського на випадок, якби він виступив проти їхніх чеських фальсифікатів, насамперед Краледворського рукопису[6]. Одначе тут треба підкреслити, що професор E. Keenan ігнорує той факт, що принаймні вісім осіб на власні очі бачили оригінал рукопису «Слова». Перші чотири особи — це видавці пам'ятки: граф Олексій Іванович Мусін-Пушкін (1744—1817 рр.)[7], Микола Миколайович Бантиш-Каменський (1737—1814 рр.)[8], Олексій Федорович Малиновський (1762—1840 рр.)[9], а також друкар Семен Іоанникійович Селивановський (1772—1835), який був свідком того, як три редактори видання звіряли вже надруковані аркуші із рукописом «Слова», не раз знаходили у надрукованому тексті помилки і примушували друкаря передруковувати ці аркуші та вклеювати їх на своє місце[10]. Рукопис «Слова» бачив теж офіційний історик Російської імперії Микола Михайлович Карамзін (1766—1826 рр.), який передрукував деякі виписки із рукопису «Слова» у своїй багатотомній «Истории государства Российского», між іншим, він виправив неправильно відчитане у Editio princeps «Слова» вѣчи — на сѣчи Трояни, а теж Уримъ — на правильне у Римъ[11]. Без сумніву, бачив рукопис «Слова» провідний в цей час палеограф Олександр Іванович Єрмолаєв (1780—1828 рр.), він встановив, що рукопис «Слова» був писаний почерком «полуустав XV века»[12]. Також бачив рукопис історик Іван Перфилійович Єлагін (1725—1794 рр.), який невдовзі перед своєю смертю включив один пасус із рукопису «Слова» до своєї праці: «Опыт повествования о России»[13]. Президент Російської Імператорської Академії наук Олександр Семенович Шишков (1754—1841 рр.) свідчить у 1819 р., що над виданням рукопису «Слова» працював також відомий історик Іван Микитович Болтін (1735—1792 рр.)[14]. Можливо, що рукопис Мусіна-Пушкіна бачив теж Йосеф Добровський[15].

Другий розділ праці E. Keenan-a має заголовок «Свідки»[16]. Одначе вчений розглядає тільки рукописний матеріал: 1) Editio prin-

серs; 2) копію, що була зроблена для імператриці Катерини II; 3) так звані фрагменти О. Ф. Малиновського. На жаль, автор цілком ігнорує свідчення сучасників про тих, хто мали в руках оригінал «Слова», їх було, як подано вище, принаймні вісім осіб. Професор E. Keenan міг би мати застереження до одного або більше названих свідків, але це питання ним взагалі не порушується.

Третій розділ праці E. Keenan-a називається «Блакитний ігумен»[17].

В такий спосіб окреслювали чеські сучасники Йосефа Добровського.

Цей розділ, як і багато сторінок інших розділів, властиво має сенс тільки тоді, коли визнати слушною теорію професора E. Кінана про авторство «Слова» Й. Добровським. Хоч це не здійснилося, я подаю прямо для інформації, про що в цьому розділі пишеться. Там перетрактовуються наступні питання, хоч вони не мають жодного безпосереднього відношення до «Слова»: Чеське Відродження XVIII—XIX ст., оссіанізм, масонство та фальсифікати Ганки, біографія Й. Добровського, славістичні праці Й. Добровського, панславістичні і проросійсько-імперські симпатії Й. Добровського, хвороби Й. Добровського.

Як професор E. Кінан відкрив Й. Добровського?

Аналізуючи творчість професора E. Keenan-a, ця проблема виглядає у такий спосіб. У звертанні до Галицького князя Ярослава Осмомисла автор «Слова» пише: «Грозы твоя по землямъ текутъ, отворяеши Кїеву врата; стрѣлявши съ отня злата стола Салтани за землями». Тому що професор E. Кінан не розумів, як слово «салтани»[18] потрапило до тексту, він вирішив, що досі цей пасус зле читали, що в тексті йдеться не про «султанів», а про «алтану», цебто альтанку, з якої стріляли, при тому він самовільно з одного слова «салтани» зробив «с» приймен-ником до слова «алтани»[19]. Таке тлумачення відкрило професору E. Кінану великі можливості для дальших інтерпретацій. Італійське слово «altana» повстало в часи Ренесансу, разом із предметом; воно вчасно перейшло до німецької мови, а з німецької до чеської, де вже засвідчено у 1417 р. Отже, розуміє професор E. Кінан, «Слово» не могло бути написано раніше 1417 р. Воно в тому часі ще не дійшло до Східної Європи. Його міг вжити автор, ознайомлений із чеською мовою, і таким мусив бути Йосеф Добровський.

На жаль, професор E. Кінан не був знайомий із двома комплексами історико-філологічних проблем, які я подаю у другому розділі цієї праці. Мусульманський емір Салах ад-Дін у 1187 р. здобув м. Єрусалим, чим дав привід до Третього походу хрестоносців. Він також прийняв ісламський титул «султан». Цей титул мав у арабській мові форму «султан», а у половецькій мові два варіанти: «солтан» і «салтан»[20].

Другий комплекс проблем, які професор Е. Кінан не брав до уваги, це проблеми, що пов'язані безпосередньо із Третім походом хрестоносців (1190—1192 рр.). У цьому поході брали участь визначні європейські володарі того часу: імператор Фрідріх I Барбаросса, король Англії Джон Безземельний і король Франції Філіпп II Август. Тоді коли королі Англії і Франції вирушили в похід на кораблях, імператор вибрав сухопутний шлях, який вів через Угорщину. Причина полягала в тому, що імператор сподівався на допомогу своїх родичів, як це було звичайно в середньовіччі. Угорський король Бела III став тестем його сина Фрідріха Молодшого. Крім того, Бела III був напіврусином, як син руської княжни Єфросинії, дочки Мстислава Володимировича Мономаховича, його сусід, Галицький князь Ярослав Осмомисл — напівугорцем, як син Софії, дочки короля Коломана. Отже, король Угорщини Бела III і князь Галичини Ярослав Осмомисл були близькими родичами.

Імператор не помилявся, свояки прийняли його і його армію по-королівському: наприклад, годували всю імператорську армію, його кавалерію. Крім того, король Бела III заохочував панів Угорщини і Галичини взяти участь у поході.

В Іпатіївському літописі під роком 1189 є важливе свідчення одного з галицьких учасників Третього походу хрестоносців, де католицькі німці прирівняні до християнських святих, борців за віру.

Ось як православний учасник Третього Хрестового походу пише про перехід Німецького імператора Фрідріха I Барбаросси через територію Східної Європи.

«23.IV.1189. У той же рік пішов цесар німецький [Фрідріх I Барбаросса] з усією своєю землею битися за гроб господній, бо явився був йому ангел господній, велячи йому йти. І вони прийшли, і кріпко билися з богопротивними тими агарянами. Бог же тому напустив гнів свій на весь мир, що сповнилася лиходійствами нашими вся Земля, і цих усіх [поган] навів на нас *господь* за гріхи наші. Він по правді суд учинив, і справедливі вироки його, тому оддав він місце святині своєї іншим, іноплемінникам. А сі німці, яко мученики святії, за Христа пролили кров свою із цесарями своїми. Для них бо господь бог наш знамення явив: якщо хто з них у бою був убитий іноплемінниками, то по трьох днях тіла їх невидимо із гробів їхніх ангелом господнім були забрані. А інші, бачачи се, прагнули постраждати за Христа. Для них же хай збудеться воля господня, і [хай] причислить він їх до вибраного стада свойого у сонм мучеників! Бо се вчинив господь за гріхи наші, караючи весь мир і знову навертаючи

[всіх до добра], тому що ми согрішили і накоїли беззаконня і не оправдалися перед ним»[21].

Як у давніх, так і у нових літературних творах надзвичайні слова чи терміни з'являються у тексті з якоїсь причини. Йосеф Добровський був надто добрим славістом (тут я погоджуюся з професором Е. Кінаном), щоб вживати у своєму «фальсифікованому тексті» «Слова» (якщо прийняти тезу Е. Кінана), де говориться про князя Ярослава Осмомисла, термін «altana», про який професор, очевидно, знав, що він невідомий у східнослов'янських мовах. Тим більше, що текст «Слова» не вимагав того, щоб князь стріляв з алтани. Натомість термін «салтан» у значенні *султан* був дуже на місці у зв'язку з особою князя Ярослава Осмомисла, який послав контингент своїх воїнів на допомогу імператору Фрідріху I Барбароссі[22] воювати проти мусульманського султана Салах ад-Діна після зайняття ним Єрусалима. Це не гіпотеза, а історичний факт, засвідчений в Іпатіївському літописі. Я ще хочу назвати одну слабку сторону праці Е. Кінана: професор концентрує свою увагу на подіях Північної Русі, крім того, на літературних колах Москви та Санкт-Петербурга. Але події, описані у «Слові», відбувалися головно на території Південної Русі. Також треба підкреслити, що професор Е. Кінан цілком оминув у своїй праці історію Галицької Русі і тісний зв'язок галицьких Рюриковичів з династією Угорських королів. На цьому розпрощаємося із терміном «altana» у «Слові».

Четвертий розділ складається з двох частин: перша, коротша, має заголовок: «Читаючи фрагменти Малиновского»[23], а друга, обширніша: «Читаючи "Слово"»[24]. Четвертий розділ є прикладом методології автора, а саме: творити щось з нічого. Врешті-решт, джерела тут для того, щоб затемнювати справу.

Професор Е. Кінан вибирає цілком довільно пасаж із «Задонщины» і впевняє читача, що цей пасаж «Задонщины» дав Й. Добровському можливість сфальсифікувати відносний пасаж «Слова», щоб доказати руку Й. Добровського у формуванні «Слова». Професор Е. Кінан піддає слов'янські слова детальному аналізу, аби знайти форми, подібні до чеської мови, і в цей спосіб творити потрібні йому богемізми для Й. Добровського.

Мені прикро, що я не можу гідно оцінити труд, в який вкладено ненаукову ідею фальсифікації «Слова» Й. Добровським.

Професор Е. Кінан вбив цю фатальну ідею собі в голову і, щоб доказати її, підганяв під цю ідею приклади із інших джерел, таких як «Задонщина» чи «Сказание о Мамаевом побоище». Цим учений перевершив т. зв. «скептиків» «Слова», таких як А. Мазон, О. Зімін, котрі так нічого

не осягнули, як і він. А все тому, що професор Е. Кінан не шукав об'єктивної наукової істини, а хотів показати в науці свою екстравагантність.

Е. Кінан додав два підсумки до своєї праці, причому другий підсумок — це його «відкриття».

Опісля слідують додатки: 1) передрук тексту «Слова» за Editio princeps; одначе він не вводить ніяких нових прочитань; 2) підкреслення Й. Добровським слів у виданні «Біблії» Скорини; 3) перші переклади «Слова»; 4) хронологія цитат Єлагіна із «Слова».

В кінці подається обширна бібліографія (с. 485—529), а теж два покажчики до «Слова» (с. 532—541).

Полеміка поміж Й. Добровським і Е. Кінаном

Заголовок цього розділу не слід інтерпретувати дослівно, а радше як свого роду зміст проблематики. Й. Добровський помер у 1829 р., а книжка американського вченого професора Е. Кінана вийшла у 2003 р. Отже, Й. Добровський не міг читати книжку Е. Кінана. Одначе Е. Кінан був настільки необережним і захопленим своїм відкриттям, що навіть не вивчив як слід опінію Й. Добровського про два «шедеври», які мали б бути основою для пастишу, що, на думку Е. Кінана, був «Словом». Крім того, він не поцікавився зібрати інформації, як Й. Добровський відносився до «Слова».

Е. Кінан подає своє розчарування Й. Добровським, що останній не зробив того, чого Е. Кінан сподівався: «... one can confidently assume that Dobrovský saw this miscellany (Zadonshchina) in either the Synodal Library or that Musin-Pushkin himself. There appers to be no indication of it in Dobrovsky's notes».

«Можна з певністю прийняти, що Й. Добровський бачив цей збірник («Задонщину». — *О. П.*) або у Синодальній бібліотеці, або у самого Мусіна-Пушкіна, але про те немає ніяких вказівок у записках Й. Добровського».

«... Why didn't Dobrovský mention either the Zadonshchina or the Skazanie, both of which he must have seen in manuscripts while in Russia, until 1822?» (Keenan. — P. 408).

«Чому Й. Добровський не згадав «Задонщину» або «Сказание», які він обидва мусив бачити в рукописах під час свого побуту в Росії, аж по 1822 рік?»

Е. Кінан ніяк не міг погодитися з дійсністю.

Й. Добровський писав (цитую за Е. Кінаном): «Nicht ohne Wert ist die poetische Beschreibung der Kulikower Schlacht, von einem Räsaner dem Priester, Sophronius verfast. Sie erinnert an das Wort von Igor» (Keenan E. —

Р. 407). Цебто «не без вартості є поетичний образ Куликовської битви, написаний якимось рязанським священиком Софонієм, він нагадує "Слово о полку Ігоревім"». Цей пасус має дуже важливе місце у дослідах про походження «Слова». Й. Добровський, якого Е. Кінан зробив автором «Слова», виконуючи це завдання, мав зробити свого роду пастиж із «Задонщины». В дійсності у своїх працях сам Й. Добровський віддає перевагу «Слову», порівнюючи «Задонщину» з «Словом», а не «Слово» з «Задонщиной».

Таким чином, беручи до уваги основну ідею тези E. Keenan-a, що Й. Добровський сфальсифікував «Слово», роблячи пастижі (цебто виїмки) із дорогоцінних творів — «Задонщины» і «Сказании о Мамаевом побоище», — слід дивуватися, чому професор не присвятив більше уваги у розділі своєї книги відношенню Й. Добровського до тих оригінальних творів. Очевидно, справа в тому, що не можна виявити, щоб Й. Добровський спеціально займався тими творами або цінував їх. Він міг їх бачити, як сотні інших рукописів, під час свого побуту в Москві і Санкт-Петербурзі, але ніщо не вказує на те, що ці рукописи його особливо зацікавили, щоб він їх перелицьовував або щоб заставив своїх учнів їх перекладати. Зате Й. Добровський не раз згадував «Слово» і підкреслював, що це найцінніший пам'ятник давньоруської літератури. Він дослівно писав: «Поема про Ігоря, поруч з якою нічого не можна поставити»[25]. Тому Й. Добровський заохочував своїх учнів — чехів і німців — перекладати «Слово» на чеську і німецьку мови. Так з'явилися чудові чеські переклади Й. Юнгмана, В. Ганки, С. Рожная, а теж переклад на німецьку мову Й. Мюллера[26].

Е. Кінан слушно підкреслює місце Й. Добровського у слов'янській лінгвістиці як домінуючого вченого. Але при тому професор Е. Кінан вирішив не цитувати опінію Й. Добровського про мову автора «Слова». Ось що Й. Добровський пише у своєму листі до словенського колеги Варфоломія В. Копітара, датованому лютим—березнем 1810 р.:

«Москвичі Ігореву пісню, автор якої був малоросом (українцем) або червоноросом (галичанином), не всюди зрозуміли» (Ягич И. В. Письма Добровского и Копитара // ИОРЯС. — 1885. — Т. 39. — С. 115). Найкращим перекладом «Слова» був переклад чеського філолога Йозефа Юнгмана. Як лінгвіст і лексикограф Й. Юнгман виробив теж свою думку про автора «Слова», і за ним автором «Слова» був малорос (українець).

Страшна пімста Е. Кінана

Таких дифірамбів на честь «Слова», висловлених Й. Добровським і його школою, Е. Кінан не міг стерпіти. Була велика небезпека. Зайшлося тут про найбільше наукове відкриття Е. Кінана, а саме: Й. Добровський був фальсифікатором «Слова». Е. Кінан боявся, що науковий світ, коли ознайомиться із відношенням Й. Добровського до «Слова», не зможе прийняти гіпотези професора Е. Кінана про автора «Слова». Але він не втрачав надії, що йому якось вдасться вилізти з тої халепи.

Проф. Е. Кінан уважно простудіював життєпис Й. Добровського і був дуже щасливий, коли знайшов у тодішніх джерелах згадки про душевну хворобу Й. Добровського, а саме, що чеський славіст часто потрапляв у стан божевілля і маніакальної депресії, одначе в цьому стані він міг писати листи різними мовами, які він знав, але не такий комплексний літературний твір, як «Слово». Невдовзі сам Е. Кінан побачив, що він підрізає галузку, на якій сидить, і вирішив частково реабілітувати Й. Добровського як вченого. Він створив свого манекена, якого назвав Йосефом Добровським, і вкладав йому в уста концепції, які, бувши витвором Е. Кінана, не були для нього небезпечними. Тут ідеться, головно, про деякі етимони «Слова», а теж додаткові зауваги, що так мусив думати Й. Добровський, але не підтверджені ніякими джерелами. Що стосується етимології, то, на думку Е. Кінана, найбільш переконливі, якщо йдеться про зв'язок Й. Добровського зі «Словом», були етимології з давньоєврейської (біблійної мови) та із давньочеської. Е. Кінан вірив, що у XVIII ст., крім Й. Добровського, ніхто не знав давньоєврейської. Відносно давньочеської мови Й. Добровський усіма вченими спеціалістами вважався за найкращого вченого.

Для характеристики тих етимологій, створених Е. Кінаном для Й. Добровського (Й. Добровський-2), я подам тільки два приклади: один — із давньоєврейської й один — з давньочеської мов. У «Слові» виступає фраза «У Римъ»[27], де йдеться про укріплення Рим або Римов, який захищав столичний Переяслав. Це укріплення згадується вперше у «Поученні» Мономаха, а останній раз Іпатіївський літопис подає під роком 1187 про те, як у тому місці загинув героїчний оборонець Переяслава князь Володимир Глібович: «... о нем же Оукраина много постона». Власне ця подія — смерть Володимира Глібовича — була також увіковічнена у «Слові». Оскільки в давньоєврейській мові виступає термін «Урим»[28], який означає сакральний камінчик для віщування у єврейському обряді, що

виконував найвищий єврейський первосвященик, ця етимологія Е. Кінана неможлива, бо «Урим» не міг носити у нагруднику руський князь. Й. Добровський як спеціаліст із питань Біблії і давньоєврейської мови не дозволив собі допустити у своїй праці такого святотатства. Приклад другий, із давньочеської мови. У «Слові» виступають два різні половецькі слова «... (время) Бусово» і «босув-и». В обох словах їх другої частини є «сово» і «суви». Професор Е. Кінан пропонує, що тут йдеться про старочеське слово на означення птаха — «сова». Відносно першої частини цих слів «бо» немає труднощів, оскільки існує прийменник «бо», але немає слова «бу»!

І все ж професор Е. Кінан не здає своїх позицій. Він знайшов у словнику В. Даля прикметник «бусов», а тому, що в інших словниках Е. Кінан цього слова не побачив, він подав свій безапеляційний присуд: слово «бусов» ніколи не існувало, а його прямо видумав В. Даль, але при тій геніальній етимології Е. Кінан забув про хронологію. Слово «бусов» уже засвідчене у Ed. pr. «Слова», котре, як відомо, вийшло у 1800 р. Отже, Е. Кінан мусив би бути чудотворцем, щоби його припущення виповнилося. Володимир Даль народився у 1802 р., тобто як міг видавець «Слова» цитувати В. Даля, котрий ще навіть не народився. Етимологічні «знахідки» творив не дійсний Й. Добровський, а фактотум — Й. Добровський № 2.

Щоб підтримати враження читача, що Й. Добровський, навіть як божевільний, міг створити «Слово», Е. Кінан крізь усю книгу пов'язує ім'я Й. Добровського зі «Словом». Професор подає (без джерельних доказів), щó Й. Добровський думав, коли він займався тим чи іншим пасусом «Слова». При тому на початку речення Е. Кінан дає такі слова: «apparently» — «правдоподібно» (с. 81); «because» — «бо» (с. 281, 284); «may have shown» — «міг показати» (с. 481); «must have known that» — «мусив знати, що» (с. 337); «must have folled avidly» — «мусив уважно стежити» (с. 291); «presumedly» — «мабуть» (с. 124, 178); «probably» — «правдоподібно» (с. 167); «Dobrovsky may well have shown» — «Добровський міг також показати...» (с. 431).

---

[1] Keenan E. — P. 1—63.

[2] Mazon A. Le Slovo d'Igor // Travaux publiés par l'Institut d'Etudes Slavts. — Paris, 1940.

[3] Keenan E. — P. 418.

[4] Ibid. — P. 24, 72, 157, 400.

[5] Ibid. — P. 400, 126—127.

[6] Ibid. — P. 432.

[7] Козлов В. П. Мусин-Пушкин Алексей Иванович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 55—57.

[8] Моисеева Г. Н. Бантыш-Каменский Николай Николаевич // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 82—83.

[9] Дмитриев Л. А. Малиновский Алексей Федорович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 210—212.

[10] Буланин Д. М. Селивановский Семен Иоанникиевич // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 280—281. Селивановський оповідав: «Корректуру читали А. Ф. Малиновский, Н. Н. Бантыш-Каменский а третью — уже читал граф Мусин-Пушкин...» Вони робили поправки в коректурі, передаючи з точністю оригінал, від чого друкування йшло поволі. У збережених примірниках Ed. pr. збереглися деякі передруковані аркуші, вклеєні на місце попередніх. Це теж стосується примірника «Слова», яке знаходиться в бібліотеці Гарвардського університету. Див.: Jakobson R. The Archetype of the First Edition of the Igor Tale / With on Appendix by W. A. Jakobson // Selected Writings. — The Hague; Paris, 1966. — Vol. IV. — P. 464—473.

[11] Дмитриев Л. А. Карамзин Николай Михайлович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 14—18.

[12] Белоброва О. А. Ермолаев Александр Иванович // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 171—172.

[13] Козлов В. П. Елагин Иван Перфильевич // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 164—165.

[14] Моисеева Г. Н. Болтин Иван Никитич // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 135—136.; Козлов В. П. Кружок А.И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»: Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII веке. — М., 1988. — С. 19—25. Тут можна додати, що генерал Іван Болтін був близьким другом графа Мусіна-Пушкіна, між іншим, як і Єлагін. Вони допомагали графові в його археографічних виданнях, в першу чергу «Русской правды» і «Поученні» Володимира Мономаха.

[15] Моисеева Г. Н. Спасо-Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве». — С. 101—104; Моисеева Г. Н., Крбец М. М. Йозеф Добровский и Россия: (памятники русской культуры XI—XVIII веков в изучении чешского слависта) / Отв. ред. Д. С. Лихачев. — Л., 1990. Галина Миколаївна Моісеєва, а також чеський вчений Miloslaw Krbec зібрали рукописний матеріал у Празі, головно виписки рукою самого Й. Добровського, на базі яких прийшли до висновку, що Й. Добровський бачив рукопис «Слова». Однак ця інформація не цілком певна, і Олег Вікторович Творогов, редактор «Энциклопедии "Слова"», висловив своє застереження, вважаючи, що в руках Й. Добровського не був оригінал рукопису «Слова», а Ed. pr. з 1800 р.

Тут можна зауважити, що, як виявили розвідки у Празі, Й. Добровський не мав Ed. pr., а тільки друге видання Шишкова із 1805 р., яке видавець подарував йому в 1809 р. Див.: Моисеева Г. Н. Добровский Йосеф // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 127.

[16] Keenan E. — P. 65—98.

[17] Ibid. — P. 93—136.

[18] Ed. pr. — С. 30; див. розділ II.

[19] Keenan E. — P. 329—331.

[20] Див. розділ II.

[21] Іпат. / Махновець. — С. 349.

[22] Відносно хронології описаних тут подій є дві можливості: одна — що дата смерті Ярослава Осмомисла, † 1187, та дата Третього походу хрестоносців (1189 р.) стали жертвою помилки у літописах на Русі. В той час на Русі вживали паралельно три хронології: 1) вереснева (сентябрьская); 2) березнева (мартовская); 3) ultra — березнева. Різниця поміж ними була від 1—3 років. Див.: Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — М., 1963. Але є ще друга можливість: автор «Слова», на нашу думку, Кормильчич, як син кормильця синів Осмомисла в Галичі, не міг пропустити в тексті, де були заклики до всіх головних князів Русі, імені свого патрона. Відомо, що поети є не істориками, а митцями. Тут можна вказати на те, що Тарас Шевченко в одному із своїх творів звертається не тільки до мертвих, і живих, і ще ненарожденних.

[23] Keenan E. — P. 154—203.

[24] Ibid. — P. 204—396. Опісля йдуть висновки: p. 397—429; чотири додатки: p. 425—483; обширна бібліографія: p. 485—529.

[25] Моисеева Г. Н. Добровский Йосеф // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 127.

[26] Панченко А. М. Юнгман Йозеф // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 272—274; Панченко А. М. Ганка Вацлав // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 10—12; Панченко А.М. Рожнай Самуэль // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 232; Штурм Г. Немецкий язык / Г. Штурм, С. Келер, Ю. Гарней, С. Рымарович; Пер. Д. М. Буланина // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 48. Переклад «Слова» Йозефа Захарії Мюллера (1782—1844) з'явився в 1811 р.

[27] Див. ч. I, розділ XIII цієї праці.

[28] Див. Екскурси IX—X цієї праці.

ЧАСТИНА ПЕРША

КОЛИ?

РОЗДІЛ І

Епоха, в якій нападали на Русь два роди «поганих»: степові (Половці) та лісові (Литва з Ятвягами)

У «Слові» є такий пасус:

«Уже бо Сула не течетъ сребреными струями
къ граду Переяславлю,
и Двина болотомъ течетъ
онымъ грознымъ полочаномъ
подъ кликомъ поганыхъ.
Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ,
позвони своими острыми мечи
о шоломы литовьскыя,
притрепа славу дѣду своему Всеславу,
а самъ подъ чрълеными щиты
на кровавѣ травѣ
притрепанъ литовскыми мечи»[1].

Цей пасус, який на загал зостався поза увагою дослідників «Слова», має, як ми побачимо далі, важливе місце у справі датування «Слова». На базі менталітету його автора тим пасусом займався тільки Є. О. Ляцький у своєму дослідженні про «Слово», яке

вийшло у Празі 1934 р. Розвиваючи далі гіпотезу Івана Франка про те, що «Слово» — це не єдино цілий твір, а збірка кількох пісень, можливо, різних народних поетів, він пропонує пояснити даний пасус «Слова» як об'єднання двох пісень: одну — про боротьбу з Половцями і другу — про боротьбу з Литвою[2]. Це, одначе, не витримує критики.

Половці почали нападати на Русь 1060 р., а Литовці тільки у 1162 р.[3] А ми знаємо, що половецькі державні об'єднання закінчили своє існування після битви на р. Калка 1223 р. З того часу одинокими, хто нападали на Русь, були Литовці із спорідненими з ними Ятвягами. Невдовзі Литовці здобули супермацію на Русі і зайняли половину земель Русі (сьогоднішня Україна і Білорусь). З того видно, що єдиний період, коли на Русь нападали як Половці, так і Литовці, були роки поміж 1162 і 1223.

Цей висновок підтверджує інший пасус «Слова», де є список народів, які нападають на Русь: «Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела, й Половци»[4]. Литва і Ятвязи не потребують коментаря, що стосується Деремели, я пояснюю їх у своїй праці як іранські Бродники — купці[5]. Також назві Хинова потрібен коментар, який подається в Екскурсі IV.

Якраз тогочасні давньоруські літописи виявляють той самий менталітет по відношенню до дихотомії: двох родів «поганих» (степових — Половців і лісових — Литовців).

Київський великий князь Рюрик Ростиславич († 1212 р.) мав сина Ростислава († 1218 р.), князя Торчська, цебто території Чорних Клобуків. Ось як вони влаштовують свої військові походи: «Тої ж зими, нарадившись, ліпші мужі в чорних клобуках приїхали до Ростислава до Рюриковича і стали йому мовити: «Поїдь, княже, з нами на вежі половецькі, нагода тобі є. А в отця ми б тебе просили, та прочули ми єсмо, що отець хоче йти на Литву чи мало де, і через той похід він не пустить тебе. А такої нагоди тобі ніколи не буде». Ростислав Рюрикович, уподобавши річ їх [і] порадившися з ними, вборзі поїхав з ловів од [города] Чорнобиля в Торчський, не сказавши отцю. А по дружину свою він послав [гінця], сказавши дружині своїй: «Нагода нам є, поїдем на половців. Поки в отця мойого буде похід, то ми туди з'їздимо».

І, зібравшися з дружиною своєю за три дні, послав він також [посла] у Треполь по Мстислава по Мстиславича [Удатного], по стрийчича свого, зовучи його з собою. Він же поїхав до нього спішно зі Здиславом з Ярославичем, із мужем своїм, і догнав його за [рікою] Россю, Ростислава, брата свого. А тоді, з'єднавшися з чорним клобуком, поїхали вони в напад. І [коли] були вони на Івлі, на ріці

на половецькій, то тут захопили сторожів половецьких, і дізнавши в них вість, що половці отаборились на віддалі дня путі, і вежі, і стада [їх] по сій стороні Дніпра, по руській, вони їхали всю ніч і вдарили на розсвіті на них.

І набрали Ростислав і чорні клобуки скоту і коней. І челяді, і колодників багато вони взяли, [і] княжичів їхніх, і знатних мужів захопили, — так що колодникам, і коням, і скоту, і челяді, і всякій здобичі й числа не було. І, воздавши хвалу всемилостивому богу, дізнавши од бога над поганими побіду, вернулися вони до себе зі славою і з честю великою.

Половці ж, побачивши, що табір їх узято, а браття їхні полонені, і жінки, і діти, то, зібравшись, настигли вони війська Ростислава Рюриковича. [Але], побачивши силу їх, не сміли вони напасти, а їхали вслід за ними до Русі.

Ростислав же приїхав у Торчський зі славою, перемігши вдруге половців. Приїхав він на Різдво, а звідти з добичею поїхав уборзі до отця у Вручий, бо отець його збирався йти на Литву»[6].

Про дихотомію по відношенню до «поганих» знали ще в половині XIII ст. на Русі, як це свідчить Галицько-Волинський літопис. Все-таки у літописі ця ситуація не пов'язана із тодішнім князем Данилом Романовичем († 1264 р.), хоч він був головним героєм даного літопису, а з його батьком, князем Романом Мстиславичем († 1205 р.). У даному пасусі йдеться про лісових «поганих», а саме про Ятвягів, свояків Литви[7]. Ось що там читаємо: «А князь Данило звідти прийшов до [города] Визни і перейшов ріку Нарев. І багато християн із полону вони удвох, [Данило й Василько], вибавили, і пісню слави вони співали їм. Бог поміг їм обом, і прийшли вони зі славою на землю свою, наслідувавши путь отця свого, великого князя Романа, що вигострив був [зуби] на поганих, як той лев, і яким половці дітей страхали»[7].

Як бачимо у тих цитатах із літописів маємо дуже дивну ситуацію, де Крим, а де Рим. Князь Роман воював проти Ятвягів на півночі, а Половці на півдні страшили його ім'ям своїх дітей.

---

[1] «Слово». — С. 24.

[2] Ляцкий Е. А. «Слово о полку Игореве»: Очерк из истории древнерусской литературы. Композиция, стиль. — Прага, 1934. — С. 102—126.

[3] Ochmański J. Historia Litwy. — Wrocław; Warszawa; Krakyw; Gdańsk; Lódź, 1982. — S. 41—42.

[4] «Слово». — С. 23.

[5] Див. Екскурс III цієї праці.

[6] Іпат. / Махновець. — С. 353.

[7] Ibid. — С. 408.

РОЗДІЛ II

Епоха Третього Хрестового походу (1190—1192 рр.)

У «Слові» читаємо прекрасне звертання автора до Галицького князя Осмомисла Володимировича (1153—1187 рр.) де, між іншим, є таке: «Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! ... стрѣляеши съ отня злата стола салътани за землями...»[1] Титул «салтан» у цьому пасусі викликав багато різних інтерпретацій, остання належить професору Е. Кінану, який читає це місце «с алтани», тому що йому треба було, щоб автор «Слова», чех Добровський, вжив чеське слово, яке є саме запозиченням з латинської через німецьку і не виступає в чеській мові раніше 1417 р.[2]

Замість полемізувати з тим дивним припущенням, я хочу ширше подати контекст, в якому воно виступає.

Однією із найважливіших подій історії католицького світу XI—XIII ст. (1096—1270 рр.) були т. зв. Хрестові походи, цебто боротьба християнських володарів із мусульманами, щоб визволити найсвятіше місто релігій, а саме: Єрусалим. Хрестових походів було вісім[3]. Перші два були здійснені західноєвропейськими рицарями, які

пливли морем до Палестини, а походи від П'ятого до Восьмого головно відбувалися у самій Палестині. У Четвертому поході, який закінчився здобуттям Царгорода у 1204 р., безперечно, брали участь і рицарі із Русі. Один із них залишив давньоруською мовою свою «Повесть о взятии Царьгорода фрягами в 1204 году»[4]. Немає сумніву, що руські рицарі були учасниками Третього Хрестового походу 1189 р., очолюваного німецьким імператором Фрідріхом I Барбароссою, де німці-католики називаються православним автором святими мучениками Христовими.

Подаю відносне місце із Іпатіївського літопису в українському перекладі Л. Махновця: «У той же рік пішов цесар німецький [Фрідріх Барбаросса] з усією своєю землею битися за гроб господній, бо явився був йому ангел господній, велячи йому йти. І вони прийшли, і кріпко билися з богопротивними тими агарянами. Бог же тому напустив гнів свій на весь мир, що сповнилася лиходійствами нашими вся Земля, і цих усіх [поган] навів на нас *господь* за гріхи наші. Він по правді суд учинив, і справедливі вироки його, тому оддав він місце святині своєї іншим, іноплемінникам.

А сі німці, яко мученики святії, за Христа пролили кров свою із цесарями своїми. Для них бо господь бог наш знамення явив: якщо хто з них в бою був убитий іноплемінниками, то по трьох днях тіла їх невидимо із гробів їхніх ангелом господнім були забрані. А інші, бачачи се, прагнули постраждати за Христа. Для них же хай збудеться воля господня і [хай] причислить він їх до вибраного стада свойого у сонм мучеників! Бо се вчинив господь за гріхи наші, караючи весь мир і знову навертаючи [всіх до добра], тому що ми согрішили і накоїли беззаконня і не оправдалися перед ним. Та хто звідає промисел господній і таїну, ним творену, хто відає?»[5]

На протилежність своїм союзникам — Філіппу II Августу, королю Франції, і Річарду Левове Серце, королю Англії, котрі, як і їх попередники, пливли до Палестини на кораблях, старий Фрідріх I Барбаросса вибрав шлях сушею, який пролягав через Угорщину. Його рішення було, мабуть, стимульоване тим, що його син Фрідріх, князь Швабії, одружився з донькою Угорського короля Бели III; цей крок виявився дуже вдалим. Бела III гостив свого зятя по-королівськи. Він запросив імператора і всіх його воїнів, для яких він відкрив запаси збіжжя та всякого їстива, навіть коней дав наказ погодувати. Крім того, запрошував взяти участь у поході своє рицарство, між яким, напевно, були представники Русі з Галичини[6]. Тут треба підкреслити, що сам Ярослав Осмомисл був наполовину угорцем як син дочки Угорського короля Коломана. Перехід імператора зі своєю армією через Угорщину був надзвичайною подією для тих країв і зробив велике

враження. Отже, розповідь Іпатіївського літопису про Третій Хрестовий похід, очевидно, базується на реляції галицького учасника подій.

Айюбідський володар, курдського походження, здобув для себе Єгипет і Сирію, а у 1187 р. захопив у хрестоносців Єрусалим, його ім'я було Саладін (Ṣalāḥ ad-Dīn). Він був великим завойовником і в 1175 р. дістав від мусульманського халіфа владу (bi' s-salṭana) над Єгиптом, Сирією і Північною Африкою, тепер він називав себе Султаном ісламу і мусульман[7]. Форма титулювання у «Слові» *Салтан* є половецького походження і походить від давнішого *Солтан*, яке засвідчене у Codex Cumanicus[8]. У «Слові» Ярослав Осмомисл метафорично воював із султаном Саладіном, очевидно, як зверхник галицьких добровольців, котрі на клич Бели III, короля Угорщини, взяли участь у Третьому Хрестовому поході. Під роком 1181 Іпатіївський літопис подає таке: «А тоді вбили половецького князя Козла Сотановича, і Єлтута, Кончакового брата, і двох Кончаковичів схопили, і Тѣтура, і Бякобу, і Кунячюка багатого, і Чюгая, і визволили з полону своїх поганих»[9]. Ми будемо займатися іменем Козла Сотановича. Як доказано в цій праці, форма <*Козел*> — є старослов'янським варіантом половецького імені Гза (~Гзакъ)[10]. Відносно Сотановича треба взяти до уваги середньо- і новотюркські фонетичні зміни, а саме: спорадичне зникнення фонеми -l- перед дентальним приголосним -t-, -d-[11]. Я подаю тут декілька прикладів: Bābйr nāme (Brockelmann. — C. 37), *Kitür* < Kültür <приносити> азерб. (Räsänen. — C. 211), *atmyš* < altmyš (с. 60), турецьк. — okman, старотурецька — *otur* (з *o*) < ***oltur*** (Räsänen. — C. 361), новополовецька казансько-татарська мова (Räsänen. — C. 211) *toltur* > tutür <наповняти>, казанська (Räsänen. — C. 235) ütěr < öldür (вбивати). Таким чином, половецьке слово **soltan*, яке засвідчене у Codex Comanicus, перейшло в Іпатіївському літописі у форму '*sotan*'. У «Слові» ми маємо це слово із типово давньоруським переходом о > а[12] як *Салтан* для означення Айюбідського володаря Сирії і Єгипту у 1180—1190 рр. Тому немає необхідності знаходити чехізм у даному пасусі «Слова»: «... стрѣляеши съ отня злата стола Салтани за землями»[13], як подає професор Е. Keenan у своїй праці, пояснюючи слово «Салтани» як пізньочеське '*с алтани*', що інтерпретується ним як 'мала вежа' — *алтана*, з котрої стріляють[14]. У висновку можемо сказати, що, спираючись на повище подане, «Слово» могло бути написане скоріше після 1190—1192 рр.

---

[1] «Слово». — С. 22.

[2] Keenan E. — P. 36, 329, 412.

[3] Див.: A History of the Crusades: 5 vols / Ed. K. M. Setton — Madison, Wiskonsin, 1969—1985.

[4] Новг. І лет. — С. 46—49.

[5] Іпат. / Махновець. — С. 349.

[6] Hóman B. Geschichte des Ungarischen Mittelalters. — Berlin, 1940. — Vol. 1. — S. 435—437.

[7] Soberneim M. Saladin // Encyclopaedie des Islam.— Leiden, 1934. — Vol. 3. — S. 90—93.

[8] Grønbech K. Komanisches Wörterbuch (Codex Cumanicus). — Copenhagen, 1942. — S. 225.

[9] Іпат. / Махновець. — С. 330.

[10] Див. Екскурс XI цієї праці.

[11] Джерела: 1) Brockelmann C. Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens. — Leiden, 1954.— S. 37; 2) Räsänen M. Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen. — Helsinki, 1949. — P. 211—235; 3) Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Helsinki, 1969. — Vol. 1. — P. 361.

[12] Цей перехід о > а засвідчений вже у давньослов'янській мові. Див.: Селищев А. М. Старославянский язык. — Ч. 2: Тексты. Словарь. Очерки морфологии. — М., 1952. — С. 113.

[13] Ed. pr. — С. 30; див.: Бобров А. Г. Салтан // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 263.; Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве» — Л., 1979. — С. 128—129. Чеське слово '*altána*' вперше засвідчено в 1417 р.: Keenan E. — P. 329—331; на стор. 331 є репродукція пізньосередньовічної *алтани*.

[14] Keenan E. — P. 329—330; професор високо цінував своє відкриття 'алтани' і три рази публікував спеціальні статті на цю тему, див. бібліографію на с. 506 його праці.

РОЗДІЛ III

Епоха, в якій у європейській літературі відновилася тема Троянської війни

У «Слові» читаємо:

> «Были сѣчи* Трояни, минули [військові] лѣта Ярославля;
> были плъци Олговы, Ольга[1] Святьславличя [бл. 1058—1115 рр.].
> Тъй бо Олег ... [дід Ігоря Святославича і князь
> Тмутороканський, 1079, 1083—1094 рр.]
> Ступаетъ въ златъ стремень въ градѣ Тьмутороканѣ...[2]
> Въстала обида въ силахъ Дажьбожа внука,
> вступила дѣвою на землю Трояню,
> въсплескала лебедиными крылы
> на синѣмъ море у Дону»[3].

Як бачимо із цих пасусів «Слова», назви Троя і Тмуторокань вживаються як дві різні назви тої самої місцевості. Туди, у землю «Трояню», можна було добратися тропою «Трояню»[4]. У тій землі «Трояній» було «на седьмомъ вѣцѣ» «насилие отъ земли Половецкыи»[5].

Саме століття VII (за тогочасним уявленням останнього тисячоліття від сотворіння світу), цебто 6601 р., починалося в році християнської ери 1093/1094. В «Повісті временних літ» під тим роком подаються відомості про перші страшенні половецькі набіги на Київ та Київську землю[6].

Інтерес до давніх легенд про стародавню Трою відродили два анонімні середньовічні латинські псевдоісторичні твори (переклад з грецької). Перший — це вигаданий щоденник облоги Трої, буцімто складений Діктісом Критським (бл. IV ст н. е.); другий, гірший варіант, мав назву Dares Phrygius «De excidio Trojae historia» (бл. 400/1600 рр. н. е.).[7]

Найпередовішим політичним утворенням нордійців XI ст. було герцогство Нормандія у Франції з центром у Руані, з XII та XIII ст. таке значення мало королівство (regro) Сицилії.

Дональд Е. Квеллер зазначає, що його реформатор Роджер II (граф 1105—1130 рр., король 1130—1154 рр.) «поєднав асимілятивні і організаторські здібності норманів з управлінським досвідом та інституціями греків і мусульман для формування наймогутнішого державного правління в Західній Європі. До цього уряду входили незалежні від класу феодалів професійні чиновники, головним чином підприємці, багато з яких були іноземцями, в тому числі й мусульманами»[8]. Одним з мусульманських чиновників був і арабський географ ал-Ідрісі[9]. Принц Марокканський і придворний географ у 1154 р. написав підручник загальної географії, що спирався на арабські і нордичні інформаційні джерела. До підручника входило і велике зведення «Mappa Mundi» (Карта світу). На цій карті, в шостому відділку сьомого клімату, значилася і *Ṭrōyā*, тобто «Троя», розташована на схід від ріки Tän-Älwī (так Ідрісі називав Танаїс)[10], біля її впадіння в Ґотську затоку (Ġytun). Протягом перших десятиліть VII ст. Псевдо-Фредеґар Схоластик (бл. 727 р.), прагнучи встановити походження франків, використав легенду про Трою і, відповідно до неї, інтерпретував франків як одну групу втікачів із Трої[11]. Першим національно свідомим правителем франків (і покровителем Фредеґара) був Дагоберт I (629—639). Скориставшись легендою Фредеґара, він підписував свої грамоти як «ex nobilissimo et antiquo Trajanorum reliquiarum senguine nati»[12]. Після цього кожен новий християнський європейський народ намагався подолати свій комплекс неповноцінності, використовуючи невичерпний потенціал історії про загибель Трої та переселення переможених героїв — адже можливість відшукати серед них своїх знатних предків була

практично безмежною. У своїх пов'язаннях Трої з Доном (Танаїсом) вчені XI—XII ст. слідували за «вимогами» категоричного силогізму *Barbara*, цебто:

А. Ріка Танаїс (Дон) лежить на границі Європи і Азії.

Б. Місто Троя (Тмуторокань) розташоване на границі Європи і Азії.

В. Отже, місто Троя (Тмуторокань) розташоване над річкою Доном.

Автор «Слова» як освічена людина мусив знати сучасну йому західноєвропейську літературу. Династія Рюриковичів підтримувала близькі родинні взаємини із західноєвропейськими скандинавськими династіями. У творах скандинавських авторів велику роль відіграє міфічно-героїчна Троя (для якої вживається означення Tyrkland, «край тюрків», цебто Хозарів), яку вони розташовували на східному березі ріки Tana-kvisl, цебто Дону. Найкраще зібрані відповідні дані у творах Snorri Sturluson-a († 1241)[13].

Як швидко західні літературні новини проникали до Київської Русі, свідчать такі факти. У 1107 р. в латинській Хроніці із німецького міста Кельна подано як передвісника нещастя появу мертвого вершника, який називає себе Teodericus Bernesis, цебто Остготський король Теодоріх Великий (475—526 рр.) із Верони. Коли анонімний давньоруський автор оповідання про здобуття Царгорода хрестоносцями та венеціанцями у 1204 р. (цебто на 7 років пізніше) взявся описувати ту трагедію для Візантії, то він помістив на початку свого твору зловісне передбачення із кельнської Хроніки[14].

Підсумовуючи дані цього розділу, ми приходимо до висновку, що менталітет автора «Слова» відповідав менталітету двох останніх десятиліть XII ст.

---

[1] Ed. pr. — С. 14 та «Слово» — С. 15 має «вѣчи». Одначе М. М. Карамзін (1766—1826 рр.), що мав до диспозиції текст оригіналу «Слова», подає більш правильне прочитання цього терміна, тобто «сѣчи». Див.: Дмитриев Л. А. Карамзин Николай Михайлович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 15; див. також: Jakobson R. Selected Writings — The Hague; Paris, 1966. — Vol. IV. — P. 137, 176; Vol. V. — Amsterdam, 1985. — Part 2. — P. 693.

[2] «Слово». — С. 15. Про Трою у «Слові» див.: Müller Ludolf. Neue Bemerkungen zum Igorlied. 1. «Zeitalter des Trojan»; 2. «Land des Trojan»; 3. «Pfad des Trojan» // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1986 — Bd. 46. — S. 236—248.; Пиккио Р. Мотив Трои в «Слове о полку Игореве» // Проблемы изучения культурного наследия. — М., 1985. — С. 86—99; Соколова Л. В. Троян в «Слове» // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 131—137.

[3] «Слово». — С. 17.

[4] «Боян... рища въ тропу Трояню» («Слово». — С. 11).

[5] Ibid. — С. 25. Див.: Пелешенко Ю. Тема кінця світу в українському письменстві пізнього середньовіччя // Верховина: Зб. наук. пр. на пошану професора Олекси Мишанича з нагоди його 70-річчя. — Дрогобич, 2003. — С. 238—250. Автор пригадує, що середньовічні теорії тривання людського існування відповідали семи дням творення Богом світу. Отже, у цій хронології один Божий день = 1000 років існування людини. Тому кінець сьомого тисячоліття — це кінець світу.

[6] ПВЛ — Т. 1. — С. 143—147.

[7] Dares Phrygius. De excidio Troiae historia / Recognovit F. Meister. In aedib. B.G.Teubneri. — Lipsiae, 1873 — протроянський твір; Dictys Cretensis. Ephemeris belli Troiani / Ed. F. Meister, B. G.Teubner. — Leipzig, 1923 — прогрецька орієнтація. Про ці твори див.: Curtius E. R. European Literature and the Latin Middle Ages. — New York, 1963. — P. 174—176.

[8] Queller D. E. Political Institutions // One Thousand Years. Western Europe in the Middle Ages. — Boston, 1974. — P. 142.

[9] Про Idrīsī-я та його твір («Книга Роджера») див.: Lewicki T. Polska i kraje sąsiednie w świetle «Księgi Rogera» geografa arabskiego z XII w. al-Idrisi'ego. — Kraków, 1945. — T. 1. — S. 1—120 (вступна стаття).

[10] Див. велику карту світу, видану в Багдаді, без року видання: al-Idrīsī. Ṣūrat al-ᶜard. — Клімат VII, секція 6.

[11] Wallace-Hadrill J.M. The Fourth Book of the Cronicle of Fredegar. — London, 1960.

[12] Див.: Barroux R. Dagobert, roi des Francs. — Paris, 1938. Титул одного з його спадкоємців з династії Каролінгів Карла Лисого (843—877) був: ex praeclaro et antiquo Trajanorum sangyuane nate, див.: Recueil des actes de Charles II le Chauve: 3 vols / Ed. A. Giry et al. — Paris, 1943—1955.

[13] Див.: Пріцак О. Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саґ). — К., 1997. — Т. І. — С. 277—300.

[14] Див.: Новг. І лет. — С. 49.

РОЗДІЛ IV

Епоха володарів і державців, які стали інформантами своїх біографів

Король Норвегії Сверрір Сігурдарсон (1177—1202) був спочатку священиком, а потім успішним узурпатором норвезької корони та одним із найбільших володарів цієї країни. Його Сверріссаґа — це найперша норвезька біографічна монографія, яка дійшла до нас. Перша частина саґи (Gryla) була написана Карлом Йонссоном († 1215 р.), який був ігуменом монастиря в Тінґейрарі (на північному заході Ісландії) протягом 1169—1207 рр. з перервами. Як підкреслюється в його вступі, саґу було написано за участю героя саґи, короля Сверріра, який служив йому в якості інформанта і джерела інформації. Хоча король і брав участь у написанні твору, твір, проте, цілком об'єктивний. «Це була безпрецедентна подія в анналах Норвегії, — пише старійшина норвезьких істориків Гальвдан Кут, — але якщо ми подивимося на тогочасний світ Західної Європи, ми відкриємо, що король Сверрір лише наслідував приклад інших королів та державців. Можна навіть сказати, що XII ст. було періодом найбільшої активності в офіційній історіографії Європи.

Протягом п'ятнадцяти років, аж до своєї смерті в 1152 р., великий французький державець абат Сюже (Suger) напружено трудився, пишучи життєпис двох королів, Людовіка VI і Людовіка VII, яким він служив як їхній найближчий конфіденційний радник. Наприкінці 1150-х рр. один з найбільших істориків середніх віків єпископ Оттон із Фрайзінґа написав історію царювання свого небожа, імператора Фрідріха I Барбаросси, і сам імператор надав йому матеріал для цієї праці. Десь наприкінці того сторіччя якийсь царедворець, либонь канцлер або скарбник, написав історію короля Англії Генріха II, і ця робота продовжувалася за правління Генріхових синів та наступників, Річарда Левове Серце та Джона Безземельного»[1].

Як приймають учені[2], літописна повість про Ігорів похід на половців, яка збереглася в Іпатіївському літописі, була написана автором «Слова». У тій повісті є три пасуси, які свідчать про те, що князь Ігор Святославич був інформантом автора літописної повісті:

1) «І коли вони йшли до Дінця-ріки, то у вечірню годину Ігор, глянувши на небо, побачив, що сонце стояло, яко місяць. І сказав він боярам своїм і дружині своїй: «Ви бачите? Що се є за знамення?» А вони, поглянувши, побачили [це] всі і поникли головами, і сказали мужі: «Княже! Се є не на добро знамення осе». Але Ігор сказав: «Браття і дружино! Тайни божої ніхто ж не відає, а знаменню і всьому миру своєму творець — бог. А нам, що вчинить бог, — чи на добро, чи на наше лихо, — то се нам і побачити». І це сказавши, він перебрів Донець»[3].

2) «Тут же до них і сторожі приїхали, що їх вони послали були язика ловить, і сказали вони, приїхавши: «Бачилися ми з ворогами. Вороги ваші оружно їздять. Тому або ви поїдете борзо, або вернемось додому, бо не наша є пора». Але Ігор сказав із братами своїми: «Якщо нам, не бившися *з ними*, вернутися *додому*, то сором нам буде гірше смерті. Хай як нам бог дасть». І тоді, порадившись, їхали вони всю ніч»[4].

3) «І так, у день святої неділі навів на нас господь гнів свій: замість радості, навів на нас плач, а замість веселості — жаль на ріці Каялі. Сказав же тоді Ігор: «Спом'янув я гріхи свої перед господом богом моїм, що багато убивств [і] кровопролиття вчинив я в землі християнській, що я ж бо не пощадив християн і взяв у здобич город Глібів коло Переяславля. Тоді бо немало лиха зазнали безневинні християни, бо одлучали батьків од дітей своїх, брата од брата, друга од друга свойого, і жінок од подружжів своїх, і дочок од матерів своїх, і по́друга од подруги своєї, і все було тоді охоплене замішанням од полону і скорботи. Живії мертвим завидували, а мертвії радувалися, яко мученики святії, вогнем од

життя сього випро́бу прийнявши. Ста́рці [вмерти] поривалися, а юнаки лютих і немилостивих побоїв зазнали, а мужів рубали й розсікали, а жінок оскверняли. І тому, що те все вчинив я, — сказав Ігор, — не достойно мені було жити. І ось нині бачу я відо́мсту од господа бога мойого. Де нині улюблений мій брат? Де нині брата мойого син? Де дитя, породжене мною? Де бояри-дорадники, де мужі хоробрії, де лад бойовий? Де коні і оружжя многоціннеє? Чи не всього того я позбувся, і мене в'язня, оддав *господь* у руки беззаконним тим? «Се воздав мені господь за беззаконня моє і за лиходійство моє [прогнівався] на мене», і «впали тепер гріхи мої на голову мою». «Праведен господь і справедливі вельми суди його», і я ж не маю з живими долі. *Бо* ось нині бачу я, як другі муки вінець дістають, а чому я, один винуватий, не прийняв страждання за все це? Але, владико, господи боже мій, «не одвергни мене до кінця», а коли воля твоя, господи, то [дай] же милість нам, рабам твоїм»[5].

Як виходить із цитованої повище оцінки Гальвдана Кута відносно Сверріс-саґи, офіційні авторизовані володарем повісті треба датувати XII ст. Якраз таку саму дату для повісті про похід Ігоря подають дослідники давньоруського літописання. Повість про похід Ігоря Святославича була відредагована самим Ігорем, який тоді був великим князем Чернігівським. Це мусило бути перед роком 1200, бо тоді літопис Ігоря Святославича був включений до ізводу Рюрика Ростиславича, який остаточно відредагував Мойсей, ігумен Видобицького монастиря. Цей ізвод став базою для повісті, що збереглася у пізнішому Іпатіївському літописі.

---

[1] Koht H. The Old Norse Sagas. — New York, 1931. — P. 56—57.

[2] Іпат. / Махновець. — С. 336; див. також.: Творогов О. В. Летописная повесть о походе Игоря Святославича на Половцев // Энциклопедия «Слова». — Т. 3 — С. 151—164.

[3] Іпат. / Махновець. — С. 336.

[4] Ibid. — С. 336—337.

[5] Ibid. — С. 339—340; див.: Лихачев Д. С. Летопись Игоря Святославича // Энциклопедия «Слова». — Т. 3 — С. 145—151.

РОЗДІЛ V

Епоха Тмуторокані на Русі

(Див. також розділи XV і XVI)

У «Слові» місто Тмуторокань грає важливу роль, хоч у тексті воно зустрічається всього чотири рази. Андре Мазон, а за ним його послідовники Олександр Зімін і Едвард Кінан нарахували безпідставно десять разів.

Згідно із своїм скептичним поглядом на твір, А. Мазон вважав, що часта згадка про Тмуторокань є саме доказом про «Слово», яке, на його думку, є фальсифікатом, зробленим у XVIII ст.[1]

А. Мазон пояснював це в такий спосіб, що впровадження назви Тмуторокань для уявного походу XII ст. мало за мету виправдати завоювання тюркських земель Катериною II[2]. І цю ідею А. Мазона перейняли вищеназвані його послідовники (О. Зімін і Е. Кінан).

Назва Тмуторокань згадана у «Слові» у таких контекстах:

1) «...дивъ,
кличетъ връху древа:
велитъ послушати — земли незнаемѣ ...
...

и тебѣ, Тьмутораканьскый блъванъ...»
(«Слово», с. 12).

2) «...Олегъ...
...
Ступаетъ въ златъ стремень
въ градѣ Тьмутороканѣ...»
(«Слово», с. 15).

3) «... се бо два сокола слѣтѣста
съ отня стола злата
поискати града Тьмутороканя...»
(«Слово», с. 19).

4) «...Всеславъ князь людемъ судяше,
княземъ грады рядяше,
а самъ въ ночь влъкомъ рыскаше:
изъ Кыева дорискаше до куръ Тмутороканя».
(«Слово», с. 26).

Згідно з постулатом А. Мазона про те, що фальсифікатор «скомпілював» «Слово» в часах Катерини II (1762—1796 рр.) і що у «Слові» наявні войовничі ідеї Росії XVIII ст., професор Е. Кінан пише: «Так само треба сказати про несумісність деяких географічних та історичних реалій, яких досить багато в тексті [«Слова»]: Тмуторокань, Угорщина, Дунай, Венеція, Шеломя, Тропа Трояна. Немає сумніву, що ті місця були відомі у XVIII ст., а це менш правдоподібно, що чернігівський автор XII ст. згадав би їх»[3].

Угорщина[4], Дунай[5] і Венеція, власне, добре засвідчені у XII ст., краще, ніж у XVIII ст., коли вже не існувало незалежного королівства Угорщини, а Венеція йшла до занепаду.

Про м. Тмуторокань, який зв'язаний з початками Чернігівської династії, див. розділи VI, VIII, XV, XVI.

Слово «шеломя» не географічна назва, а прямо давньоруський апелятив із значенням «холм, вишина». У «Слові» шеломя виступає два рази у такому контексті заклику: «О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси», цебто ти уже за холмом. Компілятор «Задонщины» не розумів давньоруського слова «шеломя» і зробив з того безсенсове: «за Соломоном еси»[6]. Відносно «Тропа Трояна» див. розділ III[7]. Одначе «скептики» (А. Мазон, О. Зімін, Е. Кінан) не рахувалися із менталітетом Катерини II[8]. Як відомо, вона займалася також генеалогією та історичною географією. Згідно із її авторитетом В. М. Татищевим, давній Тмуторокань був на місці пізнішої Рязані, а Рязань не треба було завойовувати від Туреччини, бо Рязань давно входила як складова частина до Російської держави («Тмуторокань, ныне Рязань»)[9]. Ще одна дивна історія з містом Тмуторокань. Так вийшло, що в

1792 р. чорноморським кошовим Антоном Головатим був відкритий на місці Тмуторокані камінь із староруським написом. Напис цілком не політичний: «В лето 6576 (1068 г.) индикта 6 Глеб князь мерил море по леду от Тмутороканя до Корчева 10000 и 4000 сажен»[10]. Копія цього напису дісталася до рук колекціонера О. І. Мусіна-Пушкіна, і він її видав у 1806 р.[11] Зразу на нього накинулися деякі вчені, що він підробив сам цей напис, щоб підтвердити автентичність «Слова». Цей закид відновив А. Мазон, а після нього його послідовники — О. Зімін і Е. Кінан. Одначе палеографічні досліди А. О. Мединцевої[12] підтвердили оригінальність напису. Тим більше, що 1792 р. ніхто не зміг би відтворити на мармуровій плиті напис письмом XI ст.

Назва Тмуторокань тюркського походження і вперше виступає у 579 р. як один із політичних центрів Тюркського каганату. Слово «тюмен» — значить десять тисяч, а «тархан» — це начальник. Отже, тюмен-тархан — означає начальника військового округу, який має доставляти десять тисяч вояків. Давніх тюрків замінили у VII ст. споріднені з ними Хозари. В році 965 князь Русі Святослав завоював Хозарську державу, а з нею і Тмуторокань. Володимир Великий виділив Тмутороканське князівство для свого сина Мстислава Молодшого. У 1024 р. почалася війна поміж Мстиславом та його братом, що володів у Києві. У цій боротьбі переміг Мстислав, і у договорі у Листвені (1025) дійшло до замирення, на основі якого Руський каганат був поділений на дві частини, границею поміж ним була р. Дніпро. Отже, повстали, як колись це було у Тюркському каганаті у 581 р., два каганати: Західний каганат із центром у Києві та Східний із центром у Тмуторокані.

Але вже у 1036 р. помер Мстислав, а перед тим його єдиний син Євстафій (1033), і в цей спосіб закінчив існування Тмутороканський каганат. Ярослав Мудрий розділив своє ядро — Руську землю — на три уділи: Київ, Чернігів і Переяслав. Чернігів тепер перебрав функції Тмуторокані і замість Тмуторокані став центром уділу, одначе пам'ять про Тмуторокань як столицю каганату ще існувала в XII ст. і знайшла свій відгомін у «Слові», де Олег Святославич, предок Ігоря, виступає як каган (титул)[13]. Тмуторокань знаходився на Таманському півострові в районі нинішньої станції Тамань. Це була одна із грецьких колоній Гермонасса, заснована бл. VI ст. до н. е., яка невдовзі ввійшла до структури Боспорського царства[14]. Тмуторокань, один із основних економічних і культурних центрів Боспорського царства, проіснував до IV ст. н. е. Тоді коли Київ і Чернігів були новими містами, не давнішими, ніж IX ст., Тмуторокань існував понад 1500 років. Як у всіх давньогрецьких містах-колоніях, там була високорозвинута культура, мистецтво і громадське життя. На жаль, ми дуже мало знаємо про

вплив Тмуторокані на розвиток культури Давньої Русі. О. О. Шахматов і його учень М. Д. Приселков звернули увагу на одного визначного діяча культури в Київській Русі, на Великого Никона († 1088)[15], який зреформував Київське літописання, а також був організатором Київської Печерської Лаври. Він сам походив із Тмуторокані і передав досвід старовинного культурного центру Тмуторокані новому християнському культурному центру — Київської Русі.

Коли «скептики» вважають, що «Слово» є підробкою, бо там виступає Тмуторокань, ми можемо відповісти, що це якраз є доказом оригінальності «Слова», і якщо б у творі, що повстав під протекцією Чернігівської династії (Ольговичів), не було б названо Тмуторокані, то ми б мусили визнати, що «Слово» — підробка. У менталітеті діячів XII ст. Чернігівщини було б неможливо оминути колишню столицю Тмуторокань.

---

[1] Mazon A. Le Slovo d'Igor // Travaux publiés par l'Institut d'Etudes Slavts. — Paris, 1940. — P. 70—72. Е. Кінан (с. 13) пов'язує за А. Мазоном, що у «Слові» Тмуторокань засвідчено не менше 10 разів (non fewer than ten times). Не знаю, як А. Мазон і Е. Кінан рахували, але я провірив, що у «Слові» це місто назване тільки 4 рази. Але навіть щоб Тмуторокань було названо 10 разів, це було б цілком правдоподібно, див. розділ XV.

[2] Mazon A. Le Slovo d'Igor. — P. 76—77.

[3] Keenan E. — P. 61.

[4] Див. ч. I, розділ XI цієї праці.

[5] Ibid. — Ч. I. — Розділ XI.

[6] Див.: Якобсон Р. За Шеломянем / За Соломоном // Selected Writings. — The Hague; Paris, 1966. — Vol. IV. — С. 534—539; Творогов О. В. Шеломя // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 228—230.

[7] Див. ч. I, розділ III цієї праці.

[8] Екатерина II. Записки касательно российской истории: Продолжение второй эпохи // Собеседник любителей российского слова, содержащий разные сочинения в стихах и прозе некоторых российских писателей. — СПб., 1783. — Ч. IV. — С. 32.

[9] Татищев В. Н. История Российская. — М.;Л., 1964. — Т. 4. — С. 549.

[10] Рождественская Т. В. Тмутараканский камень // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 122—123.

[11] Мусин-Пушкин А. И. Исторические исследования о местоположении древнего Российского Тмутараканского княжества. — СПб., 1794; Оленин А.Н. Письмо к графу Алексею Ивановичу Мусину-Пушкину о камне Тмутараканском, найденном на острове Тамань в 1792 г., с описанием картин к письму приложенных. — СПб., 1806.

[12] Медынцева А. А. Тмутараканский камень. — М., 1979.

[13] ПВЛ. — Т. 1. — С. 99—100.

[14] Пріцак О. Походження Русі. — Т. 1. — С. 135—137; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949.

[15] Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв. — СПб., 1913.

РОЗДІЛ VI

Епоха, коли на Русі існувала інституція «каганату»

(Див. також розділи XV та XVI)

У «Слові» читаємо: «Ольгова коганя хоти»[1]. Тут йдеться про Феофану Музалонису, коганську жінку; з граматичної точки зору — це є похідна прикметникова форма від іменника «каган», зважаючи на те, що князь Олег Святославич мав титул «кагана». Цей титул уже засвідчено у ПВЛ при описі походу Святослава Ольговича на державу Хазарію у 965 р.: «Козари, изидоша противу съ княземъ своимъ Каганомъ...»[2]

Титул і інституція «кагана» належить до імперських харизматичних титулів Євразії. Їх було в основному чотири:

1) Shan-yü[3].
2) Каган.
3) Хан.
4) Султан.

Найдавніші інформації про харизматичні імперські титули Євразії відносно Hsiung-nu, або Азійських гунів, знаходимо в китайських джерелах від 200 р. до н. е. до 240 р. н. е.

У китайських літописах зберігся текст дуже цікавого договору поміж китайським імператором з династії Han із Shan-уї на ім'я Chi-уї із року 162 до н. е. Там володарі гунів прирівняні відносно своєї гідності з імператором Китаю. Імператор пише: «Тепер всюди під небом є великий спокій... Shan-уї і я є для них мовби батьком і матір'ю... Ми тепер проживаємо у послуху небові...[4]

Наші взаємини є братерські»[5].

В році 240 н. е. Hsien-pi (Себіри — від цього імені походить назва Сибір)[6] замінили Hsiung-nu, як імператори Євразії, і володарювали там приблизно до 420 р. н. е.[7]

Власне Hsien-pi (Себіри) впровадили інституцію і титул «кагана» в 240 р. н. е., як це подають китайські джерела. Цей титул в транскрипції з китайського письма дає реконструйовану форму *Xa'an[8]. Цю форму взяли собі Jou-Jan (460—550)[9], а опісля Гефталіти (350—557)[10]. Із гуно-болгарами маємо новий титул Kan або Xan[11].

Німецький сходознавець Gerhard Doerfer запропонував у 1967 р. гіпотезу, яка, на мою думку, дає розв'язку взаємовідносин «каган» і «хан»[12]. Вчений вважає, що оба титули запозичені незалежно від себе від Себірського титулу Ko'-han. Пізніше титул «хан» запозичили монголи (1206 р.), а після їх падіння — суксесійні держави, в першу чергу Золота Орда (1226—1480 рр.) і Кримський ханат (1449—1783 рр.).

Останнім титулом імператорів Євразії було арабське слово «султан». Його спочатку вживали найманці мусульманських халіфів, а опісля цей титул взяли собі турки-сельджуки й османи, вживаючи його до кінця існування монархії в Туреччині, тобто до 1924 р.[13]

У 552 р. н. е. Середньоазійські тюрки створили свою імперію, яка проіснувала до 740 р. н. е. з центром у Монголії[14].

Давні тюрки відзначалися тим, що вони перейняли рунічні знаки (подібні до староскандинавських, але не ідентичні з ними) для своєї літературної мови, яку вони створили на базі ірансько-согдійської мови. Цією мовою написані політичні написи каганів, що́ вони осягнули і що́ хотіли ще зробити, і їхніх перших міністрів, а теж літературні твори, головно переклади буддійських і маніхейських текстів[15]. Рунічне письмо дешифрував під кінець XIX ст. Vilhelm Thomsen[16]. Для нас найважливіші є два написи: напис у честь Kül Tegin-a [731 р.] і міністра Tonyuquq-a. Із тих написів виходить, що Тюркський каган називав себе: «Богоподібний і Небом народжений», він має право панувати, тому що дістав від Бога (tengri) gut, цебто харизму бути володарем[17].

Давньотюркська імперія була витвором двох братів Бумин-а і Істемі-я. Вони володарювали спільно, але по смерті Бумин-а повстали

в р. 581 два каганати: Східний каганат із рефуґієм Ötüken[18] на р. Орхон у Монголії і Західний каганат із рефуґієм Суяб на р. Чу в Туркестані. Територію Східного каганату перебрали у 740 р. споріднені з тюрками уйґури — висококультурний народ, який витіснили з Монголії киргизи в році 840. У Західному каганаті бл. 630 р. почали виділятися хозари[19] і залишалися панами на Євразійській території до 965 р., коли Святослав знищив їх державу; крім хозарів, головно у Трансоксіанії, були караханіди, в роках 840—1220[20]. Тут можна ще додати, коли монголи на своєму курултаї вибрали Чінґіза своїм імператором, вони вжили не титул «каган», а «хан»[21]. Титул «каган» у монголів задержав тільки історичне місце як один з додатків до імператорського титулу, але не сам титул. Займаючись походженням інституції «каган» на Русі, я прийшов до несподіваного висновку: титул «каган» вживали на Русі понад 100 років до завоювань Святослава. Фактом є, що «каган» і Русь з'являються в тому самому джерелі у 839 р., це так звані Бертинські Аннали, тобто офіційна Хроніка Західних (Французьких) Каролінгів у своєму продовженні, автором яких вважають Пруденція Ґаліндо, єпископа Труа († 861). Західний імператор Людовік Набожний (814—840) в листі до Візантійського імператора Теофіла (829—842 рр.) відправив зі своїм посольством незнаних людей, які походили із Східної Європи. Вони називали свій рід Rhos (візант. < Ῥως), а свого володаря — «quos rex illorum, chacanus vocabulo»[22]. Титул князь на Русі засвідчений, починаючи від договорів Русі з Візантією (907, 912 рр.)[23].

Про те, що володар Русі мав право вживати імперський титул «каган», ми знаємо із листа Східнофранкського короля Людовіка Німця (843—876 рр.), писаного поміж 867—876 рр. до Візантійського імператора Василія I (867—886 рр.). Людовік підкреслює, що це право мають тільки три володарі: Авари, Хозари і Нормани, ця остання назва належала в IX ст. до назв, що означали походження Русі. Поза тим Людовік Німець інформує, що володарі болгарів не мають права вживати цього високого титулу[24].

Титул «каган» для володарів Русі був визнаний староруською церквою, як ми це знаємо із твору митрополита Іларіона (1051 р.), який написав свій твір «Слово о законе и благодати», де є додана «Похвала кагану нашему Владимеру отъ негоже крещени быхомъ»[25]. Також Ярослав Мудрий виступає там же як каган: «Быша же си въ лѣто? [1051 р.], владычествующу благовѣрному Кагану Ярославу сыну Владимирю»[26].

Після каганів на Русі у Тмуторокані правили дві руські династії. Засновник першої, яка властиво з його смертю закінчилася, був син Володимира Великого — Мстислав Молодший, сильний і відважний

борець, як подає ПВЛ, а також «Слово»; герой Мстислав в 1022 р. у рукопашному бою вбив велетня князя Черкесів Редедю. Два роки пізніше Мстислав розбив військо свого брата Ярослава Мудрого у Лиственській битві (1024 р.) на північний схід від Чернігова. Брати замирилися, коли Ярослав прийняв пропозицію Мстислава поділити державу їх батька Володимира на дві частини, границею яких була р. Дніпро. Правобережну частину із столицею у Києві перебрав Ярослав, а східну зі столицею у Тмуторокані — Мстислав[27]. Ми маємо тут таку саму ситуацію, яка сталася у 581 р. в каганаті тюрків. Тому що як Володимир, так і його син Ярослав величаються у відомому похвальному творі Київського митрополита Іларіона старотюркським почесним титулом каган, треба думати, що тепер повстали два Руські каганати: Східний і Західний. Мстислав став Східним каганом, отже, зрозуміло, чому «Слово» називає Олега, спадкоємця Мстислава у Тмуторокані, — каганом. Як вже згадувалося, Мстиславові не судилося стати засновником династії, його єдиний син Євстафій помер 1033 р., за п'ять років перед смертю батька[28]. Тмуторокань тепер повернувся до Ярослава, який перед смертю поділив свою державу між своїми синами, за умови, що брати не будуть порушувати батьківський поділ, а дадуть можливість витворити кілька місцевих династій. Третій син Ярослава, Святослав, дістав для себе і для свого роду уділ Чернігів[29] і Тмуторокань[30]. Ще за життя Святослава, який став Київським князем (1073—1076 рр.), найстарший його син Гліб дістав Тмуторокань[31], а четвертий син — Олег-Михаїл отримав як уділ Володимир-Волинський[32].

Серед ґрафіті у Київському соборі Св. Софії археолог Сергій Олександрович Висоцький знайшов такий напис (№ 13): «Спаси Господи Кагана нашего»[33].

С. О. Висоцький ідентифікував цього Кагана як Святослава-Миколу Ярославича (1027—1076 рр.), що був князем Тмутороканським і Чернігівським, а в роках 1073—1076 ще Київським. С. О. Висоцький прийшов до того висновку на базі факту, що «Слово» КАГАН було вирізьблене на зображенні Св. Миколая, патрона Святослава Ярославича. Святослав був батьком Олега-Михайла Святославича († 1115 р.), про якого писав О. В. Соловйов, що дух його «витает» над усією поемою («Слово»)[34].

У розділі V було сказано, що давня грецька колонія і пізніше важливий центр візантійського християнства Ταματαρχα (Тмуторокань) причинився до культурної і релігійної активності Києва, який до IX ст. був поза горизонтом історії (діяльність у Києві Тмутороканського ігумена Великого Никона († 1088 р.)[35], котрий був сучасником кагана Святослава Ярославича). Цей каган має великі

заслуги як цінитель і покровитель літературної творчості. Перший літературний збірник, пов'язаний з іменем кагана Святослава, — це відомий «Ізборник Святослава» з 1073 р., за яким слідував «Ізборник Святослава» з 1076 р.

«Ізборник Святослава» з 1073 р. — це копія Ізборника Болгарського царя-просвітителя Симеона (892—927 рр.); переписувач назвав своє ім'я як Іоанъ — це хрестоматія в перекладі візантійських текстів X ст. М. Грушевський окреслює цей збірник як «підручна енциклопедія»[36].

«Ізборник Святослава» з 1076 р. — це «переписані рукою» грішника Іоана виїмки текстів із княжої бібліотеки, які являються хрестоматією морально-дидактичних статтей[37]. Ігумен Великий Никон зреформував Київське Печерське літописання.

Таким чином каган Святослав та ігумен Великий Никон із Тмуторокані заклали підвалини для релігійно-культурної активності Київської Русі.

Але дуже швидко заповіт Ярослава був порушений тим, що старші його сини проганяли братанків із їх спадщини. Тут найбільше відзначився захланністю Всеволод Ярославич, батько Володимира Мономаха. Так повстала верства з декласованих князів, яких називали ізгоями. Вони господарювали (різні ізгої в роки 1064—1094) в Тмуторокані[38]. Новий Київський князь, Всеволод Ярославич (1078—1093 рр.), відібрав у Святославичів їхній уділ Чернігів і передав його своєму синові, Володимиру Мономаху[39]. У 1078 р. Мономах з батьком запросили Олега Святославича до Чернігова на святковий обід і хотіли затримати його там під своїм контролем, але Олегові вдалося втекти з Чернігова.

Ізгой Олег подався до Тмуторокані, де вже сидів його брат, ізгой Роман. Всеволод вживав усіх засобів, щоб позбутися небезпечних братанків — Романа і Олега. На Романа Всеволод організував відділ половців, і вони його вбили. «Слово» називає цього Святославича «красним Романом»[40].

Всеволодові вдалося підкупити рештки Тмутороканських хозарів, щоб полонили Олега і передали його Царгородові[41]. До Тмуторокані Всеволод послав свого боярина Ратибора як посадника. До того часу боярин Ратибор був посадником Переяслава, родинної столиці Всеволода. У Візантії Олег пробув чотири роки, перші два роки він був на засланні на грецькому острові Родос, де його відвідував паломник ігумен Даниїл, в дорозі через Родос до Єрусалима[42]. Ігумен Даниїл подає про це у своєму «Хожении». Тепер імператор Олексій I Комнен вирішив завершити включення Тмуторокані до Візантії, роблячи це делікатно і спритно. Після двох років побуту Олега Святославича на засланні на о. Родос імператор

велів перевезти його на територію властивої Візантії. На жаль, у джерелах не вказано, в яке саме місто. Правдоподібно, тоді імператор послав до Олега молоду візантійську аристократку Феофану Музалон, щоб вона заволоділа серцем Олега. Вони побралися, і імператор зробив їх обох архонтами (губернаторами) з тим, щоб Олег мав титул «архонта Тмуторокані», а Феофана стала архонтесою м. Росія, віддаленого від Тмуторокані на 27 миль[43]. Олег дістав право бити свою монету на своє християнське ім'я — Михаїл. Крім того, збереглися цікаві відбитки печаток грецькою мовою Олега-Михайла та Феофани. Олег-Михайло там виступає як архонт Matracha (=Тмуторокань), Zichia (=Черкесія) і всієї Хозарії[44], Феофана названа на своїй печатці як архонтеса (м. Росії)[45]. Здається, що натиск на Олега передати Тмуторокань посилювався, врешті-решт він вирішив повернутися на Русь, в році 1094 зумів прогнати з Чернігова Володимира Мономаха і сам перейняв Чернігів як свою вотчину. Там він зостався до своєї смерті († 1115 р.). Олександр Володимирович Соловйов в одній своїй праці писав про те, що дух Олега витає над усією поемою[46], — це правда, що Олег не міг брати участі у поході свого онука Ігоря Святославича, який відбувся у 1185 р., цебто 70 років після смерті Олега, але ідеологія походу та менталітет його учасників пов'язані всесильно із Ольговичами, тобто династією Олега Святославича.

У «Слові» Олег Святославич називається Гориславлич[47]. Цю назву деякі коментатори «Слова» вважають як негативний епітет, оскільки він завдав багато горя своїм сучасникам, — це, без сумніву, неправильна інтерпретація. Олег Святославич, як ми бачили з джерел, зазнав багато горя від своїх (Всеволода Ярославича і Володимира Мономаха) і чужих. Його епітет Гориславлич має таке саме походження, як епітет Гориславa по відношенню до Рогнєди, дочки Полоцького князя Рогволода, яку Володимир (пізніше Святий) згвалтував в присутності її батьків[48].

Цей короткий нарис історії інституції титулу «каган» виявив, що ця інституція, яка виникла 221 р. н. е., осягнула найбільшої популярності у тюркських державах поміж VIII — початком XIII ст. У XVIII ст., ще довго до відкриття і дешифрування старотюркських написів (кінець XIX ст.), ледве чи хтось міг точно означити, що цей титул уявляє собою. Отже, «Слово», яке знає, як вживати і вживає цей титул, не могло бути написане у XVIII ст.

---

[1] «Слово». — С. 30.

[2] ПВЛ. — Т. 1. — С. 47.

[3] Титул Snan-yŭ ще точно не ідентифіковано. Див.: Pritsak O. Die 24 Ta-Ch'ên. Studie zur Geschichte der Vervaltungsaufbaus der Hsiung-nu Reiche // Oriens Extremus. — Hamburg, 1954. — Band. 1. — S. 178—202.

[4] Groot, de J. J. M. Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. — Berlin; Leiden, 1921. — Teil. I. — S. 87.

[5] Ibid. — S. 89.

[6] Пріцак О. Походження Русі. — К., 2003. — Т. 2. — С. 774, 807.

[7] Про Hsien-pi див.: Schreiber G. Das Volk der Hsien-pi zur Han-Zeit // Monumenta Serica. — Peking, 1947. — Vol. 10. — S. 145—203.

[8] Doerfer G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. — Wiesbaden, 1967. — Vol. 3. — S. 176.

[9] Ibid. — S. 169.

[10] Про Гефталітів див.: Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — Wiesbaden, 1992. — S. 79—83.

[11] Moravcsik G. Byzantinoturcica. — Berlin, 1958. — Vol. 2. — S. 148—149; Бешевлиев В. Първобългарите. Бит и Култура. — София, 1981. — С. 42—44 (Владетел —Кан).

[12] Doerfer G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. — Vol. 3. — S. 178—179.

[13] Про титул sultān (султан) див.: Kramers J. H. «Sulṭān» // Encyclopaedie des Islam. — Leiden; Leipzig, 1934. — Vol. 4. — S. 587—591.

[14] Про Тюркські каганати див.: Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — P. 115—154; Pritsak O. The distinctive Features of a Pax Nomadica // Settimana Spoleto. — Spoleto, 1988. — Vol. XXXV. — P. 749—788.

[15] Gabain, von A. Alttürkische Schreibkultur und Druckerei // Philologiae Turcicae Fundamenta. — Wiesbaden, 1964. — Vol. 2. — S. 171—179.

[16] Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées // Mémoires de la Société Finno-Ougrienne (далі — MSFOu). — Helsingfors, 1896. — Vol. 5. — P. 5—54.

[17] Див., наприклад: Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. — М.; Л., 1951. — С. 19—73.

[18] Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — P. 169.

[19] Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebreu. Documents of the Ten Century. — Ithaca; London, 1982; рос. переклад.: М.; Єрусалим, 1997; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990.

[20] Pritsak O. Die Karachaniden // Der Islam. — 1953—1954. — Vol. 31. — S. 16—68.

[21] G. Doerfer пише: «... in manchem mo. Dokumenten selbst. Činggis wird nicht als ga'ān, sondern als hān bezeichnet» (Doerfer G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. — Vol. 3. — S. 146); див. ще: Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — P. 286.

[22] Annales Bertiniani / Ed. G. Waitz // Monumenta Germaniae Historica (далі — MGH), S Sr. Germanicarum. — Hannover, 1883. — S. 49.

[23] ПВЛ. — Т. 1. — С. 23—25, 25—29.

[24] Пріцак О. Походження Русі. — Т. 2. — С. 1168.

[25] Müller L. Des Mitropoliten Ilarion Lobrede auf Vladimir des Heiligen und

Glaubensbekenntnis. — Wiesbaden, 1962. — S. 35—39; Див.: Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. — К., 1984. — С. 78.

[26] Müller L. Des Mitropoliten Ilarion Lobrede... — S. 54; Див.: Молдован А. М. Вказана праця. — С. 98: «... чадо свое Георгія».

[27] ПВЛ. — Т. 1. — С. 99—100.

[28] Ibid. — С. 108.

[29] Ibid. — С. 101.

[30] Ibid. — С. 108.

[31] Ibid. — С. 110.

[32] Ibid. — С. 159.

[33] Высоцкий С. А. Киевские граффити XI—XVII вв. — К., 1985; його ж. Киевские граффити и «Слово о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985. — С. 200—217.

[34] Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Исторические записки. — М.; Л., 1948. — Т. 25. — С. 71—103, спеціально с. 74.

[35] Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII века: Очерки и исследования. — М., 1969. — С. 35, 43—45, 48, 52.

[36] Грушевський М. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 67; Горбач О. Ізборник Святослава (1073) // Енциклопедія українознавства. — Мюнхен, 1959. — Т. 3. — С. 837.

[37] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 67; Горбач О. Ізборник Святослава (1076) // Енциклопедія українознавства. — Т. 3. — С. 857—858.

[38] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 510—514.

[39] ПВЛ. — Т. 1. — С. 135.

[40] «Слово». — С. 9.

[41] ПВЛ. — Т. 1. — С. 135.

[42] Даниил, игумен. Путешествие игумена Даниила по святой земле, в начале XII века (1113—1115) / Издано археогр. комис. под ред. А. С. Норова с его критич. замечаниями. — СПб., 1864.

[43] Див. Екскурс VI цієї праці.

[44] Soloviev A.V. ΑΡΧΩΝ ᶜΡΩCIAC, Byzance et l formation de État russe / Variorum Reprints. — London, 1981. — Стаття IV.

[45] Янин В. Л. Печати Феофано Музалон // Нумизматика и сфрагистика / АН УССР, Ин-т арх-гии. — К., 1965. — Вып. 2. — С. 76—90.

[46] Див. прим. 34.

[47] «Слово». — С. 16; див.: Фомин А. И. Гориславлич // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 47—48.

[48] Лавр. лет. — Стовп. 300.

РОЗДІЛ VII

Епоха, в якій «великий» стосовно Руського князя був тільки епітетом, але не назвою інституції

Князі у «Слові» названі або тільки їх особистим ім'ям, або з ім'ям по батькові: «Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святославля, внука Ольгова» (с. 9). Рідко перед іменем стоїть слово «князь», наприклад, «...кають князя Игоря»[1].

До імені князі часто додається епітет: «...до нынѣшняго Игоря»[2],

«...старому Ярославу»,
«храброму Мстиславу»[3];
«...красному Романови Святъславличю»[4].

Епітет «великий» виступає по відношенню не до одного, а двох князів:

«...Великый княже Всеволоде!»[5] Тут йдеться про Всеволода Юрійовича, князя Суздальського (1154—1212):

«Тогда великый Святъславъ
изрони злато слово»[6];
«Святъславь грозный великый киевскый»[7].

Як бачимо з повищого, епітет «великый», навіть коли доданий до титулу князя, не є інституційним, а тільки передає особисті прикмети даного князя.

Як у старій Скандинавії, титул «конунґ» давався всім членам правлячої династії, так само титул «князь», який є запозиченням із давньоскандинавського, вживався для всіх членів пануючої династії Рюриковичів. У давньоруських літописах і документах слово «великий» як епітет до титулу князя зустрічається рідко, а крім того, як свідчить текст договорів Русі з Візантією, всі князі могли називатися великими князями.

У договорі Олега із Візантією 912 р. слово «великий князь» вживається взагалі для князів: «...иже послани от Олга великого князя рускаго, и от всѣх, иже суть под рукою его, свѣтлых великих князь»[8].

Інституція «великого князя» була створена в Московській державі за Івана III бл. 1480 р. Його онук, Іван IV Грозний (1530—1584 рр.), поновив інституцію «великий князь» у 1547 р. і додав її до свого царського титулу[9], а звідти Петро I у 1724 р. вже запровадив її як «Великий князь і Російський імператор»[10].

Тому у XVIII ст. титул «великий князь» можна було сприймати в Росії, як і в цілій Європі, тільки як частину титулятури імператора Росії. У такій ситуації існування двох «великих князів» в той самий час було неможливо. Отже, «Слово» не могло писатися у XVIII ст.

---

[1] «Слово». — С. 18.

[2] Ibid. — С. 10.

[3] Ibid. — С. 9.

[4] Ibid.

[5] Ibid. — С. 21.

[6] Ibid. — С. 20.

[7] Ibid. — С. 18.

[8] ПВЛ. — Т. 1. — С. 25.

[9] Зимин А. А. Реформы Ивана Грозного: Очерки социально-экономической и политической истории России середины XVII в. — М., 1960.

[10] Grey J. Peter the Great, Emperor of all Russia. — 1982. Петро I (1672—1725).

РОЗДІЛ VIII

Епоха, в якій вживали два типи метальних снарядів: «шереширъ» і «грецький вогонь»

У «Слові» є звертання до Суздальського князя Всеволода Юрійовича († 1212 р.):

«Великый княже Всеволоде!
Не мыслию ти прелетѣти издалеча
отня злата стола поблюсти?
Ты бо можеши Волгу веслы раскропити,
а Донъ шеломы выльяти!
Аже бы ты былъ,
то была бы чага по ногатѣ,
а кощей по резанѣ.
Ты бо можеши посуху
живыми шереширы стрѣляти,
удалыми сыны Глѣбовы[1] (підкреслення *О. П.*).

В часи написання «Слова» Суздальський князь Всеволод став головою династії Рюриковичів, тому Глібовичі, які були Рязанським відгалуженням Чернігівської династії[2], піддалися безпосередньо під

його владу і стали його «шереширами», цебто, метафорично говорячи, Всеволодовими метальними снарядами на суші.

Чому автор «Слова» вжив по відношенню до них термін «шереширъ», і що він означає?

Рязанський князь Гліб Ростиславич мав п'ять синів: Романа, Ігоря, Володимира, Всеволода і Святослава[3]. Третій син, Володимир, славився тим, що він полонив хорезмійця, бусурменина, який, будучи на службі Половецького хана Кончака, стріляв «живим огнем»[4].

Про це пишеться в Іпатіївському літописі під роком 1185:

«Пошелъ бѣше ѡканьныи и безбожныи и треклѧтыи Кончакъ со мьножествомъ Половець на Роусь похоупсѧ яко плѣнити хотѧ грады Роускыѣ и пожещї ѡгньмъ. бѣше бо ѡбрѣлъ моужа такового бесоурменина иже стрѣлѧше живымъ ѡгнѣмъ, бѣхоу же и оу нихъ. лоуци тоузи. самострѣлнии ѡдва н҃ (50). моужь. можашеть напрѧщи но всемилостивый Господь Бог гордымъ противиться»[5].

Опісля цей же Іпатіївський літопис подає продовження історії з бусурменином, де героєм є Володимир Глібович Чернігівської династії із Рязанського відгалуження.

Подаю цей текст в перекладі Л. Махновця як складову частину оповідання про війну, очолювану двома Київськими князями: Святославом Всеволодовичем і Рюриком Ростиславичем з Половецьким ханом Кончаком у 1184 р.

«І Святослав Всеволодович та Рюрик Ростиславич з усіма полками своїми, не барячись, пішли супроти них [половців]. При цім Рюрик і Святослав одрядили удвох [наперед] Володимира Глібовича [Рязанського]. Вирядили вони в напад також Мстислава Романовича [князя Смоленського], а сам Рюрик і Святослав пішли позаду них. І коли вони [Володимир і Мстислав] їхали, то встріли оба купців, що йшли назустріч їм із Половців, і ті розповіли їм, що половці стоять на [річці] Хоролі. Святослав же і Рюрик, це почувши, раді були і пішли до них. І Володимир, і Мстислав, почувши, рушили до місця того, де ото вказали купці. Та коли вони прибули на місце те, де тоді стояли [половці], то не побачили анікого, бо вони пішли були на інше місце коло Хорола.

Тим часом [руські] вої з передового загону [Володимир Глібович Рязанський і Мстислав Романович Смоленський], перейшовши Хорол, зійшли на узвишшя, розглядаючи, де побачити їх [половців]. Але Кончак стояв у лузі, і вони, їдучи по узвишші, оминули [його], а інші ватаги побачивши, вдарили на них. Коли ж Кончак це побачив, то позаду них утік через дорогу, а молодшу жону його захопили [Русь], і того бусурменина схопили, що в нього був живий огонь, — і того теж до Святослава [Всеволодовича

Київського] привели з наладнаним вогнем. А інших воїв їхніх — тих побили, *а других захопили*, а коней і оружжя їх многе-множество набрали» (підкреслення *О. П.*)[6].

Термін «шереширъ» зустрічається тільки у «Слові». Російський тюрколог Платон Михайлович Меліоранський (1868—1906 рр.) подав у 1903 р. іранську (новоперську) етимологію цієї назви, а саме із «tīr-i-čarx» > у šerešir,[7] що засвідчене в основному іраномовному словнику (тобто давньої і сучасної мови) під заголовком «Burhān-i Qāṭi»[8], який в 1798 р. створив Muḥammad Ḥussain at-Tabrīzī[9], а на латинську мову переклав німецький вчений J. A. Vullers у 1855 р.[10] Термін «tīr-i-čarx» перекладається там у такий спосіб: «missile pyrirum bellicum in Hindûstân usitatum ubi vān dicitur». Такий самий снаряд називає перський історик монгольських завоювань ᶜAla ad-Dīn ᶜAṭā'Malik Joveynī (помер 1275 р.) в описі, як монголи здобули м. Самарканд у Середній Азії у 1220 р. Він подає, що їх успіх залежав від снаряду, який називає: «nafta va tir-i-čarx»[11].

Підсумовуючи, можна ствердити, що «шереширъ», або «nafta va tir-i-čarx», є той сам тип метального снаряду. Його рушійною силою була нафта, яка з наладнаним вогнем зберігалася у спеціально підготовлених сифонах, як про це подає Іпатіївський літопис. Ці сифони можна було перевозити з одного місця на друге, бо хорезмієць-бусурменин перевіз його до ставки Половецького хана Кончака.

Згідно Іпатіївського літопису (переклад Махновця, с. 335) цей метальний снаряд, який стріляв «живим вогнем», вкладався в тугі самострільні луки, що їх ледве могли натягнути п'ятдесят чоловік. «Шереширъ» вживали в бою на суші.

Тюрколог К. Менгес має застереження по відношенню до поданої етимології слова «шереширъ» П. Меліоранського головно тому, що запропоноване ним слово «tīr-i-čarx» не відповідає точно фонетичному розвиткові половецької мови[12]. Одначе цей закид є неслушний, тому що носій цього слова був не половцем, а іранським хорезмійцем. Поза тим, в ті часи не існувало єдиної половецької літературної мови зі своїм словником і граматикою. У другому вступі до цієї праці подано ясно, що половці становили союз кочових племен подвійного походження. Група племен, об'єднаних іменем Кіпчаків, була тюркського походження, а друга група племен Qūn, Qāy, Sārī — протомонгольського походження. Перехід t — в či- ~ ši — типове для монгольських мов[13]. Зникнення -x- добре засвідчено у кіпчацьких текстах[14]. Крім того, існує ще два аргументи, які підтверджують подану етимологію слова «шереширъ» П. Меліоранського.

По-перше, слово «tīr-i-čarx» засвідчено в перськомовному творі Juvaynī ᶜAṭā'Malek при його описі здобуття монголами м. Самарканда

у 1220 р. По-друге, форма «шереширъ» подає розв'язку в аналізі чудової метафори у «Слові», де Глібовичі Рязанські названі «шереширами», цебто «живим вогнем» Всеволода Суздальського, голови династії Рюриковичів.

Як ми бачимо, на це була причина: один з Глібовичів, Володимир, зловив хорезмійця, який на службі Половецького хана Кончака збирався знищити руське військо «живим вогнем». Одначе Володимир Глібович Рязанський встиг вчасно затримати акцію хорезмійця.

«Грецький вогонь» і проблеми добуття нафти

Подібним метальним снарядом до «шереширъ», що вживався в бою на суші, був так званий «грецький вогонь», який застосувався в морському бою. Візантійці, довголітні суперники іранців у боротьбі за гегемонію, винайшли у VII ст. «грецький вогонь» і заздрісно тримали таємницю його виготовлення. Константин Багрянородний, візантійський імператор, у своїй праці «Про управління імперією» (948—952 рр.) три рази зупиняється на винаході, який греки називали Πῦρ ὑγρόν. Подаю переклад відносних текстів з праці Константина Багрянородного: «Треба, щоб ти (син Константина Роман. — *О. П.*) подібним чином опікувався рідким вогнем, що викидається через сифони. Якщо хто-небудь або коли-небудь буде намагатися просити і його, як багато разів просили в нас, ти міг би заперечити і відмовити у таких висловах: «І в цьому також [бог] через янгола просвітив і наставив великого першого василевса-християнина святого Константина. Одночасно він одержав і великі накази від того ж янгола, як ми точно обізнані з тим через своїх батьків і дідів, щоб він (вогонь) виготовлявся у християн і тільки в тому місті, де вони царствують (Царгороді), і в жодному випадку і ні в якому іншому місці, а також щоб жоден інший народ не дістав його і не був навчений [його виготовлення]. Тому цей великий василевс повчав про це своїх спадкоємців і наказав накреслити на престолі церкви божої (Св. Софії) прокляття, щоби тому, хто відважиться дати вогонь другому народові, ані християнином не вважався, ані достойним якої-небудь честі або не був покликаний до влади...

Колись трапилося... що один з наших стратигів, діставши всеможливі подарунки від деяких чужеплеменників, передав їм взамін частину цього вогню, але тому, що бог не дозволив зоставити не покараним цей злочин, коли цей нахаба задумав увійти в святу божу церкву, впав вогонь з неба, зіжрав і знищив його...»[15]

В зв'язку із збереженням таємниці відкриття «рідкого вогню» заборонялися шлюби візантійців з іншими народами за виїмком

франків[16]. Одначе візантійські імператори не все мали успіху в справах збереження таємниці способу виготовлення «грецького вогню». Дуже добре інформований автор XI ст. архієпископ Гамбурга і Бремена — Адам, що багато плавав по Балтійському морю, подав у своєму творі «Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum» (писав в роках 1072—1076) інформацію про те, що у кінцевому пункті «Путі із Варяг у Греки» (Дніпровий шлях) лежить вендське (слов'янське) найбільше місто Велін (Юмне), яке розташувалося на острові в дельті річки Одри. У тому місті, яке справді відвідували греки, купці могли придбати всілякі товари, а також, навіть «атомну зброю» того часу — жахливий «грецький вогонь»: «Місто (Велін) заповнене товарами від усіх народів Півночі, тут немає нічого рідкісного чи того, на що є попит. Тут є «горщик Вулкана», як місцеві жителі називають «грецький вогонь»[17].

«Треба знати, що при Константині, синові Константина (Бородатого, 668—685 рр.), котрого називають Погонатом, якийсь Каллиник, що перебіг до ромеїв (візантійців) із Іліюполя (Heliopolis, нині Баальбек в Лівані), виготовив рідкий вогонь, що викидається через сифони, за допомогою якого ромеї спалили флот сарацинів біля Кизика, здобули перемогу»[18].

Імператор Константин Багрянородний подає у 53-му розділі відомі йому родовища нафти, яка була основою для «грецького вогню»: «Треба знати, що поза фортецею Таматарха (Тмуторокань) є багаточисельні джерела, які дають нафту.

Треба знати, що в Зіхії (Черкесія) в місцевості Паґі, яка розташовується в районі Панаґії, де живуть зіхи, є дев'ять джерел, що дають нафту, але масло цих дев'яти джерел не одного й того самого кольору, одне з них червоне, друге — жовте, третє — чорнувате.

Нехай це буде відомо, що в Зіхії, в місцевості під назвою Папаґі, поблизу якої розташовано село Сапаксі, що означає «пил», є фонтан, який викидає нафту.

Треба знати, що там існує інший фонтан, що дає нафту в селі Хамух... Відстань цих джерел від моря можна виміряти одним днем в дорозі без зміни коня.

Треба знати, що у фемі (провінції) Дерзіна, поблизу села Сапікій і села Епіскопій, є джерела, що дають нафту.

Треба знати, що в фемі Ціліаперт під селом Срехіаваракс є джерело, що дає нафту»[19].

Що Тмуторокань поміж IX—XII ст. був важливим центром добування нафти, свідчать дані археології[20]. Археологи знайшли там велику кількість фрагментів керамічного посуду із залишками висохлої нафти. Під час розкопок 1983—1984 рр. було знайдено на півострові Тамань і його околиці понад 60.000 фрагментів

керамічного посуду. В Керчинському археологічному і Темрюкському історико-археологічному музеях зберігаються амфори і чорносмолені глечики, до половини заповнені залишками висохлої нафти, знайдені відповідно в Керчі і Тамані.

Тут дуже важливе ствердження археологів, що у XIII ст. і пізніше подібних фрагментів керамічного посуду із залишками нафти не було знайдено.

У часи Константина Багрянородного VII (945—959 рр.) Тмуторокань усе ще належав до Хозарського каганату. Отже, Константин VII мусив одержати інформації про родовища нафти в Тмуторокані і Черкесії від хозарських інформантів. Поза тим це було можливе, тому що Візантія і Хозарський каганат були звичайно у дружніх взаєминах. Ми знаємо, що в ті часи Візантія добувала нафту із Каспійських та Кавказьких родовищ. Повстає запитання: чому Константин VII ні словом не згадує про ті родовища, а подає детальні інформації про родовища у Хозарському каганаті? Адже вони стануть важливі після 1071 р., коли Сельджуцький (Тюркський) султан Алп Арслан (Alp Arslan) (1063—1073 рр.) вщент знищив візантійську армію під Манцікертом (1071) і полонив імператора Романа IV Діоґена (1068—1071 рр.)[21]. Внаслідок тої битви Візантія втратила всю Анатолію і Північний Кавказ, якраз де були родовища нафти — основи для «грецького вогню». Візантійці були охоплені панікою, оточені сильними ворогами — турками-сельджуками та болгарами — і не могли мати до диспозиції своєї найпередовішої на той час зброї, тобто «грецького вогню».

Це замішання тривало близько десяти років, до того часу, коли внаслідок палатного перевороту імператором став Олексій I Комнен (1081—1118 рр.)[22]. Він, без сумніву, мусив прочитати твір свого попередника Константина Багрянородного і довідався, що є можливість вийти із кризи — треба за будь-яку ціну дістати доступ до Тмутороканської нафти. Як бачимо, Константин мовби передчував, що Візантія може втратити каспійські і кавказькі родовища нафти і тому необхідно шукати інші джерела, які імператор занотував у Хозарії. Але справа була скомплікована, настала інша епоха.

Ще бл. 965 р. Руський Київський князь Святослав Ігоревич знищив Хозарську державу і включив її територію до свого володіння. Треба було у якийсь спосіб притягнути до розв'язки цієї справи Руського князя Тмуторокані. Гнучкий політик Олексій I Комнен вирішив зробити це за допомогою жінки з визначного візантійського роду Феофани Музалон[23].

Наші відомості про технологію виготовлення і використовування «грецького вогню» в боях дуже мізерні[24]. Це тому, що візантійські

імператори забороняли під загрозою смертної кари й анафеми розповсюдження технології виготовлення і використання зброї «грецького вогню». Оскільки ця заборона дійсно виконувалася, візантійці забрали цю таємницю з собою до могили. Одне є певне, що основною складовою частиною цієї запальної маси була сира нафта і сірка. Там були ще якісь інші елементи, які запалювалися, зокрема при зустрічі з водою. Відносно них модерні вчені не могли дійти до єдиної думки. «Грецький вогонь» зберігався у керамічних сифонах, а під час війни ці сифони вкладалися у носову частину корабля. Якщо ворожий корабель доходив до грецького корабля, то грецькі моряки викидали руками ці сифони на ворога. Крім того, в носовій частині корабля знаходилися спеціальні катапульти, які могли стріляти «грецьким вогнем» на далекі відстані.

Попередник Константина Багрянородного, Лев VI (886—912 рр.), у своїй «Тактиці» спеціально підкреслив, що грецькі кораблі тільки тоді повинні вживати «грецький вогонь», якщо вони мають чисельну перевагу над ворогом або примушені до тої акції[25]. Це, мабуть, тому, щоб ворогові не дісталися в руки сифони з «грецьким вогнем».

Повище було подано, що Олексій I Комнен примусив Олега Святославича передати Візантії Тмутороканську нафту. Син Олега, Святослав Ольгович († 1164 р.), як союзник Візантії, мабуть, підтвердив це рішення, але син його, Ігор Святославич, був іншої думки про це, як стверджує «Слово», і вирішив відібрати страчену дідом і батьком Тмуторокань.

Це спеціально підкреслюється у «Слові»:

> «...се бо два сокала слѣтѣста
> (Ігор та Всеволод Святославичі)
> съ отня стола злата
> поискати града Тьмутороканя
> а любо испити шеломомь Дону»[26].

Дані цього розділу дають відповідь на два запитання: перше — це пояснення, яке стимулювало «скептиків», головно А. Мазона і Е. Кінана, чому в «Слові» так часто зустрічається Тмуторокань.

Друге — додає ще одну причину для анафеми Кормильчича, бо він власне у «Слові» підкреслює, що ціллю походу Ігоря Святославича був Тмуторокань. Це було дуже небезпечно для Візантії, бо ця агітація підривала її доступ до Тмутороканської нафти.

У міжчассі, бл. 1300 р., німецький алхімік, францісканський абат із Фрайбурга Бертольд Шварц винайшов стрільний порох, чим викликав революцію у веденні війни, впроваджуючи вогнепальну

зброю (ручна пальна зброя, гармати і бомби). Очевидно, ані «грецький вогонь», ані Тмутороканська нафта не були актуальні у XVIII ст., і тому «Слово» не могло бути написане в тих часах. Факти, наведені з джерел у цьому розділі, переконливо свідчать нам про те, що два типи метальних снарядів, описані повище, були типовим явищем кінця XII ст. світової історії.

Таким чином автор «Слова» відтворив менталітет свого часу, цебто кінця XII ст.

Як ми бачили, дані давньоруських і східних джерел XII—XIII ст. чітко окреслюють, що таке «шереширы» і як їх вживали.

Тому треба відразу відкинути у відношенні до «Слова о полку Ігоревім» давньоєврейську етимологію слова «шереширы», як і інші т. зв. давньоєврейські етимології, як такі, що не відповідають науковій дійсності. Це прямо вибрані давньоєврейські слова, без контексту і знань з давньоєврейської мови (ad hoc), подані професором E. Keenan-ом для уявного автора «Слова» Йосефа Добровського.

---

[1] «Слово». — С. 21—22.

[2] Лавр. лет. — Стовп. 382, 404.

[3] Ibid. — Стовп. 387, 389, 400.

[4] Іпат./Махновець. — С. 335.

[5] Ипат. лет. — Стовп. 634, 635.

[6] Іпат./Махновець. — С. 335.

[7] Див.: Бобров А. Г. Мелиоранский Платон Михайлович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 235—236.

[8] Мелиоранский П. М. Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве» // Известия Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук. — 1902. — Т. 7. — Кн. 2. — С. 273—302.

[9] Див.: Moḥammad Ḥussain at-Tabrīzī. Burkhān-I Qaṭ^{c} / Ed. A. A. Dehkhoda. — Teheran, 1951. — Vol. 1. — P. 543.

[10] Vullers J. A. Lexicon Persico-Latinum etymologicum.— Bonn, 1855. — Vol. 1. — S. 438.

[11] Joveynī, ^{c}Alā ad-Dīn ^{c}Aṭā Malik. Ta'rīkh-i Jāhān-Gusha / Td. Mīrzā Muḥammad. — London, 1912. — Vol. 1. — P. 95. — ξ 3. ^{c}Alā ad-Dīn ^{c}Aṭā Malik Juwaynī (в. 1226 Joveyn, Joveynī, Khorāsān-d,1283, Azerbaijan), історик Персії, видатний перський історіограф, який впровадив Монгольський період, що домінував в Ірані (1220—1336).

[12] Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». — С. 182—183.

[13] Порівняймо назву половецької річки Молочна, що має монгольську форму Süten; тюркська форма була б Sütlü.

[14] Про перехід *te — у či у давньомонгольській мові див.: Poppe N. Vergleichen Grammatik der altaischen Sprachen. — Wiesbaden, 1960. — S. 14—16, 26;

Brockelmann C. Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens. — Leiden, 1954. — S. 43—44.

[15] Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio / Greek text ed. by G. Moravcsik. English transl. by R. J. H. Jenkins. — Budapest, 1949 (далі — DAI); Константин Багрянородный. Об управлении империей: [Греч.] текст, пер., коммент. / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. — М., 1989. — Розд. 13. — С. 57—59 (переклад О. Пріцака).

[16] Ibid. — С. 58—59 (переклад О. Пріцака).

[17] Див. Пріцак О. Походження Русі. — Т. 2. — С. 882.

[18] DAI. — Розд. 48. — С. 214—215.

[19] Ibid. — Розд. 53. — С. 272—275.

[20] Див.: Анфимов Н. В. Средневековые амфоры с нефтью с Таманского полуострова // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — М., 1953. — Вып. 10; Кострин К. В. Исследование нефти из средневековых амфор, найденных близ станции Пролетарской // Советская археология. — 1965. — № 3; Кострин К. В. Исследование смолистого вещества из «черносмолен» кувшинов средневековой Тмутаракани // Советская археология. — 1967. — №. 1; Кострин К. В. Исследование смолистого осадка из древних амфор, найденных при раскопках Танаиса // Советская археология. — 1971. — №. 3. — С. 264—265; Захаров В. А. Тмутаракань в «Слове о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: комплексные исследования. — М., 1988. — С. 203—231; Vasojević A. Naphtha // Philologus. — 1984. — T. 128. — S. 208—229.

[21] Kazhdan A. Mantzikert, Battle of // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 3. — P. 1288—1289.

[22] Brand C. M. Alexios I Komnenos // The Oxford Dictionary of Byzantium — Vol. 1. — P. 63.

[23] Див. Екскурс V цієї праці.

[24] McGeer E. Greek Fire // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 2. — P. 873.; Partington A.J.R. History of Greek Fire and Gunpowder. — Cambridge, 1960. — P. 1—41.

[25] McGeer E. Taktica of Leo VII // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Т. 3. — P. 2008; Кучма В. В. Тактика Льва как исторический источник // Византийский временник. — 1972. — Т. 33. — С. 75—86.

[26] «Слово». — С. 19.

РОЗДІЛ IX

Епоха Пліснеська і сон князя Святослава Всеволодовича (1125—1194). Проблема Кисані

Можливо, що, як подає Е. Кінан, Й. Добровський дізнався про Пліснеськ із звітів головнокомандуючого австрійської армії 1787—1791 рр.,[1] але це не має ніякого відношення до «Слова».

У «Слові» образ Пліснеська й околиць подані з аутопсії Святослава Всеволодовича, великого князя Київського[2], як це доказано понижче. Тут зацитую слова професора Е. Кінана, що захопився антиісторизмом А. Мазона: «Разом з деякими іншими географічними місцевостями, згаданими в нашому тексті "Слова", але не згаданими в описі походу Ігоря 1185 р. в Іпатіївському літописі, Пліснеськ розташований там, де в часах Добровського була Габсбурзька Галичина. Це було тут поміж Серетом, Молдавою і Бистрицею, де імператорський головнокомандуючий Фрідріх Йосіас, принц Заксен-Кобург-Заальфельд, розквартирував своє військо під час зими 1788/1789 р. В основному ця Галицька територія була колись князівством, де княжив Ярослав Осмомисл «Слова». Там були важливі військові події в часах російсько-турецької війни 1787—1791 рр., які спричинили багато клопоту австрійському війську»[3].

Це приклад поетичної фантазії професора Е. Кінана, який не вважає за потрібне перевірити свою фантазію, конфронтуючи її із джерелами XI—XIII ст., головно із даними Іпатіївського літопису. Це зроблено мною в цій праці у розділі про Дунай.

Існує велика наукова література відносно названої тематики, але досі немає аналітичного дослідження про цю пам'ятку як джерело для встановлення датування «Слова». Тут йдеться про великого князя Святослава Всеволодовича, який від 1154 р. до 1176 р. був найвпливовішим князем Чернігівським, цебто очолював увесь рід Чернігівських князів, між яких були також князі відгалуження Ігоря Святославича, а починаючи від 1173 р. до 1194 р. (з перервами), був найвпливовішим Київським князем. Подаю текст сну Святослава Всеволодовича за «Словом».

«А Святъславь мутенъ сонъ видѣ
въ Киевѣ на горахъ.
«Си ночь съ вечера одѣвахуть мя, — рече, —
чрѣною паполомою
на кроваты тисовѣ;
чрѣпахуть ми синее вино,
съ трудомъ смѣшено,
сыпахуть ми тѣщими тулы поганыхъ тльковинъ
великый женьчугь на лоно
и нѣгуютъ мя.
Уже дьскы безъ кнѣса
в моемъ теремѣ златовръсѣмъ.
Всю нощь съ вечера
бусови врани възграяху у Плѣсньска,
на болони бѣша дебри Кисани,
и несошася къ синему морю»[4].

Як бачимо, Святослав бачив свій сон у своєму теремі в Києві на горах, але чомусь йому сниться Пліснеськ, який лежить у Галицькому князівстві. Сьогодні це давнє укріплене поселення Пліснеськ в околиці с. Підгірці, Львівської області[5]. Археологічні розкопки, які почалися у 1810 р., а планово в системі проектів Інституту археології АН УРСР у 1946 р., виявили, що давній Пліснеськ існував від кінця VIII—IX ст. до початку XIII ст.[6] Укріплення Пліснеська найбільші з усіх укріплень Східної Європи, а саме городище має площу бл. 160 га. Як виходить, Пліснеськ був важливим торговельним і виробничим центром. Місто лежало на торговельному шляху із Галича до Волині. Пліснеськ згадується в літописах тільки під роками 1183 і 1233. Очевидно, це тому, що Пліснеськ ніколи не був княжою резиденцією. У сні Святослава є такі топографічні подробиці, які міг знати лише той, хто там побував. Наприклад, інформація про гору, названу Вороняк (бусови врани)[7], на якій гніздилися тисячі ворон, а також дебри, один із них під назвою

Кисань, поміж тими дебрями є болоні[8]. Крім того, дійовою особою там є поганий толковин, який сипить великий жемчуг на лоно князя. Назва Кисань не мала щастя у коментаторів «Слова», котрі виправляють назву з оригінального тексту на «дебрь кияня»[9], або, як професор Кінан, вбачає в цій назві запозичення із давньоєврейської мови. Однак ця назва місцевого походження й існує по сьогодні.

У 1937 р. був звичай українських студентів відвідувати пам'ятки минулого Західної України. Я або сам, або в товаристві своїх колег відвідували Берестечко, м. Перемишль, м. Галич (там ми допомагали археологу професору Ярославу Пастернаку), а також ми відвідали Пліснеськ. Я був захоплений дебрями та Вороняком і дізнався, що найкращий дебр для мене мав назву Кисань, або Кисниця, очевидно, тоді я ще не займався «Словом» і не передбачав, що це місце має якесь відношення до «Слова».

Пізніше я дізнався, що в 1906 р. Галицький гімназійний учитель Роман Заклинський (1852—1931) спеціально їздив до Пліснеська, щоб виявити, чи там існує дебр Кисань? Він підтвердив своє відкриття у спеціальній праці, що вийшла у світ книжкою[10].

У Степових державах, до яких відноситься також Половецька держава, маємо приклад співпраці кочових племен із осілими племенами, які були звичайно іранського походження, вони входили до складу даного кочового союзу і грали роль перекладачів, необхідних у торговельних трансакціях. У Давній Русі їх звали толковинами, а іноді додавали, як у «Слові», окреслення «погани»[11]. Вони часто торгували ювелірними виробами, і, власне, у Пліснеську археологи відкрили ювелірні робітні[12]. Ми маємо право висунути гіпотезу, що князь Святослав Всеволодович особисто побував у Пліснеську. Його невісткою була княгиня Олена Ростиславівна (про неї див. нижче). Вона мала якісь близькі зв'язки з Пліснеськом, тим економічним центром Галицької землі. Княгиня Олена, жінка Краківського великого князя Казимира II Справедливого († 1194 р.), була дочкою князя Смоленського, а опісля великого князя Київського († 1167 р.) Ростислава I Мстиславича, внука Володимира Мономаха[13]. Вона заснувала у Пліснеську 1180 р. один з найдавніших монастирів Галицької землі. Ця подія була увіковічнена написом латинською мовою у Монастирській церкві у Пліснеську, яку в 1706 р. розібрали, коли будинок монастиря потребував перебудови. Цей напис був опублікований 1887 р.[14] Роком пізніше, у 1181 р., в Пліснеську відбувся шлюб Марії-Анастасії, доньки кн. Олени Ростиславівни і великого польського князя Казимира II Справедливого. Чоловіком Марії-Анастасії став князь Всеволод Святославич Чермний († 1212 р.), син великого князя Святослава Всеволодовича[15].

Важко собі уявити, щоб великий князь Святослав Київський не побував у Пліснеську на весіллі свого сина. Отже, точний опис Пліснеська, який з'явився у сні Святослава, базується на його побуті у Пліснеську 1181 р.

Етимологія слова Кисань така — це давньоруський іменник від дієслівного кореня киснути[16]. Назва пояснюється тим, що в околицях Пліснеська, а зокрема у його дебрях, була висока кислотність грунту. Численні українські дієслівні іменники на -ань збереглися у прізвищах, наприклад, Лупань — від лупати, Щербань — від щербити etc., тому давньоєврейське походження назви Кисань, яке пропонує професор Е. Кінан, цілком тут не на місці. Тим більше, що цю назву так подає сучасник подій, князь Київський Святослав Всеволодович, який відвідував Пліснеськ під час шлюбу свого сина принаймні у 1181 р.

---

[1] Keenan E. — P. 291.

[2] «Слово». — С. 19; «дебрь кияня» див. Разночтения. — С. 370, *198, слід читати «дебрь Кисаню»; Ed. pr. — С. 23—24: «дебри Кисаню».

[3] Keenan E. — P. 291—192.

[4] «Слово». — С. 19.

[5] Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти т.: Львівська область / Ред. кол. тому В. Ю. Маланчук (голова) та ін. — К., 1968. — С. 133; История городов и сел УССР: Львовская область / Ред. Д. Д. Яремчук. — К., 1978. — С. 170, 172, 173, 176.

[6] Археология Украинской ССР: В 3-х т. — Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / Ред. кол.: В. Д. Баран (отв. ред.) и др. — К., 1986. — С. 322—323; Кучера М.П. Древній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1962. — Т. 12. — С. 3—9.

[7] Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область. — С. 133—154.

[8] Салмина М.А. Дебрь Кисаню // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 93—96; див. також: Творогов О. В. Плеснеск // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 116—118.

[9] Див., наприклад, «Слово». — С. 19.

[10] Заклинський Р. Пояснення одного темного місця у «Слові о полку Ігоревім». — Львів, 1906. Сьогоднішні місцеві автори, наприклад, Р. Т. Грибовський та ін., пишуть: «Дебрь (Глухой овраг) Кисень — известен сегодня под названием Кискарки», див.: История городов и сел УССР: Львовская область.

[11] Див. Екскурс V цієї праці.

[12] Археология Украинской ССР. — Т. 3. — С. 325.

[13] Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». — К., 1989. — С. 204; Historia Polski / Red. H. Łowmiańskiego. — Warszawa, 1958. — T. 1. — Cz. 3. — Табл. № 1. «Генеалогічна таблиця П'ястів».

[14] Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego. — Warszawa, 1887. — T. 8. — S. 249—250.

[15] Про генеалогію сина Всеволода Чермного і його жінку див.: Іпат./Махновець. — С. 477.

РОЗДІЛ X

Епоха Дунаю на Русі

У «Слові» читаємо:

> «Галичкы Осмомыслѣ Ярославе!
> Высоко сѣдиши
> на своемъ златокованнѣмъ столѣ,
> подперъ горы Угорскыи
> своими желѣзными плъки,
> заступивъ королеви путь,
> затворивъ Дунаю ворота,
> меча бремены чрезъ облакы,
> суды рядя до Дуная»[1].

Серед географічних назв міст і рік у «Слові», які, на думку професора Кінана, названі анахронічно, є також ріка Дунай[2]. В іншому місці своєї праці, де професор Е. Кінан спеціально займається пасусом із «Слова» і центральною дійовою особою є князь Ярослав Осмомисл, учений пише: «Тут багато загадок», — це одинокий текст, в якому Ярослав Володимирович Галицький (бл. 1130—1187 рр.),

названий Осмомислом, все одно, що б слово Осмомисл не означало, більша частина тексту цього пасусу не піддається задовільній інтерпретації: «Подперъ горы Угорскыи своими желѣзными плъки, заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота... суды рядя до Дуная». Тут маємо перед собою один із багатьох вказівників нашого тексту на так звану ґаліційську точку зору, про яку сказано повище. Більшість коментаторів згодні, що Карпатські гори і р. Дунай тут названі, але вказувалося на те, що Ярослав не мав контролю або не будував міста на Дунаї.

Одначе В. Татищев однозначно пише, що Ярослав укріплював міста на Дунаї, і, очевидно, це було як і у зв'язку з ґабсбурґсько-російсько-османською дипломатією 1790 р. Австрійська Ґаліція вважалася ключем до Дунаю. Правдоподібно, Татищев був джерелом інформації про багатства Ярослава у «Слові» («златъ», «златокованный столъ»)[3].

На жаль, проф. Е. Кінан звик промовляти пишномовно, але не вважав за потрібне звернутися до джерел XI—XIII ст. Тому я в цьому розділі хочу коротко потрактувати епоху Дунаю на Русі.

У ПВЛ Дунай уперше названий у вступній частині без хронології серед рік Європи[4], а теж як прабатьківщина слов'ян[5]; навіть на Дунаї тепер, у часах редактора ПВЛ, там були Угорська земля і Болгарська[6].

Засновник Києва князь Кий ішов походом на Царгород: «...приде къ Дунаеви, и възлюби мѣсто, и сруби градокъ малъ, и хотяши сѣсти с родомъ своимъ, и не даша ему ту близь живущии; еже и донынѣ наречють дунайци городище Киевець»[7]. Це, як побачимо, є предтечею дій історичного Святослава Ігоревича. Тут ще треба згадати, що «улучи и тиверьци сѣдяху бо по Днѣстру присѣдяху къ Дунаеви»[8].

Історичні події

Рік 944 — Ігор, ідучи на Царгород, «дошед Дуная»[9].

Рік 967 — «Иде Святославъ на Дунай на Болгары»[10].

Останній похід Русі на Царгород відбувся у 1043 р.: «Посла Ярославъ сына своего Володимера на Грькы, и вда ему вои многы, а воеводъство поручи Вышатѣ, отцю Яневу. И поиде Володимеръ в лодьях, и придоша в Дунай, и поидоша к Цесарюграду»[11]. Класичним текстом про економічну роль Дунаю для Київської Русі є слова Святослава, звернені до своєї матері, княгині Ольги, — це водночас своєрідна енциклопедія товарів, які перевозили через Дунай:

969 рік — «Рече Святославъ къ матери своей и къ боляромъ своимъ: «Не любо ми есть в Киевѣ быти, хочю жити в Переяславци

на Дунаи, яко то есть середа земли моей, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъ злато, поволоки, вина и овощеве разноличныя, изъ Чехъ же, из Угоръ сребро и комони, из Руси же скора и воскъ, медъ и челядъ»[12]. Останні відомості, які збереглися тільки в Іпатіївському літописі ПВЛ:

Рік 1116: «...иде Леонь царевичъ [візантійський претендент], зять Володимерь [Мономаха], на куръ от Олексия [Комнена, 1081—1118] царя, и вдася городовъ ему дунайскыхъ нѣколко; и в Дельстрѣ городѣ [Доростол у Пониззі Дунаю] лестию убиста и два сорочинина (мусульманина), посланая царемъ, мѣсяца августа въ 15 день»[13].

1116 рік – «...ходи Вячеславъ [Мономахович, †1125 р.] на Дунай с Фомою Ратиборичемъ и, пришедъ къ Дьрьсту [Доростола], и не въспѣвше ничто же, воротишася»[14].

Дані Київського (Іпатіївського літопису) під роком 1145 подають інформацію про спроби Івана Ростиславича Берладника відібрати Галич у свого дядька Володимирка (†1153) і сина Володимирка, Ярослава Осмомисла: «Володимир же, почувши [про це], зібрав дружину, і прийшов на нього до Галича, і став навколо города. Та, виїжджаючи з города, билися кріпко [галичани], і багато падало з обох [сторін], і билися вони близько трьох неділь. А в м'ясниці, в неділю на ніч, виступив на них Іван із галичанами, і багато вони билися. І побили в Івана дружини багато, і відрізали його од города, і не можна було йому вернутися в город. І пробіг він крізь [чуже] військо до Дунаю, а звідти полем прибіг до Всеволода в Київ. Галичани ж усю неділю билися після Івана з Володимиром, та поневолі одчинилися йому в масляну неділю. Володимир же, увійшовши в Галич, багатьох людей порубав, а інших покарав карою лютою»[15].

Я не буду далі подавати виїмки з Іпатіївського літопису, в яких згадується Іван Ростиславич Берладник; для нашої цілі в цьому розділі більш важливим є копія оригінальної грамоти князя Івана Берладника, яка дійшла до наших часів. У цій грамоті з 1144 р. подані важливі інформації про торговельні зв'язки Руського Пониззя із сусідами, а також митна структура у Дунайській Русі. Ось текст грамоти: «Азъ Іванко Ростіславовічь от стола галічского, кнѣзь берладсьскы свѣдчую купцемъ (меси) бриськмъ, да не платѣтъ мытъ у градѣ нашемъ (у Ма)ломъ у Галічі на ізкладъ (складське право), развѣ у Берладі і у Текучомъ и (у г) радохъ нашіхъ а на ізъвозъ (перевіз товарів транзитом) розьнымъ товаромъ тутошнымъ і угръсьскымъ і руськымъ і чес(ькымъ), а то да платѣть ніколіжъ, развѣ у Маломъ у Галічі. А кажіть воєвода. А на том обѣтъ. (Въ лѣто) от рожьства Христова тісѣщу і стъ і трдстъ і четіре лѣтъ мѣсяца маѣ к. днь»[16].

Оця грамота, яка була видана у центрі Руського Пониззя в м. Малому Галичі (нині м. Галац у Румунії) на Дунаї, має велике значення для нашої теми. А також ще два важливі середньовічні терміни з міжнародної торгівлі: ізкладъ (складське право) та ізъвозъ (перевіз товарів транзитом). Ім'я князя подано в типово галицькій формі із суфіксом -ко: Іван-ко, Василь-ко († 1124), Володимир-ко († 1153). Також писар, який скопіював цю грамоту, помилився в її датуванні, яке було подано буквами, що репрезентують відповідні числа. У давньоруській практиці буква Л (з одним зубом) означала «30», а буква М (з двома зубами) означала «40», одначе часто в старих рукописах другий зуб букви «М» не зберігся, і через те повстала ситуація в рукописах замість «40» — «30».

В Іпатіївському літописі назва Дунай згадується востаннє у зв'язку з татарським нашестям (1241) на Європу: «Билися їхні війська, [і] побігли угри, і гнали їх татари до ріки Дунаю». Дунайське місто останній раз названо в 1252 р. в Іпатіївському літописі з нагоди побуту князя Романа Даниловича у Відні, коли він прибув туди, щоб княжити як чоловік Гертруди — останнього нащадка австрійської династії Бабенбергів[17].

У зв'язку з проблемами тематики цього розділу вартує подати пасус із цікавого тексту, який зберігається у Новгородському першому літописі під назвою: «А се имена всѣм градом рускым, далним и ближним».

Список починається руськими містами на Дунаї:

«На Дунаи: Видычевъ град, о седми стѣнах каменных; Мдинъ. И об ону страну Дунаа: Терновъ, ту лежить святаа Пятница. А по Дунаю: Дреставинъ, Дичинъ, Килиа. А на усть Дунаа: Новое село, Аколякра. На морѣ: Карна, Каварна. А на сеи сторонѣ Дунаа, на усть Днѣстра над моремъ: Бѣлъгород, Чернъ, Ясьскыи торгъ на Прутѣ рѣцѣ, Романовъ торгъ на Молдовѣ, Нѣмѣчь в горах, Корочюновъ каменъ, Сочява, Серетъ, Баня, Чечюнь, Коломыя, Городокъ на Черемошѣ. На Днѣстрѣ Хотѣнь. А се Болгарскыи и Волоскии гради: Каменець, Иловечь, Браславль, Соколечь, Звенигород, Черкасы, Черленъ, Новыи городок, Вѣничя, Скала, Бакота»[18].

Текст цього списку руських городів, який зберігся у Новгородському першому літописі, як стверджують фахівці, походить із XIV ст.[19], але немає сумніву, що компілятори списку вживали давніші матеріали. Там, наприклад, засвідчений Тмуторокань, який не згаданий в наших середньовічних джерелах після XII ст., отже, він поданий з раннього середньовіччя. Що цікаво, у списку київських городів є м. Тмуторокань:

А се Киевьскыи гроди:
Дверенъ на Рши, Корсунь,
Треполь на Днепрѣ, Каневъ,
Глинескъ, Переяславль Русскыи,
Юрьевъ, Пересѣченъ, Василевъ на
Стугнѣ, Бѣлгород на Рпенѣ,
Чернъгород, Киевъ, деревянъ, на Днепрѣ;

а церквы: свята Богородиця десятиннаа, камена, была о полутретьятцати версѣх; а святая Софиа о 12 версѣх. Вышегород, Милославици, Тмуторокань, Острѣчьскыи на Деснѣ Черниговъ, Омѣлники, Сновескъ, Брянескъ, Ростовець, Унеятинъ, Новгород Сѣверьскыи, Трубческъ, Путивль на Сѣми, Рылескъ, Курескъ на Тускорѣ, Коршовъ на Соснѣ. А на Сулѣ Снепород, Съкнятин, Грошинъ, Чемесовъ, Утѣшковъ, Синеч, Кляпечъ, Роменъ, Ковыла, Ворона, Салъ, Песьи кости, Хотѣнь...»[20]

Отже, яв вважає професор Е. Кінан[21], інформація про Русь на Дунаї походить з часів російської цариці Катерини II (1762—1796 рр.). Фальсифікатор «Слова» запозичив інформацію про Дунай від історика Василя Микитовича Татищева, автора XVIII ст. (1686—1750 рр.). Одначе аналіз джерел з XI—XIII ст., поданий в цьому розділі, доводить, що Русь знала Дунай з часів легенди про заснування Києва. Руські князі, зокрема галицькі, будували там міста, засновували митниці, і навіть на Пониззі великих Середньоєвропейських рік стимулювала Візантійську церковну адміністрацію створити окрему митрополію Нової Русі (Νεά 'Ρωσία) у місті Μανροκάστρον, сьогодні Білгород-Дністровський.

В одному Візантійському «Списку єпархій Константинопольської патріархії» (Codex Coislinianus 211, f. 261v.) Notitiae Episcopaturum подана митрополія «Маврокастрона або Нової Русі» (Μανροκάστρον ἤτοι Νεαζ Ρωαιαζ). Анджей Поппе[22] ідентифікує цю назву з Черніговом. У своїй ще не опублікованій статті, яка має вийти у HUS[23], я заперечую таку можливість із двох причин. По-перше, що Нова Русь ніколи не може відноситися до Чернігова, який був одним із трьох центрів Русі *par excllence* (Київ, Чернігів, Переяслав); по-друге, назва Чернігів із візантійських джерел починається від Константина Багрянородного Τζερνιγῶγα у слов'янській формі Τζερνιγῶγα. Μαυροκάστρον є добре документована назва для сьогоднішнього Білгорода-Дністровського (Аккермана), який лежав дійсно у колоніальній Новій Русі.

Тут треба ще процитувати «Плач Ярославни»[24], а теж радість дунайських городів з приводу визволення зятя Осмомисла, Ігоря Святославича, із половецької неволі.

«Плач Ярославни»:

«На Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ,
зегзицею незнаема рано кычеть:
“Полечю, — рече, — зегзицею по Дунаеви,
омочю бебрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ,
утру князю кровавыя его раны
на жестоцѣмъ его тѣлѣ”.
Ярославна рано плачетъ
въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи:
“О вѣтрѣ вѣтрило!
Чему, господине, насильно вѣеши?
Чему мычеши хиновьскыя стрѣлкы
на свою нетрудною крилцю
на моея лады вои?
Мало ли ти бяшетъ горѣ подъ облакы вѣяти,
лелѣючи корабли на синѣ морѣ?
Чему, господине, мое веселие
по ковылию развѣя?”
Ярославна рано плачетъ
Путивлю городу на заборолѣ, аркучи:
“О Днепре Словутицю!
Ты пробилъ еси каменныя горы
сквозѣ землю Половецкую.
Ты лелѣялъ еси на себѣ Святославли насады
до плъку Кобякова.
Възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ,
а быхъ не слала къ нему слезъ
на море рано».
Ярославна рано плачетъ
въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи:
«Свѣтлое и тресвѣтлое слънце!
Всѣмъ тепло и красно еси:
чему, господине, простре горячюю свою лучю
на ладѣ вои?
Въ полѣ безводнѣ жаждею имь лучи съпряже,
тугою имь тули затче?»
Прысну море полунощи;
идутъ сморци мьглами.
Игореви князю богъ путь кажетъ
изъ земли Половецкой
на землю Рускую,
къ отню злату столу»[25].

Ярославна плаче в Путивлі, Чернігівській землі, резиденції Ігоря Святославича, але своїми думками у теперішньому горі вона

повертається до своєї любої батьківщини, до Галича. Там була недалеко могутня річка Дунай, що могла би їй допомогти.

Ігор і Дунай

У тому ж «Плачі Ярославни» згадується теж Ігор Святославич і його відношення до Дунаю:

«Солнце свѣтится на небесѣ —
Игорь князь въ Руской земли»:
Дѣвици поютъ на Дунаи, —
вьются голоси чрезъ море до Киева.
Игорь ѣдетъ по Боричеву
къ святѣй богородици Пирогощей.
Страны ради, гради весели»[26].

Як відомо, Ігор Святославич був зятем Ярослава Осмомисла, князя Галицького. Отже, його доля не могла бути чужою для Галича, який тут репрезентує велика річка Дунай. Автор «Слова» пише згідно із менталітетом XII—XIII ст., нічого не опускаючи.

---

[1] «Слово». — С. 22.
[2] Keenan E. — P. 61.
[3] Ibid. — P. 327—328.
[4] ПВЛ. — Т. 1. — С. 10.
[5] Ibid. — С. 11.
[6] Ibid.
[7] Ibid. — С. 13.
[8] Ibid. — С. 14.
[9] Ibid. — С. 34.
[10] Ibid. — С. 47.
[11] Ibid. — С. 103—104.
[12] Ibid. — С. 48.
[13] Ibid. — С. 201.
[14] Ibid.
[15] Іпат./Махновець. — С. 197.
[16] Bohdan I. Diploma Bărladéna din 1134 si Principatulй Bărladului. — Bukarest, 1889; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 421 і прим. 4.
[17] Іпат./Махновець. — С. 398, 411.
[18] Новг. І лет. — С. 475.
[19] Тихомиров М. Н. Исторические записки. — М.; Л., 1952. — Т. 11. — С. 214—259; відповідні листи у Комісійному списку Новгородському І літопису подають цей список на с. 2—2б до 2—3а рукопису, вони вписані до тексту XV ст., див.: Новг. І лет. — С. 7—8, вступ.
[20] Ibid. — С. 475—476.

[21] Keenan E. — P. 234, 328.

[22] Поппе А. В. Русские метрополии константинопольской патриархии в XI столетии // Византийский временник.— М., 1968. — Т. 28. — С. 97—98.

[23] Pritsak O. Turkic Etymology of the Word Qazaq [Cossack] // HUS. — 2006. — Vol. XXVIII. — N 3/4. — P. 198—215.

[24] «Слово». — С. 26—30. Див.: Соколова Л. В. Плач Ярославны // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 109—116.

[25] «Слово». — С. 26—28. Див.: Творогов О. В. Дунай // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 149—151.

[26] Ibid. — С. 30—31.

РОЗДІЛ XI

Епоха, в якій слово «король» мало на Русі і в Євразії значення «король Угорщини» (Rex Hungariae)

У «Слові» є чудова апострофа до Ярослава Володимировича Осмомисла (1153—1187 рр.), князя Галицького:

«Галичкы Осмомыслѣ Ярославе!
Высоко сѣдиши
на своемъ златокованнѣмъ столѣ,
подперъ горы Угорскыи
своими желѣзными плъки,
заступивъ королеви путь,
затворивъ Дунаю ворота,
меча бремены чрезъ облакы,
суды рядя до Дуная»[1].

Слово «король» як титул коронованого католицького володаря у слов'янських мовах походить від імені Карла Великого (768—814 рр.), Відновителя Західної Римської імперії.

Як відомо, хреститель угорців Св. Стефан I у році 1000 коронувався на їхнього короля. З того часу датується королівство

Угорщина, що мало великий престиж як у Західній, так і у Східній Європі. Довгий час у Східній Європі, крім Візантійського імператора (цесаря), головну роль грав ще король Угорщини. Після свого охрещення Володимир одружився із Анною, дочкою Візантійського імператора (989)[2]. Син Володимира Ярослав Мудрий († 1054) видав заміж свою дочку Анастасію за Угорського короля Андрія I (1046—1060 рр.)[3].

Шлюбні зв'язки поміж Руською і Угорською династіями були часті. В часи, коли діяли герої «Слова», Галицький князь Ярослав Осмомисл був напівугорець як син Софії, дочки Угорського короля Коломана (1095—1116 рр.), тоді як тогочасний Угорський король Бела III (1173—1196 рр.) був піврусином як син Єфросинії († 1138 р.), дочки Володимира Мономаха[4].

Тому не дивно, що після смерті Володимира, сина Осмомисла († 1198 р.), коли почався «великий мятеж» у землі Галицькій, Бела III і його син Андрій заявили свої права на Галицький стіл і знайшли там багато своїх прихильників[5].

В Іпатіївському літописі є один фрагмент під роком 1229, де яскраво подається значення терміна король: «...с тобою риксъ ти Оугорьскыи рекше король», отже, король — це «риксъ» (< латинське rex) угорський[6].

Як відомо, Польський удільний князь Володислав Локетек коронувався в році 1320 на короля Польщі[7]. Його син Казимир I Великий у 1349 р. зайняв Галицьке князівство як спадкоємець вимерлої Руської династії[8]. З того часу слово «король» дістало вже інше значення, а саме: «король Польщі»[9].

Тільки в одній пам'ятці, в галицькій частині Галицько-Волинського літопису, вживається постійно титул «король» для Данила Романовича, який в році 1253 був коронований Папським легатом на короля. Тут треба підкреслити, що у Волинській частині Галицько-Волинського літопису Данило Романович ніколи не названий «королем», а все виступає як князь[10]. Отже, титул «король» із значенням «король Угорський» вживався на Русі тільки до XIII ст. У XVIII ст. не було уже ані Угорського, ані Польського короля, а була ціла низка європейських королів.

Автор «Слова» вживає титул «король» у його спеціальному значенні, яке воно мало у XII ст., а саме: «король Угорщини». Таким чином автор «Слова» виявляє менталітет XII ст., і тому «Слово» мусить бути написане у XII ст. Паралельно ніколи разом не вживався термін «король Угорщини» і «король Польщі». До XIII ст. був термін тільки «король Угорський», а від 1349—1795 рр. термін «король» означав тільки короля Польщі.

Давньоруське слово «король» у значенні (Rex Hungariae) перейшло до Половців, а після монгольського завоювання Степу половецького і Русі ввійшло до історії і географії Монгольської імперії і засвідчено не тільки монгольською мовою, а теж культурними мовами імперії, а саме: китайською і новоперською. При всіх тих запозиченнях давньоруське слово «король» зазнало деяких змін як фонетичних, так і семантичних. Фонетичні зміни: перша голосна *-о-* перейшла в а (=a/e), а -р-(*r*) на кінці першого складу дисимілювалося на -л-(*l*), так що із трьох головних офіційних мов Монгольської імперії XIII—XV ст. отримуємо форму kälär (*келер*). Китайським письмом *-Kie-lien* слід читати *келер*; арабським письмом كلر читати теж *келер*[11].

Ця надзвичайна кар'єра староруського слова «король» в Євразії до XIV ст. підтверджує тезу про те, що «Слово» написано приблизно під кінець XII — на початку XIII ст.

---

[1] «Слово». — С. 22.

[2] ПВЛ. — Т. 1. — С. 76—77.

[3] Іпат./Махновець. — С. 87 (під роком 1034).

[4] Ibid. — С. 526 (генеалогічні зв'язки Угорщини з Руссю).

[5] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 449—454.

[6] «Бѣла риксъ рекъмыи король Оугорьскыи»; див.: Ипат. лет. — Стовп. 760. Пор. укр. переклад Іпат./Махновець. — С. 386 (під роком 1230): «Виступив тоді Бела-рикс, себто король угорський».

[7] Historia Polski. — T. 3. — Cz. 1. — S. 434.

[8] Ibid. — S. 451—452.

[9] Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: У 2 т. — К., 1977. — Т. 1. — С. 499 (король), 516.

[10] Генгсорський А. І. Галицько-Волинський літопис: процес складання; редакції і редактор. — К., 1958.

[11] Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'or. — Paris, 1949. — P. 115—162: Käräl ~ Kälär = «Hungrie». Для прикладу подаю дані з праці Pelliota з трьох головних офіційних мов Монгольської імперії XIII—XV ст., це китайська: Kie-lien (Güan-shi, розділ 121, с. 2 r. v.); монгольська: Таємна історія Монголів (Güan ch'ao pi-shi, § 262, 270: käräl); перська (араб. письмом): Rašhīd ad-Dīn / Ed. E. Blochet. — Vol. 2. — P. 151 = англ. переклад: Rashīd ad-Dīn Tabīb. The successors of Genghis Khan / Trans. from the Persian by J. A. Boyle. — New York, 1971. — Vol. 1. — P. 179—271; käräl > kälär.

РОЗДІЛ XII

Чому Морава на Русі?

Велика перемога Святослава Всеволодовича над половцями 1184 р. викликала таку реакцію в автора «Слова»:

> «Ту нѣмци и венедици,
> ту греци и морава
> поютъ славу Святъславлю»[1].

Очевидно, автор хотів підкреслити, що це була перемога, яка викликала подив у всього світу. Під «нѣмци» треба розуміти Західну Римську імперію, а під «греци» — Східну Римську імперію. Це були дві основні політичні потуги в Європі. Під назвою «венедици» слід розуміти Венецію — тодішню наймогутнішу економічну потугу (світ-економіку).

Але чому в цьому товаристві названа Морава, яка хоч у тому часі, в роках 1182—1197, була об'явлена самостійним маркграфством Західної імперії, але цього, одначе, не вистачало на таку виважену позицію, названу у «Слові».

У Новгородському першому літописі читаємо під роком 1143:

«В то же лѣто оженися князь Святъполкъ в Новѣгородѣ, и приведе [жену] изъ Моравы, межи Рожествомь и Крещениемь»[2]. Як довів Володимир Терентійович Пашуто[3], в цьому пасусі йдеться про Новгородського князя Святополка Мстиславича, онука Володимира Мономаха, який оженився із Єфимією (народжена 1115 р.), дочкою Оломолуського князя Отто II Чорного, що була сестрою Оломолуського князя Отто III (1140—1160). Отто III після смерті свого батька, що загинув у боротьбі із Собеславом I (1125—1135 рр.), знайшов притулок на Русі і проживав там до 1141 р. Тільки спадкоємець Собеслава Владислав II (1140—1172 рр.) повернув його додому із Русі (revocavit de Rusi).

Були, напевно, ще інші подружні зв'язки поміж Моравою і Руссю. У великому творі, присвяченому генеалогії європейських володарів, якого автором є dr. Prinz Wilhelm Karl von Isenburg, знаходимо інформацію про те, що Вратислав, князь Брно († 1156 р.), в році 1132 оженився із княжною невідомого імені із Русі[4].

Як бачимо, у XII ст. династії Руська і Моравська були у подружніх зв'язках.

Ми не повинні забувати, що тодішня культура на Русі знаходилася під сильним церковним впливом. Як показують пам'ятки з часів Київської Русі, Морава мала спеціальне місце у книжників того часу як країна, де Святі Кирило і Мефодій створили православну літературну мову (церковнослов'янську)[5]. З точки зору менталітету XII ст., Морава була, крім названих великодержав, центром слов'янської культури, і тому великий подвиг князя Святослава Всеволодовича повинен був дійти до цієї духовної батьківщини.

Останній раз Морава згадується в Іпатіївському літописі під роком 1252 у такому контексті: «І поїхав [Данило Романович] в Німці [Австрія] з Романом [сином своїм], і оддав [угорський король Бела IV] († 1270) сестру герцогову [останнього Бабенберга Гертруду] за Романа [Даниловича], і вчинив обітницю, що її через величину ми всю не списали[6].

А потім послав [угорський король Бела IV своїх послів] до Данила [Романовича], кажучи: «Ти родич мені і сват єси. Поможи мені проти чехів». І умовив він його, і пішов на [город] Опаву своєю дорогою, — сам ото грабував він землю Моравську, і багато городів розорив, і села попалив, і велике побоїще вчинив землі тій»[7].

Осікльки в «Слові» немає нічого без причин, мене зацікавило питання, чому там названа країна Морава на Русі? Щоб дійти до істини, я порівняв список народів «дальніх», до яких дійшло «Слово» о подвигах Ігоря Святославича v 1185 р., із списком 1111 р. у зв'язку із великими перемогами Володймира Мономаха над Половцями.

У списку 1111 р. назва країни Морава стоїть після столиці католицького світу Рим, у самому кінці, а у списку «Слова» автор мав країну Морава на першому місці як столицю слов'янського православія!

Таким чином збереглися два списки країн (народів), до яких повинні були доходити вістки про великі перемоги князів Русі над половцями. Перший — у зв'язку із великими перемогами Володимира Мономаха з 1111 р.[8], а другий — про перемоги Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславича, що зберігся у «Слові»[9]. Деякі країни (народи) названі в обох списках — це «нѣмци», цебто Західний Рим, «греци» — Східний Рим, але для нас якраз цікавими є країни, що досі вважалися, мабуть, найбільш притягаючими. Вони названі на самому кінці відповідного списку. Несподіванкою для сьогоднішнього читача є назва Морава, яка у XVIII ст. була призабута, але для автора «Слова» — це була дуже важлива країна, тому вона стоїть на тому ж місці, що Рим — у першому списку. Автор «Слова» ще добре знав, що Морава, це батьківщина православних слов'янського обряду, а саме: Святих Кирила і Мефодія. У «Слові» немає нічого зайвого; якщо б «Слово» написане у XVIII ст., як хоче професор Keenan, давня Морава була б не на місці, але назва країни Морава у «Слові» цілком відповідає менталітетові автора «Слова» із XII до XIII ст.

---

[1] «Слово». — С. 18.

[2] Новг. I лет. — С. 213.

[3] Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 183—185.

[4] Isenburg, von W. K. P. Stammtafeln zur Geschichte der Eüropäischen Staaten. — Marburg, 1956. — Taf. № 28.

[5] Див., наприклад, ПВЛ. — Т. 1. — С. 27—29.

[6] Іпат./Махновець. — С. 411.

[7] Ibid.

[8] Ипат. лет. — Стовп. 273.

[9] «Слово». — С. 18.

РОЗДІЛ XIII

«У Римъ». Епоха, в якій процвітав Рим (Римов) на Русі

Є латинське прислів'я: «Habent sua fata libelli», цебто: «Мають свою долю книжки». Це саме можна сказати про міста. Одні, такі як Київ, незважаючи на те, що часто були зруйновані, як фенікс із попелу, оживають і стають центром країни. Політичний суперник Києва у Княжу добу Галич невдовзі відступив своє першенство в Галицькій землі новозаснованому місту Львову. Галич залишився і нині провінційним містечком. Також економічний центр Галицької держави Пліснеськ, який мав задатки розвинутися на Галицький Нью-Йорк, здеградував до городища. Подібну долю мало місто Рим (Римов), яке в добу половецьких нападів оберігало столичне місто князівства Переяслав. Це місто скінчило своє існування (м. Рим), коли половецька небезпека зникла, і сьогодні археологи сперечаються про те, де це місто лежало[1]. Місто Рим вперше зустрічається у «Поученні» Володимира Мономаха під роком 1095: «И сѣдѣхъ в Переяславли 3 лѣта и 3 зимы, и с дружиною своею, и многы бѣды прияхом от рати и от голода. И идохом на вои ихъ за Римовъ, и бог ны поможе — избихом я, а другия поимахом» (підкреслення *О. П.*)[2].

Останній раз місто Рим (Римов) згадується в році 1187[3] при описі загибелі Володимира Глібовича, князя Переяславського, у боротьбі з Половцями — це була якраз епоха «Слова».

Як ми бачимо, місто Рим (Римов) існував приблизно сто років, а потім попав у забуття. Професору Е. Кінану був потрібний гебраїзм, що його мав би впровадити до тексту чеський славіст Й. Добровський, котрий знав мову Старого Завіту, і тому він (Е. Кінан) інтерпретує термін «У Римъ» зі «Слова» єврейським етимоном «*урим*» як одне слово, що разом виступає зі словом «тумим» і означає персоніфікацію відвертості й правдивості. Єврейському слову «урим» Е. Кінан надає великого значення у питаннях походження «Слова»[4]. При тому професор Е. Кінан не знає, що мав уже попередника, російсько-німецького сходознавця професора Казанського університету Франца Ердмана (1793—1863 рр.)[5], який у 1842 р. виступив з тою тезою, але слушно не знайшов ніякого послідовника серед дослідників «Слова»[6]. Метод Ердмана—Кінана — це відшукування гебраїзмів без огляду на контекст і на потребу такого досліду.

У «Слові» маємо такий пасус: «Се у Римъ кричатъ подъ саблями половецкыми, а Володимиръ подъ ранами. Туга и тоска сыну Глѣбову!»[7]

Пов'язання «у Римъ» із Переяславським князем Володимиром Глібовичем вказує нам правдиву розв'язку. Ми тут бачимо назву міста Рим із прийменником *-у-*. Як подано вище, це місто виступає вже у «Поученні» Володимира Мономаха, а в Іпатіївському літописі після половецької перемоги над Ігорем Святославичем під роком 6695 (1185) пишеться: «То слышавше Половци, и возвратишася от Переяславля. Идоущи же мимо, пристоупиша к Римови. Римовичи же затворишася в городе... Да которѣи же гражданѣ выидоша из града и бьяхоуться, ходяще по Римъскомоу болотоу, то тѣи избыша плѣна».

Володимир Глібович — це той героїчний князь Переяслава, з нагоди смерті якого Іпатіївський літопис під роком 1187 пише: «...о нем же Оукраина много постона»[8].

Що у тексті «Слова» йдеться не про якогось Урима, а про укріплення Переяславського князівства Рим(ов), свідчать слова із «Слова»: «Се Уримъ (у копії Катерини II, с. 44, рядок 2, ця назва пишеться так: Се ури[м]) кричатъ подъ саблями Половецкыми, а Володимиръ подъ ранами. Туга и тоска сыну Глѣбову» (Ed. pr. — С. 27—28). Від тих ран Володимир Глібович помер у 1187 р. Отже, як бачимо, тут не йдеться про давньоєврейського Урима.

Знищення укріплення Рим(ова) було остаточною катастрофою як і для Пліснеська, бо обидва міста ніколи не відбудовувалися. В наш час відносно Рим(ова) археологи сперечаються, де його локалізувати. Це не є щось унікальне в історії світу. Як приклад, я візьму долю давньоєврейського міста Лачиш (Lachish), яке, розта-

шоване у державі Юда (Judah), займало друге місце зразу після Єрусалима. Останній раз обидва центри були знищені ассірійцями в році 586 до н. е.

Тоді коли невдовзі Єрусалим відбудували і продовжували відбудовувати після кожного ворожого знищення, м. Лачиш (Lachish) залишилося в руїнах аж по 1932 р., до того часу, коли світові ізраїльські археологи почали розкопки цього колись багатого міста. Широко запланованими розкопками керував у 1973—1987 рр. археолог з університету в Тель-Авіві Давид Уссішкін (David Ussishkin). У 2004 р. цей провідний археолог закінчив свій «Opus Magnum. The Renewed Archaelogical Excavations at Lachish» у 5-ти томах, разом 2754 сторінки.

«Задонщина» в староруській літературі є пам'яткою про перемогу князя Дмитрія Івановича у 1380 р. над ханом Мамаєм, яку вчені датують 80-ми роками XIV ст.[9] Немає одного тексту «Задонщины», як було з рукописом «Слова», твір зберігся у шести рукописах від XVI до XVII ст., деякі з них дещо відрізняються один від одного. Основні рукописи були відкриті і видані В. М. Ундольським у 1852 р. Згідно із тезою «скептиків», сформульованою А. Мазоном, «Слово» є парафразою «Задонщины». Цю тезу далі розвинув професор Keenan, який вважав, що «Слово» написав чеський славіст Й. Добровський на базі «Задонщины». Знайшовши у «Задонщине» один пасус, подібний до тексту «Слова», він переконав себе, що тут є остаточний доказ його тези про авторство Й. Добровським «Слова». Наведемо приклади:

«Задонщина»

«А уже Див кличет под саблями татарскими. А русским богатырям быть израненными».

«Слово»

«Се Уримъ кричатъ подъ саблями половецкыми, а
Володимиръ подъ ранами».

Професор Keenan[10] тріумфально додає: це слово (Уримъ) має спеціальне значення для нашого розуміння про походження «Слова». Ми вище згадали, що Й. Добровський був незрівнянним ученим слов'янських перекладів Біблії, а також знаменитим християнським євреїстом.

Я теж вважаю, що даний пасус дуже важливий для питання про походження «Слова», але я прийшов до цілком протилежного висновку на базі двох причин. Перша причина, що Й. Добровський не міг написати «Слово». Професор Keenan[11] часто підкреслює, що Й. Добровський був визначним євреїстом і знавцем Біблії, а як такий він не міг допустити святотатства і прирівняти ритуальний єврейський термін «уримъ» (про цей термін див. нижче) із половецьким поганським міфологічним «диво». Друга причина, «уримъ» не був живою

істотою, ані живою людиною, ані міфічною фігурою, як «Див» («диво»), а прямо **камінчиком** у нагруднику єврейського священика, коли він діставав віщування від Бога. Отже, «уримъ» не міг ані кричати, ані кликати. Далі професор Keenan[12] пропонує свій переклад пасусу із «Слова», нескромно вважаючи, що цей переклад є недискусійним (indisputable). Подаю текст цього перекладу: «Ось! уримъ (цебто об'єкти на або в нагруднику Володимира. — *О. П.*) кричать під шаблями половецькими... а Володимир сам кричить під ударами». Тут знов професор Keenan[13] допустив богохульство. Предмет культу, «камінчик», що лежав у нагруднику давньоєврейського архісвященика, професор Keenan кладе у нагрудник не єврея, а руського князя Володимира Глібовича († 1187 р.), в християнському обряді якого не було такої традиції і віри, що цей «камінчик» має основне значення і без нього священик не міг говорити з Богом.

В 2005 р. була опублікована стаття в журналі «Biblical Archaeology Review», автором якої є визначний вчений, спеціаліст по Близькому Сходу William W. Hallo[14], професор ассиріології і шумерології університету Єйль (Yale University). Стаття має заголовок: «Віщування в Стародавньому Вавілоні», в якій вчений пише таке: «Не те що всі форми віщування були заборонені в Ізраїлі. «Urim» і «Thummim» (ця форма віщування була широко вживана королями Саулом і Давидом, вона репрезентувала двочленний вид однієї псепгоманції (грецька назва для віщування *з камінчиків*). Ці камінчики самі по собі не могли говорити, але Бог давав знак при віщуванні, яка була Його відповідь, вказуючи священикові на «Thummim» (коли було — «так») і «Urim» (коли було — «ні»)».

Далі в цій самій статті подається оцінка значення інсигній Єйльського університету, які неправильно оцінені професором Keenan-ом у його праці.

У додатку до статті професора William-a W. Hallo пишеться: «Єдина річ, яку можна сказати з певністю про «Urim» і «Thummim», це те, що вони відносяться до певного виду віщувального приладу, який використовував головний єврейський священик або король Ізраїлю, щоб дістати Святу волю Бога, і що вони носили його у спеціальному нагруднику свого обрядового одягу. У Біблійній книзі Exodus — «Вихід», розділ 28, рядок 15—30, цей віщувальний прилад з обрядового одягу названий «нагрудником рішення».

У статті професора William-a W. Hallo подано зображення головного єврейського священика у його церемоніальному сакральному одязі (див. фрагмент статті на кольоровій вклейці до стор. 121)[15], в якому головну роль грає так званий «нагрудник рішення». Ззовні на ньому знаходяться 12 дорогоцінних каменів, що репрезентують

12 племен Ізраїля, а в середині нагрудника є торбинка, в якій розташовані два сакральні камінчики «Urim» і «Thummim».

Цими словами я закінчую інформації про обряд віщування із сакральними камінчиками «Urim» і «Thummim», оскільки, як уже говорилося, менталітет Й. Добровського не дозволяв йому безцеремонно вживати єврейський сакральний термін «Urim». Незважаючи на всі намагання проф. Keenan-а штучно створити гебраїзми у «Слові», це не могло мати успіху, автор «Слова» не вживав їх, бо не знав про це, оскільки жив в іншому культурному світі, маючи православ. ий менталітет.

Тому ми зостаємося при нашій інтерпретації, поданій на початку цього розділу.

---

[1] Прохоров Г. М. Римов // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 216—217.

[2] ПВЛ. — Т. 1. — С. 161.

[3] Ипат. лет. — Стовп. 647, 648, 653.

[4] Keenan E. — P. 316.

[5] Эрдман Ф. И. О следах азиатизма в «Слове о полку Игореве» // ЖМНП. — 1842. — Ч. 36. — № 9. — Отд. 2. — С. 19—46. Коли Е. Кінан запізнався з цією роботою, це неважливо, тоді ще Ф. Ердман не знав про авторство «Слова» Й. Добровським, — це останнє є цілковита власність професора Е.Кінана. Російські історики сходознавства оцінюють дуже негативно працю Ф. Ердмана, вважаючи його «надутым неуком и фантастом».

[6] Основні оцінки вчених про метод Ф. Ердмана щодо «Слова» зібрав визначний російський арабіст і семітолог академік Ігнатій Юліанович Крачковський (1883—1951 рр.) у своїй праці «Очерки по истории русской арабистики», див.: Крачковский И. Ю. Избранные сочинения: [В 6 т.]. — М.; Л., 1958. — Т. 2. — С. 127.

[7] «Слово». — С. 21.

[8] Ипат. лет. — Стовп. 647—648, 653.

[9] Див.: «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла: К вопросу о времени написания «Слова»: [Сб. ст. / Ред. Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриев]; АН СССР, Ин-т рус. литературы (Пушкин. дом). — М.; Л., 1966; особливо: Творогов О. В. «Слово о полку Игореве» и «Задонщина» // «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла. — С. 292—343; Дмитриева Р. П. Задонщина // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 202—211; Задонщина // Воинские повести Древней Руси. — Л., 1985. — С. 175.

[10] Keenan E. — P. 316.

[11] Ibid. — P. 317.

[12] Ibid. — P. 313.

[13] Ibid. — P. 321.

[14] Hallo W. W. Divination in Ancient Babylon // Biblical Archaeology Review. — 2005. — Vol. 31. — № 2. — P. 32—37.

[15] Ibid. — P. 37; див. кольорову вклейку.

РОЗДІЛ XIV

Колофон у «Слові о полку Ігоревім»

Згідно із приписами для творів у давньому і середньовічному світі був так званий Колофон, який розміщався на кінці твору, він подавав в першу чергу дату написання твору, а також часто, але не завжди, ім'я автора. Це досить дивно, що дослідники «Слова» від часів його появи у 1800 р. по сьогодні не розпізнали Колофону. Як відомо, «Слово» насичене риторичними тропами, а особливо метафорами і метоніміями. Це, мабуть, було причиною, чому Колофон «Слова» не був розпізнаний. Подаю текст Колофону:

«Пѣвше пѣснь старымъ княземъ,
а потомъ молодымъ пѣти:
"Слава Игорю Святъславличю,
буй туру Всеволоду,
Владимиру Игоревичу!"»[1]

Як свідчить «Слово», у поході Ігоря Святославича 1185 р. брали участь: його брат Всеволод буй тур із Трубчевська, його племінник Святослав Ольгович із Рильська, а також сини Ігоря — Олег і Святослав[2]. В поході брав теж участь старший син Ігоря Святославича —

Володимир із Путивля, але з причин, які будуть подані понижче, автор «Слова» не вважав за відповідне подати Володимира Ігоревича як члена походу.

У Колофоні чітко підкреслюється, що треба писати «Славу» двом генераціям Чернігівських князів: старим князям, а пізніше молодим. Хто старі князі, у Колофоні названі, — це Ігор Святославич і його брат буй тур Всеволод. Молодшу генерацію репрезентує тільки Володимир Ігоревич, якого не можна було назвати учасником походу Ігоря Святославича. А чому ж тоді він був названий? Єдина відповідь, що він був пов'язаний із іншим походом. У поході 1185 р. Володимир грав дуже не героїчну роль. Він ще до походу був заручений із дочкою головного хана Половців — Кончака. Свій побут «у полоні» Володимир Ігоревич використав для того, щоб одружитися із Кончаківною і жити з нею подружнім життям. У них невдовзі народився син Ізяслав, і в році 1187, коли дитині вже можна було подорожувати, Володимир Ігоревич разом із половецькою дружиною Кончаківною та їхнім сином Ізяславом переїхали на Русь[3]. Ігор Святославич був честолюбною людиною і не міг знести того, що Чернігівський великий князь Ярослав Всеволодович, як голова Чернігівської династії, передавав до «Літопису князів Руських» інформації про події в усіх землях Великого князівства Чернігівського. Ярослав Всеволодович, як і його брат Київський великий князь Святослав Всеволодович, що походили із нашої лінії Чернігівської династії, дуже критично оцінили самовільний похід Ігоря Святославича, без згоди великих князів Київського і Чернігівського. Крім того, у літописній статті, яка була відредагована вже 1187 р., а опісля заховалася в Лаврентіївському літописі[4], Ярослав Всеволодович піддав сумніву воєнні здібності Ігоря Святославича і вважав, що причиною поразки походу 1185 р. була неталановитість у військових справах Ігоря Святославича. У 1198 р. помер великий князь Чернігівський Ярослав Всеволодович, і, згідно із структурою спадкоємців, Ігор Святославич став великим князем Чернігівським. Якраз у цьому часі готувався Видобицький літопис, до якого Ігор Святославич вирішив подати свою версію походу 1185 р., де він спростував негативну оцінку походу 1185 р. Тут йому допоміг його приятель, який мав літературний хист зробити це (про його ім'я йдеться у другій частині цієї праці).

Коли виявилося, що стаття для «Літопису» цілковито задовольнила Ігоря Святославича, він попросив свого приятеля написати в поетичній формі про цю найважливішу подію його життя[5], але «Слово» було вже готове. Ігор Святославич помер 29 грудня 1201 р.[6] Перед автором повстала дуже важлива проблема: що робити? Новий Чернігівський князь Всеволод Чермний († 1212) походив з іншої лінії династії і не був зацікавлений у прославленні Ігоря

Святославича, отже, від нього автор не міг очікувати ніякої нагороди. Але в той час жив ще син Ігоря Святославича, Володимир, який був його найстаршим сином і очолював одне із розгалужень Чернігівської династії. Проте тут була одна трудність: у самому «Слові», як вище подано, Володимир Ігоревич не названий, з тої причини, що він у полоні одружився із донькою Половецького хана Кончака. Кінець кінцем можна було рятувати ситуацію: додати до твору новий Колофон, щоб не міняти його тексту. Володимир Ігоревич був сином доньки Ярослава Осмомисла, Галицького великого князя, яка виступає в «Слові» як Ярославна. У 1198 р. помер спадкоємець Осмомисла Володимир Ярославич, із багатого Галича, не залишивши законного спадкоємця. Князі відгалуження Руської династії почали готуватися до захоплення Галицького князівства. Поміж претендентами були сини Ігоря Святославича, онуки Осмомисла, — отже, автор «Слова» знайшов чудовий вихід. Володимир Ігоревич вирушив тепер у військовий похід на Галич, як колись його батько Ігор Святославич проти половців. А тому, що похід Ігоря Святославича вже прославлений у «Слові», тепер треба створити «Слово» про Володимира Ігоревича як героя. Власне Волинський великий князь Роман Мстиславич (1199—1205 рр.) зрозумів «Слово» як твір пропаганди на прославлення Володимира Ігоревича і посадив у тюрму автора «Слова»[7].

---

[1] «Слово». — С. 31.

[2] Ibid. — С. 11, 14, 20 («4 солнца», «молодая мѣсяца, Олегъ и Святъславъ...»), 19 («два сокола»).

[3] Ibid. — С. 428; див. ще: Прохоров Г. М. Владимир Игоревич // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 206—208.

[4] Прохоров Г. М. Летописные повести о походе Игоря Святославича на половцев // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 151—158; спеціально: С. 152—153.

[5] Див. ч. II, розділ II цієї праці.

[6] Прохоров Г. М., Творогов О. В. Игорь Святославич // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 236—241. В Лавр. лет. — Стовп. 417 подається: «Преставися князь Черниговьскыи Игорь»; в Ипат. лет. дата смерті Ігоря Святославича не подана, вона теж не названа в Любецькому Синодику (див.: Ипат. лет. — Прим. 6. — Стовп. 238), можливо, це кара за похід Ігоря на Тмуторокань (див. розділ IV, ч. II цієї книги). Деякі літописи, зокрема Воскресенський і Никонівський, подають дату смерті Ігоря під роком 1202. Дата 29 грудня 1202 р. подається в «Энциклопедии «Слова» (див.: Прохоров Г. М., Творогов О. В. Игорь Святославич // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 236). Зате Л. Махновець в іменно-особовому покажчику до свого перекладу Іпатіївського літопису приймає дату смерті Ігоря-Георгія Святославича як 29 грудня 1201 р., але не називає свого джерела.

[7] Див. ч. II, розділ III цієї праці.

РОЗДІЛ XV

Епоха «Тьмутораканьскый блъванъ» (бл. 1071—1205 рр.)

У «Слові» читаємо:

«Тогда въступи Игорь князь въ златъ стремень,
и поѣха по чистому полю.
Солнце ему тъмою путь заступаше;
нощь стонущи ему грозою птичь убуди;
свистъ звѣринъ въста;
збися дивъ,
кличетъ връху древа;
велитъ послушати — земли незнаемѣ,
Влъзѣ,
и Поморию,
и Посулию,
и Сурожу,
и Корсуню,
и тебѣ, Тьмутораканьскый блъванъ!
А половци неготовами дорогами
побѣгоша къ Дону великому:

крычатъ тѣлѣгы полунощы,
рцы, лебеди роспущени.
Игорь къ Дону вои ведетъ!»[1]

Це, мабуть, одне з найбільш проблемних місць у всьому «Слові», тому не дивно, що в новітній енциклопедії «Слова» (СПб., 1995) немає статей, присвячених двом термінам, а саме: «земли незнаемѣ», «Тьмутораканьскый блъванъ». Щоб вияснити проблеми цього розділу, треба спочатку з'ясувати, що означає «земли незнаемѣ». У спеціальних словниках, присвячених «Слову», термін «незнаемѣ» перекладається у такий спосіб: Т. Чижевська[2] — «незнакомый, неведомый, незнаемый», а у В. Л. Виноградової[3] — «незнакомый, неизвестный».

Одначе ці тлумачення не можна прийняти за основу.

Ще в 1940 р. історик В. В. Мавродін стверджував: «"Земля незнаема" треба цей термін не розуміти буквально, як "земля неизвестная", а в розумінні її віддаленості. "Земля незнаема" — земля далека, земля втрачена, бо в дійсності не могла ж Русь не знати Корсуня, Сурожа, тим більше Посулля, Помор'я і Волги, які в "Слові" також фігурують як "земли незнаемѣ"»[4].

Я приймаю ствердження В. В. Мавродіна і хочу цей термін ще уточнити: земля страчена, а тепер пограничча, за яку ще борються, і тому її доля ще не вирішена, тому вона невідома.

Ситуація на Русі, в час написання «Слова», була такою.

Ігор збирається перейти границю Руської землі і вступити на землю Половецьку. Автор «Слова» нічого не говорить без причини, він знає, що похід Ігоря закінчиться поразкою, тому він впроваджує міфічну постать «дива»[5], яка, за Максом Фасмером, є птахом, що приносить нещастя[6]. Автор впроваджує цього птаха ще тому, що він летить і тим самим має перспективу на всі пограничні землі Руської території. Для нас дуже важливо проаналізувати ці пограничні пункти.

Першим пунктом є — Середня Волга, бо якраз у той час (1184)[7] Всеволод Юрійович, князь Суздальський, доходив до р. Волги у поході проти Волзької Булгарії, що контролювала великі торговельні шляхи.

Другий пункт — це Помор'я, цебто береги Азовського моря, в яке впадає р. Великий Дон, офіційна ціль походу Ігоря Святославича. Опісля йде Посулля, де в той час захищав границю Русі в боротьбі проти половців і був там вбитий Переяславський князь Володимир Глібович[8].

Дуже цікавим є факт, що опісля слідують два важливі кримські міста — Сурож і Корсунь, які були основою візантійської влади в Криму.

Тепер за ті центри візантійської влади на Криму треба було візантійцям боротися з Половцями. Вони у «Слові» названі разом, бо були не раз у руках одного візантійського стратига (намісника), зокрема у 1059 р. таким стратигом був Лев Алуатес (Ἀλυάτης)[9].

Останнім названо місто Тмуторокань, яке виступає із додатком «блъванъ».

У спеціальних словниках до «Слова» ми маємо такі пояснення до терміна «блъванъ» — ідол, ідолище (Т. Чижевська)[10].

У словнику В. Л. Виноградової ще додані: «статуя», «столп», «сосуд»[11].

У Матеріалах до словника давньоруської мови І. І. Срезневського маємо такі головні значення: «столбъ», «столбецъ», «сосудъ»[12].

Очевидно, тільки значення «столбъ» ми можемо взяти до уваги.

Справа в тому, що Тмуторокань у XII ст. не був якимось невідомим поганським центром, як це не раз тлумачили коментатори «Слова» у XIX—XX ст., це був давній культурний центр Гермонасса, заснований давньогрецькими колоністами, а опісля один з центрів православного християнства як осідок автокефального архієпископа, що безпосередньо підлягав Царгородському патріархові.

Що означав термін «столбъ»[13] у часах написання «Слова», можна бачити в тексті Іпатіївського літопису під роком 1188[14].

Як приклад, подаю нещасливу історію Володимира, сина Осмомисла, що шукав допомоги у свого свояка Угорського короля Бели III (1173—1196 рр.):

«...король же въѣха в Галичь, не посади в немъ Володимера, но даде весь нарядъ Галичанамъ и посади в немъ сына своего Андрѣя, а Володимера поя с собою во Оугры опять ноужею отима добытокъ, и всади его на столпъ и с женою его».

В українському перекладі Л. Махновця читаємо:

«Король же [Бела] в'їхав у Галич, [але] не посадив у нім Володимира, а дав увесь уряд галичанам і посадив у ньому сина свого Андрія. А Володимира він узяв із собою назад в Угри, силоміць, одняв добиток і всадив його в башту з жоною його»[15].

З того бачимо, що в «Слові» не йдеться про якогось ідола чи статую, а про вежу, башту. На жаль, не збереглося жодних будівель в Тмуторокані з того часу. Але ми маємо право припускати, що тут мовиться про дерев'яне нафтосховище, форма якого не піддається реконструкції. Зате дані археології підтверджують таку гіпотезу. На території Тмутороканського городища археологи знайшли у шарах XI—XII ст., тобто в період Тмутороканського часу і в період володіння містом Візантією, смолянисті керамічні контейнери, яких у шарах XIII ст. вже не було. Хімічний аналіз смолистої речовини, яким були

DIVINING THE MEANING OF YALE'S INSIGNIA

ASK ANY YALIE WHAT THE WORDS *Urim v'Thummim* mean, and you'll get a blank look. Ask the same Yalie what the Hebrew words on Yale's shield means, and with relief the student will give you the wrong answer: "Why of course, it means 'Light and Truth!'"

The mistake is understandable: Yale's own website says the same thing, and the shield, which features the Hebrew words written on an open book—presumably a Bible—also has written below the book the familiar Latin for light and truth, "Lux et Veritas." Part of the problem is that *Urim v'Thummim* (Leviticus 8:8) have about as much literal meaning as today's brand names "Accenture" and "Levitra" in the sense that they are etymologically suggestive yet have no exact definition. The best one can do is "lights and perfections." However, many authoritative Bible translations simply leave them as *Urim v'Thummim*.

The only thing that can be said with certainty about the *Urim v'Thummim* is that they refer to some sort of oracular device used by the High Priest or the kings of Israel to divine God's will, and they were used in conjunction with the special breastplate worn by the High Priest (shown at left), described in Exodus 28:15-30. The "breastpiece of decision" featured rows of 12 precious stones, each representing one of the tribes of Israel. Not all the gemstones have been identified, although a generally accepted arrangement is shown in the diagram below. The *Urim v'Thummim* were apparently two stones contained within a pouch kept inside the breastplate that gave a "yes" or "no" answer to questions put to them.

Yale's shield was adopted sometime in the early 18th century. The earliest evidence of its use points to 1736, and the still-extant master's diploma of Ezra Stiles, dated 1749, bears a version very similar to the present one. The oracle's place on the shield has to do with Puritan theology, which emphasized the Old Testament, encouraged Hebrew study and was often philosemitic, meaning that it encouraged tolerance of and dialogue with Jews (the better to convert them and hasten the messianic era). Johannes Wellebius' *The Abridgement of Christian Divinitie* was obligatory reading for Yale students in the early years of the 18th century. In it students learned that *Urim v'Thummim* "did signify Christ the Word and Interpreter of the Father, our light and perfection." In other words, the Urim represented the oracular will of God, which was, in turn, represented by Jesus. The term may also reflect a theological battle between "New Lights" and "Old Lights"; the "New Lights" questioned the value of any knowledge outside of strictly theological faith, whereas the "Old Lights" argued that religious education was necessary but not sufficient for a proper education. Yale pointedly embraced the "Old Lights" position.—**M.S.**

The stones are inscribed as follows

Bareket (beryl) Levy	**Piteda** (topaz) Shimon	**Odem** (ruby) Reuven
Yahalom (diamond) Zebulun	**Sapir** (saphire) Yissachar	**Nofech** (turquoise) Yehudah
Achlama (jasper) Gad	**Shevo** (agate) Naphtali	**Leshem** (jacinth) Dan
Yashphe (jade) Binyamin	**Shoham** (onyx) Joseph	**Tarshish** (emerald) Asher

Фрагмент статті «Віщування в Стародавньому Вавілоні» професора Єйльського університету William-a Hallo, опублікованої у журналі «Biblical Archeology Review» (2005. — Березень — травень. — Т. 31. — № 2. — С. 37).

покриті внутрішні стінки цих керамічних контейнерів, показав, що це залишки нафти таманського і керченського походження[16].

Як бачимо, немає сумніву, що тут йдеться про керамічні контейнери, в яких зберігався «грецький вогонь». Треба думати, що ці керамічні контейнери вкладалися у спеціально підготовлені полиці дерев'яної вежі, яка згоріла, а попіл розвіяли вітри. Слід ще подати, що число керамічних фрагментів було величезне. Тільки в часи археологічних розкопок у 1983—1984 рр. археологами на Тмуторороканському городищі було знайдено більше 60 тис. фрагментів чорносмолянистих керамічних контейнерів.

Тому автор «Слова» вжив на означення важливості Тмуторокані додаток «блъванъ» у значенні нафтосховище (для «грецького вогню»), бо в той час Тмуторокань був одиноким для Візантії (і Русі) відомим родовищем нафти.

Розв'язання проблеми цього розділу ще раз показує нам, як добре і всебічно автор «Слова» знав свою епоху і її проблеми.

---

[1] «Слово». — С. 12.

[2] Čiževska T. Glossary of the Igor' Tale. — London; Paris, 1966. — P. 224.

[3] Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»: [В 6-ти вып.] / Сост. В. Л. Виноградова. — Л., 1969. — Вып. 3. — С. 56.

[4] Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. — Л., 1940. — С. 268.

[5] «Слово». — С. 12.

[6] Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. — М., 1964. — Т. 1. — С. 512.

[7] Лавр. лет. — Стовп. 389—390.

[8] Ипат. лет. — Стовп. 647—648.

[9] Kazhdan A. Alyates // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 1. — P. 72.

[10] Čiževska T. Glossary of the Igor' Tale. — P. 80.

[11] Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». — Л., 1965. — Вып. 1. — С. 56—58.

[12] Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам: В 3-х т. — СПб., 1893. — Т. I. — С. 197—198.

[13] Див. ч. I, розділ V цієї праці.

[14] Ипат. лет. — Стовп. 661.

[15] Іпат./Махновець. — С. 347.

[16] Див. деталі у ч. I, розділі VIII цієї праці.

РОЗДІЛ XVI

«... до куръ Тмутороканя»

Присвячую цей розділ моєї книжки світлій пам'яті Миколи Гавриловича Головіна († 1865)

А. Мазон мав рацію, коли писав, що Тмуторокань має спеціальне місце у менталітеті автора «Слова»[1]. Тому ми знов до нього (Тмутороканя) повертаємося. У «Слові» є такий пасус:

> «Всеславъ князь людемъ судяше,
> княземъ грады рядяше,
> а самъ въ ночь влъкомъ рыскаше:
> изъ Кыева дорискаше до куръ Тмутороканя...»[2].

Перші видавці «Слова» бачили тут місто Курськ[3]. Пізніше дослідники дійшли до думки, що слово «куръ» — це «півень» (рос. петух). Навіть Д. С. Лихачов у своєму перекладі «Слова» пише:

> «Всеслав князь людям суд правил,
> князьям города рядил,
> а сам ночью волком рыскал:
> из Киева дорыскивал до петухов Тмутороканя»[4].

Відносно значення слова «куръ» я перевірив його у спеціальних

словниках до «Слова»: В. Л. Виноградова[5] у своєму вид.: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова. — Л., 1969. — Вып. 3. — С. 37, має «куръ» — петух, а Т. Чижевська[6] у своєму «Glossary», с. 89, пише: «петух», «cock».

Але я собі добре пригадував, що в давніх літописах — Іпатіївському, Лаврентіївському, Новгородському I — слово «куръ» виступає із побічними формами «кюръ», «киръ», які є давньоруськими запозиченнями із візантійського «κύριος»[7] у значенні «пан, господин». Приклади для вживання лексеми «куръ»: «великыи князъ Рюрикъ кюръ Василии»[8] [Рюрик Ростиславич, † 1212, під роком 1199]; «Прибѣже исъ Царягорода... кюръ Андроникъ [Комнен, † 1185] къ Ярославу оу Галичь»[9] (під роком 1165); «В се же лѣто иде Леонъ царевичь зять Володимерь на куръ... Олексия» [Комнена, під роком 1117]; «... того же лѣта (під роком 1118) оумре куръ Олексии [Комнен]»[10]; «... киръ Михаилъ побѣже передѣ ис Проньска»[11]. В Академічному і Толстовському списках, замість «киръ», є «кюръ» (під роком 1209)[12], див. ще «... и я княгиню киръ Михаиловую и товара поима бещисла» (під роком 1209)[13].

Тмуторокань і Великий Новгород мають деякі спільні риси. Обидва міста були важливими політичними, релігійними і торговельними центрами Давньої Русі, один — на півночі, а другий — на півдні. Тут мені спало на думку, у який надзвичайний спосіб називав себе Великий Новгород називав себе, а саме: «Господин Великий Новгород». С. Н. Валк у своєму виданні «Грамоты Новгорода и Пскова» часто подає приклади вживання цієї назви: «Весь Господин Великий Новгород (під роком 1469)»[14]. Слово «господин» — це давньоруський переклад візантійської лексеми «κύριος»[15]. Отже, «куръ» Тмутороканя — це «Господин Тмуторокань», за аналогією з «Господином Великим Новгородом», а також за аналогією із столицею Візантії «Царь-Град», де слово «куръ» — відповідник слову «царь» і «господин». Таким чином до «куръ» Тмутороканя — це не до «півнів Тмутороканя», а до «Пана Тмутороканя» або «Господина Тмутороканя», бо Тмуторокань, — це, власне, місто, — «Пан-Тмуторокань», як і «Господин Великий Новгород», і «Царь-Град» (Царгород).

Після закінчення цього розділу я вирішив перевірити, які пропозиції відносно цієї проблеми «куръ», крім півня, подає Енциклопедія «Слова». Там я знайшов статтю М. А. Салміної[16] (т. 3. — С. 118—122), в якій автор подає, що призабутий російський вчений Микола Гаврилович Головін († 1865 р.) у своїй праці, мені не доступній (Примечания на «Слово о полку Игореве». — М., 1846. — С. 86—87), прийшов до того самого висновку, що і я, а саме, що давньоруське слово «куръ» — це візантійське запозичення, що

означало «господин»[17]. З приємністю визнаю пріорітет у правильному тлумаченні цього слова за М. Г. Головіним і присвячую його світлій пам'яті цей розділ моєї праці.

---

[1] Mazon A. Le Slovo d'Igor. — P. 70—72.

[2] «Слово». — С. 26.

[3] Ed. pr. — С. 36.

[4] «Слово». — С. 70 (Ритмический перевод).

[5] Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». — Вып. 3. — С. 37.

[6] Čiževska T. Glossary of the Igor' Tale. — P. 189.

[7] Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — Т. 1. — Стовп. 1420.

[8] Ипат. лет. — Стовп. 711.

[9] Ibid. — Стовп. 524 (під роком 1165).

[10] Ibid. — Стовп. 283 (під роком 1117), 285 (під роком 1118).

[11] Новг. I лет. — С. 248.

[12] Ibid. — С. 248 (рядок 4, прим. 10).

[13] Ibid. — С. 248.

[14] Грамоты Новгорода и Пскова / Ред. С. Н. Валк. — М.; Л., 1940. — С. 140—157.

[15] Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — Т. 1. — Стовп. 5, 6, 4.

[16] Салмина М. А. Кур // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 118—122.

[17] Головин Н. Г. Примечания на «Слово о полку Игореве». — М., 1846 — С. 81—87 (прим. 210).

РОЗДІЛ XVII

Епоха, коли вживали Харалуг/«харалужныи»

Лексема харалуг виступає у «Слові» аж шість разів:

1) «... гремлеши о шеломы мечи харалужными!»[1]

2) «... ґримлютъ сабли о шеломы,
трещатъ копиа харалужныя»[2].

3) «... бяшеть притрепалъ своими сильными плъкы
и харалужными мечи»[3];

4) «... Ваю храбрая сердца
въ жестоцемъ харалузѣ скована,
а въ буести закалена»[4].

5) «... и половци сулици своя повръгоша,
а главы своя подклониша
подъ тыи мечи харалужныи»[5].

6) «... На Немизѣ снопы стелютъ головами,
молотятъ чепи харалужными...»[6]

В IX—XI ст. у Східній Європі діяли дві міжнародні торговельні

компанії, які мали свої центральні установи на території Франків (Каролінгів). Назва Каролінги походить від імені Карла Великого († 814), спадкоємці якого були володарями в нинішніх країнах Франції, Італії та Німеччині. Згадані тут міжнародні компанії були: єврейська — Радāнія і неєврейська — Русь.

Ібн Хурдāдбег, перший арабський географ і історик, що був водночас шефом розвідки Арабського Халіфату і писав у 846—847 рр., подає відомості про ці дві торговельні компанії, їхні торговельні шляхи, асортимент товарів, де особливе місце посідають франкські (каролінгські мечі)[7]. Ібн-Фадлан[8], офіційний посол Аббасидського Халіфа до Східної Європи (921—922 рр.), пише:

«Я бачив Русів, при кожному з них є топір, меч і ніж, [при тому] він із всім тим [ніколи] не розстається. Мечі їх плоскі, із бороздками, франкські (каролінгські)». Оці дані арабських джерел[9] підтверджують етимологію С. А. Гедеонова із 1876 р. про те, що Харалуг «Слова» означає Каролінг[10]. У давньогерманській мові був суфікс племінної приналежності (ethnicon), який, залежно від діалектів, мав два варіанти: (-ung) та (-ing), наприклад: Thur-ing, Vik-ing. Другий варіант був (-ung), наприклад: Nibel-ung, Amel-ung, Budl-ung. Так само ім'я Каролінгів засвідчено у двох діалектних формах у давніх німецьких джерелах, одна — на (-ing) і друга — на (-ung). Форма на (-ing), а саме[11] Caroling або Charoling, дала у давньоруській мові форму *Королязи*, або *Корлязи*. Така форма засвідчена у ПВЛ (писана бл. 1120 р.)[12], а форма Carolung або Charolung дала форму *Харалуг*[13]. Але досить вже етимології, ми можемо тепер перейти до конкретного матеріалу, який зібраний у т. 1 праці А. Н. Кирпичнікова «Древнерусское оружие»[14]. В ній автор зібрав увесь археологічний матеріал відносно мечів, він ділить знахідки на дві хронологічні категорії, перша — до І половини XI ст., а друга — від XI ст. до монгольського нашестя у XIII ст.[15] Мечі, із знахідок першої категорії, були вироблені у доріччі ріки Рейну[16]. Вони добре виготовлені і з першорядного матеріалу. Зокрема про мечі фабрики Ulberht, А. Н. Кирпичніков подає карту їх знахідок[17], а також у таблицях № 16—18 їх фотографій. Властиво це були каролінгські мечі, могутня й дорогоцінна на той час зброя. Візантійський історик Leonis Diaconi (950—992 рр.) подає у своїй «Історії»[18], що після програної битви русів під Доростовом у 971 р. переможні візантійці збирали від убитих русів їх дорогоцінні мечі, «обоюдні і витончені, а не тупі»[19].

У другій хронологічній категорії знайдемо відносно мало каролінгських мечів, а на їх місце прийшли дешевші місцеві підробки. Тут можна згадати, що дані А. Н. Кирпичнікова доповнюють інформації арабського автора Ібн Хурдāдбега, який пише, що дорого-

цінні каролінгські мечі вивозилися як із території Каролінгів, так і aqṣā Ṣaqālība, цебто з найдальших кінців Ҫаҡлáбії»[20]. Досі вчені перекладали Ṣaqālība як «слов'яни», тоді як у давніх арабських географічних текстах ця назва означає Скіфію давніх греків. Це питання, як сказано, розв'язує дані, наведені А. Н. Кирпичніковим: «... Ніде в Європі не знайдено стільки мечів IX—X ст. (часи династії Каролінгів. — *О. П.*), скільки в Скандинавії, зокрема в Норвегії, де їх нараховують приблизно 2500 штук, що перетворює цю країну у своєрідний клинковий арсенал середньовіччя[21].

Як бачимо, харалужні мечі привозили як із території Каролінгів, так і з їхнього арсеналу середньовіччя у Норвегії. Професор E. Keenan не міг обійти терміну Харалуг, «харалужныи», який виступає у «Слові» шість разів. Але вчений подає, як це було у випадку «бусово», спираючись не на етимологію слова або на хронологію, а на свою фантазію. Лексему бусово він використав для того, щоб створити із другої частини цього етимону богемізм для Й. Добровського, а саме: šuva (совы), а тому, що не знав, що робити із першою частиною бу, він подав свою геніальну розв'язку, що етимон бусово був видуманий російським лексикографом Володимиром Івановичем Далем[22], одначе він не звернув увагу на хронологічну частину своєї гіпотези. Етимон бусово, він засвідчений як у Ed. pr. із 1800 р., так і в копії рукопису для імператриці Катерини II, а В. Даль народився тільки один рік після цього, цебто у 1801 р. Етимон харалуг/«харалужныи» професор E. Keenan не міг пояснити — ані слова цілого, ані його частини для богемізму або для євреїзму, і все-таки він вирішив пов'язати цей етимон із Й. Добровським, цебто що він сам його видумав[23], не маючи на це найменшого доказу. Тут знов хронологія свідчить, що це нонсенс. Етимон харалуг засвідчений вже у «Повести временных лет», третя редакція якої була виготовлена в 1120 р. Отже, етимон харалуг засвідчений уже понад 500 років до народження Й. Добровського, а Й. Добровський народився у 1753 р.

---

[1] «Слово». — С. 15.

[2] Ibid. — С. 16.

[3] Ibid. — С. 18.

[4] Ibid. — С. 20.

[5] Ibid. — С. 23.

[6] Ibid. — С. 25.

[7] Ібн Хурдāдбег. Про купців Радāнія // Пріцак О. Походження Русі. — Т. 2. — С. 862—867; див. також Екскурси II—V (с. 812—871).

[8] Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.: Статьи, переводы и комментарии. Прил.: Фототипическая репродукция текста «Книги Ахмеда Ибн-Фадлана» по Мешхедской рукописи. — Х., 1956.

[9] Про мечі в арабських джерелах див. спеціальну працю турецького вченого, башкира за походженням, Ахмета Заки Валіде Тогана: Togan Z. V. Die Schwerter der Germanen nach arabischen Quellen des 8—11 Jahrhunderts // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (далі — ZDMG) — Leipzig, 1936. — Vol. 90. — Ч. 1.— S. 13—37.

[10] Гедеонов С. А. Варяги и Русь: Историческое исследование. — СПб., 1876. — Ч. 1. — С. 530.

[11] Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». — С. 156—157.

[12] ПВЛ. — Т. 1. — С. 10; див. ще коментар Д. С. Лихачова: ПВЛ. — Т. 2. — С. 212.

[13] Творогов О. В. Харалуг // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 176—178.

[14] Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — Вып. 1: Мечи и сабли IX—XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. — М.; Л., 1966. — Вып. Е 1—36.

[15] Ibid. — Ч. I: Мечи IX— I половины XI ст.— С. 18—49; ч. 2: Мечи II половины XI—XIII ст. — С. 49—60.

[16] Ibid. — С. 26.

[17] Ibid. — С. 39.

[18] Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem / E recensione C. B. Hasii. — Bonnae, 1828. — Lib. IX.

[19] Ibn Khurdādbeh пише: «min aqsa Saqloba», цебто із найдальших кінців Саклабії.

[20] Кирпичников А. Н. Мечи IX— I половины XI ст. // Древнерусское оружие. — Ч. I. — С. 18.

[21] Ibid. — С. 19. У такий спосіб каролінгські мечі експортувалися із двох територій: з однієї сторони, це були держави Каролінгів, а з другої — їх депо у Норвегії.

[22] Див.: Keenan E. — P. 289—290, а також с. 135 цієї книжки.

[23] Ibid. — P. 303.

ЧАСТИНА ДРУГА

ХТО?

РОЗДІЛ І

Незвичайна історія Володислава Кормильчича

Хоч відносно авторства «Слова» існує багато гіпотез різної вартості і через те тяжко звести всі припущення під один знаменник, все-таки можна встановити деякі «точки опору», що сьогодні приймаються більшістю вчених.

Дозволю собі тут підсумувати оці «точки опору»:

Автор «Слова»:

1. був виїмковою індивідуальністю в Старій Русі:

2. не був духовною особою ;

3. не був народним бардом-співцем;

4. був із княжих дружинників;

5. був князем;

6. був літератором;

7. мав першорядну фахову освіту як із староруської, так і з візантійської літератури; в обох тих літературах, зокрема у візантійській, він був надзвичайно начитаним.

Відносно його походження можна знайти в науковій літературі чотири можливості.

Він був:

1. бродячим членом дружини, що переходив від одного княжого столу до другого. Це з огляду на апостро́фи — звертання до цілої низки князів, а не до одного;

2. Київським боярином — з огляду на значення, що він його надає Київському князеві Святославові Всеволодовичеві;

3. Чернігівським боярином — з огляду на героя «Слова», члена Чернігівської династії, та на чернігівський характер твору;

4. Галицьким боярином — з огляду на прекрасну апостро́фу до Ярослава Осмомисла, а також з огляду на те, що з літературного погляду «Слово» належить до Галицької школи («доби орнаментального стилю» — за визначенням Дмитра Чижевського);

5. Галицький князь Володимир Ярославич († 1198, Л. Махновець).

Ми зразу ж акцентуємо увагу дещо ближче на тій останній можливості, бо результати дослідів останніх десятиліть направляють нашу увагу саме в цю сторону.

Досліди Романа Якобсона та його школи намагалися доказати, що автор «Слова» не тільки знав, але й проводив на практиці візантійську теорію *ars poetica*, що розгорнена в творі Георгія Хіровоска про тропи та фігури[1].

Коли візьмемо до уваги, що в другій половині XII ст. тільки Галицька держава («земля») мала спільну границю з Візантією та дуже живі контакти з тим основним культурним і політичним центром половини Східної Європи (пригадую, що, наприклад, при дворі Осмомисла перебував високоосвічений та галантний Андронік Комнен[2], двоюрідний брат і політичний суперник величного імператора Мануїла), то, мабуть, треба буде нам повернутися до старої гіпотези (з 1887 р.) галичанина Антона Петрушевича (1821—1913)[3], відновленої в 1945 р. московським академіком (та москвичем!) Олександром Орловим (1871—1947), а саме, що автор «Слова» був галичанином або, конкретніше, походив із галицьких бояр.

Академік Орлов пише: «Можливо, що автор «Слова» прийшов на лівий бік Дніпра, в Чернігівщину, до Новгород-Сіверського князя Ігоря із Галицької області, наприклад, разом із Галицькою княжною Єфросинією Ярославною, що стала жінкою Ігоря. Про південно-західне походження автора свідчить — на мій погляд — і мова твору, і особливе панегіричне відношення до Ярослава Галицького, і близькість стилю до Галицько-Волинського літопису»[4].

II

По смерті Романа Мстиславича, в часи другого «великого

мятежа» (1205—1214), найвизначнішою постаттю з-поміж великих бояр Галича, що в його руках знаходилася фактична влада в краю, був, безперечно, Володислав Кормильчич.

Слово «кормильчич» значить «син кормильця», а **кормилець**[5] (часом визнаний за дядька) — це найвища гідність, яку міг осягнути керівний член дружини (воєвода). Він — вихователь княжого сина, зокрема престолонаслідника. Кормилець, вихователь княжича як у науках, зокрема політичних, так і у воєнному мистецтві, а в часи неповнолітності князя він — регент держави.

Чиїм сином був Володислав Кормильчич? Кормильцем якого княжича був його батько? Цікаво, що досі в історіографії ніхто таких питань не поставив, хоч відповідь на них цілком у сфері можливого. Батько Володислава міг бути кормильцем місцевого Галицького князя, а не синів Волинського князя Романа Мстиславича. Очевидно, тут можуть входити в рахубу тільки Ярослав Осмомисл та його єдиний законний син Володимир Ярославич.

У некролозі Осмомисла, що знаходиться в Іпатіївському літописі, читаємо таку характеристику того володаря: «Це був князь мудрий і красномовний, богобоязливий, чесний у відношенні до земель і славний полками: де була йому обида, він сам не ходив туди зі своїми полками, але посилав їх з воєводами»[6].

Очевидно, що в часи правління такого князя значення кормильця-воєводи в державі було настільки велике, що тут не потрібно було докладніших означень. «Кормильчич» або «Володислав» — це всім добре відомий син полководця par excellence часів Осмомисла.

Чи в джерелах засвідчена така визначна постать полководця Осмомисла? Так, це воєвода Коснятин (Костянтин) Сірославич.

Уперше він згадується під роком 1157. Ярослав послав «Коснятина Сірославича з великою дружиною» до свого тестя Юрія Долгорукого, князя Суздальського, в дуже делікатній справі, а саме, щоб дістати в свої руки свого двоюрідного брата Івана Ростиславича Берладника, претендента на Галицький стіл, що тоді перебував у Юрія[7].

Три роки пізніше, у 1160 р., «Коснятин Сірославич з галичанами» успішно допомагає Чернігівському князеві Святославові Ольговичеві (1157—1166), батькові Осмомислового зятя і героя «Слова», Ігоря Святославича, при облозі міста Вщижа. Там замкнувся ворог Святослава Ольговича, Святослав Володимирович, із лінії Чернігівських Давидовичів[8].

До речі, тут очевидний доказ безпосередніх особистих зв'язків і спільних акцій поміж галицьким кормильцем (заразом теж із кормильчичем, бо важко собі уявити, щоб воєвода-батько не привчав своєму мистецтву власного сина), і відгалуженням

Чернігівської династії, що володіла Новгородом-Сіверським. Підкреслюю: це йдеться про лінію батька Ігоря Святославича!

Для нас також дуже важлива стаття 1172 р. Іпатіївського літопису. В першу чергу тому, що там знаходимо недвозначне підтвердження нашого припущення, що Коснятин був воєводою-кормильцем синів Ярослава, зокрема престолонаслідника — Володимира, які при ньому вчилися воєнному мистецтву. Там читаємо виразно: «Коснятин же з Ярославичами був воєводою з галичанами»[9].

Події, описані тут, малюють нам докладніше ту барвисту і сильну індивідуальність. Коснятин — не тільки полководець, він майстерний дипломат школи Володимира, що у справах державної рації не перебирав у засобах, а впевнений в дії і не боїться навіть змінювати рішення свого володаря, якщо того вимагає державна потреба.

Ярослав послав був Коснятина на допомогу Київському князеві Мстиславові Ізяславичеві (1167—1169; батькові Романа!) облягати Вишгород, де заховався був його ворог, Давид Святославич. Але Коснятин вирішив, що немає сенсу допомагати синові колишнього головного ворога Галицької держави, і після п'яти днів він заявив Мстиславові, що «мій князь Ярослав велів мені стояти біля Вишгорода п'ять днів і опісля повертатися додому».

Надаремно Мстислав намагався його затримати, покликаючись на те, що «мені брат Ярослав так мовить: доки не залагодиш справ із братією, доти не пускай полків моїх від себе».

Літописець кінчить оповідання так: «Вони [кормилець зі своїми боярами] написали ложну грамоту, післали її до Ізяслава, і пішли від нього галичани»[10].

Очевидно, Коснятин як освічена людина, член двору Осмомисла (мав — підкреслюємо — приятелем високоосвіченого візантійського царевича) був майстром у писанні та міг підфальшувати грамоту князя, якщо того вимагала державна потреба. Без сумніву, він володів різними стилями, зокрема стилем мови актів.

Нам видається, тепер не може бути ніякого сумніву, що воєвода-кормилець Коснятин Сірославич був галицьким боярином par exellence другої половини XII ст. та що Володислав Кормильчич, керівник галицької політики років 1206—1214, був його сином.

III

Спеціально важливу роль відіграв Коснятин Сірославич у трагічній родинній історії Ярослава Осмомисла із 1173 р. Він явно став проти незаконної жінки Осмомисла, Настаськи, із нового

боярського роду в Галичі Чаргів (тюркського походження), в обороні законної княгині Ольги Юріївни та свого вихованця, престолонаслідника Володимира Ярославича. Іпатіївський літопис подає: «Того ж року Ярославова княгиня виїхала із Галича до Ляхів із сином Володимиром; Коснятин Сірославич і численні бояри були там з нею 8 місяців»[11].

Втікачі, очевидно, шукали захисту у Великопольського князя Одона Мєшковича, що бл. 1170 р. одружився з дочкою Ольги та Осмомисла.

Це заразом наша остання літописна вістка про діяльність Коснятина Сірославича.

Боярська революція в Галичі винищила Чаргів, тих homines novi чужого походження; бояри арештували і спалили на вогнищі Настаську, її сина Олега ув'язнили і закликали високопоставлених добровільних емігрантів повернутися до краю.

Але згода в родині Осмомисла тривала недовго. Вже у наступному році Ольга з сином мусили знову шукати притулку у свояків; тим разом вони не покинули Русі, що створило для них тяжку ситуацію. Могутній Осмомисл вимагав видачі втікачів, і кожночасний протектор мусив просити останніх шукати притулок деінде. І так Ольга з сином побувала у свояка (на жаль, не знаємо, яке це було посвоячення) Ярослава Ізяславича, князя Луцького, у брата Ольги, Михайла Юрійовича, в Торческу на Київщині, потім у Святослава Всеволодовича у Чернігові (1166—1176), тестя Володимира Ярославича. Зоставатися чужинкою серед своїх набридло Ользі; вона з Чернігова повернулася до своєї північної батьківщини, де й померла в 1182 р.[12], а Володимир мусив знову замиритися з батьком[13].

Проте за якихось сім років, бл. 1180 р., Ярослав знову прогнав сина. Володимир просив притулку у різних князів, близьких і далеких свояків, але всі вони, боячись Осмомисла, не дозволяли йому довго залишатись на одному місці. Володимир побував у таких князів: у Романа Мстиславича Волинського, в Інгвара Ярославича Дорогобузького, у приятеля Галицької династії Святополка Юрійовича Турівського, в Давида Святославича Смоленського, наприкінці у свого дядька, Всеволода Юрійовича (пізнішого «Большое Гнездо») Суздальського.

Тільки чоловік Володимирової сестри Ярославни зі «Слова», Ігор Святославич Новгород-Сіверський, не побоявся свого грізного тестя і дав утікачеві притулок, де Володимир пробув спокійно більше двох років, аж поки Ігореві не вдалося остаточно замирити батька з сином. Він послав Володимира Ярославича в Галич у

супроводі свого сина Святослава, десь у 1184 р., в кожному разі, перед походом 1185 р.[14]

Тепер маємо право приймати, що кормилець Коснятин Сіославич (очевидно, із своїм сином Володиславом) виконував свій обов'язок супроти престолонаслідника і був на чужині разом з ним (і його матір'ю) на другому (1174—1175) і третьому (1180—1184) вигнаннях.

Ми бачили, що галицькі втікачі знайшли після довгого перебування на чужині теплий і безпечний притулок тільки при дворі Ігоря Святославича. Очевидно, з того часу — на нашу думку — датуються дружні взаємини поміж Ігорем та його синами (зокрема Володимиром), з одної сторони, та кормильцем Коснятином і його синами (зокрема Володиславом), з другої.

Ярослав Осмомисл помер 1 жовтня 1187 р., і зразу почався «мятежь великъ в Галичкои земли»[15].

В році 1202 кормильчич Володислав був уже настільки відомою фігурою, що літописець міг його називати прямо «Кормильчичем»[16], без імені батька, цебто «кормильчичем par excellence».

Це значить, що принаймні від яких 10—15 років він мусив займатися політикою самостійно.

Ярослав Осмомисл одружився з Ольгою Юріївною в 1150 р., син їх, Володимир, народився не пізніше 1152 р., бо вже у 1167 р. батько одружує його з Болеславою, дочкою тодішнього сеньйора Чернігівської династії Святослава Всеволодовича (пізнішого Київського князя, «великого Святослава» «Слова»)[17].

Щоб стати кормильцем престолонаслідника, боярин ледве чи міг бути молодшим за 30 років. Тому дату народження для Коснятина Сіославича можемо прийняти гіпотетично «не пізніше 1120 р.». Значить, у 1187 р. йому мусило б бути не менше як 67 років, — вік, як на той час у нас, дуже поважний.

З огляду на те вважаємо, що батько Володислава, старий кормилець Коснятин, помер ще перед смертю свого володаря — Осмомисла.

З другої сторони, якщо б Коснятин був 1187 р. у живих, він мусив би зайняти активне становище у бурхливих подіях «мятежа». Він — загальновідомий авторитетний державний муж або сам керував би політикою країни, або нові керівники галицького державного корабля мусили б намагатися притягнути його на свою сторону. На всякий випадок ми мали б у наших джерелах того часу які-небудь відомості про нього.

Не входячи на цьому місці у подробиці першого етапу «мятежа» (1187—1190), ми хочемо тільки ствердити, що одною з головних причин конфлікту поміж Володимиром Ярославичем і Галицькими боярами було те, що Володимир — як колись його батько

Осмомисл — жив із нешлюбною жінкою. У даному випадку це була якась нам ближче не відома попадя, з якою Володимир мав двох синів[18].

Із дальшого ходу оповідання видно, що законна жінка Володимира, Болеслава Святославна Чернігівська, померла. Також мусив померти раніше їх син Василько, зять Романа Мстиславича Волинського, так що при дворі Володимира зосталася тільки його невістка, Федора Романівна[19].

Знаючи негативну поставу кормильця Коснятина відносно незаконного подружжя князя, ми можемо вважати за певне, що і Кормильчич Володислав не стояв на стороні князя у справі попаді. Після остаточного повернення Володимира Ярославича в Галич, Володиславові, що багато років страждав на чужині разом зі своїм княжичем (як ми приймаємо), прийшлося тепер самому залишити Галич (серпень 1190 р.).

Спротив Володислава проти незвичайної родинної поведінки князя (галицькі бояри, як ми бачили, на тому пункті були дуже чутливі), певне, і приніс йому популярність, якою він втішався в Галичині на початку XIII ст.[20]

Куди він, Володислав, подався, та які були його політичні плани?

У зв'язку з подіями першого етапу галицького «мятежа» довідуємося, що, коли в 1188 р. Володимир не погодився залишити своєї попаді, як цього домагалися від нього бояри у своєму ультиматумі, і вирішив піти в Угорщину, бояри забрали від нього його невістку, Федору Романівну, — очевидно, з думкою, щоб він не використав її як закладницю, на випадок перебрання влади в Галичині її батьком Романом. Як ми вище бачили, про Василька, її чоловіка, джерела нічого не говорять, — значить, його вже не було в живих. Отже, Володимир, єдиний законний син Ярослава Осмомисла, зостався без законного спадкоємця.

Володислав, син керманича галицької політики часів Осмомисла, не міг залишатися бездіяльним. Він мусив шукати виходу із того дуже тяжкого становища. Як знаємо, у 1188 р. Роман Мстиславич справді на короткий час заволодів Галичем. Одначе з тої або іншої причини Володислав не примирився з концепцією Романового володіння у Галичі. В нього зародилася думка про іншу можливість: запросити в Галич свого друга Володимира Ігоревича, сина Ярославни. Тому він, як ми думаємо, подався тепер у Новгород-Сіверський.

На початку розділу ми звертали увагу на гіпотезу академіка О. Орлова про те, що автор «Слова» — це галицький боярин, котрий опинився на Чернігівщині. Академік Орлов подає як одну з можливостей, що цей галичанин прийшов на лівий бік Дніпра разом з Ярославною,

жінкою Ігоря. В наших джерелах немає ніякої згадки або натяку про те, щоб якісь дружинні бояри Ярослава перейшли в Чернігівщину разом з його дочкою.

Зате, як я пробував доказати, дані джерела вказують, що галичани при дворі Ігоря Святославича — це були галицький кормилець Коснятин Сіроставич та його син Володислав, які вже мали зв'язки з батьком Ігоря, Чернігівським князем Святославом Ольговичем.

IV

У розділі XIV про Колофон «Слова» (про дату написання «Слова») ми дійшли до ствердження, що коли автор «Слова» закінчив свій твір, його замовник, Чернігівський князь Ігор Святославич, помер (1199—1201). З огляду на те, що нові сеньйори Чернігівської землі, князі Чернігова та Новгорода-Сіверського, належали до іншої лінії Ольговичів і не були зацікавлені твором, що був присвячений походові, відбутому проти волі Святослава Всеволодовича, автор «Слова» підніс свій твір синові героя «Слова», Володимирові Ігоревичеві, претендентові, або краще, шефові претендентів на Галицький стіл. Очевидно, автор мусив якось загладити той факт, що у самому творі Володимир, одружений під час перебування у половецькому полоні з Кончаківною, цілковито замовчувався. Тому він додав до твору три кінцеві вірші із «**Славою...** Володимирові Ігоревичеві» та натяком на його планований галицький подвиг[21*].

Безперечно, в інтересах Володимира Ігоревича було, щоб твір зі «Славою... Володимирові Ігоревичеві» був відомий у Галичині. Що так дійсно сталося, свідчить Іпатіївський літопис. Там у статті під роком 6710 (від сотворення світу), скомпільованій з багатьох джерел, є мова про похід першої коаліції руських князів (Ольговичі та Рюрик Ростиславич Київський з Половцями), що на вістку про смерть Романа (1205 р.) зразу рушили займати — тим разом безуспішно — Галич[22].

Зараз після того оповідання слідує цілком незалежна відомість, взята з іншого джерела: «Після короткого часу [від смерті Романа] привели [бояри назад у Галич Володислава] Кормильчича, що його прогнав був великий князь Роман «невіри ради»: вони бо [Кормильчич із своїми прихильниками] славили Ігоревича [Володимира]»[23].

«Бояри [тепер] послухали їх [Кормильчича з прихильниками] і послали по них і посадили їх: у Галичі — Володимира [Ігоревича], а Романа [Ігоревича] у Звенигороді, Святослава у Перемишлі, а сина Володимира Ізяслава(?) у Теребовлі»[24].

---

* Так ми інтерпретуємо 6—10 (з кінця) вірші «Слова» у згаданому розділі.

А тепер про те, як дійшло до запрошення Володимира Ігоревича на Галицький стіл.

Отже, недвозначно засвідчено, що Володислав Кормильчич славив Володимира Ігоревича. Як він міг його славити? Очевидно, тільки літературним твором, що закінчувався словами: «Слава... Володимиру Игоревичу!», котрий став неперевершеною пам'яткою — «Словом о полку Ігоревім».

За роки свого перебування на Чернігівщині, тобто 1190—1202 рр., Володислав мав, без сумніву, нагоду запізнатися з політичними концепціями Чернігівської землі та з чернігівською епічною школою поезії (школа Бояна).

Він тоді, ймовірно, зблизився із своїм пізнішим кандидатом на Галицький стіл та майбутнім потенціальним протопластом нової династії в Галичі, з Володимиром Ігоревичем.

У міжчассі, в 1198 р. помер Ярослав Всеволодович, і Ігор став Чернігівським князем. Широкі перспективи відкрилися перед Володиславом. Новий Чернігівський князь був зацікавлений у новій редакції офіційного літопису Чернігівської династії, а зокрема у заміні статті про протиполовецький похід Ігоря 1185 р. новою статтею, написаною з його (Ігоря) становища. Це була дуже дискретна робота. Очевидно, Ігор, для якого той нещасливий похід був найважливішою подією його життя, міг довірити опис тієї епохальної справи тільки людині, що, з одної сторони, тішилася його повною довірою, а з другої — мала відповідну освіту й талант. Ледве чи хто інший при дворі Ігоря мав більші дані на те, ніж його високоосвічений галицький гість, Кормильчич Володислав.

А коли з'ясувалося, що Володислав блискуче виконав своє завдання (текст тієї редакції заховався у Іпатіївському літописі; раніша версія, неприхильна до неслухняного Святославу Київському — Ігоря, читається у Лаврентіївському літописі), Чернігівський князь — думаємо — зробив йому нову оферту: написати спеціальний твір про його похід. Цей твір і є «Слово о полку Ігоревім».

V

Тепер хочу ще звернути увагу на один момент, що свідчить про дуже близькі взаємини поміж Володиславом Кормильчичем та Володимиром Ігоревичем.

Концепція успадковування Осмомисла і Романа Ігоревичами не стала самозрозумілою в Галичі. Крім них, було ще багато інших претендентів на багату Галичину, і то претендентів, що мали більшу і конкретну силу[25].

Насамперед треба назвати двох неруських володарів, «братів»

Романа. Маю на увазі Угорського короля Андрія II (1205—1235), онука Єфросинії Мстиславни (сестри Романового діда Ізяслава Мстиславича), що у своїй молодості, в перший етап галицького «мятежа», був коротко королем Галичини (1188—1190), з руки свого батька, Єфросиніївого сина Бели III (1173—1196).

Другий володар — це Краківський князь Лєшко Білий (1194—1227), син Романового дядька (брата Романової матері Аґнеси), Казимира Болеславича (1186—1194).

Обидва вони — аж до 1214 р. — підтримували в Галичині інтереси своєї «ятреви», Романової вдови, поки постійні забурення в Галичині не подали їм ідею створити для королівства Галичини угорсько-польську династію (угорську — в чоловічій, а польську — в жіночій лініях).

Із руських династій треба назвати спершу обидві лінії Мономаха, зокрема старшу із двома відгалуженнями: Київсько-Смоленське Рюрика Ростиславича, тестя Романа, що висунув кандидатуру свого сина Ростислава (†1218), одруженого з Верхуславою, дочкою Всеволода Суздальського (що, як ми бачили, був братом жінки Осмомисла). Його підтримав новий шеф Смоленського відгалуження, Мстислав Романович, братанич Рюрика.

Волинське відгалуження Мономаховичів не могло не цікавитися спадщиною Романа, зокрема двоюрідний брат останнього з боку батька, Мстислав Ярославич, що, як з'ясувалося два роки пізніше, двічі шукав щастя в Галичі. Поміж Мстиславовим батьком та Володимиром Ярославичем (сином Осмомисла) були якісь близькі родинні взаємини, про які ми, на жаль, нічого не знаємо.

Молодша лінія Мономаха мала тепер (від 1194 р.) сеньйорат серед усього «Володимирового племені». Її шеф, згадуваний не раз тут Всеволод-Дмитрій Юрійович Велике Гніздо, князь Володимир-Суздальський (1176—1212), був братом Осмомислової жінки Ольги і протектором Володимира Ярославича. Він радо бачив би в Галичі свого сина Ярослава Переяславського, одруженого з внучкою Половецького хана Кончака.

Старша лінія Ольговичів (династії Чернігівської землі) теж не хотіла втратити нагоди. Ще під час першого періоду «мятежа» (1187—1190) Святослав Всеволодович, тодішній шеф династії і тесть Володимира Ярославича Галицького, робив спроби порозумітися з Угорським королем Белою III, щоб посадити в Галичі свого молодшого сина Гліба, зятя Рюрика Київського (поза плечима останнього). Син Святослава Всеволод Чермний, ставши на чолі династії (1201), був зацікавлений у здобутті Галичини для свого відгалуження; Всеволод Святославич — як і Гліб Святославич — були братами Болеслави, невістки Осмомисла.

Крім того, серед галицьких бояр існували різні партії, що підтримували своїх кандидатів з-поміж названих претендентів на Галицький стіл.

Тільки завдяки енергії, спритності та політичному таланту Володиславу вдалося посадити Ігоревича в Галичі.

Ситуація виглядала так: в році 1206 вирушила (вдруге) коаліція руських князів на Галич, щоб його відібрати від Романової вдови, яка спиралася на угорський гарнізон. До коаліції входили:

а) обидві лінії Чернігівської династії: старша — із Всеволодом Святославичем і молодша — з Володимиром Ігоревичем на чолі. Володимир Ігоревич не мав ані сили, ані можливості вести відкрито самостійну акцію в свою користь, бо це було б проти волі та інтересів його сеньйора, шефа старшої лінії його династії.

б) обидва підвідділи Києво-Смоленського відгалуження старшої лінії Мономаха, із Київським князем Рюриком Ростиславичем та Смоленським князем Мстиславом Романовичем.

З ними були Чорні Клобуки (кочівники на службі Київської землі) та Половці. Крім того, вони мали порозуміння із Краківським князем Лєшком.

Супроти того Угорський король Андрій II сам вирушив у похід. Він найперше ввійшов у порозуміння з Краківським князем Лєшком, і після наради тих двох володарів із галицькими боярами було знайдено вихід: запросити на Галицький стіл сина сеньйора Моно-маховичів (та усіх Руських династій) і сестринка Ольги Осмомисло-вої, Ярослава Всеволодовича, князя Переяславського.

Після того рішення відразу було відряджено посольство у Переяслав. Тепер коаліція руських князів, що стояла у віддалі двох днів кінної їзди від Галича, не посміла атакувати угорські війська. Обидві сторони чекали приходу Ярослава Переяславського.

Володислав, що тоді був у Галичі, стояв на чолі прихильників Володимира Ігоревича і не втрачав надії. Навпаки, він використав стан тимчасового перемир'я, яке властиво було свого роду випробуванням, для своїх цілей. Він застрашив своїх противників пропозицією, що коаліція руських князів може зайняти й при цьому пограбувати Галич ще до приходу Ярослава із Переяслава. На кінець він добився того, що бояри відрядили **потайки** послів до табору союзників. Знайшовши там Володимира Ігоревича, посли передали йому запрошення на Галицький престол. Володимир негайно викрався потайки (підкреслюю: **потайки)** з табору союзників зі своїм полком і, женучи день та ніч, дістався за добу до Галича, де його зразу проголосили князем (літо 1206 р.)[26].

Ярослав Всеволодович, дізнавши вістку про доконаний факт, повернувся з дороги до Переяслава. Те саме зрештою зробила й коаліція Руських князів, заздрісних претендентів на Галич.

VI

Тепер хочу ще подати три приклади, що ілюструють політичний сприт та винятковість індивідуальності Володислава.

Коли — мабуть, у 1202 р. — Роман примусив Володислава залишити Галичину (цікаво, що Роман не вбив його, як це сталося з багатьма самовільними великими галицькими боярами)[27]*, він пішов у Польщу. Там скоро здобув вплив на двоюрідного Романового брата, Краківського князя Лєшка Білого, до такої міри, що той, дотеперішній приятель Романа, дав себе втягнути в акцію проти останнього. Це трапилося, коли Роман, замішаний у боротьбу Вельфів із Гогенштауфенами, йдучи на поміч останнім у Саксонію, у битві під Завихвостом загинув[28].

Пізніше Лєшко, що «не пом'янув ворожнечі, а з великою честю прийняв свою ятрев, зжалівся над обома дітьми [Романа] і сказав: «Це диявол кинув сю ворожнечу поміж нами [Романом і ним]».

А літописець Данила Романовича, що бачив у смерті Романа руку Володислава, додає: «Володислав бо лестив поміж ними обома, завидуючи його [Лєшка] любові [до Романа]»[29].

Ми бачили, що Володислав врешті-решт досяг того, що Володимир Ігоревич став Галицьким князем. Одначе скоро вибухла незгода поміж Ігоревичами. Динамічний Роман Ігоревич відібрав Галич від свого старшого брата Володимира, запевнивши собі угорську допомогу.

Тільки після деяких перипетій, десь близько 1207 р., ситуація Ігоревичів почала стабілізуватися і в Галичині, і на Волині. Але тепер вони вирішили повернутися до політики, спрямованої проти бояр Романа Мстиславича. Багато великих бояр вбито (літопис подає їх число 500), інші повтікали. Нагінка не минула і Володислава. Він знову мусив іти на чужину, вибравши цим разом Угорщину. Але й там він невдовзі проявив себе так, що Андрій II подарував йому посілість (виноградник) та послав його з угорським військом у Галичину, де Володислав скоро відновив фактичну владу над країною.

Тепер він вирішив помститися на невірних Ігоревичах. Помста його була страшна, в стилі Володислава, — нечувана в історії доби Княжої Русі. Володислав з угорцями взяли в полон Ігоревичів. «Коли угри хотіли їх вести до короля, — пише літописець, — галичани просили, щоб їх повісити, помсти ради, і після того, як угорці дістали великі

---

* Мабуть, із вдячності за Володиславову поведінку супроти його дочки Федори, жінки Володимира Ярославича, у 1188 р., про що мовилося вище.

дари, Ігоревичі були передані галичанам на повішення, в місяці вересні»[30].

Ми попередньо підкреслили особисту приязнь Володислава до Володимира. Як же тепер те все погодити? Відношення Володислава не було однакове супроти всіх Ігоревичів, синів Ярославни. Приязних взаємин із Романом та Святославом у нього, мабуть, не було. Цитований при кінці цієї роботи *Заклик* Володислава до перемишльських бояр, щоб видали йому свого князя, відноситься до Святослава Ігоревича.

Але ми маємо ще свідоцтво сеньйора Чернігівської династії, Всеволода Чермного, із якого виходить, що галичани повісили тільки двох Ігоревичів. У Новгородському I літописі читаємо, що Всеволод Чермний бачив у галицькій трагедії руку Києво-Смоленської лінії Мономаховичів, він прямо докоряв їм, що вони повісили **двох** членів його династії: «Цього ж року (1214) прогнав Всеволод Чермний, син Святослава, правнук Олега, Ростиславових унуків із Руси [= Київщини], так кажучи: «Ви повісили моїх двох братів, двох князів у Галичі як злодіїв, і положили на всіх [нас] ганьбу. [За те] немає для вас честі в Руській [= Київській] землі»[31].

Я навів ту трагічну історію головно тому, що вона яскраво доказує спеціальне відношення Володислава до Володимира Ігоревича. Володиславова пімста на Ігоревичах не стосується Володимира Ігоревича[32]*.

VII

Реставрована угорцями ятрев (Романова вдова) і молодший Данило були безсильними. Хоч Андрій II, послухавши скарги своєї ятреви, велів ув'язнити Володислава і тримати його на Угорщині, все-таки, вибираючись в похід у Галич, він не міг обійтися без порад того досвідченого політика. Він узяв Володислава з собою[33]. Тимчасом в Угорщині відбулася змова проти жінки Андрія II та її всесильного брата. Угорський король мусив повертатися додому[34]. Володислав використав тепер замішання серед угорського війська і вирішив закінчити справи по-своєму. Він, княжий боярин, відважився на нечуваний крок в історії Княжої Русі: сягнув по княжу владу і проголосив себе самого князем Галича[35].

Коли ми пригадаємо собі, як 400 років пізніше, піднятий переможною козацькою революцією Богдан Хмельницький, хоч і мав фактично всю владу на Україні у своїх руках, ніяк не спромігся позбутися комплексу неприналежності до пануючої династії, тоді зможемо собі усвідомити винятковість кроку Володислава.

---

* Володимир Ігоревич та його лінія згадуються пізніше в часи Данила як «Болохівські князі».

VIII

Що відомості про Володислава випадкові у наших джерелах, можна пояснити тим, що на нього та його нащадків була кинута одна з перших політичних анафем на Русі.

В Іпатіївському літописі читаємо: «[Андрій II в союзі з Лєшком] полонив Володислава в Галичі, ув'язнив його, і в тому ув'язненні він помер, заподіявши зло родові і дітям своїм княжінням: всі бо князі «**не призряху** дітей його того ради»[36].

«Призрѣти» означало «показати милість», тобто прийняти у склад своєї дружини. Для членів дружинного боярства, до якого належав рід Володислава, не було можливості існування поза державною, тобто княжою службою.

Якщо наша гіпотеза, що Володислав був автором «Слова», підтвердиться ще й іншими доказами, ми матимемо одну із причин, чому саме до 1812 р. збереглася тільки одна, і то анонімна, копія того твору: його автор відважився вийти із рамок суспільного укладу свого часу. Обурений Лєшко ось як зареагував, діставши звістку про перейняття влади Володиславом: «Не гоже є боярину княжити в Галичі».

Тому він стягнув на себе із своїм родом безжалісну нагінку зі сторони ідеологів правлячих кіл Княжої Русі, а разом з тим — очевидно — і на свій твір.

IX

На початку цього розділу ми подали низку «точок опору» як критеріїв для встановлення особи автора «Слова». В цьому розділі вияснилося, що всі ці критерії підходять якнайкраще до особи Володислава Кормильчича. Всі — крім одного: ми не могли навести прямих доказів, що він був літератором.

На жаль, у нас немає творів Володислава Кормильчича, щоб їх порівняти зі «Словом».

Але в нашому розпорядженні є Володиславів *Заклик* до боярів Перемишля, щоб видали йому свого князя, Ігоревича Святослава.

Іпатіївський літопис передає такий текст *Заклику*:

> «Братье, почто смышляетеся,
> не сии ли избиша отци ваши и братью вашю,
> а инѣи имѣние ваше разграбиша,
> и дщери ваша даша за рабы ваша,
> а очьствии вашими владѣша инии пришельци,
> то за тѣхъ ли хочете душю свою положити»[37].

Цей короткий документ, що випадково зберігся, прекрасний зразок риторики «доби орнаментального стилю» нашої літератури, свідчить про фахову літературну освіту Володислава, і то освіту, базовану на візантійських взірцях, типову і для автора «Слова о полку Ігоревім».

---

[1] Besharov J. Imagery of the Igor' // Tale in the Light of Byzantino-slavic Poetic Theory. — Leiden, 1956; див.: Буланин Д.М. Бешарова Юстина // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 108—109.

[2] В році 1165; див.: Іпат./Махновець. — С. 286.

[3] Петрушевич А. С. Слово о полку Ігоревім. — Львів, 1887. — С. 31.

[4] Орлов А. С. «Слово о полку Игореве». — М., 1923. — С. 30—31; його ж. «Слово о полку Игореве» как литературный памятник. — Л., 1945; див. також: Дмитриев Л. А. Автор «Слова» // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 24—36.

[5] Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — СПб., 1881. — Т. 2. — С. 165, б.

[6] Ипат. лет. — Стовп. 656 (тут і далі переклад О. Пріцака).

[7] Ibid. — Стовп. 488; Іпат./Махновець. — С. 269. Л. Махновець датує цю подію 1156 р.

[8] Ипат. лет. — Стовп. 604 = Іпат./Махновець. — С. 278.

[9] Ипат. лет. — Стовп. 548 = Іпат./Махновець. — С. 297.

[10] Ипат. лет. — Стовп. 548—549 = Іпат./Махновець. — С. 297 (під роком 1172).

[11] Ипат. лет. — Стовп. 564 = Іпат./Махновець. — С. 305.

[12] Про долю Ольги Юріївни, жінки Ярослава Осмомисла, див.: Іпат./Махновець. — С. 229, 305, 308, 330, 345; див. також: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 442—445.

[13] Л. Махновець пропонує Володимира, сина Осмомисла, як автора «Слова». Див. Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». Одначе його аргументи не переконливі головно тому, що із даних джерел того часу Володимиру бракувало творчої ініціативи і візії володаря.

[14] Ипат. лет. — Стовп. 633—634.

[15] Ibid. — Стовп. 656—657.

[16] Іпат./Махновець. — С. 369.

[17] Ibid. — С. 287.

[18] Ипат. лет. — Стовп. 659—660.

[19] Іпат./Махновець. — С. 346.

[20] Спочатку Володислав попирав кандидатуру Данила Романовича в Галичі, див.: Іпат./Махновець. — С. 372—373.

[21] Див. ч. I, розділ XIV цієї праці.

[22] Ипат. лет. — Стовп. 717.

[23] Ibid. — Стовп. 718 (переклад О. Пріцака).

[24] Ibid.

[25] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 18—20.

[26] Лавр. лет. — Стовп. 427.

[27] Мабуть, за Володиславову поведінку супроти дочки Романа — Федори, жінки Володимира Ярославича (під роком 1188).

[28] Historia Polski. — T. 1. — Cz. 1. — C. 325.

[29] Ипат. лет. — Стовп. 719. Махновець вважав, що тут йдеться про польського князя Володислава Тонконогого, сина Мешка III Старого: Іпат./ Махновець. — С. 370.

[30] Ипат. лет. — Стовп. 727.

[31] Новгор. I лет. — С. 53.

[32] Ипат. лет. — Стовп. 727.

[33] Ibid. — Стовп. 729.

[34] Hóman B. Geschichte des Ungarischen Mittelalters. — Berlin, 1943. — Vol. 2. — S. 72—73.

[35] Ипат. лет. — Стовп. 729.

[36] Ibid. — Стовп. 731 (переклад О. Пріцака).

[37] Див. ч. II, розділ II цієї праці.

РОЗДІЛ II

Літературна і наукова вартість *Заклику* Кормильчича

До нас дійшов *Заклик* Володислава Кормильчича до бояр міста Перемишля, щоб видали свого князя Святослава Ігоревича, брата Володимира Ігоревича; із Святославом Ігоревичем Володислав Кормильчич не мав таких дружніх зв'язків, як з Володимиром. З огляду на важливість того пасусу я подаю його у давньоруському оригіналі і в перекладі на сучасну українську мову. Оригінальний текст:

«Братье, почто смышляетеся,
не сии ли избиша отци ваши и братью вашю,
а инѣи имѣние ваше разграбиша,
и дщери ваша даша за рабы ваша,
а очьствии вашими владѣша инии пришельци,
то за тѣхъ ли хочете душю свою положити»[1].

«Браття! Чого вагаєтесь?
Чи не сі повбивали батьків ваших і братів ваших?

А інші майно ваше розграбували,
А ваші доньки повіддавали за рабів ваших,
А батьківщинами вашими заволоділи ріжні зайди?
І за них ви хочете душу свою положити?»[2]

Цей короткий текст має для нас велике значення. Його автором є, без сумніву, Володислав Кормильчич. *Заклик* Кормильчича доказує, що він добре володів словом, а його насиченість і сила подібні до «Слова», хоч це твір іншого жанру (ораторського). Як зразок ораторського мистецтва *Заклик* Кормильчича повинен стати хрестоматійним текстом нашої літератури Галицької школи «доби орнаментального стилю».

---

[1] Ипат. лет. — Стовп. 724.

[2] Пріцак Омелян. Автор «Слова о полку Ігоревім» // Листи до приятелів. — Нью-Йорк, 1966. — Кн. 11-12. — С. 1—12.

РОЗДІЛ ІІІ

Роман Мстиславич Галицький († 1205 р.) про автора «Слова»

Історик будує свої наукові концепції на базі інформацій, які він дістає від свідків. Тут хочу подати три характерні ознаки, які історик очікує від свідка. По-перше, свідок повинен бути учасником описуваних ним подій. По-друге, свідок повинен мати добру інформацію про подію. Третя ознака — свідок повинен бути правдомовним, і тому історик мусить перевірити правдивість його інформації на основі інших свідчень[1].

У новій історіографії, а спеціально французької історичної школи «Анналів», наприклад у Марка Блока, знаходимо ствердження, що свідки, як сучасні, так і давніші, не люблять самі говорити, так що історик, знаючи дану епоху, повинен примусити свідка говорити, навіть те, що той не хотів би сказати[2].

Тепер виникне запитання, чому Роман Мстиславич, спочатку князь Волинський, а опісля князь Галицький, міг зацікавитися «Словом о полку Ігоревім»? Очевидно, ми не маємо жодних даних, що Роман Мстиславич взагалі цікавився літературою. Розв'язку цього

запитання подає Галицько-Волинський літопис у своїй першій частині, що обіймає роки 1199—1260. Відповідний пасус під роком 1202 знаходимо в цьому літописі: «малоу же времени миноувшю и приведоша Кормиличича. Иже бѣ загналъ великыи князь Романъ невѣры ради, славяхоу бо Игоревича. Послоушав же ихъ Галичкыи бояре. И послаше по нихъ и посадиша и в Галичѣ Володимера, а Романа во Звенигородѣ»[3].

Щоб цей пасус належно зрозуміти, треба звернутися до Колофону «Слова», який пояснює, чому Роман Мстиславич зацікавився автором «Слова». Саме «Слово» його не цікавило, але він слушно зрозумів, що Колофон став майстерною пропагандою в справі Ігоревичів у Галицькій землі. Ігоревичі були легітимними спадкоємцями Ярослава Осмомисла і як сини Єфросинії, яка доводилася дочкою Осмомислу і сестрою його померлого спадкоємця — Володимира Ярославича, значить, були для Романа Мстиславича Волинського дуже небезпечними конкурентами на багатий Галицький престол.

Очевидно, Роман знав «Слово» не під його теперішнім заголовком, а як його згадував Колофон, що закінчувався словами: «Слава... Владимиру Игоревичу».

Ймовірно, це було причиною, чому Роман Мстиславич вирішив прямо арештувати Кормильчича.

А для нас його акція має першорядне значення, вона доказує зі слів і дій Романа, що він боявся втратити багате князівство Галицьке на користь його законних спадкоємців Ігоревичів на чолі із Володимиром Ігоревичем.

У такий спосіб Роман Мстиславич зробив велику послугу дослідникам «Слова» і назавжди показав, що «Слово» було твором XII ст., а його автором — Володислав Кормильчич.

---

[1] Collingwood R. G. The Idea of History. — P. 337—338; 202—203; 256—259; 288—282.

[2] Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. — С. 48.

[3] Ипат. лет. — Стовп. 718; див.: Іпат./Махновець. — С. 369.

РОЗДІЛ IV

Анафема Кормильчича

«Лестько [Білий, великий князь Краківський, †1227] відрядив посла свого Лясотича Пакослава, воєводу [в році 1214], кажучи [королеві Угорському Андрію II (†1235)][1]:

«Не гоже є боярину княжити в Галичі. Візьми-но ти дочку мою за сина свойого Коломана і посади його в Галичі». І вподобав король Андрій раду сю Пакославову, і зустрівся з Лестьком у [городі] Спіші, і взяв дочку його [Саломею] за сина свого. І, пославши [воїв], схопив [Андрій] Володислава [Кормильчича] в Галичі, і заслав його. І в тому засланні він помер, знайшовши лихо племені своєму і дітям своїм задля княжіння, бо всі князі не зглянулись на дітей його через те»[2].

Як бачимо, боярин Володислав Кормильчич зробив великий гріх: не бувши династом, обійняв престол у Галичі (одинокий випадок узурпації князівської влади в Київській Русі). Цей крок дуже занепокоїв династію (короля Угорського і великого князя Краківського), тому вони вирішили спільно діяти проти узурпатора.

Перемігши Кормильчича, вони його заслали у так звану Нову Русь (пониззя великих Середньоєвропейських рік: Бугу, Серету, Дніпра). На жаль, Галицько-Волинський літопис не подає, за яких обставин помер Кормильчич, але підкреслює, що не тільки його було покарано, але й увесь його рід. Про його сина, який знайшов притулок як «вигонець галицький», див. понижче.

Отже, Кормильчич попав зі своїм родом під анафему.

Згідно із церковним правом анафема мала два можливі рішення[3]: заслання або покарання на смерть. Якщо Кормильчич попав разом зі своїм родом під анафему, то стає ясним, чому його твір «Слово» теж попав під анафему і був знищений. Так що до нас дійшла одна пізніша копія, яка випадково була збережена у якійсь провінційній монастирській бібліотеці.

Незважаючи на анафему, син Кормильчича, Держикрай, залишився живим, хоч був приречений на довічне досмертне заслання, але, відданий своїй старій батьківщині, повернувся до неї, коли в році 1223 напали на неї татари. Іпатіївський літопис пише про це так: «А вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море, — човнів же було тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели [човни] вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів. Був же з ними [воєвода] Домажирич Юрій і [боярин] Держикрай Володиславич»[4].

Таким чином, син Кормильчича Держикрай Володиславич утвердив себе у Новій Галицькій Русі на Пониззю. Тих «вигонців галицьких» було багато, якщо вони змогли мобілізувати, як допомогу князям Руським, тисячу кораблів, отже, найменше сорок тисяч воїнів, якщо взяти до уваги те, що на одному кораблі того часу було принаймні сорок воїнів.

---

[1] Ипат. лет. — Стовп. 730—731. = Іпат./Махновець. — С. 374.

[2] Ипат. лет. — Стовп. 742. = Іпат./Махновець. — С. 379.

[3] Papadakis A. Anathema // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 1. — P. 89; Alivizatos A. S. Anathema // Threskeutike kai Ethike Enkyklopaideia. — Athens, 1963. — Vol. 2. — P. 469—473.

[4] Іпат./Махновець. — С. 379.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ЕКСКУРСИ

Інформація про Екскурси

Екскурс I — «The Igor' Tale As a Historical Document // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. — New York, 1969—1972. — Vol. 12. — P. 44—61.

Екскурс II — «Non-«wild» Polovtsians»: To Honor Roman Jakobson // Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday. — The Hague; Paris, 1967. — Vol. 2. — P. 1615—1623.

Екскурс III — «Деремела = Бродники» // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. — The Hague, 1965. — Vol. 9. — P. 82—96.

Екскурс IV — «Хинова», *друкується вперше*.

Екскурс V — «Толковини», *друкується вперше*.

Екскурс VI — «Xodina» Revisited Anew: From the Commentary to the «Igor' Tale», опубліковано англійською мовою: Filologia e literature nei paesi slavi: Studi in onore di Sante Graciotti. — Roma, 1990. — P. 65—69.

Екскурс VII — «Комани», *друкується вперше*.

Екскурс VIII — «Деякі рефугії (резиденції) Степових імперій Євразії», *друкується вперше*.

Екскурс IX — «... время Бусово», *друкується вперше.*

Екскурс X — «Половецьке слово бос<боз у значенні 'сірий'», *друкується вперше.*

Екскурс XI — «Імена головних половецьких ханів у «Слові»: Гзакъ і Кончак», *друкується вперше.*

Екскурс XII — «Одна імперська Половецька династія», *друкується вперше.*

ЕКСКУРС I

«Слово о полку Ігоревім» як історичний документ

Присвячую пам'яті Романа Якобсона

«Слово» є перш за все історичний документ, без огляду на те, чи цей твір автентичний, чи фальсифікат. На мою думку, основне завдання історика — пояснити його походження. Тому вважаю, що проблема походження «Слова» — це найважливіший предмет наукового досліду про цей твір, і тому я присвятив цьому питанню своє дослідження.

Від самого початку цієї студії я хочу чітко підкреслити, що моя позиція у питанні автентичності «Слова» — цілковита об'єктивність. Для мене не робить жодної різниці, чи твір походив з XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII або навіть XVIII ст. Найважливішим завданням є довести, понад усякий сумнів, його приналежність до відносного століття. Тому я мушу вас просити забути цього вечора, що вже 170 років* минуло від публікації «Слова», як я прошу дозволити мені забути всю наукову літературу до питання автентичності «Слова». Я пропоную починати ab ovo — так, ніби перше видання «Слова» з'явилося

* Цей Екскурс уперше був надрукований на початку 70-х років XX ст. з посвятою професору Роману Осиповичу Якобсону — моєму гарвардському колезі і близькому приятелеві в обороні автентичності «Слова о полку Ігоревім».

тільки кілька тижнів тому і рукопис, на якому базоване перше видання, був знищений в той самий час.

Коли ми досліджуємо нове історичне джерело, що дійшло до нас не в оригіналі, а тільки в друкованій копії, ми мусимо довіряти внутрішньому текстуальному аналізові, якщо ми намагаємося встановити дату його походження. Ясна річ, що даних, які ми можемо отримати із даного джерела, може або не може вистачити для такого досліду Цей Екскурс є спробою зробити такий аналіз «Слова».

I

Роман Мстиславич був до 1199 р. князем Волинської землі. Як такий він мав спільну границю з Балтійськими народами, Литовцями, Ятвягами і, зрозуміло, що мав також воєнні зустрічі з ними.

В Іпатіївському літописі є запис про похід Романа проти Ятвягів, щоб помститися за їхні часті напади. Цей похід відбувся взимку 6704 р., цебто у січні 1197 р.[1]

Відносно військових сутичок Романа з Литовцями маємо свідоцтво М. Стрийковського, литовсько-польського історика XVI ст.:

«Romanie, Romanie! Lichym się karmisz,
Litwuju oreż!»[2],
цебто: «Романе, Романе! Ти зле живеш,
ти ореш Литвою!»

Ось що пише Іпатіївський літопис про Романа під роком 1252:

«А князь Данило звідти прийшов до [города] Визни і перейшов ріку Нарев. І багато християн із полону вони удвох, [Данило й Василько], вибавили, і пісню слави вони співали їм. Бог поміг їм обом, і прийшли вони зі славою на землю свою, наслідувавши путь отця свого, великого князя Романа, що вигострив був [зуби] на поганих, як той лев, і яким половці дітей страхали»[3].

Тільки після 1199 р. Роман зайняв постійно Галицький престол, де головним джерелом небезпеки були не Балтійські народи, а Алтайські: степовики-кочовики.

Тому не дивно, що до 1199 р. в джерелах немає ніякої інформації про те, що Роман брав участь у протиполовецьких походах. Згідно із свідоцтвом Лаврентіївського літопису, Роман два рази відбув похід проти Половців[4]. Уже сам склад учасників другого походу (взимку 1203/1204 рр.)[5], в якому, крім Романа, брали участь Київський князь Рюрик Ростиславич і Переяславський князь Ярослав Всеволодович, показує, що це був один із загальних південноруських походів, спрямованих у напрямі басейну ріки Дон.

Тепер перейдемо до першого походу. Лаврентіївський літопис в описі подій в році 6710 (візантійської ери) подає інформацію, без

сумніву, південного походження: «Цієї зими князь Роман відбув похід проти половців, і взяв половецькі вежі, і привіз багато полонених і велике число християнських душ, що були у полоні серед них. І була велика радість в Руській землі»[6].

Дослідження В. Г. Васильєвського, М. С. Грушевського (т. 3. — С. 9—10)[7], а спеціально Н. Г. Бережкова[8] довели, що звичайна інтерпретація року 6710 (цебто зима 1202/1203 рр.) тут не рахується. Лаврентіївський літопис для років 6679 до 6714 вживає т. зв. ультраберезневий календарний стиль для південних інформацій, поданих у березневому стилі. Зима 6710 р. ультраберезневого стилю відповідала другій половині 6708 р. березневого стилю і першій половині 6709 р. т. зв. вересневого стилю. Отже, похід Романа був не взимку 1202/1203 рр., але взимку 1200/1201 рр.

У 80-х роках XII ст. мала місце боротьба Болгарії за незалежність від Візантійської імперії, яка закінчилася встановленням Другої Болгарської імперії. Головні союзники повсталих болгарів були брати Асені, валашського і половецького походження, тому в титулятурі їх володарів виступає формула, як наприклад: «Ego Calojohannes imperator Bulgarorum et Blacorum»[9]. Ми мало знаємо про Валахію XII ст. Але, без сумніву, половецький елемент грав серед них провідну роль за династії Бесарабів. Вже саме ім'я династії Асень (1187—1280 рр.), а також сильне зацікавлення Половців Болгарською революцією вказує на те, що тут йдеться про Болгарське відгалуження Половецької династії Кай, що тоді володіла українським і південноросійським Степом. Як інформує нас тогочасний візантійський історик Нікетас Хоніатес[10], на початку візантійського вересневого року 6709, цебто восени 1200 р., валахи і Половці знову атакували Візантійські провінції і дійшли б до воріт візантійської столиці — Константинополя, якби Роман Мстиславич несподівано не напав на Половецький Степ і не переміг їх. Н. Хоніатес стверджує, що Роман своїм походом врятував Візантію у складній ситуації, примусивши Половців залишити знищення візантійських територій.

Ми цілком погоджуємося з В. Г. Васильєвським[11], М. С. Грушевським (т. 3. — С. 9), В. Н. Златарським[12], що похід Романа, названий у Лаврентіївському літописі під роком 6710, є ідентичний походу, згаданого Н. Хоніатесом. До речі, це є одинокий похід Русі проти Половців, засвідчений у візантійських джерелах. Н. Хоніатес пише: «Роман увійшов на половецьку територію без перешкод, сплюндрував і знищив її. Повторивши це кілька разів на славу і велич правдивої християнської віри, він припинив походи Половців (на Візантію)» (Historia. — С. 671—672).

Як виходить із цієї інформації, це був не тільки один похід, а ціла серія походів, які, очевидно, спрямовувалися на різні точки

тяжіння Половців. На жаль, ми не можемо рекострюювати топографії цієї серії походів Романа, але ясно, що це напади, які примусили Половців відступити від воріт Константинополя у напрямі Дунайських країн. Крім того, наступні факти доказують, що Роман взимку 1200/1201 рр. повинен був атакувати Дунайські території Половців.

Життєві інтереси Галицької землі були спрямовані в напрямі Дунаю. Торговельні шляхи вели туди, там був доступ до Чорного моря і Галицьких портів, де галицькі люди діставали рибу й інші продукти. Під роком 6667/1158 Іпатіївський літопис подає деякі цікаві економічні дані у зв'язку з війною претендента на Галицький престол Івана Ростиславича Берладника проти князя Ярослава Осмомисла: «Іван же тоді, переполошившись, поїхав у поле до половців і, пішовши з половцями, став у городах подунайських. І розбив він два кораблі, і взяв багато добра в них обох, і шкодили вони риболовам галицьким»[13].

При описі битви на річці Калці 1223 року, в літописі стоїть помилково дата 1224 р., є інформації про один важливий торговельний шлях: «А вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море... І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели [човни] вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів»[14].

Це одна з небагатьох інформацій, яка збереглася в старих літописах про роль політичної публіцистики в Давній Русі. Інша інформація того типу — це історія славного поета Митуси[15] із Перемишля з 1241 р., який відмовився служити Данилу Романовичу. Без сумніву, Роман піднісся сам до такого рангу, яким він міг імпонувати потужним Галицьким боярам. Він був фізично сильним, відважним і повним життя. Очевидно, він повинен був звернути увагу на Дунайсько-Дністровські території, цей активний нервовий центр і базу добробуту Галицьких бояр.

Зайняті в останні роки свого панування дуже складними родинними справами, Ярослав Осмомисл, а також його спадкоємець, слабкий Володимир Ярославич, який, до речі, зайняв Галицький престол проти волі свого батька, не могли взяти активної участі у подіях Дунайських країн, подіях, що довели до створення Другої Болгарської імперії.

Тому у тогочасних джерелах, як, наприклад, у «Логосі» Н. Хоніатеса, написаній у 1186 р. (вид. Ф. Успенский. Приложение. — С. 35)[16], Галицькі володарі не названі, а тільки помічники болгарів і вороги Візантії: Половці і їхні васали οἱ ἐκ Βορδόνης (Бродники) = Деремела[17*].

Похід Романа взимку 1200/1201 рр. мав дуже цікаву передісторію.

У травні 1200 р. ми бачимо посольство Романа у Царгороді, очолюване Твердятою Остромиричем.

---

* Див. Pritsak O. Deremela = Brodnyky.

Цікаво звернути увагу на те, що обидва імені — Твердята (зменшувальна граматична форма від імені Твердислав) і Остромир — типово новгородські імена, які не вживалися в Галицькій землі. Також зрозуміло, що це не було випадковим явищем, бо, крім посольства Романа, прибув у той сам час до Царгорода як паломник новгородський боярин Добриня Ядрейкович († 1232 р.), відомий пізніше під своїм монашим ім'ям — Антоній. Спочатку він служив як єпископ у Перемишлі в Галицькій землі, а опісля став архієпископом Великого Новгорода.

При тій нагоді треба подати, що Добриня (Антоній) був також автором «Паломника»[18], в якому збереглася інформація про посольство Романа (вид. Х. М. Лопарєв), і, очевидно, мусила бути якась важлива причина, чому новий володар Галича зразу відрядив після зайняття престолу своє посольство до Константинополя і призначив новгородця головою цього посольства.

Роман, найстарший син Київського князя Мстислава Ізяславича, слідував родинним традиціям і почав свою політичну кар'єру як князь Великого Новгорода (1169—1170 рр.). Мстислав Мономахович († 1132 р.) — улюбленець жителів Великого Новгорода — був прадідом Романа по прямій лінії.

Як свого роду новий варіант торговельного «шляху із Варяг у Греки» були встановлені тісні торговельні зв'язки поміж торговельною аристократією Великого Новгорода і Галицькими боярами. Тому аристократія Галича, як і Великого Новгорода, була зацікавлена у мирі в Дунайських краях. Пацифікація утримання на тій території миру стала імперативом для візантійської політики. Тим-то болгарська революційна війна і посилення напруги в Дунайських краях були не бажаними для всіх тих названих партнерів.

Нікетас Хоніатес подає, що допомога Романа виявилася для візантійців несподіванкою. Це зрозуміло, якщо візьмемо до уваги згадану перед тим довголітню пасивність попередників Романа на Галицькому престолі у відношенні до Дунайських територій.

Таким чином, ми можемо прийняти без сумніву, що ціль Романового посольства у травні 1200 р. до Константинополя була координованою акцією проти Половців і Бродників = Деремела.

Тому не дивно, що похід, який мав місце півроку, пізніше приніс не тільки великий успіх, але також те, чого потребував Роман, — його уславлення. Роман став новим Мономахом, іменем якого Половці страшили своїх дітей. Роман Мстиславич був чужий у Галичі Осмомисла, з яким він не був споріднений. Наші результати важливі у з'ясуванні питання про дату написання «Слова».

Автор «Слова» вже знав про перемогу в поході Романа проти Половців і Бродників = Деремела. Тому terminus post quem для написання «Слова» — є березень 1201 р.

II

Коментатори «Слова» звичайно приймають як самозрозуміле, що в поході Ігоря 1185 р. брали участь чотири князі:

1. Ігор Святославич;
2. Всеволод буй тур, його брат;
3. Святослав Ольгович, його братанок;
4. Володимир Ігоревич, його син.

Але у Лаврентіївському літописі, а теж у джерелі В. М. Татищева чітко подається, що було п'ять учасників походу. Обчислення учасників там починається у такий спосіб: Ігор із двома синами з Новгорода-Сіверського. Ця інформація заслуговує на довіру, бо незалежно від Лаврентіївського літопису вона повторюється у Перемишльському ізводі князя Галича Льва Даниловича, що зберігся уривками у «Historia Polonica» Яна Длугоша[19]. Це означає, що у поході Ігоря брав участь ще другий син Ігоря, а саме: Олег Ігоревич. Тільки тепер ми можемо зрозуміти наступний пасус «Слова»:

> «Олегъ и Святъславъ,
> тъмою ся поволокоста
> и въ морѣ погрузиста,
> и великое буйство подаста хинови»[20].

Роман Якобсон у своєму виданні «Слова» відкинув імена «Олегъ и Святъславъ», вважаючи їх пізнішими вставками[21]. Одначе це застереження не можна прийняти, бо обидва імені стоять як у першому виданні О. І. Мусіна-Пушкіна з 1800 р.[22], а також у копії «Слова», зробленої для Катерини II[23]. Тому ми можемо повторити за коментарем Д. С. Лихачова: «Не названо Володимира — старшого сина Ігоря, без сумніву, учасника походу Ігоря (він названий в літописі)»[24].

О. В. Соловйов[25], який вперше уважно дослідив усі згадування князів у «Слові», запідозрював це упущення як помилку переписувачів. Але подвійне число («съ нима молодая мѣсяца, Олегъ и Святъславъ»)[26] знімає будь-яку можливість механічного пропуску переписувача. Перед нами — свідоме упущення, очевидно, пояснюється тим, що у Києві знали про одруження Володимира із Кончаківною у полоні і таким чином не могли вважати його жертвою походу. Ледве чи можна було говорити про Володимира, як про затьмарений місяць, у той час коли у резиденції Кончака йому співали весільну славу.

Одначе Д. С. Лихачов у другому пасусі забуває свої слова і не говорить більше про участь Олега Ігоревича у поході, тому подає

неправильне пояснення пасусу «Слова», де згадані чотири сонця: «чръныя тучя съ моря идутъ, хотятъ прикрыти 4 солнца, а въ нихъ трепещуть синии млъниии»[27].

З того ясно виходить, що один учасник походу зостався не згаданим: Володимир Ігоревич. У зв'язку з тим кінцеві рядки «Слова» вимагають нової інтерпретації:

«Пѣвше пѣснь старымъ княземъ,
а потомъ молодымъ пѣти:
«Слава Игорю Святъславличю,
буй туру Всеволоду,
Владимиру Игоревичу!»[28]

Хто такі «старымъ княземъ» і «молодымъ» князем?

Чому Володимир Ігоревич, якого ім'я, а навіть участь у поході Ігоря автор «Слова» постійно замовчує, а тут зразу називає його ім'я мовби «deus ex machina»? Хто б не був автором «Слова», але він був добре ознайомлений із чернігівською системою рангів. У Чернігівській землі аж до смерті великого князя Мстислава Святославича (1223 р.) система сеньйорату, цебто т. зв. система «лествичного восхождения», дуже точно виконувалася.

Після відділення провінції Рязань—Муром, здійсненого Ярославом Святославичем († 1129 р.), Чернігівська земля складалася із двох основних князівств: Чернігівського і Новгород-Сіверського.

Найвищим рангом у Чернігівській землі був князь Чернігова і найвищим рангом у князівстві Новгород-Сіверському — князь Новгорода-Сіверського, але у чернігівській системі він стояв тільки одним рангом нижче. На жаль, наші джерельні інформації про всі деталі чернігівської системи невідомі. Одначе одне певне, що коли Чернігівський престол виявився вакантним, князь Новгорода-Сіверського ставав автоматично великим князем Чернігова. Тут треба пригадати, що, починаючи з року 1139, Чернігівський престол часто залишався вакантним, бо постійно Чернігівські князі запрошувалися на великокняжий престол до Києва. У Чернігівському князівстві найбільш важливим престолом після Чернігова був Козельськ — столиця давніх в'ятичів, а в Новгород-Сіверському князівстві найважливішим престолом після Новгорода-Сіверського — столиця Посейм'я, край ріки Сейму, — Курськ. Система «лествичного восхождения» на Русі запозичена у Хозарів і давніх Тюрків. Для цієї системи давні Тюрки (VI—VIII ст.) Türküd вживали означення fört bulung — «Чотири сторони світу». Уперше ця система засвідчена в Азійських Гунів (Hsiung-nu) у III ст. до н. е.[29]

Батько Ігоря Святославича — Святослав Ольгович — був у 1146 р. князем Козельська; наступного року його перевели до Новгорода-

Сіверського, де він й залишався до 1154 р. В тому році (1154) князь Чернігова Ізяслав Давидович (1151—1154 рр.) став Київським князем, і тоді Чернігівський престол автоматично перейшов до Святослава Ольговича (1154—1166 рр.).

Після смерті Святослава 1166 р., який був наймолодшим Ольговичем (син Олега Святославича), Чернігівський престол перейшов до найстаршого рангом із нової генерації сина Ольговича (Всеволода), цебто Святослава Всеволодовича, який до того часу правив у Новгороді-Сіверському (1154—1166 рр.). Коли він у свою чергу став великим князем Київським (1176 р.), найстарший син Ольговича, другого в черзі (Святослава), Олег Святославич (1176—1180 рр.), у 1166 р. став князем Новгорода-Сіверського, а починав свою кар'єру у 1161 р. як князь Курська, тепер став великим князем Чернігова. Тоді Ярослав Всеволодович (1176—1180), другий син найстаршого Ольговича, став князем Новгорода-Сіверського. У році 1180 Олег Святославич, Чернігівський князь, помер. Ярослав Всеволодович із Новгорода-Сіверського перейшов тепер до Чернігова (1180—1199 рр.), а найстарший рангом Святославич, Ігор, став тепер князем Новгорода-Сіверського (1180—1199 рр.), щоби після смерті Ярослава Всеволодовича самому перейти до Чернігова у 1199 р.

Концепція володіння чернігівської тетрархії і взаємини обох відгалужень династій у другій половині XII ст. найкраще передає Святослав Всеволодович уже як князь Київський, зібравши у 1180 р. свою Чернігівську династію, перед тим заки вирушив походом проти Всеволода Суздальського. Він сказав: «Осе я старший Ярослава, а ти, Ігорю, старший Всеволода, і нині я вам замість отця остався. Тож велю я тобі, Ігорю, тут зостатися з Ярославом стерегти Чернігова і всеї волості своєї, а я піду із Всеволодом до Суздаля і одберу сина свойого Гліба. Хай як нас із Всеволодом бог розсудить»[30].

У році 1185 чотири головні престоли Чернігівської землі були зайняті у такий спосіб: відгалуження Всеволодовичів займало престол № 1 (Чернігів: Ярослав Всеволодович) і № 3 (Козельськ: Всеволод Ярославич, син Київського князя). До відгалуження Святославичів належали престоли № 2 (Новгород-Сіверський: Ігор Святославич) і № 4 (Курськ: Всеволод Ярославич, брат Ігоря).

Про молодших рангом престолів обох князівств ми мало знаємо. Одначе ми маємо право приймати, що в Чернігівському князівстві до тієї категорії належали: Стáродуб, Гомій, Вщиж (мабуть, у такому порядку). А в князівстві Новгород-Сіверському: Трубчевськ, Рильськ

і Путивль. Головні герої «Слова» — два Святославичі (Ігор і Всеволод), що в році 1185 займали престоли категорії чотирьох основних престолів Чернігівської землі, цебто престоли другого і четвертого рангу (Новгород-Сіверський, Курськ), не могли бути включені до категорії «молодших князів» людиною, що добре була обізнана із системою «лествичного восхождения», а таким був, безперечно, автор «Слова». Тим більше, що обидва Святославичі, Ігор і Всеволод, належали до тої самої ґенерації, що Святослав Київський і Ярослав Чернігівський. До речі, великий князь Всеволод «Слова», цебто Всеволод Юрійович Суздальський, також належав до цієї самої ґенерації, що й чотири вищеназвані члени Чернігівської династії. Навіть Всеволод Суздальський, народжений у 1154 р., був на три роки молодший від Ігоря Святославича і на один рік молодший від Ігоревого брата Всеволода, але всі вони належали до категорії «старших князів». Тому у «Слові» (с. 31) Володимир Ігоревич єдиний названий як репрезентант категорії «молодших» князів. Його уділом у 1185 р. був Путивль, молодший рангом престол у системі Новгород-Сіверської землі. Туди він повернувся в році 1207, коли його брат Роман прогнав із Галича. Після смерті Ігоря Святославича († 1201), що, як його батько, ніколи не володів Києвом, рівновага поміж двома лініями Чернігівської династії була перервана. Три основні престоли Чернігівської землі перейшли до трьох синів Святослава Всеволодовича, князя Київського: Всеволод Чермний став князем Чернігова, Гліб — заволодів Новгородом-Сіверським, а Мстислав — став володарем Козельська. Ігоревичам (лінії Ігоря Святославича) залишився тільки четвертий престол у Курську. Ігор Святославич мав чотирьох синів: Володимира, Олега, Святослава, Романа. Найстарший, Володимир, тепер став головою колишнього Новгород-Сіверського відгалуження. На нараді в Чернігові в році 6714 / 1206 зійшлися члени обох відгалужень, як про це пише Лаврентіївський літопис:

«Совкупишася Олговичи вси в Черниговъ на снем: Всеволодъ Чермны с своєю братиєю и Володимеръ Игоревичь с своєю братиєю...»[31] Ігоревичі були синами Ярославни, цебто внуками Галицького князя Осмомисла. Після смерті Володимира Ярославича, якого свого часу батько прогнав з Галича, Володимир Ігоревич знайшов притулок у свого швагра Ігоря Святославича. Ігоревичі вирішили тепер пробувати свого щастя поза межами Чернігівського князівства, в якому для них не було місця. Усі престоли Чернігівської землі були зайняті згідно із давньоруською системою управління «лествичного восхождения».

Ми вже бачили, що після 1199 р. у Галичі була активною партія Ігоревичів (дії Володислава Кормильчича), але, крім них, діяли ще інші претенденти на багатий Галич, між ними, був, в першу чергу, Роман Мстиславич, Волинський князь, від якого Ігоревичі мали багато труднощів. Після несподіваної загибелі Романа († 1205) Володимир зі своїми братами, Святославом та Романом, зайняли не тільки Галицьку землю, але також Волинь, батьківщину Романа. У боротьбі за спадщину Романа другий Ігоревич, Олег, не брав участі. Чому? Він все ще був зв'язаний із Чернігівським князівством, навіть у 1226 р.[32] Ясно, що, крім нього, інші Ігоревичі вже вийшли із системи «лествичного восхождения» Чернігівської землі. Також зрозуміло, що після смерті Ігоря Святославича у 1201 р. новий голова відгалуження Ольговичів, Володимир Ігоревич, зумів зберегти за собою одне із нижчих рангом князівств Новгород-Сіверської землі — Путивль, щоб не бути цілком ізгоєм.

Після того Володимир Ігоревич став головою претендентів на Галич — спадщину по діду Ярославу Осмомислу. На жаль, ми не маємо точної дати смерті Ігоря Святославича, дати в енциклопедії і в Л. Махновця різні: 1201 р. або 1202 р. Спираючись на досліди спеціаліста від хронології Н. Г. Бережкова відносно дати, поданої в Лаврентіївському літописі під роком 6170, він прийшов до висновку, що Ігор Святославич помер поміж 1 березня — 5 серпня 1201 р.[33] Очевидно, смерть Ігоря була неприємною несподіванкою для автора «Слова». Провід Чернігівської династії перейшов до Всеволода Чермного, сина Всеволода Святославича, для якого твір, написаний про похід Ігоря, що зробив його проти волі великого князя Всеволода Святославича, не міг викликати особливого ентузіазму. Те саме було відносно двох других синів Святослава — Гліба із Новгорода-Сіверського та Мстислава з Козельська. Одиноким князем, якому автор «Слова» міг вручити свій твір і мати певність, що він дістане належну оцінку, був новий голова Ігоревичів, той самий Володимир Ігоревич, якого ім'я як учасника походу автор з відомих причин — одруження із дочкою Половецького князя Кончака — замовчував[34].

Автор «Слова», мабуть, високо оцінив свій шедевр, щоб там робити переміни, але він знайшов гідну себе геніальну розв'язку: прямо додав у Колофоні (на кінці твору) ім'я Володимира Ігоревича. Ставши на чолі «молодих князів», Володимир Ігоревич, подібно до генерації «старших князів», Ігоря та Всеволода Святославичів, які готувалися до невідомого романтичного походу проти Половців, вирішив пробувати своє щастя в Галичі[35]. Володимир, зацікавлений у прославленні свого імені в Галичі, мабуть, не надавав великого

значення фактові, що його ім'я було упущене у самому «Слові», основне значення було те, що автор назвав його ім'я у Колофоні, який був водночас прологом для його галицького подвигу. Так-то ми прийшли до цілком натурального пояснення, чому у Колофоні несподівано названий Володимир Ігоревич, хоч його імені немає у тексті. У зв'язку з тим хочу звернути увагу на факт, що автор «Слова» дуже консеквентно вживає свій паралелізм. Антитези у двох віршах «Слова» на с. 31.

Перша антитеза —
1) «Пѣвше пѣснь старымъ княземъ,
2) а потомъ молодымъ пѣти...»

Друга антитеза —
1) «Слава Игорю Святъславличю,
буй туру Всеволоду,
2) Владимиру Игоревичу!»[36]

Значить так, як раніше, автор творив пісню для «старших князів», старших рангом, таких як Ігор Святославич і Всеволод буй тур, Володимир Ігоревич названий як одинокий репрезентант тої категорії князів. Для них ще їм присвячене «Слово» має бути написане. Тому що автор «Слова» залишив свій текст без змін, так як він писав для Ігоря, можна зробити висновок, що він написав свій твір, ще заки дістав вістку про смерть свого князя Ігоря Святославича у 1201 р. Тепер, коли він передавав свій твір Володимиру Ігоревичу, він додав новий Колофон, де подав, що твір про похід Володимира на Галич буде ще окремо написаний. З того виходить, що текст властивого «Слова» був написаний не пізніше серпня 1201 р.

Коли автор почав писати своє «Слово»?

Д. С. Лихачов у своєму коментарі до видання тексту «Слова» делікатно характеризує Ігоря як людину з комплексом меншовартості[37]. Ставши у 1199 р. найстаршим князем Чернігівської землі, Ігор Святославич, без сумніву, наказав переробити у Чернігівському літописі поданий там негативно опис походу про найважливішу подію в його житті, цебто похід Ігоря проти Половців у 1185 р. Типовими для нової версії Ігоря про його похід, що збереглася у Іпатіївському літописі, є розділи, що містять у собі особисту сповідь Ігоря[38]. Але ця сповідь тільки частинно щира. В той час, коли він повністю каявся за знищення Переяславського краю і признається до своєї жорстокості, як до злих справ та інших злих учинків, його гордість як військового начальника не дозволяла йому зізнатися, як він стратив бездійно три дні і не врахував помилок саме у час, коли його Половці розбили. Він не згадує, що змарнував три дні,

святкуючи свої перші успіхи, і що протягом наступних чотирьох днів був неактивним і не дбав про зміцнення своїх сил для наступу. Навпаки, він намагався створити враження, що весь похід тривав усього три дні і події так швидко наступали одні за одними, що не дали йому часу на ініціативу. Таке саме неправильне пояснення знаходимо у «Слові».

Версія Ігоревої пісні 1185 р., написана, мабуть, 1199 р., в основному збереглася в Іпатіївському літописі та у джерелі Татищева; обидва тексти походять із Київського (Видобицького) зводу ігумена Мойсея (1200). Важливо, що Лаврентіївський літопис не прийняв Ігореву версію, а має свою власну, негативну для Ігоря[39]. Вона була взята із Переяславського ізводу, що закінчився описом смерті Володимира Глібовича (1187 р.).

Ми маємо право прийняти, що власне Ігор Святославич, який цікавився своїм походом, ставши великим князем Чернігівським у 1199 р., велів написати у своєму офіційному літописі нову версію про свій похід, очевидно, не раніше 1199 р. Підсумовуючи сказане, ми приходимо до висновку, що «Слово» було написане після запису у Чернігівському літописі 1199 р. і перед тим, коли Ігор помер, тобто у проміжку 1201 р. Подальше уточнення дати написання «Слова» подає апостро́фа в самому творі «Слова», де згадується похід Романа проти Половців, поміж березнем і серпнем 1201 р.[40]

---

[1] Ипат. лет. — Стовп. 702. Відносно дати походу Ігоря Святославича див.: Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — С. 196—198.

[2] Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Maciejá Stryjkowskiego: Wyd. nowe, będące dokładném powtórzeniem wyd. pierwotnego królewieckiego z roku 1582. — Warszawa, 1846. — T. 1. — S. 202.

[3] Ипат. лет. — Стовп. 813. = Іпат./Махновець. — С. 408.

[4] Лавр. лет. — Стовп. 418 (під роком 1201) — перший похід Романа на Половців; Стовп. 460 (під роком 1205) — другий похід Романа на Половців.

[5] Відносно дати другого походу Ігоря див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 227, Лавр. лет. — Стовп. 420.

[6] Лавр. лет. — Стовп. 418 (переклад О. Пріцака).

[7] Васильевский В. Г. Труды. — СПб., 1908. — Т. 1. — С. 209, 210; див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 9—10.

[8] Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — С. 87.

[9] Златарски В. Н. Потеклото на Петра и Асеня, водахите на възстанието в 1185 годе // Списание на Българската академия наук. — София, 1933. — Т. 45. — С. 45.

[10] Choniates Niketas. Chronike diegesis (1118—1206) / Ed. I. Bekker. — Bonn, 1835. — S. 691—692.

[11] Васильевский В. Г. Труды. — Т. 1. — С. 209—210; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 9.

[12] Златарски В. Н. История на Българската държава през средните векове. — Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци (1187—1280). — София, 1940. — С. 135—136.

[13] Іпат./Махновець. — С. 273.

[14] Ibid. — С. 379.

[15] Ibid. — С. 400.

[16] Choniates Niketas. Λόγοι в кн.: Успенский Ф. Образование второго болгарского царства // Записки Императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1879. — Т. XXVII. — Приложение. — С. 35.

[17] Див. Екскурс III цієї праці.

[18] Антоний (Добрыня Ядрейкович). Паломник / Изд. Х. М. Лопарев // Палестинский Православный Сборник.— СПб., 1899. — Т. 17. — Вып. 3.

[19] Dlugossi seu Longini. Historia Polonica Libri XII / Wid. A. Przeździecki. — Kraków, 1873. — T. 2. — S. 151.

[20] «Слово». — С. 20.

[21] La Geste du prince Igor', épopée russe du douzième siècle / Ed. H. Grégoire, R. Jakobson, M. Szeftel, J. A. Joffe. — New York, 1948. — P. 58, 88; див. також: Jakobson R. Selected Writings — The Hague; Paris, 1966. — Vol. IV — P. 141.

[22] Ed. pr. — С. 25.

[23] «Слово». — С. 64.

[24] Ibid. — С. 428.

[25] Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Исторические записки.— М.; Л., 1948. — № 25. — С. 74.

[26] «Слово». — С. 402.

[27] Ibid. — С. 14.

[28] Ibid. — С. 31.

[29] Pritsak O. Die 24 Ta-Ch'ên. Studie zur Geschichte des Vervaltungsaufbaus der Hsiung-nu Reiche // Oriens Extremus. — Hamburg, 1954. — Vol. 1:1. — P. 178—202.

[30] Іпат./Махновець. — С. 328.

[31] Лавр. лет. — Стовп. 426.

[32] Ibid. — Стовп. 448.

[33] Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — С. 87.

[34] «Слово». — С. 428.

[35] Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — С. 87.

[36] «Слово». — С. 31.

[37] Ibid. — С. 243—244.

[38] Іпат./Махновець. — С. 139—140; порівн. Лавр. лет. — Стовп. 397—398.

[39] Див.: Приселков М.Д. История русского летописания XI—XV вв. — Л., 1940. — С. 49—50, 63—64.

[40] Звичайно приймають, що «Слово» було написано до 1187 р., тобто до смерті Ярослава Осмомисла, з огляду на прекрасну апостро́фу в його честь, написану автором «Слова». Але «Слово» не літопис, а поетичний твір, що звернений не тільки до живих, але до мертвих і ще ненарожденних, як сказав би про це Тарас Шевченко.

ЕКСКУРС II

Не-«дикі» Половці

У другій половині XII ст. на Русі почали розрізняти два типи Половців: «дикі», які перший раз засвідчені в році 1146 в літописах[1]. Другому типу Половців — не-«дикі» дав назву автор цієї праці. Не-«дикі»[2] — це була друга група Половців, що після зміни кожного нового князя у Києві або після замирення приходила на Русь на переговори (снем) із Руськими князями Київської і Переяславської земель, цебто з представниками династії Володимира Мономаха та Ольговичів. Інформація про переговори у 1169 р.[3], з нагоди перейняття сеньйорату над Руськими князями Гліба Юрійовича, а також конференція 1193 р.[4] (укладення миру після воєнних акцій) допоможе нам ідентифікувати одну частину Половців, які приходили на Русь укласти переговори про мир. Границі, що віддаляли дві половецькі групи: «диких» і не-«диких», проходили по середньому Дніпру, а опісля по вйгину ріки Молочної[5]. Ось що пише Іпатіївський літопис про хід переговорів: «Коли ото Гліб Юрійович сидів у Києві на столі отчому і дідньому, [то] в

перший рік прийшло безліч половців, розділившись надвоє. Одні пішли до Переяславля і стали коло [города] Пісочна, а другі пішли по тій стороні Дніпра до Києва і стали біля [города] Корсуня. І прислали вони обоє [послів] до Гліба, говорячи: «Бог посадив тебе і князь Андрій [Боголюбський] на отчизні твоїй і на дідизні в Києві. Тому хочемо ми урядитися з тобою взаємно, і ми дамо [тобі] присягу, а ти нам, щоб ні нам не боятися вас, ні вам нас». Гліб же, почувши річ половецьких князів, зібрався до них [іти] на стрічу, сказавши послам половецьким: «Я іду до вас». І радився він із дружиною про це: «До котрих ми підемо попереду?»[6]

Після наради з дружиною він [Гліб] вирішив спочатку укласти мир з тими Половцями, що прийшли до Переяславля, бо Переяславський князь, його 12-річний син Володимир, не міг ще укладати договору про мир.

Літопис подає дальше:

«[І] пішов Гліб до переяславських половців на стрічу[7], а до других половців, до [Руських] корсунських, послав [послів], кажучи їм: «Пождіте мене тут. Я іду до Переяславля. Помирившися з тими половцями, я прийду до вас на мир». Замирившися з половцями і одаривши їх, він поїхав од них»[8].

Одначе справи ускладнилися, бо Руські (Корсунські) Половці, замість зійтися на снем із Глібом, напали на нього, і тільки після затяжної боротьби вдалося Русі розбити Половців. Літопис називає як князя половців Тоглія (<Im-огли)[9].

Як ми бачимо, Лівобережні Половці граничили з Переяславською землею, тоді як Половці, що граничили з Руською (Київською) землею, названі у джерелах Руськими, або Корсунськими[10], від міста на Дніпрі, де велися з ними переговори.

Гліб уклав договір із Переяславськими Половцями, але Лівобережні Руські (Корсунські) Половці не прийшли миритися; вони перейшли річки Рось і Ростовець і почали плюндрувати Руську землю до города Сімця[11]. Тепер прийшло до затяжної боротьби поміж Руссю і Корсунськими Половцями, яка закінчилася перемогою Русі. Начальником Корсунських Половців, як мовилося повище, був Тоглій, тоді як імені начальника Переяславських Половців у джерелах не подається.

Під роком 1193 читаємо в Іпатіївському літописі: «І послав Рюрик сина свого Ростислава назустріч лукоморським [половцям], і привів він і Тоглія, і Якуша до себе в Канів. А Бурчевичі приїхали по тій стороні Дніпра, навпроти Канева, але не їхали на іншу сторону, а сказали Святославу і Рюрикові: «Якщо вам угодно — їдьте до нас на сю сторону». Князі ж, порадившись, сказали їм: «Ні діди наші, ні

отці наші не їздили назустріч вам. Якщо вам угодно, то їдьте до нас, а коли ж вам не вгодно, то вільні ви єсте[12]».

Отож Бурчевичі, не хотячи дати промаху, не приїхали, бо в них були колодники із Чорних Клобуків, і поїхали звідти. А лукоморці[12] хотіли миру, та Святослав не згодився. Хоча Рюрик спонукував Святослава на мир, але Святослав сказав: «Не можу я з половиною їх миритися». І так, не замирившись, поїхали вони до себе»[13].

Половецькі імена Тоглій із року 1169 та Итогли з року 1193 — це не два різні імена, а різні записи одного і того ж імені. Притому це було не особисте ім'я людини, а назва племені, де начальник племінної групи названий ім'ям племені. Тоглій ~ Итогли передає тюркське It-oγli, буквально «сини собаки», добре засвідчену назву половецької (кіпчацької) племінної групи, між іншим у місті кіпчацьких племен у арабського географа ad-Dimišqī († 1327): it-oba, де замість слова «син» є половецьке слово oba «плем'я». Ця друга складова частина часто засвідчена у назвах половецьких племен. При кінці XI — на початку XII ст. два Руські князі-антагоністи діяли із цією групою половецьких племен: Володимир Мономах воював з ними, а Олег Святославич був їх союзником. У своєму «Поученні» Володимир Мономах пише: «И пакы Итлареву чадь избиша, и вежи ихъ взяхом, шедше за Голтавомъ». Дослідники датують цю подію 1095 р. Як бачимо, назва половецької племінної групи — Итлар, це слово складається із двох частин: it — відоме нам тюркське слово на означення «собаки», а (lar) — звичайний тюркський суфікс на означення множини[14].

Як відомо, Мономах у 1095 р. підступно вбив половецьких посланців, очолюваних головою племені союзу «Итлар»[15]. Цей крок, з погляду етики степових кочовиків, вважався найганебнішим вчинком (після Кодексу степових кочовиків послів не вбивали). Мономах спочатку домагався, щоб Олег Святославич вбив «Итларевичів», які тоді були у нього при дворі у Чернігові, очевидно, Олег відмовив йому ще й тому, що «Итларевичі» допомогли йому відібрати свою батьківщину від Мономаха і його батька Всеволода[16].

У славному переможному поході Святослава Всеволодовича (1184 р.) майбутній партнер у переговорах 1193 р. воював на стороні противника. У списку полонених, захоплених переможною армією Святослава, джерела називають Бурчевичів: Осулука та Ізая, крім того, теж ім'я Лукоморських Половців і Тоглія[17]. Це, власне, до Тоглія втік у 1190 р. колишній муж Святослава із Чорних Клобуків на ім'я Кунтувдій, тоді як Святослав Всеволодович напав на нього[18]. Тепер обидва начальники Лукоморських Половців, Акуш (тюркське aq-quš «білий птах») та Итогли разом із Кунтувдієм, взимку

1190 р. напали на Київську землю, на город Чюрнаїв, але, дізнавшися, що Святослав був у Руській землі в одному з міст, Чорні Клобуки повернулися додому[19].

Рюрик мав добрі взаємини із головою племінної групи It-oγli, як це видно із ходу переговорів 1193 р., крім того, його сестринок Мстислав Давидович був одружений із дочкою голови It-oγli[20].

Поміж половецькими полоненими (у 1183—1184 рр.) на Русі був також син It-oγli, не названий по імені, і його брат, якого джерела по-різному називають, а саме: Бокмиш або Токмиш[21].

На базі тих даних можна спробувати подати генеалогію вождів племінної групи It-oγli останньої чверті XII ст.:

Не дивно, що ми маємо багатогранну кількість форм імен цієї племінної групи, якщо брати до уваги гетерогенний характер інформантів, що належали до різних тюркських мовних груп. У результаті ці варіанти були трактовані як окремі імена навіть таким досвідченим тюркологом і етимологом, як Ananiasz Zajączkowski[22].

Де був центр території It-oγli, їхні постійні вежі? Ми бачили, що в році 1169 Михайло Юрійович переслідував їх до ріки Бог. Власне, поміж ріками Бог і Кодима, зокрема в районі м. Ольгополь, Вінницької області, археологами було відкрито багаточисельну кількість половецьких поховань: біля поселення Кам'янка знайдено 14 половецьких поховань[23]. Ми маємо право прийняти, що це були літні кочовища It-oγli, їхні постійні зимові кочовища знаходилися близько до берегів Чорного моря. На жаль, ці території досі мало досліджені археологами. Бурчевичі[24] — це половецька племінна група, яка добре засвідчена в історії Кіпчаків. Тут треба додати деякі проблеми з назвою, коли візьмемо до уваги арабські джерела. Справа в тому, що в арабському алфавіті не розрізняються звуки č та ǧ (dž). Burč — це тюркське слово, яке означає «кут», тоді як Burǧ — є арабське слово, що означає «вежа». Так склалося, що в арабських державах Фатимідів та Айюбідів (1279—1390) в Сирії і Єгипті були військові раби половецького походження. Їхні казарми звичайно розташовувалися у будинку з вежами, через те їх називали мамлюками Burǧ-i[25]. Тому вчені, часто не розрізняючи тюркське Burč і арабське Burǧ, подавали їх як одну цілість. Одначе половецьке Burč

засвідчено вже у «Поученні» Мономаха при кінці XI ст., і, очевидно, в ті часи не можна було передбачити, що в другій половині XIII ст. буде вжито як означення для військових невільників у Сирії і Єгипеті слово, яке подібно звучить — Burğ.

Володимир Мономах у своєму «Поученні» має один пасус, який спеціалісти відносять до 1111 р. Там пишеться:

«А самы князи богъ живы в руцѣ дава: Коксусь с сыномъ, Акланъ, Бурчевичь, Таревьскый князъ Азгулуй, инѣхъ кметий молодых 15, то тѣхъ живы ведъ, исѣкъ, вметахъ в ту рѣчку въ Салню. По чередам избъено не съ 200 в то время лѣпших»[26]. З інформацій про переговори 1193 р. можна прийняти, що територія Бурчевичів лежала на лівому березі Дніпра. Вони, мабуть, належали до Половців, яких у переговорах 1169 р. названо Переяславськими Половцями[27]. Крім племінної групи It-oγli, на правому березі Дніпра розташовувалася територія племінної групи Урусобичів[28], в арабських джерелах ця назва пишеться al-Urus[29]. Вперше їх називає Володимир Мономах у «Поученні», причому в текст потрапила помилка, замість «Урус-оба», там написано «Уруба»: «... паки идох на половци на Урубу с Святополком, и богъ ны поможе»[30], тоді як основні кочовища It-oγli були, мабуть, у Лукомор'ї[31], бо ж вони у переговорах 1193 р. названі Лукоморськими Половцями. Урусобичі мали свої постійні кочовища на Дніпрових луках, на південь від Протолчів. Про це ми дізнаємося із опису походу Ростислава Рюриковича. Племінна група Урусобичів очолювалася кількома князями: «А були у війську половецькому три князі Колдечі, Кобан, Урусобичі оба, і Бігбарс, а також Кочайовичів чотири; Ярополк Томзакович зі сторони приїхав своїм полком»[32]. Ми бачили повище, що Рюрик Ростиславич спершу намовляв Святослава Всеволодовича укласти мир з Бурчевичами, для цього була спеціальна причина. В роках 1162—1167 в Іпатіївському літописі засвідчено, що начальником половецької групи Бурчевичів був Белюк (1162 р.). У джерелах засвідчено три форми цього імені: Begljuk (=Beglük), Beluk (=Belük) і Biljuk (=Bilük). Основна форма — є Beglük, а форми Belük і Bilük — являються діалектними її варіантами. В році 1162 сеньйорові Руської династії Ростиславу Мстиславичу вдалося одружити свого сина Рюрика з дочкою Половецького володаря Beglük-a[33]. У 1167 р. Ярослав Всеволодович із Чернігівської династії напав на Beglük-a і забрав його вежі. На базі інформації літопису можна встановити приблизно генеалогію Бурчевичів із останньої чверті XII ст. у такий спосіб[34]:

Beglük (до 1162 — після 1167 рр.)

Osoluk	Izaj	дочка
(пом. після 1193 р.)	(пом. після 1193 р.)	= 1162 Rjurik Rostislavič (пом. 1252 р.)

Перший загальноруський похід проти Половців мав місце у 1103 р[35]. В ньому брали участь: Київський князь Святополк Ізяславич, Переяславський князь Володимир Мономах, Чернігівський князь Давид Святославич і Мстислав Всеволодович. Похід був спрямований на ріку Сутень; на чолі Половецьких князів стояли Урусобичі.

На загал, на території, яку займали Половці, не було лісів, крім двох: Чорний і Голубий. Вони розташовувалися на гористому терені, де знаходилися їхні зимові кочовища, цебто рефуґії. В старотюркській мові вони називалися (уіš)[36]. Тому що в тюркській символіці чорний колір мав також значення — головний[37], великий, Чорний ліс означав головний рефуґій усіх не-«диких» Половців. Голубий ліс був одним рангом нижче. Л. Махновець злокалізував ці ліси на своїй карті «Всесвіт до кінця XIII ст.» за Літописом руським, доданій до його перекладу Іпатіївського літопису[38]. Л. Махновець правильно локалізує Чорний ліс у системі рік: Оскол, Сальниці і Дон, а Голубий ліс — у системі ріки долішньої Самари. Ми вже висували думку, що Чорний ліс був рефуґієм Бурчевичів. В описі трагічного фіналу походу Ігоря Святославича із 1185 р., де подається про взяття у полон керівних Руських князів, що брали участь у поході, читаємо: «... а Святослава Ольговича Єлдечюкъ въ Вобоурцевичехъ, а Володимєра. Копти в Оулашевичихъ»[39]. Тут зразу треба зробити поправку: у записі «Вобоурцевичехъ» початкове Во є дитографія, бо тут йдеться про назву племінної групи Бурчевичів. Для нас є важливе те, що разом із Бурчевичами виступає назва Улашевичі. На мою думку, ми маємо тут назву двох керівних племен Лівобережних Половців: Бурчевичів та Улашевичів[40]. Як підтвердження наших теоретичних роздумів ми можемо взяти до уваги факт, що голова Половецької племінної групи Бурчевичів мав як партнера до переговорів сеньйора всіх Рюриковичів Святослава Всеволодовича. Рюрик Ростиславич, що в системі Руської землі був рангом нижче Святослава, переговорював із головою племінної групи It-oʏli. Очевидно, з цієї ж причини попередній сеньйор Руської землі Ростислав Мстиславич одружив свого старшого сина Рюрика у 1162 р. із дочкою голови племінної групи Лівобережних Половців — Бурчевичів, які в той час були сеньйорами усіх не-«диких» Половців. Підсумовуючи сказане повище, ми приходимо до наступної картини у другій половині XII ст.: не-«дикі» Половці, прямі сусіди Русі, складалися із чотирьох союзів, по два на кожному крилі:

1) Лівобережних, старших рангом, які складалися із двох племінних груп:

а) Бурчевичів, що були вищі рангом і мали свій рефуґій у Чорному лісі;

б) Улашевичів, що були нижчим рангом і мали свій рефугій у Голубому лісі.

2) Правобережних, нижчих рангом, які складалися теж із двох племінних союзів:

а) It-oγli, або Итларева чадь, були рангом вище і мали свій рефугій на ріці Бог;

б) Urus-opa, або Урусобичі, були нижчі рангом і мали свій рефугій на ріці Молочна (р. Сутень)[41].

Джерела іспано-арабського географа al-Idrisī (половина XII ст.) знають дві Куманії (Половців) — «Білу» і «Чорну»[42]. Правдоподібно, під «Білою» Куманією треба розуміти не-«диких» Половців, а під «Чорною» Куманією — «диких» Половців наших літописів.

---

[1] Терміни «дикі» Половці і не-«дикі» вперше названі в Іпат./Махновець. — С. 206 (під роком 1146).

[2] Тим «договірним» Половцям я даю означення не-«дикі» Половці. Мій термін вживається фахівцями, див.: Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — P. 279.

[3] Іпат./Махновець. — С. 300 (під роком 1169).

[4] Ibid. — С. 352 (під роком 1193).

[5] Ibid. — С. 281 (під роком 1167).

[6] Ibid. — С. 300.

[7] Ibid. — С. 301.

[8] Ibid.

[9] Ibid. — С. 302.

[10] У текстах літописів Хлєбніковському, Іпатіївському і Лаврентіївському подається «къ Руськимъ», але в Радзивіллівському й Академічному списках Лаврентіївського літопису читається Корсуньским; Київська сторона Дніпра називалася у XII ст. «Руською»: Іпат./Махновець. — С. 301. — Прим. 16.

[11] Ibid. — С. 301.

[12] Лукомор'я лежить у пониззі Дніпра і по закрутах Чорного і Азовського морів. Див.: Бобров А. Г. Плетнева Светлана Александровна // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 119; його ж. Лука моря // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 183—185.

[13] Іпат./Махновець. — С. 352.

[14] ad-Dimišqī у цитованій у праці: Markwart J. Über das Volkstum der Komanen // Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Phil.-hist. Klasse. — Bd. 13. — № 1. — S. 157.

[15] Поучение Владимира Мономаха // ПВЛ. — Т. 1. — С. 161: «И пакы Итлареву чадь избиша, и вежи ихъ взяхом, шедше за Голтавомь».

[16] ПВЛ. — Т. 1. — С. 149—150.

[17] Ипат. лет. — Стовп. 632: Товлия; Лавр. лет. — Стовп. 396: Тоглия.

[18] Іпат./Махновець. — С. 349—351; Ипат. лет. — Стовп. 670, 674 (Коунтоувдѣя).

[19] Ипат. лет. — Стовп. 632: Акуш; стовп. 636. — Прим. 5: Х. П. Якуш; Іпат./Махновець. — С. 349—352: Якуш.

[20] Лавр. лет. — Стовп. 396. «И Толгыя Давидовича тести с сыном» (під роком 1185). Відносно ідентифікації Давидовича як Мстислава Давидовича Ростиславича († 1189) із Смоленської лінії Мономаховичів, князя Новгородського і Вижгородського, див.: Іпат./Махновець. — С. 333, прим. 9, а також: Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедеминовичів. — К., 1992. — С. 128. — № 19; генеалогічна таблиця № 15.

[21] Іпат./Махновець. — С. 333.

[22] Zajączkowski A. Związki ięzykowe połowiecko-słowiańskie // Prace Wrocławskiego towarzystwa naukowego. — Wrocław, 1949. — № 34. — S. 41: «Itoʏli ~ Itlar — «psy»; Toʏly — «baranek».

[23] Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.; Л., 1958. — Т. 62. — С. 172; Tiesenhausen, de W. Recuel de materiaux relatifs à l'histoire de la Horde d'Or. — SPb., 1884. — Vol. 1. — P. 339.

[24] Burč-oʏli (Бурчевичі) мали свої кочовища на Лівобережжі Дніпра. Див.: Іпат./Махновець. — С. 564: «жили, очевидно, між Лівобережжям середньої течії Дніпра і р. Вовчою (л. пр. Дніпра)». У цьому пасусі Л. Махновця є неточність, справа у тому, що р. Вовча впадає в р. Самару, яка є лівою притокою р. Дніпро. Див.: История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т.: Днепропетровская область / Ред. Д. Д. Яремчук. — К., 1978. — С. 8—9. — Мапа № 1; назва Бурчевичі походить від половецького слова burč, яке означає «кут».

[25] Див.: Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: В 3-х т. / АН СССР, Ин-т языкознания. — М., 1974. — Т. 2. — С. 274; див. також: Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Helsinki, 1969. — Vol. 1. — P. 89; Zajączkowski A. Związki ięzykowe połowiecko-słowiańskie // Prace Wrocławskiego towarzystwa naukowego. — S. 41 (прим. 22). Автор не розрізняє тюркського burč від арабського burg (вежа), с. 41, див. про Burgī Мамлюк (1382—1517 рр.); вони володіли Сирією і Єгиптом, а їх предками були білі куплені раби, головно, Половці і Черкеси. Див.: Stanley L.-P. The Mohammadan Dynasties. — Paris, 1925. — P. 80, 83.

[26] ПВЛ. — Т. 1. — С. 162 (під роком 1107).

[27] Іпат./Махновець. — С. 306.

[28] ПВЛ. — Т. 1. — С. 184: «И рече Урусоба» (під роком 1103); Іпат./Махновець. — С. 158: Урусобичі (під роком 1190). У назві Урус-оба слово *оба* має значення «плем'я».

[29] ad-Dimišqī, див.: Markwart J. Über das Volkstum der Komanen. — S. 157.

[30] ПВЛ. — Т. 1. — С. 161: «на Урубу», там пропущено селябу -со-: Уру-со-ба.

[31] Бобров А. Г. Лука моря // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 183—185.

[32] Іпат./Махновець. — С. 350.

[33] Ипат. лет. — Стовп. 521—522.

[34] Ипат. лет. — Стовп. 532 (під роком 1169): Беглик; стовп. 525 (під роком 1163): Белук; стовп. 522. — Прим. 30 Х.П.: Бѣлюк.

[35] ПВЛ. — Т. 1. — С. 183—185.

[36] Славні старотюркські рефугії (yiš) в лісах на гористому терені були Ötükän yiš в Монголії (там знайдено найдавніші старотюркські рунічні написи) та Čgai yiš. Про інституцію yiš див.: Gabain, von A. Steppe und Stadt im Leben ältesten Türken // Der Islam. — Berlin, 1949. — Band. 29. — Heft 1. — S. 33—39.

[37] Див.: Pritsak O. Qara: Studie zur türkischen Rechtssymbolik // Zeki Velidi Togana Armagan. — Istanbul, 1955. — S. 239—263; його ж. Orientierung und Farbsymbolik // Saeculum. — München, 1954. — Vol. 5. — № 4. — S. 376—383.

[38] Іпат./Махновець. — Карта «Всесвіт до кінця XIII ст.».

[39] Ипат. лет. — Стовп. 644.

[40] Назва Улашевичі, мабуть, походить із тюркського ülüš «частина, доля», див.: Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. — Т. 1. — С. 627—629; Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Vol. 1. — P. 520; див. також: Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве» / Ред. акад. А. Н. Кононов. — М., 1985. — С. 77: üläš ~ ulaš — «доля».

[41] Цю локалізацію див.: Кудряшов К. В. Половецкая степь: Очерки исторической географии. — М., 1948. — С. 91—95, але його етимологію назви Сутень не можна прийняти. Це слово не тюркського походження, а залишок протомонгольської мови правлячої Половецької династії Кунів. Корінь слова sün «молоко», а в тюркських мовах було б süt. До монгольського слова додано суфікс Nomenpossesoris, якого однина -tai, а множина -tan. Монгольському -tai- відповідає тюркський суфікс -lig > -lū. В монгольській мові назва ріки Молочна передається як Süten' (в літописах пишеться р. Сутень).

[42] Див.: [al-Idrīsī]. Géographie d'Édrisī / Trans. A. Jaubert. — Paris, 1840. — Vol. 2. — P. 400.

ЕКСКУРС III

«Деремела = Бродники»

Пам'яті моїх учителів: сходознавцеві академікові Агатангелові Кримському († 1942) та історикові України академікові Іванові Крип'якевичеві († 1967)

1. Деремела у «Слові».
1.2. Дотеперішні етимології назви Деремела.
1.3. Деремела — не балтійське плем'я.
2. Хто такий Мстислав, згаданий у *Закликові* разом із Романом.
3. Етимологія назви Деремела.
4. Бродники наших літописів.
5. Дармала «Таємної історії Монголів».

1.1 У «Слові о полку Ігоревім» є *Заклик* до Романа та Мстислава: «А ты, буи Романе, и Мьстиславе! храбрая мысль носить вашь умъ на дѣло.

Высоко плаваеши на дѣло въ буести, яко соколъ на вѣтрѣхъ ширяя ся, хотя пътичю въ буиствѣ одолѣти.

Суть бо у ваю желѣзныѣ папьрси подъ шеломы Латиньскыми; тѣми трѣсну земля, и мъногы страны — Хынове, Литъва, Ятвязи, Деремела и Половьци — сулицѣ своѣ повьргошя, а главы своѣ поклонишя, подъ тыѣ мечѣ харалужьныѣ»[1].

Як бачимо, у *Закликові* у списку переможених, названими князями народів, виступає назва «Деремела» поміж назвами «Ятвязи» та «Половьци».

1.2 Тому що Деремела названа *після* Ятвягів, учені намагалися (безуспішно!) зв'язати ту назву з балтійськими племенами.

М. Фасмер у гаслі *Деремела* «vermutlich baltischer Volksstamm» окреслює походження тої назви як неясне ('dunkel')[2]. Він відкидає запропоновані до того часу етимології: Вс. Міллера (< суомі-фінське **törmä* 'стрімкий берег' або його дериватив, географічна назва **Törmälä*) та П. В. Владимирова (< литов. *drimelis* 'телепень'). Сам Фасмер подає, що він прийняв би тут радше литовське ім'я на /elis/ від dermẽ 'договір, згода', із значенням, подібним до 'варяг', але він не обстоює тої своєї етимології.

Фасмер навіть не вважав потрібним згадати етимологію Г. Ільїнського[3], що її відновив (не називаючи останнього) О. В. Соловйов[4]. Оба вони зв'язують *Деремела* із балтійськими географічними назвами Dernen, Dernme; після Соловйова це: Dernme + топогр. суфікс /ele/. Власне ця остання етимологія, відкинена лінгвістами, приводиться коментаторами «Слова», хоч не без застережень[5].

1.3 Але пояснювачі *Деремели* не звернули достатньої уваги на факт, що назва ця поставлена у «Слові» не тільки *після* Ятвягів, але заразом *перед* Половцями.

Роман Мстиславич воював не лише з балтійськими племенами: його похід проти Ятвягів взимку 1196/1197 рр., що був відплатою за дотеперешні набіги останніх, коротко описаний у Іпатіївському літописі[6], а про його боротьбу з Литвою свідчить приказка, занотована у литовсько-польського історика XVI ст. М. Стрийковського: «Romanie, Romanie! Lichym się karmisz, Litwuju oreż!»[7]

Він увійшов в історію в першу чергу як борець із степовиками. Ось що пише про Романа літописець: «оустремил бо ся бяше на поганыя яко и левъ, сердитъ же бысть яко и рысь, и гоубяше яко и коркодилъ, и прехожаше землю ихъ яко и орелъ, храборъ бо бѣ яко и тоуръ. Ревноваше бо дѣдоу своемоу Мономахоу, погоубившемоу погана Измалтяны, рекомыя Половци...»[8]

Без сумніву, в списку автора «Слова», що так любить паралелізм, ми маємо пропорцію: два балтійські та два степові народи, тобто Литва, Ятвяги: Деремела, Половці.

2.1 Але заки перейти до проблем, пов'язаних з Деремелою, треба вияснити, хто такий Мстислав, що названий у *Закликові* разом з Романом.

Один із останніх коментаторів «Слова», Д. С. Лихачов, підсумував у 1950 р.: «Кто такой этот Мстислав, по всему судя, близкий к Роману, деливший с ним победы, — не ясно»[9]. Також, на думку

Ф. М. Головенченка, «окончательно решить, кто подразумевается под Мстиславом, трудно»[10].

Найбільшою популярністю втішається ідентифікація Мстислава «Слова» із Пересопницьким князем Мстиславом Ярославичем Німим († 1228), батьковим другом Данила Романовича. Таку ідентифікацію пропонує М. Шефтель[11].

Але проти такої ідентифікації говорять у першу чергу реалії. Автор «Слова» — як і інші давньоруські пам'ятки — дотримується принципу старшинства. Мстислав Німий був молодшим (третім із черги) братом Всеволода та Інгвара Ярославичів; Інгвар згаданий наступним з черги *Заклику*, після *Заклику* до Романа та Мстислава. До речі, того самого Інгвара, а не одного з його молодших братів, наприклад, Мстислава Німого, якого посадив Роман у 1203 р. в Києві.

2.2 Проти ідентифікації Мстислава «Слова» із Мстиславом Німим виступає і О. В. Соловйов. Він пропонує кандидатуру Мстислава Всеволодовича Городенського, «внука Давида Игоревича по отцу и Мономаха по матери»[12].

На підтвердження своєї пропозиції О. Соловйов покликається на те, що його Мстислав Всеволодович ніби брав участь у поході Святослава Всеволодовича на Половців у році 1184. Очевидно, якщо це було б так, його ідентифікація зискала б на правдоподібності. На жаль, замість піти до джерел, О. Соловйов обмежився неточними даними «Указателя лиц» до ПСРЛ[13].

Який Мстислав — крім Мстислава Німого[14] — був учасником походу 1184 р.? Оба наші головні джерела, Іпатіївський та Лаврентіївський літописи, подають на початку статті списки учасників:

Іпатіївський[15]

1. (=1) Святослав; 2. (=2) Рюрик Ростиславич; 3. Мстислав Святославич; 4. (=4) Гліб Святославич; 5. (=3) Володимир Глібович Переяславський; 6. Всеволод Ярославич Луцький; 7. з братом Мстиславом; 8. (=6) Мстислав Романович; 9. (=7) Ізяслав Давидович; 10. «Городеньский Мьстиславъ»; 11. «Ярославъ князь Пиньский» 12. (=5) з братом Глібом; 13. (=9) «из Галича от Ярослава помочь».

Лаврентіївський[16]

1. (=1) Святослав Всеволодович; 2. (=2) Рюрик Ростиславич; 3. (=5) Володимир Глібович; 4. (=4) Гліб Святославич; 5. (=12) «Гюргевичь Глѣбъ Туровъскыи»; 6. (=8) Мстислав Романович; 7. (=9) Ізяслав Давидович; 8. «Всеволодъ Мстиславичь»; 9. (=13) «и Галичьская помочь»; 10. «и Володимерьская и Лучьская».

Вже саме зіставлення обох списків дає нам змогу уточнити дані джерел: крім Всеволода Луцького (Іпат., № 6), у поході брав участь ще брат Романа, Всеволод, князь Белзький (Лавр., № 8)[17].

Крім того, із Лаврентіївської листи довідуємося, що Гліб (Іпат., № 12 = Лавр., № 5) був «Гюргевичь» та княжив у Туровську (cf. infra).

Повніші також дані є в Лаврентіївському списку про допоміжні частини від князів, що з тої чи іншої причини не могли особисто взяти участі в поході. Тоді коли в Іпатіївському літописі згадується лише про галицьку допомогу від Осмомисла, у Лаврентіївському подається, що — крім останньої — допомога прибула ще із Володимира та Луцька, цебто від князів властивої Волині — Романа Мстиславича (Володимир) та Інгвара Ярославича (Дорогобуж, Луцької землі). Нагадую, що всі три князі названі у *Заклику* «Слова».

2.3 У дальшому оповіданні Лаврентіївський літопис цікавиться виключно своїм героєм, Переяславським Володимиром Глібовичем. Зате в Іпатіївському є дальші дані про дії шести учасників походу.

Подаю тут текст, зіставляючи імена з номерами обох списків: «Тоу же отряди моложьшеѣ князѣ передъ своими полки отряди же Володимера Переяславьского (= Ипат., № 5 = Лавр., № 3), и Глѣба, (= Ипат., № 4 = Лавр., № 4); и Мьстислава сына своєго (= Ипат., № 3), и Романовича Мьстислава (= Ипат., № 8 = Лавр., № 6), и Глѣба Гюрговича, князя Доубровицьского (= Ипат., № 12 = Лавр., № 5), и Мьстислава Володимерича, и Берендѣєвъ с нимь было 2100» (= Ипат., № 10)[18].

Тут знову підтверджується, що Гліб (Ипат., № 4 = Лавр., № 5) був Юрійович (Гюргевичь); крім того, дані південного літопису більше точні у справах Південної Русі. У тому часі Гліб Юрійович княжив у Дубровиці над Горинню[19], а не у Турові, як подає Лаврентіївський літопис (оба князівства входили у систему Турово-Пінської землі). Після смерті Турово-Пінського князя Юрія Ярославича (1184 р.), внука Святополка Ізяславича, його сини поділилися батьківщиною. Найстарший із них Святополк засів у столиці землі, у Турові[20], другий — Ярослав у другому рангом центрі, у Пінську[21], а третій — Гліб — у Дубровиці[22]. Тільки після смерті Святополка у 1190 р.[23] молодший його брат Гліб († 1196) перейшов до Турова[24].

Як шостий названий у другій Іпатіївській листі Мстислав Володимирович. Він і є № 10 першої листи: Мстислав Городенський. В. Татищев має тут добрий текст. У нього так і стоїть у списку князів — учасників походу 1184 р., на десятому місці (як і в Іпатіївському літописі): Мстислав Городенский Владимерович[25].

2.4 Хто такий був Мстислав Володимирович? Династія Ігоря Ярославича (*1032 † 1060) зуміла довший час відбивати претензії Турово-Пінської династії (лінії Ізяслава Ярославича) на Волинь.

Але в половині XII ст. з'явився новий, більш динамічний претендент: старша лінія Мономаховичів, Мстиславичі. Їм удається — проти заходів Юрійовичів, молодшої лінії Мономаха, — у короткому відносно часі перейняти Волинь від Ігоревичів. Першим засів у Володимирі Ізяслав Мстиславич (1132—1154), а після нього його син Мстислав Ізяславич (1154—1170) і внук Роман Мстиславич (1170—1205)[26]. Ігоревичам залишилося лише князівство Городенське, де принаймні від 1127 р., аж до своєї смерті, сидів Всеволод Давидович, внук Ігоря Ярославича. Він оженився в році 1116 із Агафією Мономахівною[27] і мав від неї трьох синів: Бориса, Гліба та Мстислава[28]; цього останнього (Мстислава Всеволодовича) О. Соловйов зробив Мстиславом «Слова». Всі вони були підручними князями старшої лінії Мономаховичів.

Після смерті Всеволода у 1141 р. князем Городенським став найстарший Всеволодович — Борис, що згадується в літописі у тій ролі в роках 1150[29] та 1151[30]. Він, мабуть, скоро помер, бо у 60-х роках згадується вже як князь Городенський Гліб Всеволодович (1169 р.[31] та 1170 р.)[32].

Мстислав Всеволодович ніколи не названий explicite Городенським князем. Він виступає тільки або як один із двох Всеволодовичів (разом із Глібом у 1169 р.)[33], або прямо (без імені князівства) як Мстислав Всеволодович (в роках 1169[34] та 1170)[35].

Після 1170 р. Всеволодовичі більше не згадуються в джерелах. Мабуть, та династія вимерла — десь поміж роками 1170 та 1180, — і їхнє князівство перейшло до Мстиславичів, як раніше сама Волинь.

Цей глибокий — але необхідний — аналіз показав, що чисто з фактичної сторони кандидатура Мстислава Всеволодовича Городенського на Мстислава «Слова» цілком безпідставна.

2.41. У році 1185 Ізяслава Мстиславича давно вже не було в живих († 1154); також два інші Мстиславичі, Ростислав († 1168) та Володимир († 1171), померли багато років тому. Столичний город Володимир та сеньйорат над Волинською лінією (ми її зватимемо Ізяславичами) були в руках Романа Мстиславича, найстаршого Мстиславича, сина найстаршого Ізяславича. Другий син Ізяслава, Ярослав, сидів у другому по значенні городі Волині, у Луцьку (до 1180 р.); по нім княжили там його сини: спершу Всеволод, а по його смерті (бл. 1185 р.) Інгвар. Третій син Ізяслава Ростислав зі своїми синами перейшов у Смоленськ, тобто практично вийшов із Волині, закладаючи нову лінію старших Мономаховичів — Ростиславичів.

Отже, коли Городенське князівство залишилося без володаря, його перейняли Ізяславичі, воно ввійшло як друга складова частина Волинської землі, що від тепер складатиметься із властивої Волині

(два головні князівства: Володимир та Луцьк) та Городенщини. Ясно, що це нове Городенське князівство мусило перейти до лінії молодшого Мстиславича (старші Мстиславичі сиділи у властивій Волині), Володимира (однорічного Київського князя у 1171 р.), тобто до його сина Мстислава, що відтепер став Мстиславом Городенським.

2.5 Відповідно до правил «лествичного восхождения» порядок головних князівств Волинсько-Городенської землі у 1118 р. був такий[36]:

I.a. шеф лінії, Роман Мстиславич, займав Володимир;

I.b. єдиний живий представник генерації стриїв, син наймолодшого Мстиславича, Мстислав Володимирович, княжив у Городні;

II.a. Інгвар Ярославич княжив від бл. 1185 р. у Луцьку.

II.b. Всеволод Мстиславич, брат Романа, княжив у Белзі.

Понижча генеалогічна таблиця наочно показує споріднення Романа й інших властиво Волинських князів із Мстиславом Володимировичем Городенським:

2.6 Мстислав Володимирович мусив мати зацікавлення тактикою боротьби із степовиками. Ми бачили вище (друга ліста Іпатіївського літопису), що в 1184 р. він мав із собою військових: відділ з наємників — 2100 берендіїв. П'ять років раніше у 1180 р. Рюрик Ростиславич доручив йому команду над Чорними Клобуками[37], цією підпорою всякої княжої влади та протиполовецької акції у Києві другої половини XII ст.

Але Мстислав Володимирович мав теж добрі зв'язки із Чернігівськими Ольговичами, будучи зятем її сеньйора Святослава Всеволодовича[38].

Тепер нам зрозуміло, чому Мстислав Володимирович названий у «Слові» та чому він там виступає у *Заклику* разом із Романом Мстиславичем.

3.1 У т.зв. орхонських написах першої половини VIII ст. із Монголії (писаних рунічним письмом) у зв'язку з подіями 712—713 рр. названий найбільше на захід висунений пункт імперії Тюрків (Türküt). Його ім'я подано у двох варіантах; напис Кюль Тіґіна має форму *käŋü tarban*[39], тоді як у написі Більґе Каґана стоїть *käŋü tarman.*

Käŋü — це китайське *K^{c}ang-kü* (географічна назва для Трансоксіани[40], засвідчена вже для часів династії Ган (Хань), 206 р. до н. е. — 220 р. н. е.); в іранській релігійній літературі ця назва у формі *Kaŋha* засвідчена для території над середнім руслом Сир-Дарі'ї[41].

Відносно варіантів *tarban/tarman*, то, очевидно, форма (*tarman*) є секундарною; в тюркських мовах група (*b* + носова приголосна) переходить у *m* + носова приголосна, отже, *tarban* > *tarman.*

Tarban — не тюркське слово. Арабські історики арабських походів у Середню Азію називають у зв'язку з подіями 712 р. місто Tārband, столицю оази Шаш (сьогодні Ташкентська область)[42]; ця назва засвідчена теж у тогочасних соґдійських текстах: *t'rβnt* (= *tārband*)[43].

Тому що у старотюркській мові *-nd* на кінці слова недопустиме, маємо там у запозиченнях перехід *–nd* > *-n*, тобто: *tarband* > *tarman.*

Що таке соґдійське *t'rβnt?* Відомий іраніст та історик Середньої Азії Й. Маркварт, зібравши всі доступні форми того апелятиву, прийшов до висновку, що це складне слово, утворене із двох елементів[44]. Другий складник — це іран. *-band,* що часто виступає як другий складник композиту, наприклад, новоперське *-band* 'vinculum, ligamentum'[45].

Стосовно першого складника *tār*, що засвідчений ще в формах *trār*, *torār*[46] та із протетичною голосною *otrār*, то це соґдійське слово із значенням 'перехід, брід' (із староіранської *tara δra-;* від *tar-* переходити).

Увесь композит Маркварт перекладає як 'Übergangssperre', що передається нашим 'брід'[47].

Старотюркські та арабські джерела мали на увазі відомий брід через Сир-Дарію, що вів у Трансоксіяну. Перші названі вживають повну форму *Käŋü tarban* 'Трансоксіянський брід', тоді коли у других подається еліптична форма, цебто 'брід'.

3.2 Від іншого броду, що знаходився дещо на південь від Тарбанду (Отрару), столиця Шашу у Караханідську епоху (840—1212), називалася — за даними діалектологічного словника Махмуда Кашґарського (бл. 1074 р.) — *Tärkän*[48]. І ця назва є в дійсності композитом. Другий складник *kän* — це соґдійське *kand/kend* у значенні город, місто (від іранської *kan-* 'копати'); голосна того слова сприймалася тюрками як передня, тобто тюрк. *kän.*

У тюркських мовах у композитах із двома складниками із відмінною структурою складів відносно палатальності звичайно перемагає структура другого складника. Тому нам треба б очікувати, що

сполучення *tar* із *kän* дасть *tärkän*. Але теж цілком можливо, що соґдійське *tār* дало в одній середньотюркській групі палатальну форму **tā̈* > **tär*.

Назва *tärkän* пояснюється як соґдійське 'Брід-місто, Броди'.

3.21 Якщо брати під увагу середньотюркську форму **tär* у *tärkän*, то можна прийняти, що соґдійське *tār* 'брід' існувало у тюркських мовах того часу у двох варіантах, східні діалекти (наприклад, Монголія VIII ст.) мали форму із задньоязичною голосною, а західні (засвідчені, наприклад, у Махмуда Кашґарського) із палатальною: схід. *tar* = зах. *tär*.

Приблизно у X—XI ст. у південно-західній групі тюркських мов (оґузька або туркменська група, до якої належали Торки наших Степів) маємо важливе перегрупування системи приголосних. Палатальна кореляція (опозиція м'які : тверді) приголосних, що досі була фонологічною, стративши свою базу — нейтральну голосну *i* (*i* дістало тепер опозиційного партнера у новій задньоязичній голосній *ï*), трансфонемізувалася у нову кореляцію — дзвінкі : глухі. Цей закон відноситься до початку (анлавту) слова.

Тому, як у південно-західній групі тюркських мов, можна б очікувати, що і в нашому Степу, крім східної форми **tar* (у мові властивих Половців, репрезентантів східнотюркських діалектів; порівн. § **3.42**), повинна бути засвідчена західна форма, а саме у мові Торків, у західній частині Степу, куди їх витиснули Половці. Вона звучала б: **där*.

3.3 Нові тюркські мови мають єдиний суфікс множини (lAr). Але ще в старотюркську добу (VIII ст.) цей суфікс був одним із багатьох колективних суфіксів, до яких належали, між іншим, суфікси (l) та (t). У середньотюркській добі (XI—XV ст.) заховалося чимало реліктів попередньої доби, часто лише як дублети побіч канонічної форми. І так, крім *taniman* 'знайомий', у тому самому значенні зустрічається формально колективна форма (із колективним суфіксом (l) *tanimal*; порівн. ще *tüšümän* поруч *tüšümäl*, обі форми означають 'міністр'[49].

Повищі приклади показують, що імена на *-n*, приймаючи суфікс (l), втратили це своє кінцеве *n-*.

3.31 У тюркських мовах (включаючи чуваську) колективний (а пізніше множинний) суфікс, доданий до імен на означення місця, творить форму походження осіб, наприклад, якщо додати до чуваської географічної назви *Xabăś* 'Абизово' множинний суфікс (sem), то одержуємо *Xabăśsem* — 'людина (люди) із (місцевості) Абизово'[50].

Від соґдійського запозичення **därmän* 'брід' форма на означення походження осіб творилася через додавання одного із колективних суфіксів, наприклад, (l), отже, **Därmäl* у мові Торків мусило мати значення 'людина (люди) із броду, тобто Бродник(и)'.

3.32 В XI ст. закон повноголосу ще діяв на Русі[51]; торкське **därmäl* сприймалося як Деремел-.

У староруській мові втішався великою продуктивністю колективний суфікс *-а* на означення племінної приналежності: Муром-а, Мещер-а, Корѣл-а, Угр-а, Печер-а і т. п. Очевидно, названий суфікс засвідчений теж і в назві Деремел-а.

У такий спосіб загадкове Деремела «Слова» з'ясовується як торкське означення для Бродників.

3.4 Насувається питання, чи й у східній частині нашого Степу, у властиво половецькій мові східнотюркського типу, не заховалося місцеве тюркське означення для Бродників.

Ми бачили, що східні Тюрки перейняли соґдійське *tār* 'брід', скорочуючи лише довготу голосної: орхонське *tar-* (у *tarban/tarman*).

3.41 Половецькі племінні назви, що засвідчені в наших джерелах, можна поділити на дві групи:

а) етимон+ тюркський колективний суфікс (lAr) або як його відповідники слова на означення колективу: *oba* 'плем'я' та *oyl-i* 'син(и)'; такі форми засвідчені теж в ісламських джерелах;

б) етимон + слов'янський суфікс *-е(о)вь*, звичайно з дальшими суфіксами як *-ичи, -ичь, -скыи*; суфікс *-евь* часом доданий до форми з тюркським колективним суфіксом. Наприклад: поруч форми *Урус-оба* (Лавр. лет., 1103)[52] маємо форму *Урус-ов-ича* оба (Ипат. лет, 1190)[53]. Нашому Бурч-*евичі* «Поучення» Мономаха[54] (Ипат. лет, 1185[55], 1193[56]) відповідає арабське *Бурч-огли* (ан-Нувайрі, † 1333)[57]. Арабській формі *Ит-оба* (ад-Дімішкі, † 1327)[58] відповідають такі наші форми: *Ит-лар, Ит-лар-ева чадь* («Поучення» Мономаха[59], роки 1093)[60] та *Ит-огльи* (1193)[61].

3.42 Як відомо, Ігоря Святославича взяли в полон (в околицях біля Донського броду) «*Тарголове*, мужь именемъ Чилбукъ»[62].

Поміж полоненими під час відомого походу Мономаха у Донецький центр Половців названий в «Поученні» *Таревьскыи* князь Азгулуи[63].

3.421 Тарголове поясняється як * *tar-*'брід' + слово на означення колективу *oy̆li*, із метатезою голосної та лабіальною гармонією голосної суфіксу: **tar-oy̆li* > *taroy̆lo* > *tary̆olo*; до тої тюркської форми додане слов'янське *-ов-е*.

3.422 Так само назва Таревьскыи розчленюється на * *tar* 'брід' + сполучення слов'янських суфіксів *-евь* та *-скыи*.

3.5 Підсумовуємо: половецьке означення для Бродників заховалося у літописнім *Тарголове*, тоді як *Таревьскыи* «Поучення» Мономаха є типовою для того часу гібридною половецько-руською формою.

Базою для тюркського означення Бродники було соґдійське складне слово *tār-band* 'брід' (**tārmän* > **därmän*), а для половецького просте соґдійське слово *tār* 'брід' (>**tar*).

4. Назва *Бродники* засвідчена в джерелах від половини XII до половини XIII ст. Її знають не тільки наші літописи (під роками 1147[64], 1216[65], 1223[66]), але угорські, папські та візантійські джерела[67]. На жаль, усі відомості про них тільки фрагментарні. Одне є певне: вони хоч і входили до складу населення Половецького поля, мали свою окрему організацію. Не випадково угорські документи половини XIII ст. окреслювали наш Степ як *Cumania et Brodnic terra illa vicina*[68].

Вони мусили бути християнами (але не католиками)[69]; в одному епізоді повісті про битву на р. Калка (1223 р.) їх вождь Плоскиня для підкріплення свого слова цілує хрест руським князям[70].

Нам відомі два центри поселення Бродників, один на східній, а другий на західній окраїні Південної Русі.

Східні Бродники засвідчені, наприклад, у цитованім вище описі Калкської битви, із якого виходить, що вони жили на Подонню, біля Донецьких бродів та торговельного «залозного» шляху.

Західні Бродники згадуються в угорських, папських та візантійських джерелах. Вони жили в Подунав'ї, тобто на території поміж нижнім Дністром і Дунаєм. Там було скупчення торговельних центрів, розташованих на бродах рік, як, наприклад, Черн (на Дністрі), Ясський торг (на Пруті), Романів торг (при гирлі р. Молдави в Серет), Малий Галич (на Дунаї) або при гирлі великих рік, як Білгород у лимані Дністра[71].

Відносно їхньої національності, то історики[72] вважають їх вихідцями із Руських земель, покликуючись на сучасного візантійського історика Никиту Хоніата, що у зв'язку із описом Болгарської революції (1186 р.) називає Бродників οἱ ἐκ βορδόνης (дослівно 'людей із бродів') розгалуженням Тавроситів[73]; як відомо, архаїчна назва Тавроскити вживалася візантійськими авторами як збірне означення населення Старої Русі.

Так само — пояснюючи слово *Бродники* від дієслова *бродити* в його пізнішім значенні 'блукати, волочитися' — історики схильні бачити в них збірне означення для староруської кочовничої людності, предків пізнішого козацтва[74].

4.2 Але слово *бродити у* староруській мові мало тільки одне значення: 'переходити брід (*vado transire*)', як це видно із словника Срезневського[75]. Тому *Бродники* — це не 'волоцюги', а 'жителі осель біля переходів рік, бродів'.

Як у середньовічній Європі, так і в Азії броди, бувши місцем зупинки на континентальних торговельних шляхах, ставали спочатку імпровізованими, а опісля постійними центрами торгівлі. Коли взяти, наприклад, англійські або німецькі назви міст — центрів торгівлі, багато з них мають як другий компонент слово брід (*-ford, -furt*).

У середньовіччі, принаймні до кінця VIII ст., трансконтинентальна

торгівля поміж Європою та Китаєм була повністю в руках рухливих іранців Середньої Азії — Согдійців. Пам'яткою согдійської колишньої величі у нас, а саме з гуно-болгарських часів (до VIII ст.), зосталася Суґдая на Криму, яку наші предки називали Сурож, із типовим для гуно-болгарів переходом *gd* > *r*.

Я не можу на тому місці входити далі у проблеми согдійської трансконтинентальної торгівлі. Обмежуся лише ствердженням, що арабські завоювання у Середній Азії (перша половина VIII ст.) поклали кінець конфедерації багатих согдійських *полісів* та перемінили напрямки головної торгівлі. Відірвані від материка і стративши стару батьківщину, согдійські Бродники як у нашому, так і в «китайському» Степу (Ордос, Монголія) асимілювалися з місцевим населенням та знаходили *modus vivendi* із кожноразовими панами Степу, входячи до складу їхніх політичних організацій (конфедерацій)[76].

Все-таки термін для броду, місця согдійської торгівлі на Степу, заховався у двох тюркських версіях національної назви тої торгової нації аж до другої половини XIII ст.

5.1 Ми бачили, що не тільки в Степах України треба шукати слідів согдійської величі. На північ від Китаю, у «китайському» Степу, цебто в Ордосі та Монголії, согдійські торговельні поселення засвідчені ще в X—XII ст., майже до часів, коли плем'я Монголів перейняло геґемонію в Монголії.

У так званій «Таємній історії Монголів» із 1240 р.[77] названі два мужі, оба не властиві монголи (согдійське походження принаймні другого із них цілком можливе)[78], що мали прізвище *Darmala*, яке досі не можна було пояснити: *Jöči Darmala* (§ 128, 201); *Qa'atai darmala* (§ 102, 105, 111, 112).

5.2 Як приймають спеціалісти, транскрипція «Таємної історії Монголів» китайськими ієроґліфами з оригіналу, писаним уйґурським письмом, була виконана тільки на початку правління династії Мінґ (друга половина XIV ст.). Сучасні джерела (XIII ст.) пишуть прізвище обох повище названих осіб із початковим *t-*, Рашід ад-Дін арабськими буквами, а «Cheng-wu ts'in-ch'eng-lu» китайськими[79]. Тому — як мене впевнив найкращий знавець проблем «Таємної історії Монголів» мій друг Francis W. Cleaves, — треба поправити там початкове *d-* на *t-*; очевидно, у XIV ст. філологи не знали ще походження назви *darmala* і тому зв'язали її з буддійським терміном *darma* (< санскрит. *dharma*) 'вчення'; не треба забувати, що це були часи розцвіту буддизму в Монголії.

У запозиченнях Монголи завше додавали до слів, що закінчувалися глухою приголосною, голосну, напр., тюрк. *kök* > монг. *köke* 'небо', тюрк. *qilinč* 'діло' > монг. *kilinča* 'гріх'. Те саме дуже часто

зустрічається у запозиченнях на *l* і *r,* напр., тюркське *är*> монгольському *ere* 'людина'.

Так-то дійшли ми до форми *Тармал-,* до східного відповідника нашого *Деремел-а,* означення для нащадків соґдійських купців Євразійського Степу.

---

[1] Вірші 133—135; дотримуюся нумерації згідно видання: La Geste du prince Igor', épopée russe du douzième siècle / Ed. H. Grégoire, R. Jakobson, M. Szeftel, J. A. Joffe — New York, 1948. — P. 64.

[2] Russisches etimologisches Wörterbuch / Ed. Max Vasmer. — Heidelberg, 1958. — Vol. 3. — S. 342.

[3] Ильинский Г. А. Несколько конъектур к «Слову о полку Игореве» (По поводу труда акад. В. Н. Перетца) // Slavia.— Praha, 1929. — Roč. 6. — Seš. 3. — S. 656.

[4] Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Исторические записки. — М.; Л., 1948. — № 25. — С. 100—103.

[5] Szeftel M. Commentaire historique au texte de Slovo // La Geste du prince Igor', épopée russe du douzième siècle. — P. 130—131; «Слово». — С. 446.

[6] Ипат. лет. — Стовп. 471.

[7] Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Maciejá Stryjkowskiego. — Warszawa, 1846. — T. 1. — S. 202, 211.

[8] Ипат. лет. — Стовп. 479—480. Це, мабуть, не випадково, що в Іпатіївському літописі (під роком 6760/1252) при описі походу Данила проти Ятвягів літописець підкреслює, що його князь, «наследивши поуть отца своего великаго князя Романа, иже бѣ изоострился на поганыя, яко левъ, им(ъ) же Половци дѣти страшаху» (Ипат. лет. — Стовп. 540).

[9] «Слово». — С. 445.

[10] Головенченко Ф. М. Слово о полку Игореве: Историко-литературный и библиографический очерк // Учен. зап. Моск. гос. пед. ин-та им. В. И. Ленина. — М., 1955. — Т. 82. — Вып. 6. — С. 324.

[11] La Geste du prince Igor', épopée russe du douzième siècle. — P. 130.

[12] Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве». — С. 80—81.

[13] Ibid. — С. 81.

[14] І крім двох Мстиславів, що тут ніяк не можуть входити в рахубу: Мстислава, сина Київського Святослава, та Мстислава Романовича із Смоленської лінії Мстиславичів. Вони в ті часи були тільки підручними князями.

[15] Ипат. лет. — Стовп. 426—427.

[16] Лавр. лет. — Стовп. 394—395.

[17] В. Татищев має тут вірно: «Всеволод Ярославич из Луцка с братом Ростиславом» (т. 3. — С. 131); пор.: Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 300.

[18] Ипат. лет. — Стовп. 631.

[19] Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 131: автор має знову точні дані: «Глебом добровицким»; пор.: ibid. — Т. 4. — С. 300.

[20] Ипат. лет. — Стовп. 428.

[21] Ibid. — Стовп. 426.

[22] Ibid.

[23] Ibid. — Стовп. 448.

[24] Ibid. — Стовп. 466; пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 308—309.

[25] Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 131; пор.: ibid. — Т. 4. — С. 300.

[26] Лавр. лет. — Стовп. 297.

[27] Ипат. лет. — Стовп. 204.

[28] Та дві дочки; одна була заміжня за Володимиром Давидовичем Чернігівським († 1151), а друга за Юрієм Ярославичем Туровським († 1184).

[29] Ипат. лет. — Стовп. 287, 287.

[30] Ibid. — Стовп. 294—296, 299, 300.

[31] Ibid. — Стовп. 361.

[32] Ibid. — Стовп. 365.

[33] Ibid.

[34] Ibid.

[35] Ibid. — Стовп. 368.

[36] У моїй дисертації: Karachanidische Studien I—X (Göttingen, 1948), я, між іншим, показав, що концепція «лествичного восхождения» Старої Руси була перейнята від системи Степових імперій.

[37] Ипат. лет. — Стовп. 420—422.

[38] Ibid. — Стовп. 409.

[39] Див.: Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées // MSFOu. — Helsingfors, 1896. — Vol. 5. — P. 5—54 (I E 21 = II E 18).

[40] У часах династії Танг' (618—907) назва K'ang-kü вживалася як китайське означення для Согдіяни, а саме K'ang для її столиці — Самарканда; див.: Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux / Rec. et comm. E. Chavannes. — Paris, 1941. — P. 135, 273, 333; 133.

[41] Пор., наприклад: Бартольд В. В. Сочинения. — М., 1963. — Т. 2:1. — С. 175.

[42] al-Balāδurī. Liber expugnationis regionum (891) / Ed. M. J. de Goeje. — Leiden, 1881. — P. 421; al-Balāδurī † 892 p.; aṭ-Ṭabarī. Ta'rīkh (Annales) / Ed. M. J. de Goeje. — Ser. II. — Leiden, 1881. — P. 1518, 1521; aṭ-Ṭabarī † 923 p. Про історичну ситуацію див: Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. — М., 1964. — С. 155—161.

[43] Лившиц В. А. Согдийский посол в Чаче // Советская этнография. — 1960. — №. 2. — С. 92—109.

[44] Markwart J. Über das Volkstum der Komanen. — S. 92 (примітка).

[45] Vullers J. A. Lexicon Persico-Latinum etymologicum. — Bonn, 1855. — Vol. 1. — S. 265 (Zweite (phot.) Ausgabe (Craz, 1962).

[46] Усі засвідчені форми зібрав: Markwart J. Über das Volkstum der Komanen. — S. 92 (примітка).

[47] Ibid.

[48] Dīvān luġāt at-Turk, Vol. 1. (Istanbul, 1915). — C. 369, 6—7.

[49] Див.: Brockelmann C. Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens. — Leiden, 1954. — S. 127.

[50] Див.: Pritsak O. Tschuvaschische Pluralsuffixe // Studia Altaica. — Wiesbaden, 1957. — S. 145, 148.

[51] Деталі у моїй праці «"Слово о полку Ігоревім" та Євразійський степ», що готувалася до друку. У ній я доказую, що «Слово» було написано у 1201 р., див.: с. 186—187.

[52] Лавр. лет. — Стовп. 278 = Ипат. лет. — Стовп. 183.

[53] Ипат. лет. — Стовп. 451.

[54] Лавр. лет.— Стовп. 250.

[55] Ипат. лет. — Стовп. 434; в тексті *въ* повторене як *во*. Треба читати *въ Бурчевичехъ*.

[56] Ibid. — Стовп. 454.

[57] Див.: Tiesenhausen, de W. Recuel de materiaux relatifs à l'histoire de la Horde d'Or. — P. 539.

[58] ad-Dimišqī. Cosmographie / Ed. M.A.F. Mehren. — Zweite phot. Ausgabe. — Leipzig, 1923. — S. 264.

[59] Лавр. лет. — Стовп. 249.

[60] Ibid. — Стовп. 227—228.

[61] Ипат. лет. — Стовп. 454.

[62] Ibid. — Стовп. 434.

[63] Лавр. лет. — Стовп. 250.

[64] Ипат. лет. — Стовп. 242 (*Бродничи*).

[65] Лавр. лет. (=Акад.). — Стовп. 494 (*Бродници*).

[66] Новг. І лет. (= Синодальный список). — С. 63 (*Бродници*).

[67] Виписки з джерел див. у дисертації: Успенский Ф. Образование второго болгарского царства // Записки Императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1879. — Т. XXVII. — Прил. 34–38; порівн. теж: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 524—526.

[68] Успенский Ф. Образование второго болгарского царства. — Прил. 38.

[69] В році 1227 папа Григорій IX доручив архієпископу Гранському ширити християнство (тобто католицизм) серед Бродників; виїмки документа див.: Успенский Ф. Образование второго болгарского царства. — Прил. 38.

[70] Новг. І лет. — С. 63.

[71] Про важливість тих торговельних центрів для Галицької держави свідчить факт, що Воскресенський літопис — маючи до диспозиції південноруські джерела, що до нас не дійшли, — починає свій список староруських городів від Подунав'я, див.: ПСРЛ. — Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку. — СПб., 1856. — С. 240.

[72] Пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 524.

[73] «Слово» Никити Хоніята, виїмки у вид.: Успенский Ф. Образование второго болгарского царства. — Прил. 35.

[74] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 526; Греков Б. Д., Якубовський А. Ю. Золотая Орда и ее падение — М.; Л., 1950 — С. 203.

[75] Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — Друге фототипічне вид. — М., 1958. — Т. 1 — С. 179.

[76] Пор., напр.: Pulleyblank E. G. A Soghdian Colony in Inner Mongolia // T'oung

pao. Archives concernant l'histoire, les langues, la géographie, l'ethnographie et les arts de l'Asie orientale. — Leiden, 1952. — Vol. 41. — № 4-5. — P. 317—356.

[77] Монгольський текст «Таємної історії Монголів» вперше зреконструював Erich Haenisch у 1935—1937 pp.: Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi) / Ed. E. Haenisch. — Leipzig, 1935, 1937; 2-е фот. видання: Weisbaden, 1962.

[78] З браку місця не можу тут займатися глибше тою проблемою. Мої міркування будуть далі подані у цій праці.

[79] Усі форми зібрані у виданні з коментарями: Pelliot P., Hambis L. Histoire des Campagnes de Gengis Khan // Cheng-wou ts'intcheng lou. — Leiden, 1951. — Vol. 1. — P. 24, 25, 164, 277, 279.

ЕКСКУРС IV

«Хинова»

У «Слові» три рази виступає назва Хинова:

1) «...и великое буйство подаста хинови.
На рѣцѣ на Каялѣ тьма свѣтъ покрыла:
по Руской земли простращася Половци,
аки пардуже гнѣздо»[1].

У списку «поганих»:

2) «...и многы страны —
Хинова,
Литва,
Ятвязи,
Деремела,
и половци»[2].

3) «Ярославна рано плачетъ
въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи:
«О вѣтрѣ, вѣтрило!
Чему, господине, насильно вѣеши?
Чему мычеши хиновьскыя стрѣлкы

на своею нетрудною крилцю
На моея лады вои?..»[3]

Назва, якою ми тут займаємося, має корінь Хин, до якого додані два слов'янські суфікси *-ов* і закінчення *-а*.

Перші видавці не знали, що з цією назвою робити, у двох перших пасусах вони зробили з цього слова (Хинова): 1) Хан[4], 2) Ханскїя[5].

Тільки у третьому випадку видавці поставили текстове Хиновскїя[6].

В науковій літературі є багато гіпотез, як цю назву розуміти. Одні вчені хочуть бачити в цій назві Хина (Китай), інші вважають, що треба читати Фіни, а ще інші — Гуни або Половці[7].

Дуже популярною є інтерпретація назви Хин для означення Угорців як нащадків Гунів, згідно із даними XII—XIII ст. Хронік Угорської (Нотарій короля Бели) та Польської (Вікентія Кадлубка, † 1223).

Інформація тих Хронік, де пояснюється Xun, як terra Hungarorum, згідна з легендою про походження Угорської династії від Аттіли, короля Гунів. Хоч цю тезу подали три визначні вчені, а саме: мадярський візантиніст — Gyula Moravcsik, американський історик — Mark Szeftel і Олександр Васильович Соловйов[8], але з їхньою гіпотезою не можна погодитися. По-перше, ця гіпотеза не відповідає тогочасному менталітетові, коли писалося «Слово».

Для автора «Слова» Угорці — були не «поганими», а ведучим християнським народом, з династією якого основні європейські володарі, а також і Руська династія радо входили в подружні зв'язки.

У другому цитованому пасусі назва Хинова пов'язана із Половцями: один раз вони названі Половцями, а опісля — Хинова. По-друге, названі вчені не з'ясували, в якій мовній групі вони можуть доказати свою тезу, а саме: в яких мовах засвідчений перехід hun > xin. Такий перехід неможливий в тюркських мовах[9]. Вищеназвані вчені, як і їх колеги, забули, що Половці жили на території Південної Русі, цебто пізнішої України. Юрій Шевельов у своїй історичній фонетиці української мови описує, які середньоукраїнська мова мала тенденції розвитку, між іншим, тут треба назвати сибілантизацію велярного k-(~q) в X-[10], а також делабіалізацію голосного u — > ї (після приголосної)[11]. Так приходимо до з'ясування походження назви Xin, а саме: Qūn.

Як подано у другому Вступі до цієї праці, Половці не були однорідного походження. Туди входили Половці тюркського походження, які звали себе Кіпчаками; вони укладали із зверхниками Руських династій договори, і тому їх можна назвати

«договірними» Половцями[12], або Половцями взагалі. Друга група Половців була протомонгольського походження. Їх називали на Русі «дикими» Половцями. У них начальниками були племена: Qūn, Qāi та Šāri. Крім Русі, великі поселення Половців знаходилися ще в Угорщині. Там теж вони розподілялися на дві групи: Qūn (Kún), цебто «дикі» Половці, і Palócz (слово запозичене від Русі), тобто «договірні» Половці. Назва Хинова для «диких» Половців, що її вживає «Слово», може походити не пізніше 1223 р.

---

[1] Ed. pr. — С. 25 (Ритмический перевод Д. С. Лихачева. — С. 64):

«... и великую смелость возбудили в хиновах.
На реке на Каяле тьма свет покрыла,
по Русской земле простерлись половцы
точно выводок гепардов...»

Вірш див.: Jakobson R. Selected Writings — The Hague; Paris, 1966. — Vol. IV. — P. 154—155; див.: Keenan E. — P. 297—298.

[2] «Слово». — С. 23.

[3] Ibid. — С. 27.

[4] Ed. pr. — С. 25: и придали Хану ихь великое буйство.

[5] Ibid. — С. 32: страны Ханскїя.

[6] Ibid. — С. 38: Хиновскїя стрѣлы.

[7] Див.: Гузев В. Г., Творогов О. В. Хин(ова) // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 179—183.

[8] Moravcsik G. Zur Frage der Хинове im Igor-Lied // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. — The Hague, 1960. — Vol. 3. — P. 69—73; Соловьев А. В. Восемь заметок к «Слову о полку Игореве» // ТОДРЛ. — М.; Л., 1964. — Т. 20. — С. 365—369: I. Хинова.

[9] Див. також: Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». — С. 169—170.

[10] Shevelov G. Y. A historical phonology of the Ukrainian language / By G. Y. Shevelov; publ. for the Canadian Inst. of Ukrainian Studies // Historical phonology of the Slavic languages. — Heidelberg, 1979. — Vol. 4. — P. 741.

[11] Ibid. — P. 601: drut > drit (дріт) 'wire'.

[12] Див. Екскурс II цієї праці.

ЕКСКУРС V

«Толковини»

Ця назва виступає у «Слові» уві сні князя Святослава Всеволодовича:

> «Си ночь съ вечера одѣвахуть мя, — рече, —
> чрѣною паполомою
> на кроваты тисовѣ;
> чрѣпахуть ми синее вино,
> съ трудомъ смѣшено,
> сыпахуть ми тѣщими тулы поганыхъ тльковинъ
> великый женчюгь на лоно
> и нѣгуютъ мя»[1].

Як подано у другій частині вступу до цієї праці[2], Кочові імперії, базою яких була торгівля і добич, мусили співпрацювати з осілими або напівосілими племенами, що їм служили перекладачами і давали поради у чужому для кочовиків світі. Вони, перекладачі, ставали співвласниками даної Кочової імперії. Як приклад, можна назвати давніх Тюрків (550—800 рр.), півосілими племенами яких стали

іранські соґдійці. Типовим тут є той факт, що навіть меморіальні написи перших Тюркських каганів писані спочатку соґдійською мовою[3], бо давньотюркська мова не була ще вироблена настільки, щоб її вживати в офіційних текстах.

Константин Багрянородний у своєму творі «Про управління імперією» (948–952 рр.) подає список печенізьких племен, шосте з яких мало назву: Ταλμάτ[4].

Учені одностайно пояснюють цей запис як тюркське *talmač* ~ *tilmač* — 'перекладач'[5].

У «Повісті временних літ» названі всі племена Київської Русі слов'янського і неслов'янського походження. Головними слов'янськими племенами були: поляни, древляни, северяни; серед неслов'янських — фінські: чудь, весь, меря; балтійські: литва, зимигола, корсь, норома, а також племена улучі і тиверці, про останніх ПВЛ пише: «...а улучи и тиверьци сѣдяху бо по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви. Бѣ множьство ихъ; сѣдяху бо по Днѣстру оли до моря, и суть гради их и до сего дне, да то ся зваху от Грекъ Великая скуфь»[6].

ПВЛ під роком 885 подає: «И бѣ обладая Олегъ поляны, и деревляны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имяше рать»[7]. Важливу інформацію подає ПВЛ під роком 907[8]:

«Иде Олегъ на Грекы, Игоря оставив Киевѣ, поя же множество варяг, и словенъ, и чюдь, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци, яже суть толковины: си вси звахуться от грекъ Великая скуфь». Коли «тѣверьцѣ» згадуються у ПВЛ під роком 944 — це, мабуть, не випадково, що після них зразу називаються печеніги: «...Игорь же совкупивъ вои многи, варяги, Русь, и поляны, словѣни, и кривичи, и тѣверьцѣ, и печенѣги наа, и тали у нихъ поя, поиде на Греки въ лодьях и на конихъ, хотя мьстити себе»[9].

Підсумуємо дані із ПВЛ про обидва племені: тиверців і улучів.

1. Тиверці і улучі були толковинами;
2. вони мали зв'язки з печенігами;
3. греки (візантійці) звали їх «Великими скіфами», що вказує на їхній етнічний зв'язок з іранцями;
4. вони займали Пониззя від Дністра до Дунаю і до моря;
5. вони були багаточисельними;
6. вони мали велику кількість городів (міст), які ще існували до часів редактора ПВЛ, цебто до 1117 р.

Друге джерело для нашої проблеми — повище цитований твір імператора Константина Багрянородного (948—952). Там є розділ, присвячений печенігам, в якому названі улучі як *Οὐλτίνοι*[10], що передає *ulčin*, про етимологію див. нижче. Дуже важливим є те, що

Константин також знає про велику кількість і багато міст улучів. Імператор пише: «Треба знати, що по цій стороні р. Дністра, в частині, що звернена до Болгарії, біля переправи через цю ріку є твердині: першу з них називають печеніги Аспрон (Aspron — Біла твердиня), тому, що її каміння виглядає цілком білим.

Друге місто є — Tounqátai, третя твердиня є — Kraknakátai, четверте місто є — Salmakátai, п'яте місто є — Sakakátai, а шосте місто є — Giaioukátai»[11].

Серед тих руїн давніх міст є деякі характерні сліди церков і хрестів, висічені у піщанику, з огляду на те дехто зберігає традицію, що там ромеї (візантійці) колись мали свої поселення. Слово «katai» < Kattä походить із східноіранських мов і має значення — «місто». Я не можу входити тут в етимологію назв усіх шести міст, а обмежуся лише четвертим і п'ятим, а саме: Salmakátai і Sakakátai. Salma тут замість правильного Sarma, цебто «місто Сарматів», а Saka — це відома назва іранських скіфів. Можна прийняти, що слово talmač є тюркське tilmač. Назви міст, які є іранські, дають підставу до гіпотези, що толковини (улучі і тиверці) були іранського походження, але служили перекладачами Степовим імперіям, як, наприклад, печенігам, але також і Русі.

Назва «улучі» засвідчена у трьох джерелах різного походження поміж роками 843—1116. Перший запис у так званому Баварському географі у Каролінгському джерелі із 840 р. подає: Unlizi[12], там ще додано, як у ПВЛ: populus multus, цебто великий народ має 318 civitates (цебто городів). Константин Багрянородний (948—952 рр.) вживав, як ми бачили, форму *Οὐλτιν*. А в ПВЛ виступає форма «улучі» — всі три форми мають спільну форму, яка походить від пратюркського **ūl—luγ>uluγ~ulu*[13], до тої форми був доданий суфікс –či, що творить із основного іменника прикметник або діяча (nomen actoris). Основне ім'я було ūl — «фундамент». У тюркських мовах суфікс –či мав давнішу форму у вигляді *— čin, яка засвідчена в мові *Таδгач* (китайське *T'o-pa*), якою говорили колишні варвари, що правили Китаєм як династія Північна Вей (386—534 рр.)[14].

Згідно із законом, який встановив німецький тюрколог Willy Bang, що називається Mittelsilbenschwund, середня селаба зникає, отже, *ulučin дає форму ulčin. Що стосується форми Unluzi, то вона повстала, подібно як тюркська діалектна форма, при дисиміляції *l*, яке перейшло в *b*—*η*, що в свою чергу дало носове *-n*. Така форма засвідчена у мові модерних Половців, цебто Караїмів з Троків: *ulu>uηu*[15].

Стосовно походження слова «тиверці», я приймаю пояснення відомого славіста Макса Фасмера, що це слово походить від

іранської назви Дністра *Tivr*, цебто ця назва означає дністровики[16].

Відносно слова «толковини» є багато етимологій, але всі вони, зібрані в енциклопедії «Слова», непереконливі. На мою думку, слід прийняти пропозицію Карла Гайнріха Менгеса: «Можливо, що слово «толковини» — це синонім церковнослов'янського тлъковьникъ»[17], є перекладач, тоді як дієслово тлъковати є похідним від тлъкъ, ερμηνεία.

Отже, толковини — це плем'я іранського походження, що, як согдійці і хорезмійці, входило спочатку до складу півкочового або кочового союзу племен, яке пізніше ввійшло до складу Русі, притому воно мало свою спеціальність: толковини були перекладачами з різних мов.

---

[1] «Слово». — С. 19.

[2] Див. Вступ II цієї праці.

[3] Livšic V. The Sogdian Inscription in Bugut // Actos Orientalia Hungarica. — Budapest, 1972. — Vol. 26. — Fasc. 1.— S. 69—107; Лившиц В. А. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии // Археология и этнография Монголии / Отв. ред. А. П. Окладников. — Новосибирск, 1978.

[4] Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio / Greek text ed. by G. Moravcsik. English transl. by R. J. H. Jenkins. — Budapest, 1949 (далі — DAI). — P. 166 (§37, 18—9, 23, 37).

[5] Moravcsik G. Byzantinoturcica. — Vol. 2. — S 97 (Βοροεζλμάτ); див.: Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». — С. 146.

[6] ПВЛ. — Т. 1. — С. 14.

[7] Ibid. — С. 20—21.

[8] Ibid. — С. 23—24.

[9] Ibid. — С. 33—34.

[10] DAI. — P. 168 (§ 37, 44).

[11] Ibid. — С. 168 (§ 37, 58—67).

[12] Łowmiański H. Geograf Bawarski (840 rok) // Studia nad dziejami Słowiańszczyzny. Polski i Rusi w wiekach średnich. — Poznań, 1986. — S. 111: «Unlizi — це одна з найбільших племінних організацій».

[13] Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Vol 1. — P. 512: uluγ < ul-luγ; ul-«Boden».

[14] Bazin L. Recherches sur les parlers T'o-pa // T'oung pao. Archives concernant l'histoire, les langues, la géographie, l'ethnographie et les arts de l'Asie orientale. — Leiden, 1950. — T. 39. — № 4-5. — P. 295—305. Приклади: K'o-po-chen *qapaγčin = старотюркське qapaγči (p. 302, № 127); chih—chen ~ chih—chin *tegčin = старотюркське tegin «князь». — (P. 298, № 121; P. 311, № 141).

[15] Kowalski T. Karaimische Texte in Dialekt von Troki. — Kraków, 1929. — S. 264.

[16] Russisches etimologisches Wörterbuch / Ed. M. Vasmer. — Heidelberg, 1958. — Vol. 3. — S. 103.

[17] Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». — С. 146—150.

ЕКСКУРС VI

Ще раз про «Ходину»

7 квітня 1983 р. я прочитав на тижневому четверговому семінарі Українських Студій Гарвардського Університету доповідь про одне з найважливіших місць у «Слові». Моя доповідь спровокувала жваву дискусію, що продовжувалася ще деякий час приватно. Найбільш корисним був довгий діалог поміж мною і моїм колегою Riccardo Picchio (Неапольський університет, Італія). Вчений сформулював свою точку зору у листі до мене від 21 квітня 1983 р., з якого відповідні пасуси я цитуватиму у цьому Екскурсі. Спочатку хочу зацитувати відносний пасус «Слова», дотримуючись Editio princeps:

«Рекъ Боянъ и ходы
на Святъславля пѣстворца
стараго времени Ярославля
Ольгова Коганя хоти:
тяжко ти головы, кромѣ плечю;
зло ти тѣлу, кромѣ головы:
Руской земли безъ Игоря»[1].

В 1983 р. я запропонував слідуючу кон'юнктуру: ***і до х/оті/ сина > ** і до хина > Новгородське «Verschlimmbesserung» (метатеза) і ходина[2]. Невдовзі після того я ігнорував прийменник *до* (**до* була пропозиція Романа Якобсона)[3]. Також я вважав *і* за помилку із давнішого *К****, що є дуже розповсюдженою помилкою у східнослов'янській кириличній палеографії[4]. Мене на це навів факт, що у «Слові» після *і рече* прийменник *ко/къ*[5] слідує у трьох випадках, а в жодному випадку не виступає *до*. Riccardo Picchio погодився з цією думкою.

Пізніше у дискусії із професором Riccardo Picchio я погодився, що моя кон'юнктура неправильна; незалежно один від одного ми прийшли до висновку, що графеми *ды* репрезентують, властиво, три графеми — *тис*[6]. Графема *ы* — є подвійною графемою, яка складається із *ъ* і *і*. Riccardo Picchio висловив думку, що **к хоти сына Святославля — це маргінальна нота, що тільки пояснює, хто була «Ольгова коганя хоти»; він прийшов до цього висновку на базі свого ісоколікового читання «Слова»:

«Рекъ / Боянъ / *пѣс [но] твор[ь] сь стараго / времени / Ярославля:
«Ольгова / Коганя / хоти:»
*[Маргінальна нота:] к хот /ис/
ына Святъславля».

Одначе я відкидаю його пропозицію, тому що в «Слові» немає інших маргінальних нот. Моя реконструкція даного пасусу «Слова» подається при кінці цього Екскурсу.

II

Перейдемо до історичних подій того часу. Роки 1078—1079 були дуже неспокійні на Русі. Великий князь Київський Всеволод Ярославич (1078—1093), який одружився з принцесою візантійської династії Мономахів, позбавивши спадщини своїх братанків, намагався тримати всі Руські землі під контролем своїм і синівським.

Всеволод Ярославич увійшов у співробітництво з Візантією і Половцями[7]. Не дивно, що змагання синів Святослава (Всеволода) зосталися безуспішними.

Роман Святославич, названий Красним у «Слові»[8], дійшов із своїми половецькими найманцями до м. Воїнь, але 2 серпня 1079 р. загинув від рук своїх союзників, мабуть, підкуплених Всеволодом Ярославичем. Брат Романа, Олег Святославич, дідо Ігоря Святославича, героя «Слова», знайшов притулок в Тмуторокані 10 квітня 1078 р. У 1079 р. Олег був полонений місцевими хазарами, які

повезли його через море до Царгорода[9]. Там його тримали у тюрмі п'ять років, із яких два роки він провів у тюрмі на о. Родосі[10]. Умови у візантійських тюрмах були в дійсності дуже погані[11]. Факт, що він вижив тільки завдяки допомозі своєї жінки Феофано із визначного візантійського роду Музалонів. На щастя, їхні печатки[12] збереглися. Печатка Феофано має титул: «АРХОNТНСН РОСІАС, цебто "Княгиня Росії"» (міста, що розташовувалося біля Тмутороканя). Її чоловік мав титул: АРХОNТ МАТРАХ ZIXIAC АСНС АZАРІ, тобто «Князь Тмуторокані, Черкесії і всієї Хозарії». Печатки не мають дати, і тому встановити це дуже складно, але можна подати приблизну дату. Треба брати до уваги слідуюче: Олег († 1115 р.), правдоподібно, зустрів і одружився з Феофано, коли у 1078 р. прибув до Тмуторокані, і перед 1079 р., коли був арештований. В той час Тмуторокань була важливим торговельним центром. Порт цього міста здобув собі велику вагу у торгівлі на Середземному і Чорному морях. Кілька декад пізніше візанційці окупували Тмуторокань[13]. Означення «хоть сына Святъславля», «жінка сина Святослава (Олега)», і «Ольгова Коганя хоть», «жінка Кагана Олега (Святославича)», відносяться до однієї особи — Феофани, жінки Олега Святославича, який правив як Каган в епоху, коли цей титул ще вживався на Русі[14].

III

Що вирішило введення пасажу у структуру «Слова», яким ми тут займаємося? Цей пасаж належить до кінцевої частини поеми. Прямо перед ним є подана розмова двох половецьких володарів відносно їхніх акцій після того, як Ігор утік з їх полону.

Після цього є опис загального святкування на Русі з приводу вдалого повернення князя Ігоря. Наш пасаж вживається поетом для характеристики інтервалу поміж двома подіями: втеча Ігоря і його прибуття до Києва. Але тут маємо спеціальну проблему, автор «Слова» цитує даний пасаж як слова Бояна:

> «Рекъ Боянъ...
> Ольгова Коганя хоти:
> тяжко ти головы, кромѣ плечю;
> зло ти тѣлу, кромѣ головы, —
> Руской земли безъ Игоря»[15].

Очевидно, Боян, який жив у XI ст. і був придворним поетом Ярослава Мудрого, Святослава Ярославича та Олега Святославича, звертався до Феофано, яка була жінкою Олега Святославича, раніше 1094 р., — це стверджує академік М. М. Тихомиров[16].

Боян не міг писати про Ігоря Святославича сто років пізніше своєї смерті у 1190 рр. Тому треба визнати, що названий пасус автор «Слова» взяв із творів Бояна, який писав приблизно сто років раніше.

Отже, останній рядок звертання Бояна був: «Руской земли безъ Ольга», а автор «Слова» змінив слова Бояна на: «Руской земли безъ Игоря».

У висновку подаю структуральну інтерпретацію пасажу, якому присвячений цей Екскурс.

Рекъ Боянъ к хоти сына Святьславля
-пѣс(но)твор(ь)сь стараго времени Ярославля-,
Ольгова Коганя хоти:
«Тяжко ти головы, кромѣ плечю;
зло ти тѣлу кромѣ головы»,
Руской земли безъ Игоря (< *Ольга)[17].

---

[1] Ed. pr. — С. 44.

[2] Pritsak O. «Xodina» Reconsidered: From the Commentary to the «Igor' Tale» // Studia Slavica in honorem viri doctissimi Olexa Horbatsch: Festgabe zum 65. — München, 1983. — S. 153—162.

[3] Jakobson R. Selected Writings. — Vol. IV — P. 190 (вірш 209). Див. також: Pritsak O. The Igor' Tale // Roman Jakobson: What he Taught Us. Ed. Morris Halle. — Columbus; Ohio, 1983. — P. 30—37.

[4] Відносно букв И та К у скорописі XV—XVII ст. див.: Тихомиров М. Н. Русская палеография / Сост. М. Н. Тихомиров, А. В. Муравьев. — М., 1966. — С. 34, 37—38; Палеографический альбом: Учебный сборник снимков с рукописей русских документов XIII—XVIII вв. / Сост. В. А. Петрова — Л., 1968. — С. 13; Панасенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: (На матеріалах Лівобережної України). — К., 1974. — С. 40 і таб. 2; про букву /ć/ — там само.

[5] Ed. pr. — С. 5: И рече Игорь къ дружинѣ; С. 43: Рече Кончакъ ко Гзѣ; С. 43—44: И рече Гзакъ къ Кончакови.

[6] Селаба /ti/ була написана над текстовим /хо/. Про специфіку «надстрочных букв» див.: Черепнин Л. В. Русская палеография / Моск. гос. ист.-архив. и-нт. — М., 1956. — С. 371; див. також: Палеографический альбом. — С. 55, линия 12: пя^{тм}.

[7] Подробиці див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 71—81.

[8] Ипат. лет. — Стовп. 195—196.

[9] Ibid. — Стовп. 196.

[10] Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — С. 85.

[11] Про це див.: Evert-Kappesowa H. Formy zesłania w państwie bizantyńskim // Harvard Ukrainian Studies (далі — HUS). — Vol. 7: Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko. — 1983. — P. 166—173.

[12] Soloviev A.V. ΑΡΧΩΝ ʿΡΩCIAC, Byzance et la formation d'État russe. — London, 1981. — Art. IV, VII; Янин В. Л. Печати Феофано Музалон // Нумизматика и сфрагистика. — К., 1965. — Вып. 2. — С. 60—76.

[13] История Византии: В 3-х т. / Редкол.: С. Д. Сказкин (отв. ред.) и др. — Т. 2. — М., 1967. — С. 351—353.

[14] Про епоху, коли титул каган вживали на Русі, див. розділ VI цієї праці. Ненаголошене /а/ звичайно переходить у мові Давньої Русі в /о/, див.: Pritsak Omeljan. The Turkic Etymology of the Word Qazáq [Cossack] // HUS. — 2006. — Vol. XXVIII. — N 3/4. — P. 198—215, наприклад, qazár > kozar, qazáq > kozak.

[15] Ed. pr. — С. 44.

[16] Тихомиров М. Н. Боян и Троянова земля // «Слово». — С. 175—187 (цитоване місце — С. 175—176); Дмитриев Л. А. Боян // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 147—153 (цитоване місце — С. 150).

[17] Я тут тільки згадую, що ім'я Ходина, не засвідчене у «Слові», а тільки неправильно інтерпретоване деякими вченими, продовжує своє існування навіть у спеціальних словниках до «Слова». Див.: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова. — Вып. 6. — Л., 1984. — С. 124—127: «Ходина»; Соколова Л. В. Ходына // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 185—187. У початковій частині «Слова» автор подає коротко репертуар пісень Бояна. Він співав пісні для Ярослава Мудрого, його брата Мстислава Володимировича Тмутороканського, 1015—1034 рр., що у двобою вбив велетня Редедю, князя Черкеського, перед його військом (1022 р.), але Боян дійшов до Романа Святославича Красного († 1079) і Олега Святославича, діда Ігоря Святославича.

Ed. pr. — С. 44.

У цьому Екскурсі мені вдалося осягнути два здобутки: по-перше, з'ясувати текст одного темного місця у «Слові», по-друге, відкрити оригінальний хрестоматійний твір Бояна і обставини, за яких він його написав. Автор «Слова» цитує твір Бояна із невеликими змінами, потрібними для нього, щоб ужити його для одного пасусу «Слова». Одначе, а це дуже важливо, автор «Слова» чітко називає Бояна правдивим автором даного пасусу.

ЕКСКУРС VII

Комани

Звичайно в науковій літературі, навіть у тюркологічній, подається ім'я Кумани (Комани) як альтернатива до назви Кіпчаків[1], одначе це не відповідає правді, і я тут хочу цю плутанину виправити. Назва «Кумани» чи «Комани» в давніх тюркських і монгольських мовах не виявилася і була там невідома. Її там немає у давніх порівняльних словниках давніх тюркських мов ал-Кāшґарī (бл. 1077 р.)[2], а також у новому словнику тюркських діалектів Василя Радлова[3]. Також її немає у новому етимологічному словнику тюркських мов Sir Gerald Clauson-а[4]. Навіть Codex Comanicus (початок XIV ст.) не знає назви народу Кумани, незважаючи на заголовок твору. Цей словник половецької мови оригінально не мав заголовку[5], заголовок дав йому у 1658 р. бібліотекар Бібліотеки Св. Марка в Венеції, який, очевидно, знав грецьку мову[6].

Усі тюркські мови найбільшої групи північної, або кіпчацької, мають назву Кіпчак на означення своїх кланів або племен. Безпосередньо в Codex Cumanicus засвідчена назва Кіпчак[7], а не, як уже згадано, назва Куман чи Коман.

Так само як назва «Половці» не тюркського, а руського по-

ходження, слово «Куман» не тюркське, а візантійське означення для «Половців»[8]. Роз'яснення загадки, як візантійське слово «Коман» стало означати «Половців», може розв'язати тільки досвідчений в ономастиці візантиніст[9].

Codex Comanicus (=CC) видав уперше в 1826 р. J. Klaproth, але це видання, так як і видання G. Kuun-a (Будапешт, 1880), було не фахове. Про вивчення Codex Comanicus фахово написали огляди Omeljan Pritsak[10] та Vladimir Drimba[11]. Значну роль у вивченні CC відіграв данський тюрколог Kaaree Grønbech: він уперше видав факсиміле CC, а також повний словник мови CC у перекладі на німецьку мову. Це видання з'явилося у 1936 р., коли ще не вміли добре друкувати читабельних факсиміле. Задовільне факсимільне видання CC вперше здійснив у Бухаресті 2000 р. Vladimir Drimba. До свого факсимільного видання V. Drimba додав точне дипломатичне видання всього тексту із відповідними коментарями. Тепер можна сказати, що слово «Куман» двічі виступає в CC. Перший раз у заголовку твору: Alphabetum Persicum, Comanicum et Latinum; цей заголовок твору, без сумніву, був зроблений вченим Jacobi Philippi Tomasini, бібліотекарем Бібліотеки Св. Марка у Венеції у 1650 р.[12] Другий раз ця назва виступає як заголовок підрозділу з помилкою почерком переписувача, як «dechomanicho», замість de chomanicho[13]. Таким чином, у властивому тексті CC назва «Комани» не виступає як означення народу або мови.

---

[1] Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — P. 270—282; Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». — С. 69—78; Pritsak O. The Polovcians and the Rus' // AEMAe. — 1982. — Vol. 2. — P. 321—380.

[2] el-Kaşġari Mahmūd. Compendium of the Turkic Dialects / Ed. and trans. Robert Dankoff. — Vol. 1—3.

[3] Radloff W. Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialekte: 4 bände. — 2d ed. — The Hague, 1960.

[4] An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish / Ed. G. Clauson.

[5] Древнетюркский словарь / Авт.-сост. Т. А. Боровкова, Л. В. Дмитриева, А. А. Зырин и др.; АН СССР, Ин-т языкознания. — Л., 1969.

[6] Рукопис Codex Comanicus зберігається від 1597 р. в Бібліотеці Св. Марка у Венеції. Про історію того цікавого тексту і дату його написання див.: Пріцак О. Тюркська етимологія назви «козак» // Український історик. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2005. — XXXXII. — Ч. 2—4 (166—168).

[7] Grønbech K. Komanisches Wörterbuch (Codex Cumanicus). — P. 277.

[8] Див.: Moravcsik G. Byzantinoturcica. — Vol. 2. — S. 167—168.

[9] Див. вступ II.

[10] Pritsak O. Die Karachaniden // Der Islam. — Berlin, 1952. — Band. 30. — S. 111—113.

[11] Drimba V. Codex Comanicus / Éd. diplomatique avec fac-similés. — Bucarest, 2000. — P. 11—28.

[12] Ibid. — P. 35 (=факсиміле С. 1 r.).

[13] Ibid. — P. 193 (=факсиміле С. 35 v.).

ЕКСКУРС VIII

Деякі рефугії (резиденції) Степових імперій Євразії

1. Впровадження

Ще в 1920 р. австрійський сінолог (sinologist) Arthur Rosthorn[1] звернув увагу на те, що кочові держави мали свої постійні резиденції, свого роду (часто і зимові) рефугії, де відбувалися державні акти, політичні та релігійні церемонії.

Такі резиденції після занепаду одної Степової імперії перебиралися іншою. Власне посілість традиційного рефугіюму давало претендентові право на гегемонію Степу, необхідну на це харизму, своєрідну леґалізацію.

Так, наприклад, резиденція Гунських (Hsung-nu) імператорів (з титулом Shan-yü), розташована над рікою Орхон у Монголії, звана в тогочасних китайських джерелах Lung-ch'êng («город Дракона»)[2], була опісля резиденцією володаря Jou-Juan-ів («правдивих Аварів»), опісля Тюрків (Türküt), Уйгурів та нарешті — Монголів.

Резиденцію західних Тюрків на річці Чу (Chu), біля согдійського міста Balasaghun[3] над озером Issik-köl, перейняли спочатку Караханіди, а опісля від останніх — Кара-Китани.

Очевидно, Степовий імператор, його двір та члени його уряду з їх дворами резидували не в кам'яних, мурованих чи дерев'яних палацах, а у величних юртах-шатрах на колесах, «вежах»[4], за термінологією староруських літописів, що, залежно від зовнішних обставин (наприклад, засухи), могли пересуватися. Таке пересування цілого «міста на колесах» робило велике враження на європейських подорожників до Монголів у половині XIII ст.

Але жінка Степового імператора, якщо вона була з осілого культурного кола, в першу чергу китаянка, могла мати свій мурований палац із всякими депенденціями. Від такого палацу резиденція володаря номадів не раз називалася в джерелах «містом цариці», наприклад, у китайських джерелах часів династії T'ang у відношенні до рефуґіюму на Орхоні ko-tun chêng, що відповідало старотюркському Qātūn sīnī — «вежа цариці»[5].

Місце, де знаходилася резиденція імператора Степу (часом із мурованою «вежею цариці»), вабило купців. Звичайно (в історичні часи — до монгольської гегемонії включно) це були купці східноіранського походження, Соґдійці та Алани, визнавці світових релігій (буддизм, християнство несторіанського напрямку, маніхеїзм і т. п.).[6] Вони, як бувалі люди, не раз залучалися правлінням номадів до важливих дипломатичних місій, наприклад, перший тюркський (Türküt) амбасадор до Константинополя в році 568 був Соґдієць «Маніях»[7], цебто визнавець релігії пророка Мані. Очевидно, вони грали важливу роль у канцелярії імперії. Не раз такі купці ставали місіонерами світових релігій та грамоти на Степу.

Крім східних Іранців, у резиденції володарів номадів знаходилися теж факторії єврейських купців, що, зокрема, після перейняття арабами більшої частини узбережжя колишнього римського «Mare Nostrum», грали керівну роль у міжнародній торгівлі.

Це видно із даних арабомовного географа IX ст. Ibn Khurdādhbeh про торговельний шлях єврейських купців із південної Франції (т. зв. роданітів), що доходили до Монголії, до Ort[u] (резиденції) кагана Toquz Oghuz-ів, цебто Уйгурів (745—840)[8].

Орієнтиром, центром, у діаметрі якого розташовувалася резиденція на колесах, було, очевидно, не купецьке поселення, а пам'ятки державно-релігійного культу, як, наприклад, офіційно-культова могила[9*] з монументальними написами особливо заслуженого члена династії (Kül Tigin-a давніх Türküt-ів[10] половини XIII ст. над рікою Орхоном) або ідеологічно-публіцистичні монументи, зокрема «Apologia pro vita sua» Türküt'-ського Бісмарка, канцлера трьох каганів Tunyuquq-a із року 716[11].

Варто при тому згадати, що такі офіційні написи були часто дво-

* Місце розташування дійсної могили було державною таємницею, наприклад, могили Činggis Khana.

або тримовні; як друга мова виступає китайська (орхонські написи)[12], як третя — согдійська (наприклад, у написі уйгурського кагана Il-Itmiš-a)[13].

Недалеко від резиденції імператора («центральної столиці») розташовувалися «східна» та «західна» резиденції, цебто столиці сореґентів[14].

Отже, як бачимо, хоч властиві резиденції Степових імперій були на колесах, усе-таки вони знаходилися в орбіті конкретних пам'ятників державно-релігійного культу, а тим самим піддаються локалізації.

Тому що не раз джерела часів нових володарів Степу називають дану Степову резиденцію від імені колишніх панів, це дає нам змогу ідентифікувати та локалізувати тих останніх.

У сумі це значить, що держави т. зв. номадів не зависають у повітрі, а піддаються локалізації з не меншою точністю, як держави т. зв. осілих народів.

Тепер перейдемо до розгляду проблем історії та локалізації резиденцій деяких Кочових держав, що мають безпосереднє відношення до теми нашого дослідження.

2. Три половецькі резиденції

При описі походу Ярополка Мономаховича та Всеволода Давидовича на «Дон» (зокрема Сіверський Донець) проти Половців у році 1118, що закінчився великим успіхом, а саме взяттям тими князями всіх трьох Половецьких городів-резиденцій на даній території, поміж даними Лаврентіївського та Іпатіївського літописів є розходження і щодо порядку їх вичислення, і відносно самих назв:

Лаврентіївський[15]	Іпатіївський[16]
(1) Галинъ (~Балинъ)	(1) Сугровъ
(2) Чешюевъ	(2) Шаруканъ
(3) Сугровъ	(3) Балинъ

Як бачимо, город № 1 Іпатіївського літопису (Сугровъ, про ту назву див. нижче) виступає як № 3 в Лаврентіївському літописі і навпаки: город № 3 Іпатіївського літопису названий як № 1 в Лаврентіївському літописі. В літописах є два варіанти назви: Радзивіллівський та Академічний списки Лаврентіївського літопису та Іпатіївський літопис мають форму Балинъ, тоді як Лаврентіївський список має Галинъ. Як основну форму треба прийняти Балинъ; Г- на початку імені легко могло повстати із недописаного Б-, тоді як відворотний процес не входить у рахубу. Форма Балинъ — це руський Nomen possessoris від *Бала[17].

Город № 2 має два цілком відмінні імена: Шарукань (Nomen possessoris від Шаруканъ) та Чешуевъ.

Слово Чешуевъ — не тюркське. Ця географічна назва, без сумніву, є в етимологічному зв'язку із староруським словом чешуя — «луска риби»[18].

Але при чому тут «чешуя»? «Чешуя» вживається і по сьогодні не тільки у відношенні до риби, але — спеціально у фольклорі — стосовно дракона (смока)[19]. У тюркських мовах (зокрема середньої доби) на означення «дракона» часто засвідчено слово baliq < baluq[20], властиво «риба».

Шаруканъ Šaruqan — це половецьке слово (мова монголо-«Куманів II») із значенням «дракон»[21].

На основі оцих даних маємо — без сумніву — право реконструювати незасвідчене староруське слово *чешуй — «дракон», переклад половецького шарукан-, від якого нормальна форма Nomen possessoris була Чешуевъ, власне назва половецького города.

Два половецькі городи на Сіверському Донці названі теж у великому поході Руських князів з року 1111 на чолі з тріюмвірами (Святополк, Мономах, Давид). Тим разом маємо три традиції про цей похід: Лаврентіївський, Іпатіївський та Новгородський I (старшої редакції) літописи.

Ось які форми та порядок у вичисленні засвідчені у них:

Лавр. лет.[22] (під роком 1116): «и три городы взяша Половечскыѣ Галинъ, Чешюєвъ и Сугровъ».

Ипат. лет. [23] (під роком 1117): «на Донъ и взяша три грады Сугровъ, Шаруканъ, Балинъ».

Новг. I лет. [24] (під роком 1111): «и город по Дънови Суртовъ и Шаруканъ».

Назва Суртовъ є помилкою, бо на це вказує той факт, що Академічний і Толстовський списки Новгородського I літопису мають правильну форму (подробиці див. у прим. 1).

Відносно назви Сугровъ[25] — немає жодних проблем. Ця назва у такій же формі засвідчена у списках городів із року 1116. Назва походить від імені особистого Сугр-, тобто від імені, засвідченого в літописі Половецького князя (із династії Örbärlü, див. — Екскурс VII), що в році 1107 потрапив разом з братом у руський полон[26].

Ѡсеневъ, очевидно, походить від власного імени Ѡсень < Ясѣнь, тобто половецького /äsän/ [iæśæń]; таке ім'я носив, як ми бачили, Половецький князь із династії Qay, помер у році 1082. Отже, Ѡсеневъ — це город Ѡсеня (Ясѣнь)[27].

Значить у Лаврентіївському літописі маємо засвідчену стару назву города, а в Іпатіївському та Новгородському I літописах — нову.

Переміна назви пов'язана — без сумніву — з переміною династії.

У Китанів та в інших політичних організаціях Євразійського степу були три головні резиденції: центральна, ранґом найвища, та східна і західна, із яких східна була одним ранґом вища від західної[28].

Те саме треба теж прийняти для політичної організації Половців.

Із опису походу 1116 р. видно, що Шарукань/Чешуевъ (раніше: Ѡсеневъ) став центральною резиденцією. Значить, в той час Шарукань є головним володарем Половців, як раніше ним був Осень (Ясѣнь); ми вже підкреслювали, що в літописах подається дата його смерті. Це недвозначно підтверджує, що Осень вважався для Рюриковичів важливим партнером.

Сугровъ (під роком 1111) названий однозгідно в Лаврентіївському та Іпатіївському літописах після Шаруканя. Він, правдоподібно, був західною резиденцією, бо в Іпатіївському літописі при описі походу 1116 р. він названий як перший город, що його здобула коаліція Руських князів. Зате Лаврентіївський літопис, де Сугровъ згаданий на першім, а Балинъ на третьому місці, подає не порядок здобування тих городів, а вичисляє їх після ранґів: східний (Балинъ), головний (Чешуевъ), західний (Сугровъ).

Спираючись на ті висновки, ми можемо реконструвати колегію найвищих володарів Половецького Степу для часів бл. 1111—1116: найвищим володарем був Шарукань, східним (ранґом вищим) крилом володів Бала, а західним (ранґом нижчим) крилом — Сугр.

В Іпатіївському літописі при описі походу 1111 р. читаємо: «И оболочишася во бронѣ, и полки изрядиша и поидоша ко граду Шаруканю. И князь Володимеръ [Мономах] пристави полкы своя, ѣдучи предъ полкомъ, пѣти тропари и коньдакы хреста честного и канунъ святой Богородицы. Поѣхаша ко граду, вечеру сущю и в недѣлю выидоша из города, и поклонишася княземъ Рускымъ, и вынесоша рыбы и вино и перележаша нощь ту...»[29]

На основі цього пасажу були зроблені твердження про те, що населення Шаруканя було руського походження та християнське.

Але це місце не говорить нічого ані про релігію, ані про національність мешканців міста Шаруканя.

Зате при описі походу 1116 р. маємо цілком недвозначно подано, хто були мешканці міст, біля яких розташовувалися резиденції на колесах половецьких володарів:

«...Ярополкъ ходи на Половьчскую землю к рѣцѣ зовомѣи Донъ и ту взя полонъ многъ и городьи взята Половьчскыѣ Галинъ, Чешюевъ и Сугровъ и приведе с собою Ясы и жену полони собѣ Ясыню»[30].

Отже, мешканці міст, що біля них розташувалися резиденції половецьких володарів, були — як цього треба варто сподіватися — Яси, тобто Аси, відгалуження східноіранської племінної групи Аланів.

3. Ämil

Ставши великим каганом Монгольської імперії, Güyük (12хх—12хх) не перейшов жити до столиці Qaraqorum в Монголії. Він заявив, що з огляду на давню хворобу, краще для здоров'я зостатися в своїй давній резиденції, що її йому призначав батько: там і вода, і повітря йому дуже пожиточні[31].

Резиденція Güyük-а розташовувалася біля міста Чуґучак над озером Ала-куль у Східнім (китайськім) Туркестані на границі із Казахстаном.

У VII—IX ст. там мали свою головну столицю Карлуки[32].

Rašīd ad-Dīn, оповідаючи про оцю подію, називає старий «юрт» (тобто резиденцію) Güyük`a: قوجين اميل Amīl Qūjīn[33], той же автор — в іншому місці твору, говорячи про територію, на якій находився «юрт» Güyük`a, називає її «землею — Qūmaq»[34].

Історик Waṣṣāf має форму Qūbaq. Очевидно, джерелом обох форм треба вважати *qun-maq, причому у першому випадку маємо асиміляцію /n-m/ > /m m/ > /m/ ('qūnmaq > qūmmaq > qūmaq), а в другому асиміляцію /n-m/ > /n-b/ > /b/ (*qūnmaq > qūnbaq > qūbaq).

Також форма Qūjīn /qučin/ пояснюється як */qūn/ + монгольський «жіночий» суфікс /čin/, тобто /qūnčin/ > /qūčin/.

З того виходить, що монголи окреслювали стару резиденцію над озером Ала-куль іменем номадної організації Qūn/Qūman, що раніше там мала свій центр.

Коли це було? В році 1124 Ych-lü Ta-shih, імператор Qara Qitan-ів, зайняв Ämil (резиденцію над озером Ala-kul) і побудував там китайське місто. Але вже бл. року 1133 він переніс свою столицю до новозбудованої резиденції Караханідів та Кара-Китанів біля міста Bālāsāghūn (біля озера Issik-köl)[35], а Ämil перейшов під його васалітет, володарем племінної організації став Naiman. З того часу, аж до монгольського завоювання, там залишався центр Naiman-ів.

В часі поміж половиною IX ст. та приходом Кара-Китанів (Qara-Qitan) резиденція над Ala-kul належала до племінної організації Kimak.

Перський анонімний географічний твір «Ḥudūd al-ʿĀlam» окреслює її іменем نمكية mmkyh; очевидно, тут попсована форма, яку треба поправити на كمكيه Kmkyh[36] /kumakiya/, тобто */Kūmak/ із арабським жіночим суфіксом /iya/. Kūmak- iya є паралельною формою до монгольських Qūčin (<`/qūn/ + жіночий суфікс /čin/)[37].

Про взаємовідношення трьох форм імені даної племінної організації qūn/qūmaq/kimak ми поговоримо в іншому місці цієї праці.

4. Qara-qum / Qara-qorum

В «Yüan-shih» (p. 128, <`ba), у біографії монгольського полководця 土土哈 (Tútúqa), який був за походженням членом

династії Örbärlü, подано, що коли Činggis-khan розбив володаря Merkit-ів на ім'я 火都 Huo-tu (він мав свою резиденцію над рікою Kilqa, сьогодні по-російськи Хилок, доплив до ріки Селенґи в Монголії), син останнього знайшов притулок у володаря держави 钦察 Ch'in-ch'a (= Кінчак) із династії Örbärlü, на ім'я 亦纳思 Yi-na-ssŭ[38].

Перський історик монгольських часів Joveynī називає місце, де меркітський королевич знайшов притулок قم قرا Qara-qum, «дім (= резиденція) [племені] Qaŋli»[39].

На іншому місці той сам автор подає для даного місця форму قرم قرا Qara-qorum[40].

Тюркське слово /qara/ із значенням «темний, чорний»; /qum/ потюркськи значить «пісок», а /qorum/, теж тюркське слово (засвідчене, вже у Kāshgharī в половині XI ст.) має значення розсипище, дрібне каміння, що залишилося від скелі внаслідок землетрусу. Очевидно, /qum/ та /qorum/ синоніми. Резиденція Örbärlü окреслювалася як «темні (чорні) піски/розсипища».

Вона лежала поміж двома річками, які Joveynī називає: قیلی Qayli та قیمج Qaymič[41], назва першої ріки засвідчена теж у китайських джерелах як 灰里 Hui-li (< Xuâi-li)[42]; там у році 1222 мала місце битва поміж Jöči, сином Činggis-khan-a, та Хорезмшахом [Khwarezmshah].

V. Minorsky переконливо зідентифікував ті ріки; Qayli — це сьогоднішній Irghiz, а Qaymič — це Turghai. Отже, головна резиденція Örbärlü знаходилася поміж ріками Irghiz та Turghai у сьогоднішнім північно-західному Казахстані.

В обох назвах рік маємо етнонім Qay : ім'я Qay зі суфіксами /li/ (< /lig/) та /mič/[43].

Про відношення форм Qay/Qay-li та Qaŋ-li[44].

З того виходить, що в Середній Азії династія Örbärlü перейняла резиденцію від династії Qay. Повище ми мали змогу ствердити те саме у відношенні до резиденції над Сіверським Донцем: Асенев (город), резиденція Половців Qay, стала Шарукань-єм, резиденцією Половців Örbärlü.

Але назви річок Qayli та Qaymič в Казахстані існували аж до монгольської інвазії у 20-х рр. XIII ст., що дало нам змогу ідентифікувати попередніх власників тої резиденції номадів.

5. Три сибірські резиденції

Коли в роках 1581—1587 Єрмакові козаки наступали на Сибірське ханство, резиденцією — столицею тої — в ті часи вже осілої, не кочовничої держави купців було місто *Isker* на лівому березі річки Іртиша, бл. 16 км на південь від пізнішого Тобольська[45].

На мапі Anthony Jenkinson'a з року 1562 це місто назване Siber, від імені держави: це місто місцеві джерела називають Сібір /Siber/[46].

Туди, мабуть, при кінці XV ст. переніс столицю Mahmet, син Obder-a із давньої династії Tay-buγa.

Дотеперішня столиця Čimgα-tura («Чимгинский город»), Čimga[47], або прямо Tura (= тюркське tura «город»[48], отже, «город par excellence»), центр 10.000 адміністративної одиниці Монгольської держави Золота Орда (тому теж названий Тюмень[49], від тюрксько-монгольського tümen < 10.000), що лежала на Правобережжі басейну Іртиша, над його допливом Tura, стала після заснування Казанського ханату (в 40-х рр. XV ст.) об'єктом нападів із сторони Казанських ханів, зокрема хана Алима[50] місцевої традиції, мабуть, Alī-Khan-a (1479—1487).

Ще в часи самостійної купецької держави Волзьких Булгар існував торговельний шлях із басейну Волги у басейн Іртиша. Він проходив по ріці Камі (по-болгарськи: Čalman), минав місто Перм, входив у доплив Ками — Чусова та у доплив останньої — Серебрянки, де був волок, що вів у ріку Туру, доплив Іртиша.

Найпізніше у XV ст. купці новгородської філії Великого Устюга, розташованій при гирлі ріки Юг у Північну Двіну, включилися в торгівлю по тому шляхові. Під тим оглядом цікавий запис в одній групі руських літописів, де під роком 6983/1475 подається, що казанські татари побили 40 устюжан на Камі, «идущи к Тюмени торгом»[51].

Jenkinson (1562) окреслює іменем TUMEN саме Сибірське ханство; столицю він називає, як ми вище бачили, Siber[52].

В Тюмені, або в «Симбирьской земли», загинув у 1405 р. відомий суперник кульгавого Тімура (Aqsaq Temür/Timūr-i Lenk > Tamerlan) — хан Золотої Орди Тохтамиш.

Уважний аналіз легенд, поданих у т. зв. Сибірських літописах (руською мовою), показує, що до походу Činggis-khan-ового сина Jöči в 1207 р. столицею Сибірської держави (Sibir-Äbir)[53] було місто Кызыл Тура (тюркське qïzïl tura «червоний город»)[54], розташоване при впадінні ріки Ішим у ріку Іртиш на «червоному березі» (тюркське: qïzïl yar).

Jöči перебрав для себе цей давній рефуґій як резиденцію, і сибірські володарі мусили перенести свою столицю далі на Захід[55].

На жаль, відомі досі джерела не подають ніяких подальших відомостей про ту першу сибірську столицю.

Одне, що можна з певністю сказати, що давня сибірська династія Tay Buγa заволоділа Сибіром, мабуть, не раніше 1204 р. Тоді володар Nayman-ів (про них див. стор. 220) Tay Buγa (Tayang Khan)[56] був розбитий Činggis Khan-ом, і один з його синів, згідно даних

сибірської традиції, на ім'я Sagarčik, пройшов із Джунґарії на захід аж до впадіння Ішима в Іртиш і там перебрав владу від дотеперішньої династії, правдоподібно, нащадка колишніх володарів Степу (з центром у Монголії) Hsien-pi (*Siämbir), що прийшли в Сибір — як і Тау Buγa — із Сходу (десь у IV—V ст.).

Ремезовська [Remezov] редакція Сибірського літопису називає першого князя Сибірі On Som[57].

---

[1] Rosthorn, von A. Die Hochburg von Zentralasien // Asia Major. — Anniversary Vol. — London, 1923. — P. 286—297; Gabain, von A. Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken // Der Islam. — Band. 29. — Heft 1. — S. 30—62; Pritsak O. The distinctive Features of a Pax Nomadica // Settimana Spoleto. — Spoleto, 1988. — Vol. XXXV. — P. 749—788.

[2] Groot, de J. J. M. Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit. — Teil. I. — S. 59—61, 162—168.

[3] Про Balāsāghūn (Quz Ordu) див.: Pritsak O. Die Karachaniden // Der Islam. — Bond. 31. — S. 37—39; Barthold W., Boyle J. A. Balāsāghūn // The Encyclopaedia of Islam. New ed. — Leiden; Brill, 1960. — Vol. 1. — P. 987.

[4] Див.: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». — Вып. 1. — С. 93—94 (вежа, вѣжа).

[5] Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux. — P. 58 (див. Екскурс III, прим. 40).

[6] al-Kaşġarī Mahmūd. Compendium of the Turkic Dialects / Ed. Robert Dankoff, J. Kelly. — Vol. 2. — P. 218 (*gātūn sīnī*).

[7] Про релігії тюрків див.: Gabain, von A. Steppe und Stadt im Leben ältesten Türken. — S. 42—47.

[8] Пріцак О. Походження Русі. — Т. 1. — С. 862, 865.

[9] Див.: Jisl L. Vorbericht über die Archäologische Erforschung des Kül Tegin Denkmals durch die tschechoslovakisch-mongolische Expedition des Jahres 1958 // Ural-Altaische Jahrbücher. — 1961. — Vol. 32.— S. 63—77.

[10] Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées // MSFOu. — Helsingfors, 1896. — Vol. 5. — P. 5—54.

[11] Materialen zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei / Gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö; Ed. Pentti Aalto. — Helsinki, 1958. — P. 3—61.

[12] Schlegel G. La stèle funéraire du Téghin Giogh [Kül], se copiste et traduction chinois, runnes et allemands // MSFOu. — Helsingfors, 1892.

[13] Schlegel G. Die chimesische Inschrift aut dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun // MSFOu. — Helsinki, 1896; Hansen O. Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun // JSFOu. — 1930. — Vol. XLIV. — № 3. — P. 1—39.

[14] Див.: Groot, de J. J. M. Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit. — Vol. 1. — S. 57, 59, 113; у державі Китанів: див. History of Chinese society: Liao, 907—1125. — P. 434—436 (див. розділ VI, прим. 4).

[15] Лавр. лет. — Стовп. 291 (під роком 1116).

[16] Ипат. лет. — Стовп. 284 (під роком 1117).

[17] Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Vol. 1. — S. 59: das Junge vom Tier.

[18] Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — М.—Л., 1955. — Т. 5. — С. 603: також «змѣй».

[19] У давніх тюркських мовах вживали у датуванні так званий цикл дванадцяти звірів, до яких відноситься також «дракон», *«lung»*; але часто, замість того слова, вживали слово на означення «риба» — «baliq», див.: Pritsak O. Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. — Wiesbaden, 1955. — P. 80.

[20] Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. — Т. 2. — С. 59—60.

[21] Слово із давнім значенням збереглося угорською мовою: *sárkány* («смок»), див.: Gombocz Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. — Helsinki, 1913. — P. 114; Bárcsi G. Magyar szófejtő szótár. — Budapest, 1941. — P. 216.

[22] Лавр. лет. — Стовп. 291.

[23] Ипат. лет. — Стовп. 284.

[24] Новг. I лет. — С. 203.

[25] Лавр. лет. — Стовп. 282.

[26] Сугр (Половецький князь потрапив у руський полон у році 1107), див. Лавр. лет. — Стовп. 202; Іпат./Махновець. — С. 161. Як відомо, імена звірят часто виступають у титулах тюркських володарів, наприклад: *Arslan* «лев», *Bugra* «верблюд», у титулах Караханідських каганів. Див.: Pritsak O. Die Karachaniden // Der Islam. — T. 31. — S. 16—68; *sugr* (~ *sugur*) засвідчений у словнику al-Kaşġarī (1077 р.) і означає «горностай», див.: al-Kaşġarī Mahmūd. Compendium of the Turkic Dialects. — Vol. 1. — P. 281, а також у арабо-половецько-мамлюцькому словнику 1250 р.: Houtsma M. Ein turkisch-arabisches Glossar nads Leidener Handschrift. — Leiden, 1894. — P. 11 [ряд 14].

[27] Лавр лет. — Стовп. 205. Відносно етимології *äsän* «gesund», wohl unverletzt: Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Vol. 1. — P. 50.

[28] History of Chinese society: Liao, 907—1125. — P. 61 (див. розділ VI, прим. 4).

[29] Ипат. лет. — Стовп. 266. Про ідентифікацію Чушуїва із Шарукань див.: Іпат./Махновець. — С. 576—577.

[30] Лавр. лет. — Стовп. 291; див. теж: Ипат. лет. — Стовп. 284 (під роком 1117).

[31] Rašīd ad-Dīn Tabīb. The successors of Genghis Khan. — Vol. 2. — P. 185. Про локалізацію Еміля див.: Herrmann A. Historical and commercial Atlas of China. — Harvard, 1935. — Map. 46—47, D. 2.

[32] Pritsak O. Von den Karluk zu den Karachaniden // ZDMG. — Wiesbaden, 1951. — Band. 101. — S. 272.

[33] Rašīd ad-Dīn Tabīb. The successors of Genghis Khan. — P. 120.

[34] Ibid. — P. 19 (переклад Верховського. — P. 9).

[35] Див. прим. 3 цього Екскурсу.

[36] Minorsky V. F. Ḥudūd al-'Ālam «The religions of the world». A persian geography 372 a. h. — 982 a.h. / Trans. and explained by V. Minorsky. With the preface by W. Barthold translated from the russian. — London, 1937. — P. 100. Міноpський пропонує читати *Yanākiya* або *Kimakiya*; я пропоную читати *Kumākiya*.

[37] Ramstedt G. J. Einfürung in die altaische Sprachwissenschaft: 3 volumes / Hrsg. Pentti Aalto. — Helsinki, 1952—1966. — Vol. 2. — P. 136, 237—238.

[38] Pelliot P., Hambis L. Histoire des Campagnes de Gengis Khan. — Vol. 1. — P. 96—97, 103—110.

[39] Ibid. — P. 97, 102.

[40] Про Qanglï див.: ibid. — P. 113—114.

[41] The history of the World-conqueror, by ʿAla ad-Din ʿAṭā Malik Joveynī /

Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle. — Manchester, 1958. — Vol. 2. — P. 370 (прим. 29).

[42] Пізніше Qaraqorum стало refugium монголів Чінґіз хана. Див. The secret history of the Mongols: for the first time done into English out of the original tongue and provided with an exegetical commentary. — Vol. 1: Translation / By F. W. Cleaves. — Harvard, 1982. — P. 214.

[43] Про тюркський іменниковий номінальний суфікс /mAč/ див.: Brockelmann C. Osttürkische Grammatik der islamischen Litteraturspraschen mittelasiens. — Leiden, 1954. — S. 125—126. Відносно Qaymič див. ще: The history of the World-conqueror, by ʿAla ad-Din ʿAṭā Malik Joveynī. — P. 370—371.

[44] Про відношення Qaŋli до Qipčaq див.: Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — P. 272—282.

[45] История Сибири с древнейших времен и до наших дней / Глав. ред.: А. П. Окладников, В. И. Шунков и др. — Т. 1: Древняя Сибирь. — Л., 1968. — С. 370.

[46] Миллер Г. Ф. История Сибири. — М.; Л., 1937. — Т. 1. — С. 195, 221—227, 232—234, 274.

[47] Див. російський переклад N. K. Witsen. Noord en Oost Tartarye в кн.: Титов А. А. Сибирь в XVII веке: Сборник старинных рукописных статей о Сибири и прилежащих к ней землях. С приложением снимка со старинной карты Сибири. — М., 1890. — С. 115—216; Алексеев М. П. Сибирь в известиях иностранных путешественников и писателей / Предисл., ред. и коммент. М. П. Алексеева. — Иркутск, 1941; Город Сибирь мав також назву Кашлык. Див.: История Сибири с древнейших времен и до наших дней. — Т. 1. — С. 365—366, 371; про тогочасний малюнок города Кашлык див.: Миллер Г. Ф. История Сибири. — Т. 1. — малюнок до с. 208.

[48] Про город Чимги (Тюмень) див.: Миллер Г.Ф. История Сибири. — Т. 1. — С. 222, 274, 607; История Сибири с древнейших времен и до наших дней. — Т. 1. — С. 364, 366.

[49] Про тюркську назву TURA див.: Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Vol. 1. — P. 500 b.

[50] Миллер Г. Ф. История Сибири. — Т. 1. — С. 222—224, 273—274; История Сибири с древнейших времен и до наших дней. — Т. 1. — С. 364, 368.

[51] ПСРЛ. — Т. 11—12: Патриаршая или Никоновская летопись. — Т. 12. — С. 158.

[52] Див. прим. 46.

[53] Barthold W. Sibir-Hibir // Enzyklopaedie des Islam. — Leiden; Leipzig, 1934. — Vol. 4. — S. 422.

[54] Миллер Г. Ф. История Сибири. — Т. 1. — С. 447; Т. 2. — С. 51.

[55] The secret history of the Mongols: for the first time done into English out of the original tongue and provided with an exegetical commentary. — P. 122—123; Die Mongolen: Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur / Herausgegeben von M. Weiers; unter Mitwirkung von V. Veit und W. Heissig. — Darmstadt, 1986. — S. 185—191.

[56] Миллер Г. Ф. История Сибири. — Т. 1. — С. 474—475.

[57] Ibid.: «Онсом, иначе Иван».

ЕКСКУРС IX

«... время Бусово»

У «Слові» є такий пасус, значення якого ще досі не розв'язане новітніми вченими:

«...Се бо Готьскїя красныя дѣвы
въспѣша на брезѣ синему морю:
звоня Рускымъ златомъ,
поютъ время Бусово,
лелѣють месть Шароканю...»[1]

Усі труднощі інтерпретації цього пасусу виникли тому, що він складається із кількох частин, а вчені досі не спромоглися зрозуміти зв'язок поміж ними. Замість того, вчені сконцентрували свою увагу на слові «Бусово», яке інтерпретували як похідне від особистого імені Бус. Одні вчені пояснювали того Буса як Половецького хана, хоч такий хан не засвідчений в жодних джерелах. Найбільш популярна по сьогодні інтерпретація, що Бус, або Бооз, — це князь антів з року 375[2].

Цю тезу вперше подав російський вчений Микола Гаврилович

Головін у 1846 р. Незалежно від нього дійшов того самого висновку український вчений із Львова Омелян Огоновський у 1876 р.[3] Ця теза спирається на інформацію проримського вченого Йордана (писав бл. 551 р.). Йордан подає, що в році 375 готський король Вінітар поборов плем'я антів і розіп'яв на хресті як короля Бооза, так і 70 антських вождів. Одначе є неможливим, щоб автор «Слова» мав доступ до твору Йордана[4], написаного латинською мовою. Крім того, як слушно подається в Енциклопедії «Слова о полку Ігоревім» під редакцією О. В. Творогова, треба було, щоби трагедія князя Боса мала якесь відношення до Русі XII ст., «...притому русини повинні були вважати себе нащадками антів — у протилежному випадку, цей образ не має змісту»[5]. Тут можна додати, що невдала ідентифікація антів із слов'янами, а спеціально з предками українців була вперше запропонована Михайлом Грушевським[6] та його учнями у XX ст.

Проаналізуємо цей пасус: хто такі «готьскыя красныя дѣвы»?

Ми знаємо як із давньоруських, візантійських та західноєвропейських джерел, що на Криму і на півострові Тамань залишилися готи ще з часів Великої мандрівки народів.

У 1555—1556 рр. Габсбургський імператор Фердінанд I послав до Османського султана Сулеймана II Величавого свого посла Augier Ghislain de Busbecq. При тій нагоді Busbecq відвідував Крим і Приазов'я, щоб переконатися, чи там ще залишилися середньовічні готи. Він це зробив і записав 86 готських слів і речень, які переконливо доказують, що готи на Криму і в Приазов'ї ще вживали свою германську мову у середині XVI ст.[7]

Берег синього моря, на якому сиділи «готьскыя красныя дѣвы», був берегом Азовського моря. Чому ж «готьскыя красныя дѣвы» дзвеніли руським золотом? Очевидно, тут йдеться про половецьку здобич золота на Русі, яку «готьскыя красныя дѣвы» забирали у Половців, займаючись давнім жіночим ремеслом. Але щось сталося, і золото перестало доходити в часи хана Шаруканя до готських дів — це мусило бути щось страшне для Половців Шаруканя. І тому готські діви леліяли помсту. Іпатіївський літопис подає нам відповідь на це запитання: «...У тім же році прийшов Боняк, і Шарукань Старий, і інших князів багато, і стали вони навколо [города] Лубна[8]. Святополк же [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Олег [Святославич, і син його] Святослав, Мстислав [Всеволодович], Вячеслав [і] Ярополк [Володимировичі] пішли на половців до Лубна, о шостій годині дня перебрели через Сулу і зняли клик на них. Половці ж перелякалися і од страху не змогли навіть стяга поставити, а побігли, хватаючи коней, і другі, піші, побігли. Наші ж стали сікти їх, а других руками хапати, і гнали їх до [ріки] Хорола. Убили ж вони Тааза, Бонякового

брата, а [хана] Сугра схопили і братів його, а Шарукань ледве втік. Покинули вони і обоз свій, і взяли [його] руські вої місяця серпня у дванадцятий день, і вернулися до себе з побідою великою»[9].

Ця трагедія хана Шаруканя довела до того, що син його і спадкоємець Отрок (~Атрак) покинув Русь і перейшов у край Обезів (Грузію), де став на службу із своїми Половцями до царя Обезів[10]. Це, власне, і було «время Бусово» Шаруканя — 1107 р.; син Отрока — Кончак, один з героїв «Слова», повернувся на Русь тільки після смерті Мономаха у 1125 р.

Половецька мова підтверджує етимологію слова – Бусов – у такому значенні: там є дієслово *-буз-* (buz ~ bus) у значенні знищити[11]. У Куманському Кодексі vernichten[12] у половецькій мові на кінці кореня приголосна *-з* переходила в *-с*[13].

У такий спосіб ми прийшли до половецької форми *бус* — «знищити». В тюркських мовах, а також у половецьких від кореня *бус-* утворюється назва дії за допомогою суфікса: голосна плюс *γ*, *Aγ*, цей суфікс у половецькій мові переходить в *-ов* , тепер це є іменник, що означає дію відносно дієслова, отже: *buz-ov* > *bus-ov-o* (время) означає «знищення, катастрофа»[14].

У формі *бусово* маємо такі елементи: *бус-* корінь слова; *-ово-* половецький суфікс та слов'янське закінчення на *-о*.

У підсумку треба сказати: сполучення «время Бусово», з яким вчені досі не могли дати собі ради, є половецьким словом із слов'янським закінченням. Треба віддати належне автору «Слова», який у високомистецький спосіб передав основні елементи взаємин у Східній Європі. Половці забирали золото із Русі і передавали його готським дівам. Цей постійний приплив золота із Русі до Кримських готів перервала катастрофа хана Шароканя, який зазнав великої поразки від Русі у 1107 р. Так що готські діви назвали цей крах «время Бусово», цебто катастрофічним часом. Очевидно, вони мали всі підстави леліяти помсту за трагедію хана Шароканя і за своє теперішнє зубожіння.

---

[1] Ed. pr. — С. 25—36; «Слово». — С. 20.

[2] Салмина М. А. Готы // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 52—55; її ж. Время Бусово // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 242—245.

[3] Див.: Йордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. Е.Ч. Скржинской. — М., 1960 — С. 170: Йордан так подає цю «історію Боза (Божа)», короля антів: «qui avi Vultulfi virtute imitatus, quamvis Hermanarici felicitate inferior, tamen aegre ferens Hunnorum imperio subiacere, paululum se subtrahens ab illis suaque dum nititur ostendere virtute, in Antorum fines movit procinctum, eosque dum adgreditur prima congressione superatus, deinde fortiter

egit regemque eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus in exemplum terroris adfixit, ut dediticiis metum cadavera pendentium geminarent».

[4] Огоновський О. Слово о пълку Ігоревѣ: Поетичний пам'ятник руської письменности XII в. — Львів, 1876.

[5] Салмина М. А. Время Бусово // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 242—245.

[6] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1: До початку XI віку. — К., 1913. — С. 165—169, 171—182.

[7] Про Бусбекка див.: Schwarz E. Germanische Stammeskunde. — Heidelberg, 1956. — S. 96—99. Див. ще: Gheyn, van der J. Auger Busbecq et les Gots orientaux. — Bruges, 1888; Feist S. Vergleichendes Würterbuch der Gotischen Sprache mit Einschluss des Krimgotischen. — 3d ed.— Leiden, 1939; Tomaschek W. Die Goten in Taurien // Ethnologische Forschungen in Ost-Europa und Nord-Asien. — Wienna, 1881. — Vol. I.

[8] Іпат./Махновець. — С. 161—162, 368.

[9] Ibid. — С. 161—162.

[10] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 535—536.

[11] Doerfer G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. — Vol. 2. — S. 337 (№ 187).

[12] Grønbech K. Komanisches Wörterbuch (Codex Cumanicus). — S. 70.

[13] Gabain, von A. Die Sprache des Codex Cumanicus // Philologiae Turcicae. — Wiesbaden, 1949. — S. 53; див. Екскурс X.

[14] Див. у новополовецькій мові Кумиків *Бузув* «знищений» від дієслова **-буз** — нищити. Див.: Кумыкско-русский словарь. Около 13 000 слов / Сост. А. Г. Магомедов; Под ред. З. З. Бамматова; Дагестан. филиал АН СССР, Ин-т истории, яз. и лит. им. Г. Цадасы. — М., 1969. — С. 84.

ЕКСКУРС X

Половецьке слово *бос* < *боз* у значенні 'сірий'

Більшість тюркських мов вживає для означення сірого кольору у відношенні до звірят і птахів слово *боз*; так є уже в давньотюркських пам'ятниках, писаних рунічним письмом у VIII ст.[1] У давньополовецьких діалектах *-з* в закінченні кореня переходить у *-с*, отже, *боз* дає нам форму *бос*[2]. У давньополовецькій мові, засвідченій у так званому Codex Comanicus, маємо два варіанти слова на означення «сірий»: перший — це корінь *-боз*, до якого у другому варіанті доданий суфікс *-boz-ax* (*bozaq*)[3].

У «Слові» *боз*, яке переходить в *бос*, виступає двічі. Перший раз із слов'янським суфіксом, чоловічого роду в однині *-j* (-й), як «босий»:

«...и скочивъ съ него босымъ волкомъ...»[4]

Другий раз ми маємо *бос* із половецьким суфіксом *-aq*, котрий закономірно переходить в *-ув*, до якого доданий слов'янський суфікс *-й*: «...Всю нощь съ вечера *босуви врани* възграяху»[5].

Отже, у «Слові» маємо половецькі означення кольорів для вовка і ворони: *бос* — «сірий»[6].

При тій нагоді хочу звернути увагу на те, що у трьох випадках половецьке слово виступає у «Слові» із слов'янським суфіксом:

1) бусов -*о*;

2) босув -*и*;

3) бос -*ий*[7].

Спеціальну увагу треба звернути на фантазії псевдотюрколога E. Keenan-a, який подав дві етимології слова бусов, хоч вони заперечують одна одну. Перша етимологія спеціально зроблена для уявного автора Й. Добровського; як вважає E. Keenan, вона є богемізмом, але дуже штучно сконструйована. Перший склад *бу-/бо-* автор відкидає без виправдовувань, а решту — другу частину *-сово* вважає, що вона ідентична чеському *sůvy* < сови[8]. Друга «етимологія» — це «босий волк», яке Edward L. Keenan, перекладає дослівно як англійське «barefoot wolf». Не знаю, чи існували «одягнені» вовки і «босі» вовки?[9]

Досі дослідники «Слова» не розрізняли двох половецьких запозичень у давньоруській мові: **буз-* ~ **боз-*[10].

Обі лексеми засвідчені вже у старотюркських рунічних написах, а саме, у написі на честь Kül tigin-a з року 731 (I)[11] *buz-*: Altï-ĕub Soγd(ï)q tapa sülädimiz buzdumuz: «Ми пішли походом на союз шести Согдійців і розбили їх» (I E32); boz- (*Kül* tigin); «boz atïn binip tägdi»: «Кюл тігін, сівши на сірого коня, прибув» (I E33).

У словнику латино-персько-староповецькому (CC), складеному бл. 1294 р. у Солхаті на Криму[12], засвідчений перехід -z > -s[13]; так, наприклад, дієслово *buz-* має вже варіант *bus-*. Тому що як видавці, так і коментатори «Слова» постійно плутають ці обидва етимони, я подаю листу всіх випадків, коли вони зустрічаються у «Слові». Ця ліста має три колонки. Перша, це — Ed. pr. — видання 1800 р. Друга — копія для російської імператриці Катерини II[14]. Третя — видання Д. С. Лихачова 1950 р.

Ed. pr. (1800)	Копія Катерини II	Вид. Д. С. Лихачова (1950)
1) босуви врани (с. 23, рядок 14)	1) бо-суви врани (с. 9, рядок 18)	1) бусови врани (с. 19, рядок 18)
2) босымъ влъкомъ (с. 41, рядок 4)	2) босы(м) волкомъ (с. 15, рядки 13, 14)	2) бусымъ влъкомъ (с. 28, рядок 20)
3) время Бу-сово (с.25, рядок 21; с. 26, рядок 1)	3) время Бусово (с. 10, рядок 14)	3) время Бусово (с. 20, рядок 16)

Досі дослідники «Слова» не звернули уваги на те, що іменник *влъкъ* і прикметник *босый* мають переклад на староруську мову: акы сѣрыи / влѣци (Ed. pr. — С. 8, рядки 10, 11); сѣрымъ вълкомъ по

землѣ (Ed. pr. — С. 3, рядки 4, 5); Гзакъ бѣжитъ сѣрымъ влъкомъ (Ed. pr. — С. 11, рядки 17, 18).

В османсько-турецькій мові збереглася традиція відносно 'сірого вовка' (Kurt), а сірий вовк boz Kurt — був легендарним вовком, котрий, як подає давня традиція, мав випровадити турків через гористий бар'єр до відкритого світу[15].

Ерванд Володимирович Севортян пише у своєму «Етимологічному словнику тюркських мов»: «В етнографічній та історичній літературі не раз подавалася теорія про тотемістичну роль вовка на ранніх ступенях соціального життя тюркських племен. Культ вовка як легендарного родоначальника цілої низки тюркських племен встановлював заборону на вживання його імені і вимагав іншого означення для вовка як звіра. Віддаленим рефлексом цього стану є слово, що оригінально означало вовка börü, а тепер дістало значення 'черв'як', 'скорпіон', 'павук', 'комаха'. Це — не випадкове явище, бо воно повторюється і в інших означеннях для 'вовка', наприклад, у значенні 'комахи' в турецькій мові також наявне значення 'вовк': Kurt, 'черв'як', 'вовк'[16].

В азербайджанській мові *boz γurd* — 'сірий вовк'[17].

В новополовецькій карачаєво-балкарській мові для 'сірого вовка' вживається *kök börü*[18].

---

[1] Боз, 'сірий', див.: Древнетюркский словарь / Ред. Наделяев В. М. — М., 1966. — С. 115; An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish / Ed. G. Clauson. — Oxford, 1972. — P. 388.

[2] Gabain, von A. Die Sprache des Codex Cumanicus Philologiae Turcicae. — S. 53.

[3] Grønbech K. Komanisches Wörterbuch. — S. 66. Ilse Cirtautas. Farbenbezeichnungen, *Boz*. — С. 88. Часто слово *boz* є атрибутом до слова *qurt* (вовк). Див. також: Doerfer G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. — Vol. 2. — S. 335—336, 785; Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». — С. 117.

[4] Ed. pr. — С. 41 = «Слово». — С. 28 виправляє на «бусымъ влъкомъ».

[5] «Слово». — С. 19.

[6] Див. с. 263, 264.

[7] Щодо прикметникового суфікса -j- у давньослов'янських мовах див.: Селищев А. М. Старославянский язык.— Ч. 2. — С. 77—78.

[8] Keenan E. — P. 289—290.

[9] Ibid. — P. 378.

[10] Див., наприклад: Творогов О. В. Волк // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 223—226; Салмина М. А. Время Бусово // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 242—245.

[11] Gabain, von A. Alttürkische Grammatik, mit Bibliograpfie, Lesestücken und Wörterverzeichnis. — 2d ed. — Leipzig, 1950. — S. 253.

[12] Györffy G. Autour du Codex Cumanicus. — Budapest, 1942. — P. 1—30.

[13] Grønbech K. Komanisches Wörterbuch (Codex Cumanicus) — S. 13: Автор пише: «Нормальне означення для **-z-** є ***-x-***, але дуже часто цей звук сприймався як приголосна глуха, найчастіше **-n-** в кінці слова, де як у деяких модерних тюркських мовах звук ***-z-*** є напівглуха або цілком глуха, див. с. 13». Це можна дуже добре проілюструвати на такому прикладі із Codex Comanicus, де обидві можливості у тому самому корені є припустимі. Тут йдеться про форми від дієслова *buz-*:

Buxarmē [Buzarmē] — я нищу.

Buxdum [Buzdum] — я знищив.

Buçgil [Busgil] — знищи!

Codex Comanicus / Вид. В. Дримба. — Bucarest, 2000. — С. 42; факсиміле. — С. 5, 5 a, 5 v.

[14] Цитую факсиміле копії для Катерини II за вид.: Слово о полку Игоревѣ: Фотокопія Катеринінського рукопису // Слово о полку Ігоревім та його поетичні переклади й переспіви в українській літературі / Ред. О. Мишанич. — Х., 2003. — С. 95—115.

[15] A Turkish-English Dictionary / By H. C. Hony, Fahir Iz. — 2d ed. — Oxford, 1957. — P. 47.

[16] Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. — Т. 2. — С. 120.

[17] Русско-карачаево-балкарский словарь / Сост. Х. Н. Суюнчев и И. Х. Урусбиев. — М., 1965. — С. 576.

[18] Толковый словарь азербайджанского языка / Сост. А. А. Оруджев. — Т. 2. — Баку, 1966. — С. 298.

ЕКСКУРС XI

Імена головних Половецьких ханів у «Слові»: Гзакъ і Кончак

У «Слові» — два Половецькі хани-співрегенти, Гзакъ і Кончак — звичайно названі разом, крім одного випадку. Подаємо ці пасуси за «Словом»:

а) Гзакъ.

1) «...Гзакъ бежитъ сѣрымъ влъкомъ,
Кончакъ ему слѣдъ править къ Дону великому...»[1]
2) «... на слѣду Игоревѣ ѣздитъ Гзакъ съ Кончакомъ...»[2]
3) «...Млъвитъ Гзакъ Кончакови...»[3]
4) «...Рече Кончакъ ко Гзѣ...»[4]
5) «...И рече Гзакъ къ Кончакови...»[5]

Як бачимо, ім'я Половецького хана-співрегента засвідчено у «Слові» у двох формах: «Гзакъ» і «Гзѣ» як давальний відмінок від імені «Гза» у називному відмінку.

В Іпатіївському літописі під роком 1169 є похідні форми від *Къза > Коза. Форма *Коза засвідчена похідними формами від тої назви, а саме: Козин.

В Іпатіївському літописі читаємо:

«...бѣ бо тогда люта зима велми и взѧ
ѡлегъ вежѣ Козины и жену и дѣти»[6].

Друга похідна форма від Коза також засвідчена в Іпатіївському літописі під роком 1185. Там подається про те, які Половецькі хани взяли в полон учасників походу Ігоря: «... а Всеволода брата єго [Ігоря] ялъ Романъ Кзичь»[7].

Половецьке слово Къза, яке походить від загальнотюркського слова qozï, спочатку мало значення — «ягня», а пізніше — «вівця».

У східному Туркестані ця назва перейшла у форму із закінченням на *–а*, цебто qoza[8], тому на Русі половецьке слово коза було сприйняте як своє давньоруське слово. На Русі знали, що Половецькі хани чоловічого роду, з огляду на те ім'я одного такого хана Коза вирішили написати у чоловічому роді. Так повстало ім'я половецького хана — Козел.

В Іпатіївському літописі під роком 1181 читаємо: «...и тогда оубиша Половецького кнѧза Козла Сотановича...»[9]

В його імені по батькові *-л* на кінці першого складу було пропущено в тексті. Тому саме ім'я треба читати як *Солтановича. Як відомо, у *Заклику* автора «Слова», зверненого до Галицького князя Осмомисла, виступає назва із переходом *-о* на *-а*:

«...салътани за землями»[10].

До речі, ця назва викликала велику літературу і останню, неможливу пропозицію:

«...с алтани...»[11].

Форма *Къза, котра, як ми бачили, дала привід до її ідентифікації із слов'янською назвою — коза, а форма Гзакъ повстала через те, що до Гза був доданий популярний в тюркських мовах демінутивний суфікс *–ак*[12].

б) Кончак.

З тим половецьким іменем є проблема. Кириличний алфавіт передає його неточно. Це слово має в половецькій мові передні (палатальні) голосні, а не задні (велярні) голосні, наприклад, у «Слові».

Ім'я Кончак вживали також у часах Золотої Орди (1240—1500 рр.). Це доказав визначний французький сінолог і монголіст Поль Пелліот[13]. Поправки у фонетичному звучанні Кончак опираються на записи цього імені китайськими ієрогліфами й арабським письмом. Отже, це ім'я треба читати Könčäk[14]. Тезу Пелліота схвалив провідний

у світі алтаїст Карл Гайнріх Менгес[14]. Я погоджуюся із тою поправкою. Тетяна Чижевська у своєму словнику мови «Слова» приймає форму, запропоновану Пелліотом, і пише: «Коньчекъ». Тут вона спирається на реконструкцію мови «Слова», виконану її учителем Романом Якобсоном, який дотримувався тези Пелліота[15].

Тюркське слово kǒnčäk означає «старі дублені шкіряні штани» (M. Räsänen)[16].

Це типово давньотюркське ім'я. У давніх тюрків була спеціальна система надавати синові ім'я, якщо в цій родині часто вмирали хлопчики, якимось означенням, яке б не притягало до себе злих духів. Наприклад, ім'я Атсиз — означає «без імені». Також «старі дублені шкіряні штани» не повинні були звертати на себе увагу злих духів, щоб залишити сина у спокою, аби він міг жити[17].

---

[1] «Слово». — С. 14.

[2] Ibid. — С. 29.

[3] Ibid. — С. 30.

[4] Ibid.

[5] Ibid.

[6] Ипат. лет. — Стовп. 532.

[7] Ibid. — Стовп. 644.

[8] Про qazi див.: Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Vol. 1. — S. 285; див. теж: Каган М. Д. Гзак // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 23—24; С. А. Плетньова встановила, що кочовища Ґзи були в межиріччі р. Донця і р. Оскола. Див.: Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. — М., 1974. — С. 22. Автор називає їх «Верхне-Донецкие половцы». Ґза у літописах має ім'я по батькові Бурнович, очевидно, тут йдеться про тюркське слово *burun* 'Nase' «перший», див.: Räsänen M. Versuch eines etymologischen...— Vol. 1. — P. 90; це слово засвідчене також у староповецькій мові у Codex Cumanicus: Grønbech K. Komanisches Wörterbuch (Codex Cumanicus). — S. 69, *burun*, *brun* у тому самому значенні. Деякі вчені, наприклад М. Д. Каган, вважають, що батько Ґзи був не Бурнович, а хан Беглюк (Белюк). Одначе ця теза не підтверджена в джерелах, див.: Каган М. Д. Гзак // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 23.

[9] Ипат. лет. — Стовп. 623 називає ще іншого Гзак-а: Козел Са[л]танович.

[10] «Слово». — С. 22.

[11] Keenan E. — С. 329—331, 412, йому потрібні для авторства «Слова» Й. Добровським богемізми, тому професор пояснює слово «салътани» у «Слові» як «с алтани», тобто як два слова. Моя критика є у частині I розділу 2 цієї книжки.

[12] Відносно суфіксу *-ak* див.: Räsänen M. Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen. — Helsinki, 1957. — S. 100.

[13] Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'or. — Paris, 1949. — P. 95, 96.

[14] Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». — Л., 1979. — С. 111—112.

[15] Čiževska T. Glossary of the Igor' Tale. — P. 180: Коньчякъ.

[16] Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Vol. 1. — S. 290. За С. А. Плетньовою кочовища Кончака знаходилися нижче за течією Донця в районі літописної р. Тор, де була земля Кончака. Професор запропонувала назвати їх донськими Половцями. Див.: Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. — С. 22.

[17] Цікаво відзначити, в часах Золотої Орди були два військові начальники царя Ногая, які мали такі самі імена, що як Половці в часи походу Ігоря Святославича: Кончак і Козѣй. Вони виступають в Іпатіївському літописі під роком 1280. Див.: Ипат. лет. — Стовп. 881.

ЕКСКУРС XII

Одна імперська Половецька династія

На початку 2004 р. мій колишній учень, а тепер професор університету в Торонто Віктор Остапчук звернувся до мене у важливій для нього справі. Він був співредактором англійського перекладу другого тому «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. Редакційна колегія цього видання вирішила подати хронологічні таблиці володарів усіх земель Русі і Половців. Тому він попрохав мене передати йому мої матеріали відносно хронологічних таблиць Половецьких ханів. Але я мусив йому відповісти, що послати такі таблиці неможливо. Хоч у давньоруських літописах, угорських джерелах та у візантійських текстах можна знайти багато імен Половецьких ханів, але, на жаль, у більшості випадків немає інформацій про їх взаємовідносини, і де даний хан мав свою резиденцію. І я прийшов до висновку, що можна прийняти як робочу гіпотезу, що існували дві головні династії Половців: одна — західна, до якої належали Шарукань Старий та Кончак, а друга — східна династія — Ölbärlü («Слово» називає її «ольберы»)[1].

Стосовно західної династії можливо приблизно подати її генеалогію і хронологію протягом п'яти генерацій. Відносно східної династії ми маємо точні генеалогічні інформації в тодішніх китайських джерелах. Тоді вони жили у Jehol у Маньчжурії, але бл. 1125 р. покинули свою давню батьківщину, помандрували на Захід й поселилися між річками Яїком (Уралом) і Волгою[2]. Тому що на тій території або сусідній з нею не було жодного народу, який би вживав письмо і залишив літописні записи, через те про них ми не маємо ніяких точних інформацій, крім випадкових.

Про династію Ольберів Пітер Гольден, відомий історик тюркського світу, видав у 1987 р. спеціальну студію, в якій зібрав увесь існуючий матеріал, тому я не буду тут нею займатися, а читача відсилаю до вищеназваної праці[3].

Під роком 6590/1082 у ПВЛ усіх списків маємо унікальну інформацію: «Осень — Осенѣ — помер Половецький князь»; там, у статті цього року дається тільки одна інформація, власне про ту смерть. В літописах не раз згадується смерть Половецьких ханів, звичайно, при описі битви, проте немає другого випадку, щоб смерть якогось Половецького хана була відзначена окремою статтею в літописі[4].

Осенѣ мусив бути не тільки добре відомим, але і шанованим, щоб для нього була складена окрема стаття в руському літописанні. Понижче буде подано, що Осенѣ був свекром Юрія, сина князя Мономаха. У цьому випадку його ім'я пишеться інакше, а саме: Асѣнь—Асень[5]. Це була також назва володарів Другого Болгарського царства. Цю назву візантійські джерела дають як ~ Ἀσάν[6], давньоболгарською мовою ця форма подається: Асѣнь[7].

Відомий дослідник «Поучення» Мономаха І. М. Івакін запропонував, що форма «Овчины» є помилкою переписувачів, замість правильного — «Осеня». Він, мабуть, має рацію, коли ідентифікує «Овчина» з «Осеня»[8], цебто що «Овчина» був фізично ідентичним з «Осеня». Одначе ім'я «Овчина» має право на існування, воно є давньоруським перекладом половецької форми, теж названої в літописах, — Гиргень[9].

У другому вступі подається, що в землі Половецькій існували поруч дві мови: одна — тюркська (це мова Кіпчаків), а друга мова — протомонгольська[10], головно, серед половецьких племен Кай-опа (давньоруською мовою Аєпичі).

Саме у монгольських мовах для слова «Овчина» вживається форма irge-n[11], де початкове монгольське *-i* передається старорускою мовою *ги*[12].

Як бачимо з того, Половецький хан, тесть сина Мономаха, мав

ім'я Овчина (Гиргень)[13]; назва тварини — вівці, дуже важливої для кочовиків, та її видубленої шкури — овчини, яку вживали теж як власне ім'я.

Асень — це запозичення у Половців, що в свою чергу запозичили з середньоперської мови, Асан/Есен — «здоровий»[14]. Таким чином, треба приймати Асень не як особисте ім'я, а як назву династії (клану), так як це було у давніх болгар.

Одначе самі Асени, здається, були відгалуженням великого протомонгольського племені Qay (Кай), основної складової частини Половців. На це вказує той факт, що деякі його члени названі в літописах Аєпичі. Тут, як бачимо, в імені Qay початкове *Q* зникло, це типовий перехід у середньокіпчацьких мовах, якому тюрколог Tibor Halasi-Kun[15] присвятив одну свою працю; *опа* — це половецьке слово, що означає «плем'я». Як доказ тому — стаття ПВЛ під роком 1107[16], де читаємо: «В цьому році Володимир (Мономах), Давид (Святославич) і Олег (Святославич) пішли до Аєпи і до другого Аєпи, і взяв Володимир за сина свого Юрія, Аєпину дочку Осенєву онучку, а Олег взяв за сина свого Святослава, Аєпину доньку, Гіргеневу онучку»[17].

Син Володимира Мономаха, Юрій, мав від подружнього життя із дочкою Половецького хана Аєпи сина, який дістав руське ім'я — Андрій, а половецьке ім'я — Китай[18].

Ставши Ростовським, Суздальським і Володимирським над Клязьмою великим князем Андрій — Китай досягнув того, на що його половецькі предки по матері ніколи б не спромоглися: він вперше зруйнував Київ. Очевидно, Мономах не передбачав, що подружжя його сина з Половецькою княжною зруйнує нанівець усю його життєву працю, щоб обороняти Київ від Половців. Ось що пише про ту страшну подію, цебто перше зруйнування Києва у 1169 р., ПВЛ під 1169 р., середа 12 серпня: «...Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий [день], у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город — Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смольняни, і суздальці, і чернігівці, і Олегова дружина, — і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але бог молитвами святої богородиці оберіг його од такої біди. І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестанніі»[19].

Генеалогічна таблиця
Західно-Половецької династії Асень (Шаруканя)

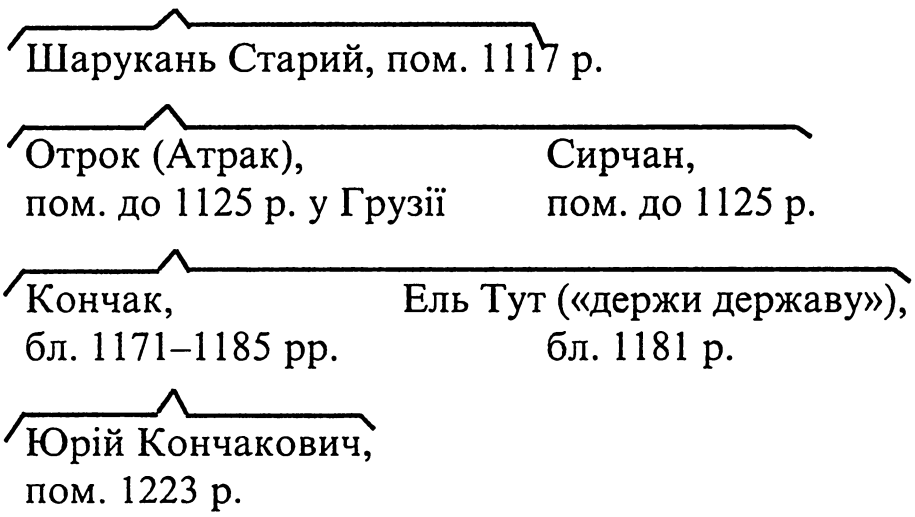

У джерелах ще називаються три великі хани Половецькі, які, на мою думку, були членами Західно-Половецької династії, хоч чітко це не підкреслюється. Це — Лукоморський хан Кобяк, виступає в джерелах під роками 1174—1183, Боняк — згадується в літописах під роками 1096—1108 і Тугоркан, † 1096 р.

Хан Кобяк важливий для нас тому, що він виступає у «Слові» в такому контексті:

> «...Святъславь грозный великый киевскый
> грозою: бяшеть притрепалъ своими сильными плъкы
> и харалужными мечи;
> наступи на землю Половецкую,
> притопта хлъми и яругы,
> взмути рѣкы и озеры
> иссуши потокы и болота.
> А поганаго Кобяка изъ луку моря
> отъ желѣзныхъ великыхъ плъковъ половецкыхъ
> яко вихръ, выторже:
> и падеся Кобякъ въ градѣ Киевѣ,
> въ гридницѣ Святъславли...»[20]

Тут йдеться про військові події, пов'язані з військовим походом великих князів Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславовича в році 1184. Подаю відповідний пасус із Іпатіївського літопису у перекладі Л. Махновця: «Половці ж, побачивши Володимирове військо, що сильно йшло на них, побігли... А ті руси, що їхали вслід за ними, не догнавши [їх], вернулися і стояли на місці, котре іменується Єрель і яке русь зове Угол. Половецький же князь

Кобяк, подумавши, [що це всього] стільки русі, вернувся і погнав услід за ними. Та коли вони йшли вслід за ними, [русичами, то] узріли їх війська руські. [І] стали вони перестрілюватися через ріку [Єрель], і почали ганятися одні за одними, і було це в них довго. Почувши ж [про це], Святослав і Рюрик послали більше війська їм на підмогу і самі пішли обидва за ними, поспіваючи. Як тільки побачили половці війська підмоги, то подумали, що тут Святослав і Рюрик. І одразу вони побігли, а руси, діставши поміч божу, ввертілися в них і почали їх сікти і хватати. І так учинив господь милість християнам, возвеличив у той же день бог князя Святослава і Рюрика за віру їх обох. А тоді схопили Кобяка Карлийовича з двома синами, Белуковича Ізая, і Тоглія з сином, і брата його Бокмиша, Осулука [Бурчевича], Барака, Тарха, Данила, і Содвака Кулобицького схопили також; і Корязя Калотановича тут убили, і Тарсука, а інших — без числа» (Іпат./Махновець. — С. 333—334).

Боняк і Тугоркан засвідчені не тільки в староруських літописах, а також у візантійському творі «Алексиада», автором якого була царівна Anna Komnyń[21]. Саме ім'я Боняк має цікаве походження: так називався согдійський посол Тюрків до Візантійського імператора, а саме у 569 р. Він там пишеться як Μανιάχ, що значить приятель Манія, цебто прихильник дуалістичної маніхейської релігії[22]. Власне Анна Комнена у цей спосіб передає ім'я Половецького хана Боняка. Не входячи в подробиці нападів Боняка на Русь, хочу зупинитися на одній події, що записана в нашому літописанні, а саме, що Боняк як «вовкулака»: «Давид же [Ігоревич], у той час прийшовши з Ляхів, посадив жону свою у (брата її) Володаря, а сам пішов у Половці. І зустрів його [хан] Боняк, і вернувся Давид, і рушили вони оба на угрів. І коли вони ото йшли, і стали на нічліг, і коли наступила опівніч, то Боняк, уставши, від'їхав од війська і почав вити вовчим голосом. І відвився йому вовк, і стало багато вовків вити. Боняк тоді, приїхавши, сказав Давидові: «Побіда нам є над уграми завтра». А назавтра Боняк, приготувавши воїв своїх до бою, — і Давидових було сто, а Боняк із трьома стами, — розділив [їх] на три полки і рушив до угрів. І пустив він у напад [хана] Алтунопу з п'ятдесятьма людьми, а Давида поставив під стягом, а сам розділився на два полки — по п'ятдесят на [кожну] сторону. Угри ж виладналися до бою загонами, бо було угрів числом сто тисяч. Алтунопа тоді примчав...»[23].

Боняк мусив мати своїх прихильників, про що свідчить інформація під роком 1139 в Іпатіївському літописі:

«...У той же час вийшли із Цесароградa двоє княжичів — [Василько та Іван Рогволодовичі]. Вони були заслані Мстиславом, великим князем київським, тому що не сповняли його волі і не слухали його, коли він кликав їх у Руську землю на поміч, а ще [й]

говорили Бонякові шолудивому: «На здоров'я!» І за це розгнівався на них Мстислав і хотів на них іти, але ж не можна було піти, тому що тоді ж налягли були половці на Русь. І тому він стояв, б'ючись із ними і перемагаючи [їх]...»[24]

Про велику повагу, яку мав Боняк серед своїх Половців, свідчить факт, що сімдесят сім років після його смерті спадкоємець його Кончак усе ще говорив про нього як про великого князя і хотів помститися за його смерть. Ось що пише Іпатіївський літопис про нього: «...Поганії ж половці, перемігши Ігоря з браттям, сильно загордилися і зібрали весь народ свій на Руську землю. Але була в них суперечка, бо Кончак говорив: «Підемо на Київську сторону, де побиті браття наші і великий князь наш Боняк». А Коза [Бурнович] говорив: «Підемо на Сейм, де зосталися жінки і діти, — готов нам полон зібрано, і візьмемо городи без опасу». І тоді розділилися вони надвоє...»[25]

В літописі Руському під роком 1151 вбили його сина Севенча Боняковича, який був прирік: «...Буду я рубати в Золоті ворота так, як і отець мій!»[26]

Стосовно Тугоркана († 1096) то існує проблема з його ім'ям. Тоді як у давньоруських джерелах маємо форму ім'я Тугоркан[27] і Тугъртъкан[28], у візантійських джерелах Анна Комнена подає його ім'я Τογορτάκ. Також він засвідчений у літописах під роками 1194—1196. Тугоркан грав роль своєрідного Габсбурга, цебто діяв, влаштовуючи весілля із своїми ворогами. У 1094 р. він віддав заміж свою дочку за великого Київського князя Святополка Ізяславича (1050—1113 рр.)[29], у 1117 р. віддав заміж онуку за наймолодшого сина Мономаха — Андрія[30]. 1096 р. він загинув у боротьбі з Руссю біля Печерського монастиря у Києві, і його зять Святополк спорудив для нього могилу на Видобичах[31].

Ім'я Тугоркан

По всій правдоподібності, це ім'я складається із двох частин, друга частина — це відомий старотюркський титул[32] **Tarxan** для привілейованої верстви, що відзначалася звільненням від податків. Це слово, на жаль, не засвідчене у Codex Cumanicus (XIII—XIV ст.), мабуть, тому, що генуезькі купці і німецькі францісканці-місіонери не цікавилися половецькими політичними термінами. Політичний термін тархан у значенні «вільний, привілейований» добре засвідчений у новополовецькій мові караїмів[33], він відігравав теж велику роль у Золотій Орді (1240—1500), а також у всіх т. зв. Татарських ханатах (Астрахань, Казань, Сибір, Крим). Щодо першої складової

частини, то це, правдоподібно, тюркське слово tōγrі (вірний, правильний)[34].

Повище було названо ім'я Половецьких князів Китан, яке носив також син Половецької княгині і внук Мономаха Андрій Юрійович[35], Суздальський князь (1112—1174). Походження того імені таке: Qitay (qita-y ~ qitan), мн. qita-t була назвою союзу протомонгольських племен, які в 916 р. здобули північну частину Китаю і заснували там свою Китайську династію Liao (907—1125). Про цю імперію існує всебічна монографія пера двох визначних фахівців, одного американця й одного китайця[36].

У 1125 р. Китанів змінила організація прототунгузьких племен під проводом племені джурджженів, які назвали свою Китайську державу Chin (1125—1284). Їх знищили монголи Чінґґіз хана, починаючи з 1206 р., онук Чінґґіз хана Кубіляй зробив Китай володінням своєї династії під іменем Yüan (1280—1368). Монголів замінила спочатку китайська національна династія Ming (1368—1644). Опісля Китаєм заволоділи маньчжури і створили свою династію, яка була останньою Китайською імперською династією Ch'íng (1644—1911).

---

[1] «Слово». — С. 21: ольберы.

[2] Переклад з китайської див.: Markwart J. Über das Volkstum der Komanen // Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften Göttingen Phil.-hist. Klasse. — Bd. 13. — N 1. — S. 114—115.

[3] Golden P. B. Cumanica II: The Ölberli (Ölperli). The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomandic Clan // AEMAe. — 1986—1987. — Vol. 6. — P. 5—29.

[4] Лавр. лет. = ПВЛ. — Т. 1. — С. 135; див.: Повесть временных лет / Ed. Donald Ostrowski. — Harvard, 2003. — Vol. 3. — P. 1645.

[5] Лавр. лет. — Стовп. 285. = Ипат. лет. — Стовп. 196: ѡсѣнъ.

[6] Moravcsik G. Byzantinoturcica. — Vol. 2. — S. 73—74; Kazhdan A., Brand C. M. Asen I // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. I. — P. 204.

[7] Златарски В. Н. История на Българската държава през средните векове. — Т. 2: България под Византийско владичество. — София, 1934. — С. 14.

[8] Ивакин И. М. Князь Владимир Мономах и его Поучение. — Ч. 1: Поучение к детям. Письмо к Олегу и отрывки. — М., 1901. — С. 271.

[9] Лавр. лет. — Стовп. 283: Гиргеневу = Ипат. лет. — Стовп. 259; Іпат./ Махновець. — С. 162.

[10] Інше протомонгольське слово засвідчене у половецькій назві ріки Молочної як Сутѣнь.

[11] Див. монголоське irge (вівця). Haenisch E. Wörterbuch zu Mangol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi) // Geheime Geschichte der Mongolen. — Leipzig, 1939. — S. 83.

[12] Про відсутність закінчення *-en* у слові *irge* (замість irgen) див.: Poppe N. Introduction to Mongolian Comparative Studies. — Helsinki, 1955. — P. 176, 183.

Тут йдеться про два різні слова, які подібно звучать: irge-'Hamel', irgen — народ. Див.: Haenisch E. Wörterbuch zu Mangol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi). — S. 83.

[13] В давньомонгольській мові були дві фонеми /i/, одна з них задньоязична, а друга — передньоязична. Задньоязична фонема /i/ в давньоруській мові передавалася через /ш/, див.: Poppe N. Introduction to Mongolian Comparative Studies. — P. 33—34.

[14] Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Vol. 1. — P. 28.

[15] Halasi-Kun T. Orta-Kipçakça // Türk Dili ve Tarihi Hakkinda Araştirmalar. — Ankara, 1950. — Vol. I. — P. 45—61: q-, k- > Omelesi.

[16] ПВЛ. — Т. 1. — С. 187 = Іпат./Махновець. — С. 162.

[17] ПВЛ. — Т. 1. — С. 187 (переклад О. Пріцака).

[18] Про це ми знаємо із інформацій автора Київського Синопсису: Sinopsis. Kiev 1681 / Ed. H. Rothe. — Köln, 1983. — С. 265.

[19] Іпат./Махновець. — С. 295.

[20] «Слово». — С. 18.

[21] Comnéne Anne. Alexiade (Régne de l'empereur Alexis I Comnène 1081—1118) / Texte étab. et trad. par Bernard Leib. — Paris, 1937—1945. — Vol. 13. — P. 136; переклад див.: Комнина Анна. Алексиада / Вступ. статья, пер. [с греч.], коммент. Я. Н. Любарского. — С. 253.

[22] Менандер Протектор, візантійський історик 581—584 рр.: Excerpta de legationibus / Ed. C. de Boor. — Berolini, 1903. — P. 195, 450—452. Див. про Маніяха ще: Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux. — P. 234—235.

[23] Іпат./Махновець. — С. 153.

[24] Ibid. — С. 191.

[25] Ibid. — С. 341.

[26] Ibid. — С. 246.

[27] ПВЛ. — Т. 1. — С. 160: Тугоркан.

[28] Ibid. — С. 285: Тугъртъкан; Ипат. лет. — Стовп. 225: Тугъртъкан.

[29] ПВЛ. — Т. 1. — С. 141—149.

[30] Ibid. — С. 200.

[31] Ibid. — С. 151.

[32] Татарско-русский словарь / Сост. Г. С. Амиров. — Изд. 2-е. — М., 1968. — С. 520; див.: Doerfer G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. — Vol. 2. — S. 972, № 629; Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. — Т. 3. — С. 249—251; Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Vol. 1. — P. 485.

[33] Караимско-русско-польский словарь. 17400 слов / [Сост. Н. А. Баскаков]. — М., 1974. — С. 510.

[34] Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. — Vol. 1. — P. 484.

[35] Sinopsis. Kiev 1681 / Ed. H. Rothe. — С. 265 (4-й рядок).

[36] History of Chinese society: Liao, 907—1125 / [By] K. A. Wittfogel, Fêng Chia-shêng, with the assistance of John DeFrancis [and others]. — Philadelphia; New York, 1949.

Висновки

У першому вступі мною подана інформація і загальна оцінка праці професора Е. Кінана: «Добровський і початки «Слова». Тепер я повинен подати, на якій базі побудована теза професора Е. Кінана відносно початків «Слова». Професор Е. Кінан запевняє читача, що перед першим виданням «Слова» існувала його протокопія[1], яку Добровський після свого повернення з Росії до Праги виготовив і передав двічі текст свого прото-«Слова» через російського письменника та історика І. П. Єлагіна перед 1793 р. У відносному творі І. П. Єлагіна, який зберігся в оригінальній чернетці і в двох чистовиках, дійсно заховався початок «Слова». Цю справу запису І. П. Єлагіна спеціально досліджував В. П. Козлов. У своїй праці В. П. Козлов видав фототипічно всі відносні тексти І. П. Єлагіна[2], автор також дослідив проблему, коли І. П. Єлагін включив до свого твору цитату з початку «Слова». Маючи доступ до оригіналів і творів інших діячів культури, які збереглися в російських архівах, і в дружній дискусії зі своїми російськими колегами, В. П. Козлов прийшов до

такого висновку: «Таким образом, теперь мы можем твердо сказать, что уже в 1788—1790 гг. древнерусская поэма находилась в «книгохранительнице» А.И. Мусина-Пушкина и стала известна Елагину»[3]. Професор Е. Кінан, який у четвертому додатку під заголовком «Хронологія Єлагінської цитати із "Слова"» хоч цитує працю В. П. Козлова і спирається на джерельні інформації автора, не вважав за відповідне сказати, до якого висновку дійшов В. П. Козлов. Протилежно, Е. Кінан проігнорував його і подав у досить завуальованій формі, що запис Єлагіна походить з грудня 1792 — 22 вересня 1793 рр.[4] Очевидно, професор Е. Кінан зігнорував дату, усталену Козловим (1788—1790 рр.), бо тоді не було б усієї історії з авторством Добровського. Й. Добровський тільки у 1792 р. відвідав Росію і познайомився з графом О. І. Мусіним-Пушкіним, І. П. Єлагіним та іншими діячами російської культури. Якби у нього був текст прото-«Слова», він мав би нагоду передати власноручно своє прото-«Слово» графу Мусіну-Пушкіну, в якого він гостював. З того ясно виходить, що треба викреслити з інформації про початки «Слова» участь «посла» Й. Добровського — державного діяча І. П. Єлагіна.

А тепер перейдемо до наступної проблеми. *Чи Й. Добровський міг написати «Слово»?* Професор Е. Кінан вважає, що так. Його головний аргумент: Й. Добровський мав доступ до рукописних і друкованих творів, які мусив би мати в своїх руках автор «Слова». Він навіть подав список рідкісних слів, які, з однієї сторони, засвідчені у рукописних джерелах або стародруках, а з другої, що ці слова теж виступають у «Слові»[5]. У такий спосіб він приходить до наступного висновку: «Мабуть, ми маємо досить переконливий доказ, щоб видати обвинувачувальний акт: Йосеф Добровський більше ніж який-небудь інший підозрюваний мав здібність, джерела та інтелектуальний профіль для створення "Слова"»[6].

Як бачимо, підхід чисто механічний, і, вживаючи цю методологію, не можна було б зрозуміти ролі Тараса Шевченка в українській літературі. Після свого визволення з кріпацтва Т. Г. Шевченко деякий час жив у домі свого ровесника (сина шляхтича) Євгена Гребінки у Санкт-Петербурзі. У Гребінки була приватна бібліотека, де були зібрані всі твори тодішньої української літератури, історичні джерела та фольклорні збірники. Очевидно, що Т. Г. Шевченко мав доступ до тих книжок і нагоду дискутувати й обмінюватися своїми враженнями від прочитаного з їх власником[7]. Є. Гребінка був поетом-романтиком, який писав не тільки вірші, але й оповідання. Хоч Є. Гребінка і Т. Шевченко використовували ті самі джерела і не раз писали на ті ж самі сюжети, наслідки були цілком інші. Є. Гребінка публікував свої приємні романтичні вірші, які залишилися на маргіналі

української літератури, а твори Т. Г. Шевченка, зокрема виданий у 1840 р. «Кобзар», був вибухом вулкану, який створив нову епоху в українській літературі і культурі. Що спричинило ту різницю? Відповідь проста — талан поета-віщуна.

Коли відбувся виступ О. О. Зіміна, який, слідуючи за А. Мазоном, стверджував, що «Слово» — це фальсифікат з XVIII ст., Роман Якобсон на це зреагував у такий спосіб: «Найгірший недолік ученого — це його цілковита глухота у відношенні до "Слова" як поетичного твору»[8]. Ці самі слова можна вжити, щоб охарактеризувати ставлення професора Е. Кінана до «Слова». Хоч його книга має 541 с., він жодного рядка не присвятив оцінці «Слова» як поетичного твору. Очевидно, він повірив, як Біблії, А. Мазонові про те, що «Слово» являється попурі пастижів. Як щоб «Слово» було б ПАСТИШ (pastiche), воно б не оцінювалося спеціалістами світової літератури, між іншим, і самим Й. Добровським (див. с. 263), як один з найкращих середньовічних епічних творів. «Слово о полку Ігоревім» учені продовжують досліджувати і перекладати на всі мови світу[9].

Отже, ми приходимо до висновку, з точки погляду літератури «Слово» не могло бути написане Й. Добровським перш за все тому, що він не мав поетичного талану. Добровський був добрим чесько-австрійським філологом, який писав свої твори латинською та німецькою мовами, але він не ввійшов до чеської літератури, так як це сталося з його учнем Вацлавом Ганкою, який не міг рівнятися з Добровським відносно вченості, але який мав великий поетичний талан, і його «Краледворський рукопис», котрий він підробив як твір середньовіччя, відіграв у чеській літературі роль Т. Шевченка: створив нову епоху в ній, зв'язавши, як пише Роман Якобсон[10], «застиглу старочеську мову, яку вже сто тридцять років не вживали, із новою літературною мовою».

Й. Добровський у чеській літературі не написав жодного поетичного твору, бо не мав талану поета. Крім того, він дуже погано знав російську мову і не знав української мови, через те не міг реконструювати творів мовою Київської Русі, лише міг подавати лінгвістичні коментарі до поодиноких староруських слів. Отже, як Й. Добровський міг написати, навіть не володіючи мовою, шедевр світового літературного мистецтва? Я тут не буду входити у ненаукову тезу професора Е. Кінана про те, що він написав «Слово», бувши божевільним і тому він не знав, що робить[11]. Тим самим професор Е. Кінан хоче звільнити його від відповідальності за фальсифікат «Слова».

Професор Е. Кінан підкреслює, що в тому часі, коли діяв Й. Добровський (1792—1800 рр.), не було ще концепції фальсифікату як негативної акції[12], але тут він сам собі заперечує.

Він подає пригоду англійського поета і дипломата Sir John Bowring-a (1792—1872 рр.), який був зацікавлений давньою чеською поезією і готував до видання її хрестоматію. Він хотів включити там переклад прекрасного «Краледворського рукопису» і радився в тій справі з Й. Добровським. Добровський, хоч був активним чеським патріотом, не радив йому цього робити, бо тут, він зазначав, йдеться не про оригінал, а про модерний фальсифікат. Й. Добровський підкреслював, що він особисто знає фальсифікатора, але не хотів назвати його імені. Очевидно, тут йшлося про улюбленого учня Й. Добровського — В. Ґанку[13]. Як бачимо, Й. Добровський знав, що таке фальсифікат, і перестерігав перед фальсифікатом зацікавлених читачів, отже, як він міг тоді творити сам фальсифікат, як хоче професор Е. Кінан?

Вище ми бачили ствердження професора Е. Кінана, що єдиною особою, яка б могла написати «Слово», був Йосеф Добровський. Але пізніше, коли він докладніше зайнявся цією справою, вийшло, що там ще був інший співавтор, а саме: архівіст О. Ф. Малиновський. На жаль, професор Е. Кінан чітко не подав, який внесок у компіляцію «Слова» одного автора й другого. Цитую один пасус із праці професора Е. Кінана, де він займається цими справами: «Невдовзі після 7 серпня 1792 р., але перед смертю І. П. Єлагіна у 1794 р., Йосеф Добровський склав кілька поетичних фрагментів у стилі середньовічних слов'янських нарративів, які він читав у збірках рукописів у Санкт-Петербурзі і Москві. Спеціально його текст був компонований під сильним впливом, з однієї сторони, довголітніх студій середньовічної чеської літератури, а з другої — його читань останніми часами російських рукописів і стародруків, зокрема «Задонщины», «Сказания о Мамаевом побоище» та Іпатіївського літопису».

Е. Кінан (с. 419) пише: «Як модерна чеська літературна мова, так і мова поем у значній мірі були його винаходом, але були міцно базовані на його дослідах ранньомодерних слов'янських текстів різних рецензій. Він записав цей текст у ідіосинкретичній комбінації латинського і кириличного алфавітів, яким часто передавав кириличні тексти у своїх нотатках і пізніше у копіюванні «Слова». Здається, що Й. Добровський передав частину першої групи текстів, а найменше друге incipit (вірш 6) своєму знайомому із Санкт-Петербурга Єлагіну, який опісля включив перший рядок як останній додаток до свого «Есе». Якийсь час пізніше і, напевно, після того, як він працював у Москві із рукописними збірками в перших місяцях 1793 р., Й. Добровський перередагував текст або послав додаткові фрагменти, які віддзеркалені у фрагментах О. Ф. Малиновського, і

послав їх Єлагіну або своєму іншому російському кореспондентові. Оці дві групи нотаток, котрі разом являють собою повний текст «Слова», які видано у 1800 р., мабуть, залишалися певний час відокремленими, як на це вказує факт, що обидва — Херасков (1796 р.) і Карамзін (1797 р.) — мали на увазі тільки першу групу»[14].

Після смерті Єлагіна у 1794 р. обидві ці окремі групи нотаток, разом із бібліотекою Єлагіна і його архівом, перейшли, згідно із заповітом, до Мусіна-Пушкіна[15], а після його переїзду до Москви (1797 р.) вони залишилися під опікою найбільш невтомного співробітника Мусіна-Пушкіна — Малиновського[16]. Немає жодного свідоцтва про те, як Малиновський представив текст Мусіну-Пушкіну. Але, правдоподібно, грошові зацікавлення або літературні амбіції заставили Малиновського ошукати свого покровителя... Найбільш вірогідним також є те, що Малиновський видумав історію Хронографа, беручи «конвой»[17], опублікований у першому виданні, з конкретного змісту копії «Сказания»[18], подібно до того тексту, власником якого був Тимковський.

Професор Е. Кінан підсумовує участь Й. Добровського у «Слові» у такий спосіб: «Щó Й. Добровський зробив, подано в контексті, а це було те, що він написав кілька «невинних пасусів», імітуючи «Задонщину» й інші тексти, які він недавно читав»[19].

Разом з тим треба підкреслити, що професор Е. Кінан цим ствердженням заперечує сам собі. Всі його вчені докази про Добровського як автора «Слова» базувалися на запозиченнях з давньоєврейської мови і чехізмах, які той чеський вчений мав ввести до «Слова». Крім того, Добровський був у захопленні від завойовницької політики Катерини II, тому м. Тмуторокань так часто названо у «Слові». Не дивно, що Е. Кінан цитує Мазонову «дотепну» характеристику «Слова» як поетичний додаток до Ясського мирного договору 1791 р.[20]

Якщо дійсно весь внесок Добровського до тексту «Слова» — це кілька «невинних пасусів» із «Задонщины», то, очевидно, ці пасажі не могли мати євреїзмів, чехізмів та похвали Катерині II.

Професор Е. Кінан приймає існування прото-«Слова» (авторства Добровського), яке, на його думку, не було повністю ідентичне із текстом першого видання «Слова». Хто виправив текст для першого виданя «Слова»? Ледве чи це міг зробити О. Ф. Малиновський, бо він не мав досвіду у виданні рукописів. Дуже типовим явищем був факт, що О. Ф. Малиновський у 1815 р. не розпізнав фальсифікат А. І. Бардіна († 1841), котрий на пергаменті переписав текст із першого видання «Слова»[21], тоді як граф О. І. Мусін-Пушкін зразу

на другий день визнав, що йдеться про фальсифікат, і повернув цей несправжній рукопис «Слова» фальсифікаторові[22]. Тут можна ще додати, що О. Ф. Малиновський не претендував на участь у виданні тексту «Слова», а тільки у перекладі і коментарі. На першій сторінці тексту «Слова» О. Ф. Малиновський написав президентові Російської Академії наук: «Ея сиятельству милостивой государыне княгине Екатерине Романовне Дашковой всеусерднейшее приношение от трудившагося в объяснении и переводе сего древняго отечественнаго умопроизведения»[23].

Професор Е. Кінан присвячує багато уваги «Запискам» О. Ф. Малиновського і використовує їх у своїй праці як доказовий матеріал у встановленні хронології і тексту «Слова»[24]. Але, як ми вище подали, О. Ф. Малиновський не редагував тексту «Слова»; він тільки перекладав на російську мову «Слово» і коментував його.

Очевидно, що в праці над перекладом він не раз змінював текст свого перекладу, як це роблять усі перекладачі, але ті дії не мали і не могли мати безпосереднього впливу на текст «Слова».

Після E. Keenan-a є три рівнорядні джерела до «Слова»:

1) Ed. pr. із 1800 р.

2) Копія для імператриці Катерини II.

3) «Фрагменти» Малиновського[25]. Останні тексти («Фрагменти») не мають авторитету, тому «Фрагменти» треба використовувати як джерело, паралельне до Ed. pr. (1800) та копії для Катерини II.

Тут насувається запитання, скільки тих пасусів, а друге, що означає в науковій літературі вираз «невинних пасусів»? При тому всьому професор Е. Кінан стверджує, що «ми не маємо прямих документальних доказів про авторство «Слова» Й. Добровським». Тому ми хочемо запитати професора Е. Кінана, чому він написав півтисячі сторінок монографії на тему, для якої не знайшов ніяких документальних доказів?

Відносно першого видання «Слова» він пише, вже не згадуючи ані словом Й. Добровського: «Перше видання «Слова» обіймає в додатку до тексту переклад, примітки і вступ, складені головно, якщо не цілковито, О. Ф. Малиновським».

Я знов хочу повернутися до кількох «невинних пасусів»[26], бо на них професор E. Keenan будує цілу будівлю основних проблем: коли і ким було написано «Слово»?

Справа в тому, що в його праці маємо два суперечливі пояснення і з різними висновками. З однієї сторони, щоб усправедливити тезу про Добровського як автора «Слова», він писав: «Добровський не підроблював святішу реліквію Росії, те, що він зробив, подане у

контексті, було, що він написав кілька «невинних пасусів», взятих із «Задонщины» й інших текстів, які він останнім часом читав і в стилі ранніх слов'янських героїчних нарративів, які він добре знав»[27].

Як це погодити з наступною гіпотезою, поданою професором Е. Кінаном п'ять сторінок раніше: після смерті Єлагіна його бібліотеку купив граф Мусін-Пушкін і доручив своєму співробітникові Малиновському упорядкувати її. Після E. Keenan-a, Малиновський знайшов дві групи текстів, які Добровський передав Єлагіну, і той почав їх переписувати за системою Добровського. Вони були писані звичним для Добровського «синкретичним» кирилично-латинським алфавітом. Тут треба пригадати, що Малиновський не мав досвіду у відчитанні староруських текстів. Відносно фрагментів, які Добровський послав Єлагіну, а Мусін-Пушкін велів Малиновському упорядкувати, виявилися дві групи паперів, що разом представляли повний текст «Слова», так, як опубліковано у 1800 р. Отже, виявляється, що кілька «невинних пасусів» із «Задонщины» тепер у професора E. Keenan-a представлені повним текстом «Слова» у такій формі, як Ed. pr. з 1800 р: «The two groups of papers, which together constitute the whole text of the IT» («Слово»)»[28]. Тут професор E. Keenan сам собі заперечив. Текст «Слова» у виданні Д. С. Лихачова займає 36 сторінок. Якщо дотримуватися ідеї E. Keenan-a, що Добровський передавав два рази Єлагіну по половині «Слова», то тяжко собі уявити, щоб Й. Добровський у божевільному стані за такий короткий час міг записати по пам'яті двічі тексти по 16 сторінок. При тому «Слово» відзначається дуже складною структурою, де виступає декілька десятків членів династії Рюриковичів, усі вони у «Слові» подані, згідно з генеалогією і у хронологічному порядку, а також із інформацією про їх володіння, без жодної помилки[29], що викликає подив, тим більше, що Й. Добровський був лише філологом і не мав історичної підготовки. До першого видання (Ed. pr.) є додана «Поколѣнная Роспись россійскихъ великихъ и удѣльныхъ князей, въ сей пѣсни упоминаемыхъ». Із цієї «Росписи» ми бачимо стан історичної науки в Росії близько 1800 р., де багато неправильних ідентифікацій, і, крім того, не всі члени династії Рюриковичів там названі[30]. Треба було понад 200 років, щоб зусиллям учених цілого світу поробити відповідні поправки.

Як же чеський славіст Й. Добровський, живучи у XVIII ст.[31], міг знати ті поправки відносно інформацій у «Слові», що зробили вчені всього світу у XIX—XXI ст.? Таким чином ідентифікація Й. Добровського як автора «Слова» не витримує критики.

Закінчуючи огляд твору професора Е. Кінана, я не можу не згадати того факту, з якою насолодою ним описані негативні риси його героїв. Багато сторінок з примітками автор присвячує божевіллю Йосефа Добровського[32]. О. Ф. Малиновського автор змальовує як людину, яка не заслуговує на довіру, жадібного до грошей ошуканця[33]. Молодий філолог і археограф К. Ф. Калайдович (1792—1832 рр.) відкрив у рукописному тексті Псковського Євангелія Колофон Домида, де є дата 1307 р. Приписка до цього Колофону нагадує один фрагмент «Слова» — цей текст став одним із переконливих доказів, що «Слово» не могло бути написано у XVIII ст. Професор Е. Кінан п'ятнадцять разів займався цим Колофоном, бо він заперечував зв'язок «Слова» з Йосефом Добровським, який жив на 500 років пізніше після написання Колофону. А щоб цей Колофон йому не докучав, професор Е. Кінан зробив теж божевільним і К. Ф. Калайдовича[34].

Досі дослідники «Слова», які намагалися виявити його оригінальність або фальсифікацію, будували свої тези механічно і розпорошено, на базі студій окремих лексем, а спеціально брали як допоміжне запозичення тюркізми, євреїзми, чехізми, іранізми та інші ізми.

Як відомо, людина, котра живе в одній епосі, не може мислити категоріями іншої епохи. Так, наприклад, людство XII ст. не могло мислити категоріями XVIII ст., а людство XVIII ст. категоріями XX—XXI ст. Ціла низка слів є нейтральними з тої точки зору, але звичайно людина, яка пише, знає свою епоху, наприклад, літописець XII ст. знає, що тоді стріляли з лука, а не з гармат. Так само, коли вживається слово «писати», автор окреслює, чи гусячим пером, чи автоматичною ручкою. У своїй праці над походженням «Слова» я зверну Вашу увагу на 16 ключових позицій, коли автор «Слова» переконливо вказує, в якій епосі він діяв, цебто подає характерні ознаки менталітету свого часу[35].

Візьмемо, наприклад, слово «король» — це загальне означення католицького володаря, якого найвищий духовник даної країни благословляє на корону. У XII ст. у католицькій Європі було багато королів, але автор «Слова» вживає слово «король» у точному значенні слова, яке подає його менталітет, а саме: у XII ст. слово «король» на Русі означало тільки короля Угорщини[36].

В Іпатіївському літописі у ситуації кінця XII ст. чітко подається, що слово «король» — це «rex» Угорщини; у XVIII ст. вже кілька століть не існувало Угорщини і не було короля, бо Угорщина стала частиною Австрійської імперії. Якщо би «Слово» писалося у XVIII ст., то його фальсифікатор, хто б він не був, не міг би вживати

слово «король» по відношенню до короля Угорщини, бо королів у той час у Європі було багато, а Угорщина як королівство вже кілька століть не існувала, тому і короля Угорщини не могло бути.

У «Слові» виступає титул «великий» князь[37], очевидно, це не назва інституції, бо Велике князівство на Русі вперше повстало в Московській державі у 1480 р., до того часу «великий» був таким епітетом, як «хоробрий», «сильний», і міг одночасно стосуватися кількох князів. Наприклад, у «Слові» — великим названий князь Святослав Всеволодович Київський і поруч з ним князь Суздальський Всеволод Юрійович теж названий великим. Отже, тут маємо менталітет людей Русі перед 1480 р.

У «Слові» вживався імперський титул «каган»[38], який перші володарі Русі перейняли від хозар у 839 р., останній каган Русі був Олег Тмутороканський. У XVIII ст., очевидно, цей титул був забутий, і навіть Катерина II думала, що Тмуторокань розташувався біля Рязані[39]. Подібна доля спіткала два інші міста XII ст. на Русі: Пліснеськ і м. Рим (або Римов). У XII ст. Пліснеськ був одним з найбільших міст на Русі[40] й основним економічним центром багатого Галицького князівства. Під час монгольського нашестя першої половини XIII ст. на Русі Пліснеськ було зруйновано, і місто вже ніколи не відродилося. Коментатори «Слова» мають складність у тому, чому м. Пліснеськ названо у «Слові», хоч це зрозуміло, що в той час, як писалося «Слово», у XII ст. Пліснеськ був ще свого роду Нью-Йорком на Русі. Місто Рим (Римов)[41] існувало тільки одне століття, воно засвідчено в джерелах з 1095 р. («Поучення» Мономаха) до 1187 р. («Слово» і Іпатіївський літопис). Коли там загинув Переяславський князь Володимир Глібович, м. Рим був одним з головних пограничних укріплень, що охороняли границю Переяславського князівства на Русі від Половців.

Означення «погані» виступає у «Слові» у відношенні до двох противників Русі, степових Половців та лісових Литовців з Ятвягами[42].

У «Слові» обидва ці «погані» виступають рівночасно. Литовці почали нападати на Русь тільки у 1162 р., а Половецькі ханства закінчили своє існування після битви на р. Калці 1223 р. Отже, ситуація, яку описує «Слово» і тогочасні літописи, відноситься до періоду поміж 1162—1223 рр. Таким чином, вважаю, що «Слово» написано у тому ж часі, а не у XVIII ст.

Я не буду тут ще раз наводити всіх 16 прикладів менталітету автора «Слова», а назву лише два найскладніші, а саме: «шереширъ» і «Тьмутораканьскый блъванъ».

В часи автора «Слова» стріляли «шереширами»; цей вид зброї названий в Іпатіївському літописі «живим вогнем»[43]. Тут йдеться про

метальний снаряд, який вживався в боях на суші. Його відповідником у боях на морі був так званий «грецький вогонь». Основним вибуховим матеріалом в обох метальних снарядах була нафта. Я дещо докладніше зупинився на «шереширах» у розділі VIII, а це тому, що автор «Слова» виявив першорядне знання як менталітету свого часу, так і першорядні знання того, хто і за яких обставин вживав «шереширы». Кожен, хто читав «Слово», був заскочений тим, що його автор подає метафорично, як Суздальський князь Всеволод Юрійович вживав Глібовичів, щоби стріляти ними, як «живыми шереширами». Цей пасус здавався дивним читачеві XVIII—XXI ст., але самозрозумілим автору «Слова». У чому ж тут справа? У році 1185 Половецький хан Кончак прийшов на Русь, взявши з собою бусурменина (хорезмійця), який стріляв «живим вогнем». Існувала велика небезпека для війська князя Святослава Всеволодовича Київського. В ньому були також Глібовичі, цебто сини князя Гліба Рязанського, і один з них Володимир взяв у полон хорезмійця і разом з «живим вогнем» доставив свою добич головнокомандуючому руського війська Святославу Всеволодовичу Київському. З того видно, що автор «Слова» знав ці складні деталі і в мистецький поетичний спосіб пояснив їх.

Тепер перейдемо до проблеми «Тьмутораканьскый блъванъ»[44]. Після перемоги над Ярославом Володимировичем Мудрим у 1026 р. каганат Русі було поділено на два: Західний з центром у Києві, який зостався у Ярослава, і Східний, під владою Мстислава із центром у Тмуторокані. Границею була річка Дніпро. Чернігів входив у склад Тмутороканського каганату. Одначе «скептики» ніяк не можуть дати собі раду із Тмутороканню. Вони вважають, що Тмуторокань напівлегендарне місто, яке набрало розголосу в часах Катерини II у зв'язку з її імперською політикою загарбництва країн Чорноморського ареалу. Тут «скептикам» не пощастило. Катерина II сама займалася історією і, спираючись на свій авторитет (Татищева) відносно історичної географії, писала, що Тмуторокань — це Рязань в її часах. Очевидно, Рязань не має жодного відношення до Чорноморського ареалу, а імператриця тут ні при чому. У 1792 р. сталися три події, які не мають нічого спільного, але які «скептики» вважають за доказ підробки «Слова» у XVIII ст., бо у «Слові» це напівлегендарне місто назване десять разів. Перша подія — це приїзд Йосефа Добровського до Санкт-Петербурга, друга подія — це знайдення козацьким отаманом Чорноморського війська Антоном Головатим так званого Тмутороканського каменя[45]. Напис не має жодного політичного змісту, там тільки подається, що Тмутороканський князь Гліб Святославич в році 1068 мірив море по льоду від Тмуторокані до Керчі, і подає відстань як 14 тис. саженів.

Третя подія: граф О. І. Мусін-Пушкін взявся опублікувати цей напис, з того «скептики» зробили висновок, що цей напис спеціально було сфабриковано для приїзду Добровського і що тепер можна було Тмуторокань ввести до «Сло́ва». Тут варто підкреслити, що досліди досвіченого палеографа й епіграфіка А. О. Мединцевої переконливо доказали, що напис є з XI ст. і не можливо було будь-кому його сфальсифікувати у XVIII ст.[46]

У «Слові» при поданні граничних зон Русі вони названі «земли незнаемѣ», не тому, що були невідомі, — наприклад, Посулля, цебто околиця Переяслава, було добре відоме в ті часи, — але тому, що на всіх пограничних територіях Русі йшли бої, отже, в той час не відомо було, кому вони будуть належати. Всі міста у списку «Слова» виступають тільки географічною назвою, лише одне місто Тмуторокань вживається з означенням «блъванъ». Треба було дослідити, чому тільки Тмуторокань має додаткове означення. Тому я спеціально зайнявся «блъваном», саме цим, не виясненим у науковій літературі означенням.

У словниках староруської мови, а теж у словнику-довіднику до «Слова» В. Л. Виноградової подаються такі означення: 1) «ідол»; 2) статуя; 3) «столп»; 4) «сосуд в виде изваяния».

Чомусь вчені не дослідили третього значення, цебто «столп», яке у Іпатіївському літописі під роком 1188 означає — вежа, башта. Чому Тмуторокань дістав як означення слово «вежа», «башта»? Щоб відповісти на це запитання, треба звернутися до візантійської історії. Основною візантійською зброєю, яка запевняла Візантії її гегемонію на морях, був так званий «грецький вогонь», що застосовувався у морському бою. Коли ворожий корабель був близько, тоді кидали ручно сифони із запальною речовиною, основою яких були нафта і сірка, якщо на відстань, то стріляли «грецьким вогнем» з розміщеної в носовій частині катапульти. Страшна поразка візантійської армії під Манцікертом у 1071 р.[47] змінила карту Візантійської імперії. Уся Мала Азія (Анатолія) і Кавказький терен перейшли тепер у руки переможців — тюркських сельджуків. Якраз на тих територіях були розташовані родовища нафти, які Візантія використовувала для вироблення «грецького вогню»[48]. Ситуація ставала критичною, тільки новий імператор Олексій I Комнен (1081—1118), мабуть, після лектури твору Константина Багрянородного про «Управління імперією» знайшов у тому творі детальні інформації про родовища нафти у Тмуторокані. Це стало державною справою першої ваги — дістатися до тмутороканської нафти. Йому це вдалося через шлюб Олега, князя Тмутороканського, із візантійською аристократкою Феофано Музалон.

Тепер вони стали візантійськими намісниками у Тмуторокані і її околиці.

«Грецький вогонь» переховувся у керамічних сифонах і зберігався на полицях дерев'яної вежі. Про це свідчать археологічні розкопки Тмутороканського городища у шарах XI—XII ст., бо у XIII ст. вже їх не було. Археологи знайшли тільки під час двох років праці понад 60 тис. фрагментів горщикоподібних керамічних контейнерів (сифонів) з рештками смолянистої речовини, яка в них перебувала. Як виявив хімічний аналіз смолянистої речовини, на внутрішніх стінках цих контейнерів були залишки тмутороканської нафти. Так ми доходимо до розв'язки ключової лексеми«Тьмутораканьскый блъванъ».

Тмуторокань вживається тут із додатковим означенням для того, щоб позначити важливість і унікальність того міста, де було єдине родовище нафти у XII ст. в системі Візантійської імперії і Русі. Недарма м. Тмуторокань у «Слові» виступає аж десять разів. Цю ситуацію можна порівняти із Близьким Сходом, де від XIX ст. європейські держави заспокоювали свої потреби у нафті, необхідної для енергетики. Всі світові війни були в дійсності боротьбою за доступ до арабської нафти. Очевидно, нікого сьогодні не дивує, що назви Саудівська Аравія, Ірак, Іран, Об'єднані Арабські Емірати майже кожного дня з'являються на сторінках світової преси.

Усі вищевказані аргументи значущості м. Тмуторокані у XII ст. є доказом оригінальної причини, як економічної, так і політичної, військового походу Ігоря Святославича проти Візантії, щоб повернути Чернігівській Русі Тмуторокань.

Авторові цієї книги вдалося віднайти у «Слові о полку Ігоревім» Колофон автора, який теж недвозначно доказує, що «Слово» було створене при кінці XII або на початку XIII ст.[49]

«Шереширы», яким монголи середини XIII ст. завдячували свої перші успіхи, пізніше не зустрічаються, бо вже в кінці XIII ст. було винайдено стрільний порох.

Візантійська імперія перестала існувати 1205 р. як наслідок Четвертого Хрестового походу, і тому не дивно, що термін «грецький вогонь» з'являється останній раз під цим роком.

У XVIII ст. як «шереширы», так і «грецький вогонь» належали до забутого давноминулого, бо, починаючи з кінця XIII — на початок XIV ст., вживали в Європі вже вогнепальну зброю: гармати, рушниці, бомби. Отже, всі ці дані вказують на те, що «Слово» писалося, без сумніву, у XII ст., тому й віддзеркалює менталітет XII ст.

Реконструкція менталітету автора «Слова» та деякі джерельні дані із історії Київської Русі, Галичини, Візантії і Угорщини, а теж

деякі сторінки із світової історії з проблем добування нафти і ведення війни метальними снарядами підтвердили рішуче й остаточно, що «Слово» не було твором XVIII ст., а було написане у 90-х роках XII ст. і не пізніше початку XIII ст.

Тепер перейдемо до другого питання, що є темою цієї книжки, а саме: до проблеми автора «Слова».

У практиці давньоруських часів у деяких містах, в першу чергу у Києві, Великому Новгороді, Переяславі, складалися місцеві літописи, які редагували під егідою або князя, або єпископа. У Південній Русі були в основному два літописні центри: Переяслав і Київ. Тому повстали дві редакції ПВЛ. Одна — у Переяславі під редакцію ігумена Сільвестра з 1116 р.[50] і Київська 1118 р. із незамінним Нестором. До Переяславського ізводу літописних даних князь Володимир Глібович († 1187) включив теж Чернігівський ізвод часів князя Ярослава Святославича бл. 1186 р., де було також оповідання про похід Ігоря Святославича із 1185 р. Чернігівський князь Ярослав, як і його брат Київський князь Святослав Всеволодович, негативно ставилися до самовільного військового походу Ігоря Святославича, а також вони не мали до нього довіри, бо він належав до іншої лінії Чернігівської династії. Князь Ярослав Всеволодович у редагованому ним оповіданні про похід Ігоря піддавав сумніву військовий талан Ігоря і скидав на це всю вину за невдалий похід.

Переяславський ізвод перейшов до ізводу Володимира Суздальського (1193), а через нього до ізводів Ростовського та Тверського. У році 1377 монах Лаврентій зробив копію цього ізводу, рукопис якого заховався до сьогодні і відомий нам як Лаврентіївський літопис[51].

Ігор Святославич був дуже амбітною людиною, зокрема коли йшлося про його військовий талан. Він боляче сприймав, що до офіційного літописного ізводу потрапило оповідання, яке так негативно оцінювало його діяльність. Тому князь Ігор звернувся з проханням до свого приятеля Володислава Кормильчича, цебто сина вихователя дітей його тестя, Ярослава Галицького, літературний талан якого він добре знав, написати нову версію походу 1185 року.[52] Притому князь Ігор у стилі XII ст. став інформантом про свій похід. У міжчассі, в році 1198, звільнився Чернігівський престол, і Ігор Святославич став Чернігівським князем. Тепер у 1198 р. він мав змогу включити свою версію про похід 1185 р. до офіційного Чернігівського літопису. Два роки пізніше творився загальноруський ізвод літописів під егідою Київського князя Рюрика Ростиславича (1200). Редактор ізводу ігумен Видобицького Михайлівського монастиря Мойсей ввів до цього ізводу версію Ігоря про його похід. Опісля

Видобицький ізвод, до якого було включено Галицько-Волинський літопис, дійшов до нас як Іпатіївський літопис (писаний 1425 р.).

Нове оповідання про похід Ігоря сподобалося князеві, і він доручив Кормильчичу скласти ще поетичне «Слово» на ту саму тему. Що «Слово» написав Володислав Кормильчич — це не мій геніальний здогад. Я прямо слідував за методологією французької історичної школи «Анналів», яка підкреслює можливість дістати інформацію від вірогідного тогочасного свідка. Вся складність полягає у тому, що треба знайти шлях до тогочасного свідка, який добре у цих справах поінформований. Я знайшов такого свідка, ним був Роман Мстиславич († 1205), князь Волинський, а опісля Галицький[53]. Але як сталося, що Роман, який не був літератором, зацікавився Кормильчичем, його «Словом» і Володимиром Ігоревичем?

Як ми зараз зобачимо, тут йшлося про багатий Галицький стіл, який після смерті сина Осмомисла Ярослава (1198 р.) залишився без офіційного спадкоємця, а тепер за нього боролися різні відгалуження Руської династії, а також Угорщина і Польща. Головним ворогом Романа стали Ігоревичі.

В році 1202 помер князь Чернігівський Ігор Святославич, його спадкоємцем став представник іншої лінії Чернігівської династії Всеволод Святославич Чермний († 1212). Як для Ігоревичів, так і для Володислава Кормильчича це був переломний момент. При новій політичній ситуації для Ігоревичів не було майбутнього в Чернігівській землі, їм залишилася лише приватна резиденція Ігоря, Путивль, де жила їхня мати Ярославна. Отже, в тій ситуації Ігоревичі вирішили пробувати щастя в Галичині, на яку вони мали право як внуки Ярослава Осмомисла. Кормильчич, як провідний Галицький боярин, допомагав їм, він саме закінчив писати «Слово», коли Ігор Святославич помер. Ігорів спадкоємець Всеволод Чермний не був зацікавлений твором, який звеличує невдалий військовий похід його попередника. Отже, в тій ситуації Кормильчич вирішив передати «Слово» голові претендентів на Галицький стіл Володимиру Ігоревичу. Але тут була одна складність: усі на Русі знали, що Володимир Ігоревич використав полон для того, щоб оженитися з дочкою Половецького хана Кончака, і мав з нею сина Ізяслава. Коли цій дитині вже можна було подорожувати, хан Кончак відпустив свого зятя з дочкою і внуком, щоб вони повернулися на Русь. Тому не дивно, що у «Слові» Кормильчич не згадав імені Володимира, так як «Слово» описувало боротьбу з Половцями, а не споріднення їхніх домів. Кормильчич надто цінував свій твір, щоб його виправляти і вставляти ім'я Володимира, але він подав геніальну розв'язку. У новому Колофоні[54] він знайшов гідне місце для Володимира

Ігоревича, достосоване до нової ситуації. Ось що він пише: «Раніше складали пісні старим князям: «Слава Ігорю Святославичу (і його брату) буй туру Всеволоду, а тепер треба молодим співати (молодшій генерації)». Тут названий тільки один «Володимир Ігоревич». У такий майстерний спосіб Кормильчич зробив «Слово» першорядною пропагандою для справи Володимира Ігоревича, котрий, як сказано вище, у самому «Слові» навіть не був названий як учасник походу. Очевидно, Роман Мстиславич не знав «Слова» під його теперішнім заголовком: для нього це був пропагандивний твір, що закінчувався словами: «Слава Володимиру Ігоревичу», а Володимир Ігоревич був його небезпечним конкурентом на Галицький престол, тому він прямо арештував Кормильчича.

Ігор Святославич мав трьох синів: Володимира, Романа і Святослава. Але як подано вище, Кормильчич називає у Колофоні до «Слова» тільки одного Володимира як представника молодшої генерації. У 1206 р. коли велика коаліція Руських князів рушила здобувати Галич, Кормильчич намовив Галицьких бояр, щоб вони таємно відрядили послів до табору союзників із запрошенням Володимира на Галицький престол[55].

Володимир негайно вирушив і, женучи ніч і день, дістався за добу до Галича, де його зразу проголосили князем. Як Галицький князь, Володимир відтворив давню тетрархію Галицької землі. Він сам сидів у Галичі, брату Роману передав Звенигород, а другому брату Святославу — Перемишль, своєму синові від Кончаківни передав Теребовлю. Але динамічний Роман Ігоревич скоро відібрав у свого старшого брата Галич і разом зі своїм братом Святославом повернувся до протибоярської політики Романа Мстиславича. Іпатіївський літопис подає, що при тому вони вбили п'ятсот бояр і немало бояр повтікало. Тепер Кормильчич вирішив помститися на невірних Ігоревичах. Помста його була страшна, в стилі Володислава, нечувана в історії Княжої Русі. Двох Ігоревичів безпосередньо повісили бояри як злочинців, крім Володимира Ігоревича, який був приятелем Кормильчича.

Володислав Кормильчич проголосив себе князем Галича (бл. 1213 р.) і, арештований угорцями, загинув бл. 1214 р.

Крім того, була ще одна сторона медалі, чому «Слово» було небезпечним. У «Слові» маємо два окреслення цілі походу Ігоря Святославича: одна ціль офіційна — треба було дійти до основної бази Половців — до гирла Дону. Одначе правдива ціль походу, яка названа у «Слові», — це повернення Русі Тмуторокані, а як уже згадувалося повище, Тмуторокань був основним відомим родовищем нафти для Візантії і Русі того часу. Це творило небезпеку,

і візантійська церква, яка заступала інтереси імперії, примусила сусідів Русі піддати Кормильчича із його усім родом анафемі[56]. Самого Кормильчича арештували, тексти «Слова» знищили, а весь його рід вигнали до нової колоніальної Русі, розташованої у горішній течії Великих Середньоєвропейських річок: Серету, Дністра, Бугу, Дунаю.

Населення цієї території називали «вигонцями галицькими». В році 1223, коли вперше з'явилися монголи на Русі, «вигонцями галицькими» керував син Кормильчича — Держикрай. Він виявив патріотизм, незважаючи на свої особисті кривди, і зібрав великий флот у 1000 кораблів, цебто бойове морське відділення, яке налічувало понад сорок тисяч чоловік (40 чол. на одному кораблі). Із тим флотом Держикрай попрямував до гирла Дністра, а звідти, дійшовши до гирла Дніпра, поплив до пристані Протолчі, що на правому березі Дніпра біля Києва, аби допомогти Руським князям і Половцям у боротьбі з новим нашестям татар.

Остаточний висновок цієї праці наступний:

1) Чернігівська повість про похід князя Ігоря у 1185 р., що зредагована під протекторатом Ярослава Всеволодовича, князя Чернігівського (бл. 1186 р.), негативна в оцінці військового походу Ігоря, вона ввійшла до Переяславського ізводу Володимира Глібовича (1187 р.) і через ізвод у Володимирі Суздальськім (1193 р.) — до Ростовського й Тверського літописання і збереглася у Лаврентіївському літописі (1377 р.)[56].

2) Ставши у 1198 р. Чернігівським князем, Ігор Святославич велів написати для свого Чернігівського літопису нову повість про свій військовий похід проти Половців (у 1185 р.).

Там він виправдовує себе від закиду, що був злим полководцем. У році 1200 ця повість увійшла до великокняжого ізводу Рюрика Ростиславича, написаного ігуменом Видобицького монастиря Мойсеєм; ця повість збереглася в Іпатіївському літописі (1425 р.)[57].

3) «Слово» було написано після 1198 р., і закінчено його написання у грудні 1202 р., але вже після смерті Ігоря Святославича.

4) Колофон до «Слова» доданий після 1202 р., але перед смертю Романа Мстиславича Галицького († 1205 р.), бо він його читав, результатом чого й став арешт Кормильчича.

5) Автором «Слова», а теж повісті про Ігорев похід (з року 1198—1199) був боярин Володислав Коснятич († бл. 1214 р.), син Галицького воєводи Коснятина Сіроставича, кормильця (вихователя) дітей Галицького князя Ярослава Осмомисла.

6) «Слово» не могло бути написане у XVIII ст., бо, як виявлено у цій праці, менталітет автора «Слова» належав людині кінця XII ст. — початку XIII ст.

Професор E. Keenan у своїй книзі «Йосеф Добровський і походження "Слова"», як репрезентант т. зв. «скептиків», хотів назавжди вирішити питання походження «Слова» у XVIII ст. Тому що серед інтелігенції, зокрема вчених Російської імперії, він не міг відкрити такого фальсифікатора «Слова», то вирішив доказати, що «Слово» написав найвизначніший тоді славіст-філолог німецько-чеського роду Йосеф Добровський (1753—1829 рр.).

З огляду на те, що в багатій рукописній спадщині того вченого не було ніякого сліду і натяку на те, щоб він підробив «Слово»[58], професор E. Keenan шукав і знайшов вихід. Він запланував дослідити всю літературу, яку Добровський міг прочитати для написання «Слова», а також докладно вивчити словникове багатство «Слова», порівнюючи його із своїми виписками із різних фольклорних і епічних творів, якими займався Й. Добровський. Свої виписки професор E. Keenan вважав точною документацією відносно авторства «Слова», при тому йому допомогла високорозвинена фантазія і відвага. Й. Добровський помер уже в 1829 р., і з його сторони не міг піднестися протест проти такої ненаукової діяльності у цій проблемі. Поза тим професор E. Keenan мав ще непереборну зброю, а саме: божевілля Й. Добровського, яке він роздмухував до безконечності.

Свої філологічні докази про авторство Й. Добровського вчений будує на уявних запозиченнях із староєврейської і чеської мов, які у XVIII ст. ніхто у слов'янському світі не міг знати, крім абата Й. Добровського. Але не маючи відповідної наукової підготовки і знання етимологізувати, професор E. Keenan будує свою будівлю на піску. Для прикладу, як він оперує своїми «етимологіями», подаю дві з них: одну із староєврейської мови «urim»[59], а другу із чеської — «sůvy» (сова)[60].

Чеський славіст Й. Добровський не міг бути автором визначного поетичного твору, цебто «Слова», із двох причин. По-перше, хоч він займався слов'янськими та іншими епічними творами, але притому не був поетом. По-друге, він не міг, живучи у XVIII—XIX ст. (1753—1829 рр.), мати менталітет людини XII—XIII ст. Він високо цінував «Слово», тому не наважився його фальсифікувати. Й. Добровський вважав «Слово» найвизначнішою пам'яткою давньоруської літератури. Він писав: «Поема про Ігоря» («Слово»), поруч з якою нічого не можна поставити!»[61]

Ігноруючи цю захоплюючу характеристику «Слова», подану Й. Добровським, професор E. Keenan, як і його попередники «скептики», продовжують вірити в те, що «Слово» — це ніщо, тільки пастиш із кількох пасусів «Задонщины». Одначе Й. Добровський знав «Задонщину» і, якби вважав за потрібне, то порівняв би «Слово» із

«Задонщиной». Крім того, Й. Добровський виявив себе дійсно найкращим знавцем слов'янських мов. Він розпізнав і чітко назвав мову, якою було написано «Слово» у листі до Варфоломія Копітара (1780—1844), провідного діяча словенського національного відродження. Лист був написаний у лютому або березні 1810 р. Ось що пишеться в цьому листі: «Москвичі Ігореву пісню, автор якої був малоросом або червоноросом, не всюди зрозуміли (Ягич И. В. Письма Добровского и Копитара // ИОРЯС. — 1885. — Т. 39. — С. 115)[62].

Назву Червона Русь дали поляки в окупованій ними Галичині у XV ст., і вона вживалася в офіційних документах від XV до XVIII ст. Після Другого поділу Польщі 1772 р. Галичину зайняла Австрія й перейменувала на Королівство Галичини і Лодомерії. В часи Й. Добровського назва Червона Русь усе ще побутувала, зокрема в науковій літературі[63].

Тепер подаю два приклади етимологій професора E. Keenan-a, одна — із староєврейської (urim), а друга — із чеської (sůvy). У році 1187 в укріпленні Рим загинув при обороні м. Переяслава князь Володимир Глібович. У «Слові» це окреслюється: «Се Уримъ кричатъ подъ саблями Половецкыми, а Володимиръ подъ ранами»[64]. Професор E. Keenan слідує за казанським сходознавцем Ф. Ердманом[65], про якого визначний російський арабіст і семітолог, академік Ігнатій Юліанович Крачковський писав, що це найбільш нездарний науковець у російському сходознавстві. Ф. Ердман вирішив, що «у Рим» у «Слові» — це давньоєврейське *urim*, а за ним пішов E. Keenan. Він, очевидно, потребував гебраїзмів для свого уявного автора «Слова» Й. Добровського, але у відрізненні від професора E. Keenan-a Добровський, без сумніву, був добрим гебраїстом і добре знав Біблію в оригіналі. Він, очевидно, не міг би опуститися до блясфемії єврейської релігії. Професор E. Keenan єврейський сакральний термін «*urim*» дозволив собі ідентифікувати із половецьким поганським «*диво*»[66]. Крім того, камінчик «urim» не був живою істотою і не міг кричати. Коли приймати думку професора E. Keenan-a, тоді треба вважати, що цей сакральний єврейський «urim» міг носити у своєму нагруднику християнський князь Володимир Глібович, але в системі давньоєврейської віри «urim» разом із «thummim» могли зберігатися лише у нагруднику найвищого єврейського священика або єврейського короля[67].

Чехізм «sůvy» повстав у такий спосіб.

У «Слові» виступають дві подібні, але різні за значенням лексеми: дієслово buz- (> бус) означає «знищити», а прикметник boz (> bos) — дає значення — «сірий». Обі лексеми у «Слові» мають відповідні

суфікси: **бус**-*ово* время і **бос**-*уви*[68]. Професор E. Keenan пояснив їх як два варіанти однієї лексеми **бо**-*суви* тому, що **бо** виступає часто у «Слові» як сполучник[69], він потрактував першу частину лексеми як окреме слово, в цей спосіб він дістав форму «сови», котру він ідентифікував із чеським «sůvy»[70]. Одначе тут є складність, що робити із **бу**?-сово, тому що такого слова, як **бу**, на відміну від **бо**, немає, але E. Keenan і тут знайшов геніальний вихід: слова **бусов** ніколи не існувало, його прямо видумав російський лексикограф Володимир Іванович Даль (Dahl). Одначе він забув, що перше видання «Слова» із 1800 р., а теж і копія Катерини II мали вже 'бусов'. В. Даль народився у 1801 р.[71], отже, професор E. Keenan мусив пояснити це небувале чудо, а саме: як В. Далю за рік до свого народження вдалося переконати редакторів «Слова», щоб вони змінили 'босов' на 'бусов'.

Але тепер перейдемо із світу чудес до світу наукових доказів. Автор цієї праці всебічно вивчив джерела до історії Русі і Половців XII до XIII ст. і, виявивши ментальність людей того періоду, доказав, що «Слово» було написане поміж роком 1199 (Ігор Святославич став великим князем Чернігівським) і 1201—1202 рр. (смерть Ігоря Святославича); автором «Слова» був, як на це вказав сучасник Роман Мстиславич, князь Волинський († 1205), Володислав Коснятич Кормильчич[72], цебто син кормильця дітей Ярослава Осмомисла. Тому у «Слові» подано такі докладні і точні інформації про князів і діячів XII—XIII ст.

---

[1] Keenan E. — P. 89, 95—96, 398, 419—420.

[2] Козлов В. П. Кружок А.И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». — С. 141—145, 150.

[3] Ibid. — С. 150.

[4] Keenan E. — P. 481—483.

[5] Ibid. — P. 128—135.

[6] Ibid. — P. 136.

[7] Пріцак О. Шевченко — пророк / АН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського, Ін-т укр. археографії. — К., 1993. — С. 17—20.

[8] Jakobson R. Selected Writings. — Vol. IV. — P. 702.

[9] Див.: Бегунов Ю. К., Накамура Е. Переводы «Слова» и литература о нем на языки народов мира // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 23—76. Див. ще: Робинсон А. Н. «Слово о полку Игореве» среди поэтических шедевров средневековья // «Слово о полку Игореве»: комплексные исследования. — С. 7—37.

[10] Jakobson R. Памяти Вячеслава Вячеславовича Ганки // Selected Writing. — Amsterdam, 1985. — Vol. VI. — С. 687—703. Діячі чеського національного відродження стверджують, як і учень Й. Добровського — Йозеф Юнгман

(1777—1847), котрий у своєму листі від 13 липня 1825 р. до діяча словенського національного відродження Варфоломія Копітара пише чітко, що Йосеф Добровський взагалі був не чехом, а «slavisirender Deutscher» (послов'янщеним німцем); цитую за: Keenan E. — P. 120, тобто Й. Добровський не мав авторитету як чеський національний діяч і провідник чеських слов'янофілів.

[11] Keenan E. — P. 108, 118, 425. Сумніваюся, чи етично модерному вченому звинувачувати без жодного доказу давно померлого талановитого вченого у підробці твору в стані божевілля.

[12] Ibid. — P. 424.

[13] Ibid. — P. 120, 123.

[14] Ibid. — P. 418—419.

[15] Ibid. — P. 418; див теж прим. 10.

[16] Ibid. — P. 419.

[17] Ibid. — P. 124.

[18] Ibid. — P. 50, прим. 163; p. 134—135, E. Keenan взяв ідею «конвою» для «Слова» від «Сказания», який був власністю Романа Федоровича Тимковського (1755—1820 рр.). Див.: Савельева Н. В. Тимковский Роман Федорович // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 110—111.

[19] Keenan E. — P. 424.

[20] Ibid. — P. 13.

[21] Ibid. — P. 54.

[22] Каган М. Д. Бардин Антон Иванович // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 83—85.

[23] Дмитриев Л. А. Малиновский Алексей Федорович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 210—212.

[24] Keenan E. — P. 154—204: він обговорює і коментує папери Малиновського. Факсиміле їх надрукував у монографії Дмитриев Л. А. История первого издания «Слова о полку Игореве». — М.; Л., 1960. — С. 182—254.

[25] Keenan E. — P. 66—68.

[26] Див. прим. 23 і 25 у Висновках.

[27] Keenan E. — P. 424.

[28] Ibid. — P. 419.

[29] Усі генеалогічні та історичні дані Л. Махновець перевірив на базі тогочасних джерел і прийшов до висновку, що всі ці інформації відповідають дійсності. Див.: Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». — С. 238. Не знаючи про працю Л. Махновця, я проробив у 1970—1980-х рр. подібну перевірку генеалогічного й історичного матеріалу «Слова». Дещо з того я видав як окремі статті, а діставши працю Л. Махновця, я вважав, що далі це не потрібно публікувати.

[30] «В даний момент ми не маємо жодних документальних доказів, що Й. Добровський написав «Слово»; «At the moment we have no direct documentary evidence of Josef Dobrovský's authorship of the IT («Слово»)»: Keenan E. — P. 424. Див. ще: ibid. — P. 431: «Одначе (у дослідах «Слова». — *О. П.*) є також питання, на які, мабуть, не можна зразу відповісти, навіть способом масивного наступу на архіви. Щоб відповісти на ці питання, треба, мабуть, мати

знання решти, яку ми ніколи не матимемо можливості відкрити»: «But there also questions that probably cannot immediately be answered, even by means of a massive assault on the archives. To answer such questions may require a knowledge of things that we shall never be able to discover» (Keenan E. — P. 431). Тут можна запитати професора E. Keenan-a, чому вчений взявся написати свою книгу, для якої не можна мати ніяких доказів?

[31] Keenan E. — P. 65, 419—420.

[32] Свого другого героя О. Ф. Малиновського E. Keenan характеризує як людину, що не заслуговує на довіру і ласа на гроші. У покажчику імен під ім'ям О. Ф. Малиновський є спеціальний підрозділ credibility (довіра): Keenan E. — P. 539, див. особливо: p. 52—56, 422.

[33] Творогов О. В. Калайдович Константин Федорович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 5—6.; Дмитриев Л. А. Домид // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 130—132.

[34] Про божевілля К. Ф. Калайдовича див.: Keenan E. — P. 45—49.

[35] Див. вступний розділ про методологію цієї праці.

[36] Ibid., ч. I, розділ XI.

[37] Ibid., ч. I, розділ VII.

[38] Ibid., ч. I, розділ II.

[39] Екатерина II. Записки касательно российской истории. — Ч. 4. — С. 32.

[40] Див. ч. I, розділ IX цієї праці.

[41] Ibid., ч. I, розділ XIII.

[42] Ibid., ч. I, розділ I.

[43] Ibid., ч. I, розділ VIII.

[44] Ibid., ч. I, розділ XV.

[45] Рождественская Т. В. Тмутараканский камень // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 122—123; Захаров В. А. К вопросу о подлинности Тмутараканского камня // История СССР. — 1969. — № 5. — С. 211—213.

[46] Медынцева А. А. Тмутараканский камень. — М., 1979.

[47] Kazhdan A. Mantzikert, Battle of // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 2. — P. 1288—1289; Cheynet J. C. Mantzikert: Un Désastre militaire? // Byzantion. — Bruxelles, 1980. — Vol. L. — P. 410—438.

[48] Про візантійського імператора Олексія Комнена (1081—1118 рр.) див.: История Византии. — М., 1967. — Т. 3. — С. 278—318 (розд. XI—XIII автор. О. П. Каждан).

[49] Див. ч. I, розділ XIV цієї праці.

[50] Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII века. — С. 80—111.

[51] Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв. — С. 111.

[52] Ibid. — С. 56.

[53] Див. ч. II, розділи I—IV цієї праці.

[54] Ibid., ч. I, розділ XIV.

[55] Ibid., ч. I, розділ I.

[56] Ibid., ч. II, розділи II—IV.

[57] Ibid., прим. 52.

[58] Цікаво, що і після виходу Ed. pr. у 1800 р. «Слово» звичайно окреслювалося як Й. Добровським, так і іншими сучасниками як «Песнѣ Игорева» або як у Й. Добровського «Igor». Ed. pr. подає заголовок у цей спосіб: Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ Игоря Святославича удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича. — М., 1800.

[59] Див. ч. I, розділ XIII цієї праці; Keenan E. — P. 318.

[60] Ibid. — P. 288—290.

[61] Моисеева Г. Н. Добровский Йосеф // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 126—127.

[62] Ягич И. В. Письма Добровского и Копитара // ИОРЯС. — 1885. — Т. 39. — С. 115.

[63] Червона Русь // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 1—10 / Під ред. В. Кубійовича.— Париж; Нью-Йорк, 1984. — С. 3701; Ісаєвич Я. Д. Червона Русь // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1972. — Т. 4. — С. 460.

[64] Ed. pr. — С. 27.

[65] Keenan E. — P. 312—323.

[66] Ibid. — P. 311—312.

[67] Див. ч. I, розділ XIII цієї праці.

[68] Ibid., ч. I, розділи IX—X цієї праці.

[69] Čiževska T. Glossary of the Igor' Tale. — P. 71.

[70] Keenan E. — P. 289—290.

[71] Бабкин А. М. Толковый словарь В.И. Даля // Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1955. — Т. 1. — С. III.

[72] Див. ч. II, розділ III цієї праці.

Лексеми «Слова», які розглядаються у цій праці

босымъ влъкомъ
Боянъ
босуви врани
великыи кънязь
Венедици
время *Бусово*
Гориславлич
Готьскїя красныя дѣвы
Греци
Двина
Деремела = Бродники, Дармала
дивъ
Дон Великий
Донец (малий)
Дунай
земли *незнаемѣ*
земля Трояня
Иларион (митрополит)
каган, Ольгова Коганя хоти
Каяла
Кисань (дебръ Кисаню)
Колофон «Слова»
Комани (Кумани)
Кончакъ (Коньчякъ)
Король
Корсунь
Къза (Гзакъ)
Литва (Литовскія)
Морава
Мстислав Володимирович
Нѣмци
Плѣсньскъ

Поморие
Посулие
Рим (Римов)
Салътани (Салтани)
Святополк Ярославич
сѣрымъ влъкомъ
Со(л)танович
Сула
Сурож
Тмуторокань
Тьмутораканьскый блъванъ
до *куръ Тьмутороканя*
тълковинъ (поганихъ тльковинъ)
въ тропу Трояню
на седьмомъ вѣцѣ земли Трояни
сѣчѣ *Троянѣ*
Угорскыи горы
У римъ (у Римъ, ури[м])
Харалуг, харалужныи
Хинова
Ходина
въ Черниговъ
шеломя, шеломянемъ еси
шереширы
Ярослав Володимирович Мудрий
Ятвязи

Бібліографія

Вибрана бібліографія праць Омеляна Пріцака з історії України та Євразійського степу (книжки, статті, рецензії)

1. Українсько-арабські взаємини у Середні віки // Новий час: літературно-науковий додаток. — Львів, 1938.

2. Похід Марвана Ібн-Мухаммеда в Україну 735 р.: Сторінка з українсько-арабських взаємин // Нова зоря. — Львів, 1939. — 9 квітня. — Ч. 26 (1226).

3. Майбутність України на Сході // Українське юнацтво. — Львів, 1939.

4. І. Похід Марвана в Україну 735 р. — Ч. 1. — С. 15—16.

5. ІІ. Українсько-арабська торговля VIII—IX ст. — Ч. 2. — С. 37—39.

6. ІІІ. Українці в очах араба-очевидця з X ст. — Ч. 7—8. — С. 166—167.

7. Таквім ал-булдан Абу-ль-Фідā-і як джерело до історії Східної Європи: [рукопис дисертації, написаної у Львові 1939—1940 рр.] //

ЦДІАЛ України. — Ф. НТШ, 3 с/309. — Оп. 1. — Спр. 1786; див.: Україна і Близький і Середній Схід. — К., 1968. — С. 29.

8. Назви Києва в минулому // Українське слово. — К., 1941. — Жовтень.

9. Рец.: Д-р М. Андрусяк: Історія України: Княжа доба. — Прага, 1941 // Студентський прапор. — Львів, 1944. — Ч. 1 (7). — С. 44—47.

10. Karachanidische Studien I—X. — Göttingen, 1948. [Дисертація на здобуття наукового ступеня д-ра з всесвітньої історії на тему: «Перша ісламсько-каганська-тюркська династія Караханідів в Центральній Азії (840—1212 рр.)»].

11. Rec.: Ananiasz Zajączkowski: Związki językowe połowiecko-słowiańskie. — Breslau, 1949 // Der Islam. — Berlin, 1950. — Band. 30. — S. 206—211.

12. Rec.: Kaare Grönbech: Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. — Kopenhagen, 1942 // Der Islam. — Berlin, 1950. — Band. 30. — S. 111—113.

13. Von den Karluk zu den Karachaniden // ZDMG. — Wiesbaden, 1951. — Band. 101.

14. The Decline of the Empire Oguz Yabghu [the Torki] // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. — New York, 1952. — Vol. 2.— P. 279—292.

15. Stammensnamen und Titulaturen der altaischen Völker // Ural-Altaische Jahrbücher. — Wiesbaden, 1952. — Band. 24. — S. 49—104.

16. Der Untergang des Reiches oghuzischen Yabghu // Fuad Köprülü Armagani. — Istanbul, 1953. — S. 397—410.

17. Die Karachaniden // Der Islam. — Berlin, 1953—1954. — Band. 31. — S. 16—68.

18. Ein hunnisches Wort [Der hunnische Name für den Dniepr] // ZDMG. — 1954. — Band. 104. — S. 124—135.

19. Kultur und Sprache der Hunnen // Čiževśkyj Festschrift. — Berlin, 1954. — S. 239—249.

20. Orientierung und Farbsymbolik // Saeculum. — München, 1954. — Vol. 5. — № 4. — S. 376—383.

21. Die 24 Ta-Ch'ên. Studie zur Geschichte der Vervaltungsaufbaus der Hsiung-nu Reiche // Oriens Extremus. — Hamburg, 1954. — Band. 1. — S. 178—202.

22. Eine Altaische Bezeichnung für Kiew // Der Islam. — Berlin, 1955. — Band. 32. — Heft 1. — S. 1—13.

23. Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. — Wiesbaden, 1955.

24. Qara: Studie zur türkischen Rechtssymbolik // Zeki Velidi Togana Armagan. — Istanbul, 1955. — S. 239—263.

25. Der Titel Attila // Festschrift Max Vasmer. — Berlin, 1956. — S. 404—419.

26. Tschuvaschische Pluralsuffixe // Studia Altaica. — Wiesbaden, 1957. — S. 145—148.

27. Hans Heinrich Schaeder: Ein Nekrolog // ZDMG. — Wiesbaden, 1958. — Band. 108. — Heft 1. — S. 21—40.

28. Xun der Volksname der Hsiung-nu // Central Asiatic Journal. — The Hague, 1959. — Band. 5:1. — S. 27—34.

29. Das Karaimische // Philologiae Turcicae Fundamenta. — Wiesbaden, 1959. — Band. 1. — S. 318—340.

30. Kāšgari's Angaben über die Sprache der Bolgaren // ZDMG. — Wiesbaden, 1959. — Band. 109:1. — S. 92—116.

31. Bolgaro-Tschuwaschica. Acht Noten zu den Wolga-Bolgarischen Grabinschriften des XIII—XIV Jhs. // Ural-Altaische Jahrbücher. — Wiesbaden, 1959. — Band. 31. — S. 274—314, 5 pl.

32. Das Kiptschakische // Philologiae Turcicae Fundamenta. — Wiesbaden, 1959. — Band. 1. — S. 74—87.

33. The Names for the Ukrainian Territory and People used by Other Peoples // Ukraine. A Concise Encyclopaedia. — University of Toronto Press, 1963. — Vol. 1. — P. 7—10.

34. Elements of the Ukrainian Culture // Ukraine. A Concise Encyclopaedia. — University of Toronto Press, 1963. — Vol. 1. — P. 920—933.

35. (Together Reshetar, John S.). The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building // Slavic review. — 1963. — June. — Vol. 22:2. — P. 224—255.

36. Der Flussname «Kalka» // IJSLP. — The Hague, 1964. — Vol. 8. — P. 61—66.

37. Two Migratory Movements in Eurasian Steppe (IX—XI ct.) // 26th International Congress of Orientalists. — New Delhy, India, 1964. — Summaries of Papers. Supplement. — P. 5—7.

38. Two Names of Steppe Plants. Jevšan; bur'jan̄ (IX—XI ct.) // IJSLP. — The Hague, 1964. — Vol. 8. — P. 37—45.

39. Ivan Krypiakevych (1886—1967) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. — New York, 1964—1968. — Vol. 11. — P. 264—268.

40. Yowār und Kāwar [Zur Geshichte der Chazaren, mit einem Beitrag von Ahatanhel Kryms'kyj] // Ural-Altaische Jahrbücher. — Wiesbaden, 1965. — Band. 36. — Heft 3—4. — S. 378—393.

41. Деремела = Бродники // IJSLP. — The Hague, 1965. — Vol. 9. — P. 82—96.

42. Автор «Слова о полку Ігоревім» // Листи до приятелів. — Нью-Йорк, 1966. — Кн. 11-12. — С. 1—12.

43. У століття народин М. Грушевського // Листи до приятелів. — Нью-Йорк, 1966. — Кн. 5—6—7. — С. 1—19.

44. Polovtsiana 1—2 // Reşid Rahmeti Arat için. — Ankara, 1966. — P. 380—381.

45. Se tatarsky jazyk // Orbis Scriptus. Festschrift für Dmitrij Tschižewskij zum 70 Geburtstag. — München, 1966. — S. 641—654.

46. The Name of the Third Kind of Rus and of their City // Journal of the Royal Asiatic Society. — London, 1967. — April. — P. 2—9.

47. «Editor's Preface» in Imre Boba: Nomads // Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century. — The Hague, 1967. — P. 5.

48. Non-«wild» Polovtsians. To Honor Roman Jakobson // Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday. — The Hague; Paris, 1967. — Vol. 2. — P. 1615—1623.

49. Проект «Вступу до історії України» // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1968. — Ч. 1—4 (17—20). — С. 128—133.

50. Орієнталістика. [Наукове долідження сходознавства в Україні] // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Нью-Йорк, 1969. — Т. 5. — С. 1870—1873.

51. Rec.: V. T. Pashuto. Vneshniaia politica Drevnei Rusi, Moskow, 1968 // Kritika, a Review of Current Soviet Books on Russian History. — Cambridge, Mass., 1969. — Vol. V. — № 2. — P. 1—11.

52. The Igor' Tale As a Historical Document // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. — New York, 1969—1972. — Vol. 12. — P. 44—61.

53. Печеніги // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1970. — Т. 6. — С. 2042—2043.

54. Печеніги // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1970. — Ч. 1—3 (25—27). — С. 95—101.

55. An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rus in the Second Half of the Ninth Century // Folia Orientalia. — Cracow, 1970. — Vol. 12. — P. 241—259.

56. «Editor's Preface: Fedir Savchenko and his work» in Fedir Savchenko's // The Suppression of the Ukrainian Activities: Harvard Series in Ukrainian Studies. — München, 1970. — № 14. — P. V—XV.

57. «Editor's Preface» and a Selected Bibliography of Works by Oleksander Ohloblyn in the latter's // A History of Ukrainian Industry: Harvard Series in Ukrainian Studies. — München, 1971. — № 12. — P. VII—X.

58. Lenzen-in — Константина Порфірородного // Збірник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова: Український вільний університет: Науковий збірник. — Мюнхен, 1971. — Т. 7. — С. 351—359.

59. «Editor's Preface» in the Reprint of the Orest Levyc'kyj Edition (Kiev, 1878) // The Eyewitness Chronicle: Harvard Series in Ukrainian Studies. — München, 1971. — № 7, 1. — P. 5—8.

60. The Literary Cooperation of Jews in Kievan Ruś // Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1971—1972. — Cambridge, Mass., 1971—1972. — № II. — P. 43—45.

61. Old Scandinavian Sagas as a Historical Source // Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1971—1972. — Cambridge, Mass., 1971—1972. — № II. — P. 12—15.

62. «Editor's preface: Myron Korduba and his work, Bibliography and Contens of the Bibliography» in Myron Korduba's // Littérature Historique Soviétique-Ukrainienne: Harvard Series in Ukrainian Studies. — München, 1972. — № 10. — P. VII—LVI.

63. The External History of the Text of the Hypatian Chronicle // Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1972—1973. — Cambridge, Mass., 1972—1973. — № III. — P. 14—20.

64. (Together with Subtelny O., Kohut Z., Szporluk R.). Problems of Terminology in Ukrainian History // Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1972—1973. — Cambridge, Mass., 1972—1973. — № III. — P. 21—29.

65. «Editor's Preface» in George Perfeckyj's // The Galician-Volynian Chronicle: Harvard Series in Ukrainian Studies. — München, 1973. — № 16. — P. 7—8.

66. Половці // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1973. — Ч. 1—2 (37—38). — С. 112—118.

67. The Pečenegs: A Case of Social and Economic Transformation. — The Hague, 1975.

68. From the Säbirs to the Hungarians // Hungaro-Turcica: studies in honour of Julius Németh / Ed. by G. Káldy-Nagy. — Budapest, 1976. — P. 17—30.

69. The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism // HUS. — Vol. 2. — № 3. — Sept. 1978. — P. 261—281.

70. The Origin of Rus'. — Vol. 1: Old Scandinavian Sources Other than the Sagas. — Cambridge, 1981.

71. Studies in Medieval Eurasian History. — London, 1981.

72. An Eleventh-Century Turkic Bilingual (Turko-Slavic) Graffito from the St. Sophia Cathedral in Kiev // HUS. — June 1982. — Vol. VI. — № 2. — P. 152—166.

73. The Hunnic Language of the Attila Clan // HUS — December, 1982. — Vol. VI. — № 4. — P. 428—476.

74. The Polovcians and the Rus' // AEMAe. — 1982. — Vol. 2. — P. 321—380.

75. (Together with Golb, Norman). Khazarian Hebrew. Documents of the Tenth Century. — Ithaca; London, 1982.

76. The Igor' Tale // Roman Jakobson: What he Taught Us / Ed. Morris Halle. — Columbus; Ohio, 1983. — P. 30—37.

77. «Xodina» Reconsidered: From the Commentary to the «Igor' Tale» //

Studia Slavica in honorem viri doctissimi Olexa Horbatsch: Festgabe zum 65. Geburtstag / Herausgegeben von G. Freidhof, P. Kosta und M. Schütrumpf. — 1983. — T. 1. Beiträge zur ostslawischen Philologie München. — S. 153—162.

78. The Slavs and the Avars. — Spoleto, 1983.

79. Old Turkic Regnal Names in the Chines Sources // Journal of Turkish Studies. — 1985. — Vol. 9. — P. 205—211.

80. On the Writing of History in Kievan Rus'. — Cambridge, Mass., 1986. — (The Millenium Series).

81. The distinctive Features of a Pax Nomadica // Settimana Spoleto. — Spoleto, 1988. — Vol. XXXV. — P. 749—788.

82. «Xodina» Revisited Anew: From the Commentary to the «Igor' Tale» // Filologia e literature nei paesi slavi. Studi in onore di Sante Graciotti. — Roma, 1990. — P. 65—69.

83. Cumans // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Oxford; [New York], 1991. — Vol. 1. — P. 563—564.

84. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — К.; Кембрідж, 1991. — Бібліогр.: с. 63—78.

85. Що таке історія України? // Слово і час. — К., 1990. — № 1.

86. Шевченко — пророк / АН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського, Ін-т укр. археографії. — К., 1993.

87. Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). — К., 1997. — Т. 1. — (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; т. 2).

88. The Origins of the Old Rus'. Weights and Monetary Systems. — Harvard, 1998.

89. Походження Русі: Стародавні скандинавські саґи і Стара Скандинавія. — К., 2003. — Т. 2. — (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; т. 3).

90. Тюркська етимологія назви «козак» // Український історик. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2005. — Т. XXXXII. — Ч. 2—4 (166—168).

91. The Turkic Etymology of the Word Qazáq [Cossack] // HUS. — 2006. — Vol. XXVIII. — № 3/4. — P. 198—215.

Загальна бібліографія

I. Кириличний алфавіт

1. Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / Вступ. текст, примітки. — К., 1930. — (Пам'ятки мови та писемності давньої України за ред. В. Перетца. — Т. 4).

2. Алексеев М. П. Сибирь в известиях иностранных путешественников и писателей / Предисл., ред. и коммент. М. П. Алексеева. — Иркутск, 1941.

3. Антоний (Добрыня Ядрейкович). Паломник / Изд. Х. М. Лопарев // Палестинский Православный Сборник. — СПб., 1899. — Т. 17. — Вып. 3.

4. Анфимов Н. В. Средневековые амфоры с нефтью с Таманского полуострова // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — М., 1953. — Вып. 10.

5. Археология Украинской ССР: В 3-х т. — Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / Авт. кол.: В. Д. Баран и др.; Ред. кол.: В. Д. Баран (отв. ред.) и др. — К., 1986.

6. Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана / АН КазССР, И-нт истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. — Алма-Ата, 1989.

7. Ахинжанов С. М. Об этническом составе Кыпчаков средневекового Казахстана // Прошлое Казахстана по археологическим источникам / Отв. ред. К. А. Акишев. — Алма-Ата, 1976.

8. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. — М., 1963. — Т. 1—2.

9. Бартольд В. В. Сочинения: [В 9-ти т.] / Ред. коллегия: Б. Г. Гафуров (пред.) и др.]. — М., 1963—1977.

10. Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве» / Ред. акад. А. Н. Кононов. — М., 1985.

11. Бегунов Ю. К., Накамура Е. Переводы «Слова» и литературы о нем на языки народов мира // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 23—76.

12. Бегунов Ю. К. Якобсон Роман Осипович // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 279—281.

13. Белоброва О. А. Ермолаев Александр Иванович // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 171—172.

14. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания / АН СССР, Ин-т истории. — М., 1963.

15. Бернштам А. Н. Труды Семиреченской экспедиции «Чуйская долина». — М.; Л., 1958.

16. Бешевлиев В. Първобългарите. Бит и Култура. — София, 1981.

17. Бібліографічний покажчик праць, виданих в Україні в 1970—1990-х роках про «Слово о полку Ігоревім» / Укл. С. С. Коснікова, В. С. Приходько. — Харків, 1999.

18. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / Пер. Е. М. Лысенко; Примеч. и ст. А. Я. Гуревича. — 2-е изд., доп. — М., 1986. — (Памятники исторической мысли).

19. Бобров А. Г. Лука моря // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 183—185.

20. Бобров А. Г. Мелиоранский Платон Михайлович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 235—236.

21. Бобров А. Г. Плетнева Светлана Александровна // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 118—119.

22. Бобров А. Г. Салтан // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 263.

23. Буланин Д. М. Античность и «Слово» // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 60—64.

24. Буланин Д. М. Бешарова Юстина (Besharov Justina) // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 108—109.

25. Буланин Д. М. Буслаев Федор Иванович // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 167—170.

26. Буланин Д. М. Селивановский Семен Иоанникиевич // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 280—281.

27. Булахов М. Г. Тимофеев Леонид Иванович (1903—1984) // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 111—113.

28. Васильевский В. Г. Труды. — СПб., 1908. — Т. 1.

29. Васильевский В. Г. Ф. Успенский. Образование второго болгарского царства. — Одесса, 1879 [рецензія] // ЖМНП. — Т. 204. — СПб., 1879. — С. 144—217; 318—448.

30. Владимирцов Б. Я. Чингис-хан. — Берлин; Пг.; М., 1922.

31. Водолазкин Е. Г. Мишанич Алексей Васильевич // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 263—264.

32. Водолазкин Е. Г. Шереширы // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 232—234.

33. Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедеминовичів. — К., 1992.

34. Высоцкий С. А. Киевские граффити XI—XVII вв. — К., 1985.

35. Высоцкий С. А. Киевские граффити и «Слово о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985. — С. 200—217.

36. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство / АН СССР, Ин-т истории материальной культуры. — М.; Л., 1949.

37. Гедеонов С. А. Варяги и Русь: Историческое исследование. — СПб., 1876. — Ч. 1—2.

38. Генгсорський А. І. Галицько-Волинський літопис: процес складання; редакції і редактор. — К., 1958.

39. Голенищев-Кутузов И. Н. Слово о полку Игореве и рукописи Задонщины // Заметки к Слову о полку Игореве. — Белград, 1941. — Вып. 2. — С. 49—55.

40. Головенченко Ф. М. Слово о полку Игореве: Историко-литературный и библиографический очерк // Учен. зап. Моск. гос. пед. ин-та им. В. И. Ленина. — М., 1955. — Т. 82. — Вып. 6.

41. Головин Н. Г. Примечания на «Слово о полку Игореве». — М., 1846.

42. Горбач О. Ізборник Святослава (1073) // Енциклопедія українознавства. — Мюнхен, 1959. — Т. 3. — С. 857.

43. Горбач О. Ізборник Святослава (1076) // Енциклопедія українознавства. — Мюнхен, 1959. — Т. 3. — С. 857—858.

44. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С. Н. Валка; Ин-т. истории АН СССР, Ленингр. отд-ние. — М.; Л., 1949.

45. Греков Б. Д., Якубовський А. Ю. Золотая Орда и ее падение. — М.; Л., 1950. — (Итоги и проблемы современной науки).

46. Грушевський М. Історія України-Руси. — 2-е вид., розшир. — Львів, 1905. — Т. 2, 3.

47. Грушевський М. Історія України-Руси. — 3-тє вид., доп. — К., 1913. — Т. 1: До початку XI віку.

48. Гузев В. Г., Творогов О.В. Хин(ова) // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 179—183.

49. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. — СПб.; М., 1880—1882; ін. вид.: М., 1955.

50. Даниил, игумен. Путешествие игумена Даниила по святой земле, в начале XII века (1113—1115) / Издано археогр. комис. под ред. А. С. Норова с его критич. замечаниями. — СПб., 1864.

51. Джанашвили М. Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1897. — Вып. 22. — Отд. 1. — С. 1—196.

52. Дмитриев Л. А. Автор «Слова» // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 24—36.

53. Дмитриев Л. А. Боян // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 147—153.

54. Дмитриев Л. А. Домид // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 130—132.

55. Дмитриев Л. А. История первого издания «Слова о полку Игореве». — М.; Л., 1960.

56. Дмитриев Л. А. Карамзин Николай Михайлович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 14—18.

57. Дмитриев Л. А. Малиновский Алексей Федорович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 210—212.

58. Дмитриев Л. А. Махновец Леонид Ефремович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 224—227.

59. Дмитриев Л. А., Прохоров Г. М. Осмомысл // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 376—377.

60. Дмитриев Л. А., Творогов О. В. Лихачев Дмитрий Сергеевич // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 172—177.

61. Дмитриева Н. Л. Леже Луи // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 137—138.

62. Дмитриева Н. Л. Мазон Андре // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 195—198.

63. Дмитриева Р. П. Задонщина // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 202—211.

64. Древнетюркский словарь / Авт.-сост. Т. А. Боровкова, Л. В. Дмитриева, А. А. Зырин и др., ред. В. М. Неделяев; АН СССР, Ин-т языкознания. — Л., 1969.

65. Екатерина II. Записки касательно российской истории: Продолжение второй эпохи // Собеседник любителей российского слова, содержащий разные сочинения в стихах и прозе некоторых российских писателей. — СПб., 1783. — Ч. IV.

66. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Вип. 1—15 / Під ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949—1952.

67. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 1—10 / Під ред. В. Кубійовича. — Париж; Нью-Йорк, 1955—1984.

68. Заклинський Р. Пояснення одного темного місця у «Слові о полку Ігоревім». — Львів, 1906.

69. Захаров В. А. К вопросу о подлинности Тмутараканского камня // История СССР. — 1969. — № 5. — С. 211—213

70. Захаров В. А. Тмутаракань в «Слове о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: комплексные исследования. — М., 1988. — С. 203—231.

71. Зимин А. А. Когда было написано «Слово»? // Вопросы литературы. — 1967. — № 3. — С. 135—153.

72. Зимин А. А. Реформы Ивана Грозного: Очерки социально-экономической и политической истории России середины XVII в. — М., 1960.

73. Златарски В. Н. История на Българската държава през средните векове. — София, 1918—1940. — Т. 1—3.

74. Т. 2: България под Византийско владичество. — София, 1934.

75. Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневци. — София, 1940.

76. Златарски В. Н. Потеклото на Петра и Асеня, водахите на възстанието в 1185 годе // Списание на Българската академия наук. — София, 1933. — Т. 45.

77. Ібн Хурдāдбег. Про купців Радāнія // Пріцак О. Походження Русі. — К., 2003. — Т. 2. — С. 862—865.

78. Ивакин И. М. Князь Владимир Мономах и его Поучение. — Ч. 1: Поучение к детям. Письмо к Олегу и отрывки. — М., 1901.

79. Ильинский Г. А. Несколько конъектур к «Слову о полку Игореве» (По поводу труда акад. В. Н. Перетца) // Slavia.— Praha, 1929. — Roč. 6. — Seš. 3. — S. 656—657.

80. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. Е. Ч. Скржинской. — М., 1960.

81. Ісаєвич Я. Д. Червона Русь // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1972. — Т. 4. — С. 460.

82. История Византии: В 3-х т. / Редкол.: С. Д. Сказкин (отв. ред.) и др. — М., 1967.

83. История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. / Ред. Д. Д. Яремчук. — К., 1978.

Днепропетровская область.

Львовская область.

84. Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти т.: Львівська область / Ред. кол. тому В. Ю. Маланчук (голова) та ін. — К., 1968.

85. История Сибири с древнейших времен и до наших дней: В 5-ти т. / Глав. ред.: А. П. Окладников, В. И. Шунков и др.; АН СССР. Сиб. отд-ние, Ин-т истории, филологии и философии. — Л., 1968. — Т. 1: Древняя Сибирь; т. 2: Сибирь в составе феодальной России.

86. Каган М. Д. Бардин Антон Иванович // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 83—85.

87. Каган М. Д. Гзак // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 23—24.

88. Каган М. Д. Каган // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 3—4.

89. Каган М. Д. Кончак // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 74—76.

90. Каган М. Д. Татищев Василий Никитич // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 94—98.

91. Калайдович К. Ф. Биографические сведения о жизни, ученых трудах и собрании российских древностей графа Алексея Ивановича Мусина-Пушкина // Записки и труды Общества истории и древностей российских. — М., 1824. — Ч. 2. — С. 3—48.

92. Караимско-русско-польский словарь: 17400 слов [Сост. Н. А. Баскаков]. — М., 1974.

93. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — Вып. 1: Мечи и сабли IX—XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников / АН СССР ИА. — М.; Л., 1966. — Вып. Е 1—36.

94. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии / АН СССР, Ин-т народов Азии. — М., 1964. — Библиогр.: с. 181—211.

95. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.: Статьи, переводы и комментарии. — Х., 1956. — Прил.: Фототипическая репродукция текста «Книги Ахмеда Ибн-Фадлана» по Мешхедской рукописи.

96. Козлов В. П. Елагин Иван Перфильевич // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 164—165.

97. Козлов В. П. Кружок А.И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»: Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII веке. — М., 1988.

98. Козлов В. П. Мусин-Пушкин Алексей Иванович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 55—57.

99. Комнина Анна. Алексиада / Вступ. статья, пер. [с греч.], коммент. Я. Н. Любарского. — М., 1965.

100. Константин Багрянородный. Об управлении империей: [Греч.] текст, пер., коммент. / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева; [АН СССР, Ин-т истории, Ин-т славяноведения и балканистики]. — М., 1989. — (Древнейшие источники по истории народов СССР). — Библиогр.: с. 458—495.

101. Кострин К. В. Исследование нефти из средневековых амфор, найденных близ станции Пролетарской // Советская археология. — 1965. — № 3.

102. Кострин К. В. Иследование смолистого вещества из «черносмолен» кувшинов средневековой Тмутаракани // Советская археология. — 1967. — №. 1.

103. Кострин К. В. Исследование смолистого осадка из древних амфор, найденных при раскопках Танаиса // Советская археология. — 1971. — №. 3.

104. Котляр Н. В. Роман Мстиславич // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 233—235.

105. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения: [В 6 т.]. — Т. 2: [Арабская средневековая художественная литература (поэзия и проза) / Ред. и предисл. В. И. Беляева]. — М.; Л., 1958.

106. Кудряшов К. В. Половецкая степь: Очерки исторической географии. — М., 1948.

107. Кумекав Б. Е. Государство кимаков IX—XI вв. по арабским источникам / АН КазССР, Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Велиханова. — Алма-Ата, 1972. — Библиогр.: с. 132—152.

108. Кумыкско-русский словарь. Около 13 000 слов / Сост. А. Г. Магомедов; Под ред. З.З. Бамматова; Дагестан. филиал АН СССР, Ин-т истории, яз. и лит. им. Г. Цадасы. — М., 1969.

109. Кучера М. П. Древній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1962. — Т. 12. — С. 3—9.

110. Кучма В. В. Тактика Льва как исторический источник // Византийский временник. — 1972. — Т. 33. — С. 55—87.

111. Лившиц В. А. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии // Археология и этнография Монголии / Отв. ред. А. П. Окладников. — Новосибирск, 1978.

112. Лившиц В. А. Согдийский посол в Чаче // Советская этнография. — 1960. — № 2. — С. 92—109.

113. Литаврин Г. Г., Новосельцев А. П. Константин Багряногодный о управлении империей. — М., 1948.

114. Літопис руський / За Іпатським списком пер. з давньорус. Л. Махновець. — К., 1989. — (Давньорус. та давні укр. літописи).

115. Лихачев Д. С. Исторический и географический комментарий к «Слово о полку Игореве» // Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 375—466. — (Серия «Литературные памятники»).

116. Лихачев Д. С. История подготовки к печати текста «Слова о полку Игореве» в конце XVIII века // ТОДРЛ. — М.; Л., 1957. — Т. 13. — С. 66—89.

117. Лихачев Д. С. Летопись Игоря Святославича // Энциклопедия «Слова». — Т. 3 — С. 145—151.

118. Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Л., 1947.

119. Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве»: (Историко-литературный очерк) // Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 229—290. — (Серия «Литературные памятники»).

120. Ляцкий Е. А. «Слово о полку Игореве»: Очерк из истории древнерусской литературы. Композиция, стиль. — Прага, 1934.

121. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины: с древнейших времён до 2-й половины XIV в. — Л., 1940.

122. Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата: По материалам археол. исслед. и письм. данным / АН СССР, Даг. фил., Ин-т истории, яз. и лит. им. Г. Цадасы. — М., 1983. — Библиогр.: С. 217—224.

123. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования / АН СССР, Ин-т языкознания. — М.; Л., 1951.

124. Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». — К., 1989.

125. Медынцева А.А. Тмутараканский камень / АН СССР, Ин-т археологии. — М., 1979. — Библиогр.: С. 50—52.

126. Мелиоранский П. Н. Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве» // Известия Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук. — 1902. — Т. 7. — Кн. 2. — С. 273—302.

127. Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве» / Пер. с англ. А. А. Алексеева. — Л., 1979.

128. Миллер Г. Ф. История Сибири: В 2 т. / Ин-т антропологии, археол. и этногр. АН СССР, Науч.-исслед. ассоц. ин-та народов Севера им. П. Г. Смидовича. — М.; Л., 1937—1941.

129. Мишанич О. В. Нова ревізія автентичності «Слова о полку Ігоревім» // На переломі: Літературознавчі статті й дослідження / НАН України, ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2002. — С. 119—133.

130. Моисеева Г. Н. Бантыш-Каменский Николай Николаевич // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 82—83.

131. Моисеева Г. Н. Болтин Иван Никитич // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 135—136.

132. Моисеева Г. Н. Добровский Йосеф // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 126—127.

133. Моисеева Г. Н. Екатерина II // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 158—160.

134. Моисеева Г. Н. Спасо-Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве» / Отв. ред. Ф. Я. Прийма. — 2-е изд., доп. и перераб. — Л., 1984.

135. Моисеева Г. Н. Чешский славист Йозеф Добровский и «Слово о полку Игореве» // Альманах библиофила. — М., 1986. — Вып. 21. — С. 98—106.

136. Моисеева Г. Н., Крбец М. М. Йозеф Добровский и Россия: (Памятники русской культуры XI—XVIII веков в изучении чешского слависта) / Отв. ред. Д. С. Лихачев. — Л., 1990.

137. Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. — К., 1984.

138. Мусин-Пушкин А. И. Исторические исследования о местоположении древнего Российского Тмутараканского княжества. — СПб., 1794.

139. Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII века: Очерки и исследования / Отв. ред. акад. Б. А. Рыбаков; АН СССР, Ин-т истории СССР. — М., 1969.

140. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.; Л., 1950.

141. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / АН СССР, Отд-ние истории. — М., 1990.

142. Огоновський О. Слово о пълку Ігоревѣ: Поетичний пам'ятник руської письменности XII в. — Львів, 1876.

143. Оленин А. Н. Письмо к графу Алексею Ивановичу Мусину-Пушкину о камне Тмутараканском, найденном на острове Тамань в 1792 г., с описанием картин к письму приложенных. — СПб., 1806.

144. Орлов А. С. «Слово о полку Игореве». — М., 1923.

145. Орлов А. С. «Слово о полку Игореве» как литературный памятник. — Л., 1945.

146. Палеографический альбом. Учебный сборник снимков с рукописей русских документов XIII—XVIII вв. / Сост. В. А. Петрова. — Л., 1968.

147. Панасенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: (На матеріалах Лівобережної України). — К., 1974.

148. Панченко А. М. Ганка Вацлав // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 10—12.

149. Панченко А. М. Рожнай Самуэль // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 232.

150. Панченко А. М. Юнгман Йозеф // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 272—274.

151. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968.

152. Пелешенко Ю. Тема кінця світу в українському письменстві пізнього середньовіччя // Верховина: Зб. наук. пр. на пошану професора Олекси Мишанича з нагоди його 70-річчя / Упоряд. Є. Пшеничний. — Дрогобич, 2003. — С. 238—250.

153. Петрушевич А. С. Слово о полку Ігоревім. — Львів, 1887.

154. Пиккио Р. Мотив Трои в «Слове о полку Игореве» // Проблемы изучения культурного наследия. — М., 1985. — С. 86—99.

155. Пинчук С. П. Щурат Василий Григорьевич // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 248—249.

156. Плетнева С. А. Донские половцы // «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985. — С. 249—281.

157. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.; Л., 1967. — Т. 142.

158. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.; Л., 1958. — Т. 62. — С. 151—226.

159. Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X—XIII вв. — М., 1975. — С. 260—300.

160. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния // Свод археологических источников. — 1974. — Вып. Е4—2; окр. вид.: М., 1974.

161. Плетнева С. А. Половцы. — М., 1974.

162. Плетнева С. А. Половцы // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 146—150.

163. ПВЛ: т. 1—2 / Подгот. текста Д. С. Лихачева; Пер. Д. С. Ли-

хачева, Б. А. Романова; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950.

164. ПВЛ / Ed. Donald Ostrowski. — Vol. 1—3. — Harvard, 2003.

165. ПСРЛ: [Воспроизведение текста изд. 1926—1928 гг.] / Под ред. акад. Е. Ф. Карского; АН СССР, Ин-т истории. — М., 1962—1989.

Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку / Ред. М. Н. Тихомиров. — М., 1962.

Т. 2. Ипатьевская летопись / Ред. В. А. Шеховцов. — М., 1962.

Т. 11—12. Патриаршая или Никоновская летопись / АН СССР, Ин-т истории. — М., 1965.

166. ПСРЛ. — Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку. — СПб., 1856.

167. ПСРЛ. — Т. 25: Московский летописный свод конца XV века / Ред. М. Н. Тихомиров; АН СССР, Ин-т истории. — М.; Л., 1949.

168. Поппе А. В. Русские метрополии константинопольской патриархии в XI столетии // Византийский временник. — М., 1968. — Т. 28. — С. 85—108; М., 1969. — Т. 29.— С. 95—104.

169. Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв. — Л., 1940.

170. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв. — СПб., 1913.

171. Прохоров Г. М. Владимир Игоревич // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 206—208.

172. Прохоров Г. М. Летописные повести о походе Игоря Святославича на половцев // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 151—158.

173. Прохоров Г. М. Римов // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 216—217.

174. Прохоров Г. М. Тмутаракань // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 123—125.

175. Прохоров Г. М., Творогов О. В. Игорь Святославич // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 236—241.

176. Рождественская Т. В. Высоцкий Сергей Александрович // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 262—263.

177. Рождественская Т. В. Тмутараканский камень // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 122—123.

178. Русско-карачаево-балкарский словарь // Сост. Х. Н. Суюнчев и И. Х. Урусбиев. — М., 1965.

179. Савельева Н. В. Тимковский Роман Федорович // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 110—111.

180. Салмина М. А. Время Бусово // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 242—245.

181. Салмина М. А. Готы // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 52—55.

182. Салмина М. А. Дебрь Кисаню // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 93—96.

183. Салмина М. А. Кур // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 118—122.

184. Салмина М. А. Сурож // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 87—88.

185. Салмина М. А. Сыны Глебовы // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 88.

186. Салмина М. А. Толковин // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 126—128.

187. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: В 3-х т. / АН СССР, Ин-т языкознания. — М., 1974.

188. Селищев А. М. Старославянский язык. — Ч. 2: Тексты. Словарь. Очерки морфологии. — М., 1952.

189. Сказкин С., Бескровный Л. Древняя Русь и Европа // Известия. — М., 1970. — 1 августа — № 180 (16490) [Офіційна відповідь на рецензію О. Пріцака відносно книги: Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1969].

190. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»: [В 6-ти вып.] / Сост. В. Л. Виноградова. – Л., 1965—1984.

191. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: У 2-х т. — К., 1977. — Т. 1.

192. Слово о полку Игореве: Библиографический указатель (1968—1987 гг.) / Сост Н Ф Дробленкова, Л. В. Соколова, Ю. В. Пелешенко, Л. И. Заремба; АН СССР, Ин-т рус. литературы (Пушкин. дом). — Л., 1991.

193. «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла: К вопросу о времени написания «Слова» [Сб. ст. / Ред. Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриев]; АН СССР. Ин-т рус. литературы (Пушкин. дом). — М.; Л., 1966.

194. «Слово о полку Игореве»: Комплексные исследования / Отв. ред. А. Н. Робинсон; АН СССР, ИМЛИ. — М., 1988.

195. Слово о полку Игоревѣ: Фотокопія Катеринінського рукопису // Слово о полку Ігоревім та його поетичні переклади й переспіви в українській літературі / Підготував вид. О. Мишанич. — Х., 2003. — С. 95—115.

196. «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985.

197. Слово о походе Игоря, сына Святославова, внука Олегова / Пер. Д. С. Лихачева // Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 53—101.

198. Соколова Л. В. Плач Ярославны // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 109—116.

199. Соколова Л. В. Троян в «Слове» // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 131—137.

200. Соколова Л. В. Ходына // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 185—187.

201. Соловьев А. В. Восемь заметок к «Слову о полку Игореве». [І. Хинова] // ТОДРЛ. — М.; Л., 1964. — Т. 20. — С. 365—369.

202. Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Исторические записки. — М.; Л., 1948. — № 25. — С. 71—103.

203. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам: В 3-х т. — Изд. 2-е фототип. — М., 1958.

204. Татарско-русский словарь. Около 38 000 слов / Сост. К. С. Абдразаков, Г. С. Амиров, А. Ш. Асадуллин и др.; АН СССР, Казан. ин-т яз., лит. и истории. — М., 1966; изд. 2-е. — М., 1968.

205. Татищев В. Н. История Российская: В 7-ми т. — Т. 3, 4 / АН СССР, Ин-т истории, Ленингр. отд-ние. — М.; Л., 1964.

206. Творогов О. В. Библиография и библиографический обзор «Слова» // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 111—116.

207. Творогов О. В. Волк // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 223—226.

208. Творогов О. В. Головин Николай Гаврилович // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 39—40.

209. Творогов О. В. Деремела // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 104—105.

210. Творогов О. В. Дунай // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 149—151.

211. Творогов О.В. Зимин Александр Александрович // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 222—225.

212. Творогов О. В. Калайдович Константин Федорович // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 5—6.

213. Творогов О. В. Летописная повесть о походе Игоря Святославича на Половцев // Энциклопедия «Слова». — Т. 3 — С. 151—164.

214. Творогов О. В. Место написания «Слова» // Энциклопедия «Слова». —Т. 3. — С. 237—239.

215. Творогов О. В. Морава // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 270.

216. Творогов О. В. Переводы «Слова» на современный русский язык // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 76—78.

217. Творогов О. В. Плеснеск // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 116—118.

218. Творогов О. В. Побег Игоря Святославича из плена // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 120—121.

219. Творогов О. В. Подделки списков «Слова» // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 131—135.

220. Творогов О. В. Слово // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 321—323.

221. Творогов О. В. «Слово о полку Игореве» и «Задонщина» // Памятники Куликовского цикла. — М.; Л., 1966. — С. 292—343.

222. Творогов О. В. Тувим Юлиан // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 139—140.

223. Творогов О. В. Харалуг // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 176—178.

224. Творогов О. В. Шеломя // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 228—230.

225. Творогов О. В. Ятвяги // Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 299—300.

226. Титов А. А. Сибирь в XVII веке. Сборник старинных рукописных статей о Сибири и прилежащих к ней землях. С приложением снимка со старинной карты Сибири. — М., 1890.

227. Тихомиров М. Н. Боян и Троянова земля // Слово / Сб. — М., 1950. — С. 175—187.

228. Тихомиров М. Н. Исторические записки. — М.; Л., 1952. — Т. 11. — С. 214—259.

229. Тихомиров М. Н. Русская палеография / Сост. М. Н. Тихомиров, А. В. Муравьев. — М., 1966.

230. Толковый словарь азербайджанского языка / Сост. А. А. Оруджев. — Баку, 1966. — Т. 2.

231. Успенский Ф. Образование второго болгарского царства // Записки Императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1879. — Т. XXVII [Choniates Niketas. Λόγοι].

232. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — М., 1964—1973.

233. Февр Л. Бои за историю: [Сб. ст.] / Пер. А. Бобовича и др.; Ст. А. Я. Гуревича; Коммент. Д.Э. Харитоновича. — М., 1991. — (Памятники исторической мысли). — С. 182—247.

234. Федотова М. А. Король // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 80.

235. Фомин А. И. Гориславлич // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 47—48.

236. Черепнин Л. В. Русская палеография / Моск. гос. ист.-архив. и-нт. — М., 1956.

237. Шапошников В. Н. Поле половецкое // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 139—140.

238. Штурм Г. Немецкий язык / Г. Штурм, С. Келер, Ю. Гарней, С. Рымарович; Пер. Д. М. Буланина. // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 48—53.

239. Энциклопедия «Слова о полку Игореве»: В 5-ти т. / О. В. Творогов (отв. ред.); РАН, Ин-т рус. литературы (Пушкин. дом). — СПб., 1995.

240. Эрдман Ф. И. О следах азиатизма в «Слове о полку Игореве» // ЖМНП. — 1842. — Ч. 36. — № 9. — Отд. 2. — С. 19—46.

241. Ягич И. В. Письма Добровского и Копитара // ИОРЯС. — 1885. — Т. 39. — С. 115.

242. Якобсон Р. За Шеломянем / За Соломоном // Selected Writings. — The Hague; Paris, 1966. — Vol. IV. — P. 534—539.

243. Якобсон Р. Памяти Вячеслава Вячеславовича Ганки // Selected Writings. — Amsterdam, 1985. — Vol. VI. — P. 687—703.

244. Янин В. Л. Печати Феофано Музалон // Нумизматика и сфрагистика / АН УССР, Ин-т арх-гии. — К., 1965. — Вып. 2. — С. 76—90.

II. Латинський алфавіт і транскрипція зі східних мов

1. [Adam of Bremen]. History of the Archbishops of Hamburg—Bremen / Trans. Francis J. Tschan. — New York, 1959.

2. [Adam of Bremen]. Magistri Adam Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum / Ed. Georg Waitz, Bruno Schmeidler. — Berlin, 1961.

3. Alivizatos A. S. Anathema // Threskeutike kai Ethike Enkyklopaideia. — Athens, 1963. — Vol. 2. — P. 469—473.

4. Annales Bertiniani / Ed. Georg Waitz // MGH, S Sr. Germanicarum. — Hannover, 1883.

5. al-Athīr, Ibn. [Ta'rīkh] Chronicon quod Perfectissimum inscribitur / Ed. Carolus Johannes Tornberg. Upsaala (1851—1853) — Leiden, 1851—1878. — Vol. 1—14.

6. al-Balādhurī. Liber expugnationis regionum (891) / Ed. Michael Janus de Goeje. — Leiden, 1881.

7. Bárcsi, Géza. Magyar szófejtő szótár. — Budapest, 1941.

8. Barroux, Robert. Dagobert, roi des Francs. — Paris, 1938.

9. Barthold, Wilhelm, Boyle, John Andrew. Balāsāghūn // The Encyclopaedia of Islam. New ed. — Leiden; Brill, 1960. — Vol. 1.

10. Barthold, Wilhelm. Sibir-Hibir // Enzyklopaedie des Islam. — Leiden; Leipzig, 1934. — Vol. 4. — S. 422.

11. Barthold, Wilhelm. Turkestan down to the Mongol Invasion. — 4 th ed. — London, 1977.

12. Bazin, Louis. Recherches sur les parlers T'o-pa // T'oung pao. Archives concernant l'histoire, les langues, la géographie, l'ethnographie et les arts de l'Asie orientale. — Leiden, 1950. — Vol. 39. — № 4—5. — P. 295—305.

13. Beck, Hans-Georg. Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich. — München, 1959.

14. Besharov, Justina. Imagery of the Igor' // Tale in the Light of Byzantino-slavic Poetic Theory. — Leiden, 1956.

15. Bloch, Mark. Apologie pour l'historie ou Metier d'historien. — Paris, 1961.

16. Bohdan I. Diploma Bărladéna din 1134 si Principatulm Bărladului. — Bukarest, 1889.

17. Brand, Charles M. Alexios I Komnenos // The Oxford Dictionary of Byzantium — Vol. 1. — P. 63.

18. Bretschneider, Emil. Mediaeval researches from eastern Asiatic sources; fragments towards the knowledge of the geography and history of central and western Asia from the 13th to the 17th century. — London, 1888—1910. — Vol. 1—2.

19. Brockelmann, Carl. Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens. — Leiden, 1954.

20. Burgère A. La notion de mentalité chez Mark Bloch et Lucien Febvre, deux conceptions, deux filiations // Revue de synthèse historique. — Ser. 3. — Paris, 1983. — Vol. 8. — P. 333—345.

21. Cheynet J. C. Mantzikert: Un Désastre militaire? // Byzantion. — Bruxelles, 1980. — Vol. L. — P. 410—438.

22. Choniates Niketas. Chronike diegesis (1118—1206) / Ed. Immanuel Bekker. — Bonn, 1835.

23. Čiževska, Tatjana. Glossary of the Igor' Tale. — London; Paris, 1966.

24. Cleaves, Francis Woodman. The Historiosity of the Baljuna Convent // Harvard Journal of Asiatic Studies. — 1975. — Vol. 18. — P. 357—422.

25. Collingwood, Robin George. The idea of history. — New York, 1969.

26. Comnéne Anne. Alexiade (Régne de l'empereur Alexis I Comnène 1081—1118) / Texte étab. et trad. par Bernard Leib. — Paris, 1937—1945. — Vol. 13.

27. Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio / Greek text ed. by Gyula Moravcsik. English transl. by Romilly J. H. Jenkins. — Budapest, 1949.

28. Curtius, Ernst Robert. European Literature and the Latin Middle Ages / Transl. from the German by W. R. Trask. — New York, 1963.

29. Czeglédy, Karoly. A kunok eredetéről // Magyar nyelv. — Budapest, 1949. — Vol. 45. — P. 43—50.

30. Dankoff, Robert. Kāšvarī on the Tribal and Kinship Organization of the Turks // Archivum Ottomanicum. — 1972. — Vol. 4. — S. 23—43.

31. Dares Phrygius. De excidio Troiae historia / Recognovit Ferdinandus Meister. In aedib. B.G.Teubneri. — Lipsiae, 1873.

32. Dictys Cretensis. Ephemeris belli Troiani / Ed. F. Meister, B. G. Teubner. — Leipzig, 1923.

33. ad-Dimišqī. Cosmographie / Ed. A. F. Mehren. — 2d ed. — Leipzig, 1923.

34. Divanü lugat-it-Türk / Faximile Besim Atalay. — Ankara, 1941.

35. Dlugossi seu Longini. Historia Polonica Libri XII / Wid. Aleksandr Przeździecki. — Kraków, 1873. — T. 2.

36. Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux / Rec. et comm. Edward Chavannes. — Paris, 1941.

37. Doerfer, Gerhard. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen: 4 vols. — Wiesbaden, 1965—1967.

38. Drimba, Vladimir. Codex Comanicus / Éd. diplomatique avec facsimilés. — Bucarest, 2000.

39. Eberhard, Wolfram. Das Toba-Reich Nord Chinas. — Leiden, 1949.

40. Encyclopaedia Judaica: 16 vols. — Jerusalem, 1971—1972.

41. The Encyclopaedia of Islam. New ed. — Leiden; London; Brill, 1960—1980. — Vol. 1—5.

42. Enoki, Kazuo. On the Nationality of the Ephthalites // Memoires of the Research Department of the Toyo Bunko. — Tokyo, 1959. — Vol. 18. — S. 1—58.

43. Enzyklopaedie des Islam. — Leiden; Leipzig, 1913—1936. — Vol. 1—4.

44. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish / Ed. Gerard Clauson. — Oxford, 1972.

45. Evert-Kappesowa, Halina. Formy zesłania w państwie bizantyńskim // HUS. — 1983. — Vol. 7: Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko. — P. 166—173.

46. Excerpta de legationibus / Ed. Carl de Boor. — Berolini, 1903.

47. Febvre, Lucien. Combats pour histoire. — Paris, 1953.

48. Feist, Sigmund. Vergleichendes Würterbuch der Gotischen Sprache mit Einschluss des Krimgotischen. — 3d ed.— Leiden, 1939.

49. Gabain, Annemarie von. Alttrükische Grammatik, mit Bibliograpfie, Lesestücken und Wörterverzeichnis. — 2d ed. — Leipzig, 1950.

50. Gabain, Annemarie von. Alttürkische Schreibkultur und Druckerei // Philologiae Turcicae Fundamenta. — Wiesbaden, 1964. — Band. 2. — S. 171—191.

51. Gabain, Annemarie von. Die Sprache des Codex Cumanicus // Philologiae Turcicae. — Wiesbaden, 1949. — S. 46—73.

52. Gabain, Annemarie von. Einführung in Zentralasienkunde. — Darmstadt, 1979.

53. Gabain, Annemarie von. Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken // Der Islam. — Berlin, 1949. — Band. 29. — Heft 1. — S. 30—62.

54. La Geste du prince Igor', épopée russe du douzième siècle / Ed. H. Grégoire, R. Jakobson, M. Szeftel, J. A. Joffe. — New York, 1948.

55. Gheyn, van der J. Auger Busbecq et les Gots orientaux. — Bruges, 1888.

56. Golden, Peter B. Cumanica I: the Qipčaqs in Georgia // AEMAe. — 1984. — Vol. 4. — P. 45—87.

57. Golden, Peter B. Cumanica II: The Ölberli (Ölperli). The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomandic Clan // AEMAe. — 1986—1987. — Vol. 6. — P. 5—29.

58. Golden, Peter B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. — Wiesbaden, 1992.

59. Golden, Peter B. The Polovci Dikii // HUS. — 1979—1980. — Vol. 3—4: Eucharisterion. — P. 296—309.

60. Gombocz, Zoltán. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. — Helsinki, 1913.

61. Grey, Jan. Peter the Great, Emperor of all Russia. — 1982.

62. Groot, de J. J. M. Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. — Berlin; Leiden, 1921. — Teil. I.

63. Grønbech, Kaare. Komanisches Wörterbuch (Codex Cumanicus). — Copenhagen, 1942.

64. Györffy, György. A kun és koman népnév eredetének kérdéséhez // Antiquitas Hungarica. — Budapest, 1948. — Vol. II. — P. 156—176.

65. Györffy, György. Autour du Codex Cumanicus. — Budapest, 1942.

66. Haenisch, Erich. Wörterbuch zu Mongol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi) // Geheime Geschiohte der Mongolen. — Leipzig, 1939.

67. Halasi-Kun, Tibor. Orta-Kipçakça // Türk Dili ve Tarihi Hakkinda Araştirmalar. — Ankara, 1950. — Vol. I. — P. 45—61.

68. Hallo, William W. Divination in Ancient Babylon // Biblical Archaeology Review. — 2005. — Vol. 31. — № 2. — P. 32—37.

69. Halphen, Louis. Le Régne de Charles le Chauve (840—851). — Paris, 1909.

70. Hansen, Olaf. Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun // Journal de la Société Finno-Ougrienne. — 1930. — Vol. XLIV. — № 3. — S. 1—39.

71. Herrmann, Albert. Historical and commercial Atlas of China. — Harvard, 1935.

72. The history of the World-conqueror, by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini / Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by John Andrew Boyle: 2 vols. — Manchester, 1958.

73. Historia Polski / Red. Henryka Łowmiańskiego. — Warszawa, 1958. — T. 1. — Cz. 3.

74. A History of the Crusades: 5 vols / Ed. K. M. Setton. — Madison, Wiskonsin, 1969—1985.

75. Hóman, Bálint. Geschichte des Ungarischen Mittelalters. — Berlin, 1940—1943. — Vol. 1—2.

76. Houtsma, Martin Theodor. Ein turkisch-arabisches Glossar nads Leidener Handschrift. — Leiden, 1894.

77. Hussey, Joan Mervyn. The Cambridge Medieval History. — Vol. IV: The Byzantine Empire. — Cambridge, 1966. — Part I. Byzantium and its neighbours; 1967. — Part II. Government, Church and Civilization. — P. 7—11.

78. Hutton P. H. The History of mentalités: the New Method of Cultural History// History and Theory: Studies in the philosophy of history: Publ. quarterly. — Middletown, 1981. — Vol. 20. — № 3. — P. 237—259.

79. [al-Idrīsī]. Géographie d'Édrisī / Trad. de l'Arabe par P. Amedee Jaubert. — Paris, 1840. — Vol. 1—2.

80. al-Idrīsī. Ṣūrat al-ᶜard. [Велика кольорова мапа світу, видана в Багдаді, без року видання].

81. Inscriptions de l'Orkhon / Rec. par l'expédition finnoise 1890 // MSFOu. — Helsingfors, 1892.

82. Isenburg, Wilhelm Karl Prinz von. Stammtafeln zur Geschichte der Eüropäischen Staaten. — Marburg, 1956.

83. Jakobson, Roman. Selected Writings — The Hague; Paris, 1966. — Vol. IV; Amsterdam, 1985. — Vol. VI. — Part 2.

84. Jakobson, Roman. Non-«wild» Polovtsians / To Honor R. Jakobson. — The Hague; Paris, 1967. — Vol. 2. — P. 1615—1623.

85. Jisl, Lumír. Vorbericht über die Archäologische Erforschung des Kül Tegin-Denkmals durch die tschechoslovakisch-mongolische Expedition des Jahres 1958 // Ural-Altaische Jahrbücher. — Wiesbaden, 1965. — Band. 32.— S. 63—77.

86. Juvaynī. ᶜAlāʾal-Dīn ᶜAtā Malik. Ta'rīkh-i Jāhān-Gusha / Td. Mīrzā Muhammad. — London, 1912. — Vol. 1.

87. K'art'lis C'xovreba / Ed. S. Qauxč'išvili. — Tbilisi, 1955. — T. 1.

88. al-Kašgari Mahmūd. Compendium of the Turkic Dialects: 3 vols / Ed. and transl. Robert Dankoff, J. Kelly. — Harvard; Cambridge, 1982—1985.

89. Kazhdan, Alexander. Alyates // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 1. — P. 72.

90. Kazhdan, Alexander, Constable, Giles. People and Power in Byzantion. An introduction to modern Byzantine studies. — Harvard; Washington, 1982.

91. Kazhdan, Alexander. Mantzikert, Battle of // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 3. — P. 1288—1289.

92. Kazhdan, Alexander. Paristrion // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 3. — P. 1589.

93. Kazhdan, Alexander, Brand, Charles M. Asen I // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. I. — P. 204.

94. Keenan, Edward L. Josef Dobrovský and the origins of the Igor Tale. — Cambridge, 2003.

95. Koht, Halvdan. The Old Norse Sagas. — New York, 1931.

96. Kowalski, Tadeusz. Karaimische Texte in Dialekt von Troki. — Kraków, 1929.

97. Kramers, Jan Henrik. «Sulṭān» // Enzyklopaedie des Islam. — Leiden; Leipzig, 1934. — Vol. 4. — S. 587—591.

98. Laude-Cirtautas, Ilse. Der Gebrauch der Farbenbezeichnungen in den Türk Dialekten. — Wiesbaden, 1961.

99. Leger, Louis. Russes et Slaves. Études politiques et littéraires. — Paris, 1899.

100. Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem / E recensione Charles B. Hasii. — Bonnae, 1828.

101. Lewicki, Tadeusz. Polska i kraje sąsiednie w świetle «Księgi Rogera» geografa arabskiego z XII w. al-Idrisi'ego. — Kraków, 1945—1954. — T. 1—2.

102. Ligeti, Lajos. The Khazarian Letter from Kiev and its Attestation in Runiform Script // Acta Linguistica Hungarica: An international journal of linguistics. — Budapest, 1951. — Vol. 1. — P. 5—18.

103. Ligeti, Lajos. Le Tabgatch, un dialecte de la langue sien-pi // Bibliotheca Orientalis Hungarica. — Budapest, 1970. — Vol. 14. — P. 265—308.

104. Litavrin G. G. A propos de Tmutorokan // Byzantion. — Bruxelles, 1965. — Vol. XXXV.

105. Livšic V.A. The Sogdian Inscription in Bugut // AOH. — Budapest, 1972. — Vol. 26. — Fasc. 1.— S. 69—107.

106. Łowmiański, Henryk. Geograf Bawarski (840 rok) // Studia nad dziejami Słowiańszczyzny. Polski i Rusi w wiekach średnich. — Poznań, 1986. — S. 110—181.

107. Manghol un niuca tobca'an (Yüan ch'ao pi-shi) / Ed. Erich Haenisch. — Leipzig, 1935, 1937; 2e ed. — Wiesbaden, 1962.

108. Markwart, Josef von. Über das Volkstum der Komanen // Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Phil.-hist. Klasse. — Berlin, 1914. — Bd. 13. — № 1. — S. 25—238.

109. Martinez, Armando Perez. Gardizī's Two Chapters on the Turks // AEMAe. — Wiesbaden, 1986. — Vol. 2. — P. 109—217.

110. Marvazī, Sharaf al-Zamān Tāhir. China, the Turks and India / Trans. by Vladimir Minorsky. — London, 1943.

111. Materialen zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei / Ge-

sammelt von Gustaf John Ramstedt, Johan Gabriel Granö. Ed. Pentti Aalto. — Helsinki, 1958.

112. Mau-Tsai, Liu. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kiu) // Göttinger Asiatische Forshugen. — Wiesbaden, 1958. — Bd. 10.

113. Mazon, André. Le Slovo d'Igor // Travaux publiés par l'Institut d'Etudes Slavts.— Paris, 1940. — Vol. 20.

114. McGeer, Eric. Greek Fire // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 2. — P. 873.

115. McGeer, Eric. Taktica of Leo VII // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 3. — P. 2008.

116. Des Metropoliten Ilarion Lobrœde auf Vladimir den Heiligen und Glaubens bekenntnis by Müller Ludolf. — Wiesbaden, 1962.

117. Minorsky, Vladimir F. Ḥudūd al-'Ālam «The religions of the world». A persian geography 372 a.h. — 982 a.h. / Trans. and explained by Vladimir Minorsky. With the preface by Wilhelm Barthold translated from the russian. — London, 1937.

118. Moḥammad Ḥussain at-Tabrīzī. Burkhān-I Qaṭ^{c} / Ed. A. A. Dehkhoda. — Teheran, 1951. — Vol. 1.

119. Die Mongolen: Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur / Herausgegeben von M. Weiers; unter Mitwirkung von V. Veit und W. Heissig. — Darmstadt, 1986.

120. Monumenta Hungariae Historica. II Scriptores rerum Hungaricarum. — Budapest, 1857. — Vol. 1.

121. Moravcsik, Gyula. Byzantinoturcica: 2 vols. — Berlin, 1957—1958.

Vol. 1: Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker.

Vol. 2: Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen.

122. Moravcsik, Gyula. Zur Frage der Хиновe im Igor-Lied // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. — The Hague, 1960. — Vol. 3. — P. 69—73.

123. Müller, Ludolf. Des Mitropoliten Ilarion Lobrede auf Vladimir des Heiligen und Glaubensbekenntnis. — Wiesbaden, 1962.

124. Müller, Ludolf. Neue Bemerkungen zum Igorlied. 1. «Zeitalter des Trojan»; 2. «Land des Trojan»; 3. «Pfad des Trojan» // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1986. — Bd. 46. — S. 236—248.

125. Németh, Gyula. Die Volknamen quman und qun // Kőrösi Csoma Archivum. — Budapest, 1940. — C. 95—109.

126. Ochmański, Jerzy. Historia Litwy. — Wrocław; Warszawa; Krakyw; Gdańsk; Lódź, 1982.

127. The Oxford Dictionary of Byzantium / Ed. Alexander Kazhdan. — Oxford; [New York], 1991. — Vol. 1—3.

128. Ögel, Bahauddin. Sino-Turcica: çingiz han ve çin'deki hanedaninin türk mü¸savirleri. — Taipei, 1964.

129. Pálóczi-Horváth A. L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie // AOH.— Budapest, 1975. — Vol. 29. — P. 313—333.

130. Pálóczi-Horváth A. Pechenegs, Cumans, Iasians. — Budapest, 1989.

131. Papadakis, Aristeides. Anathema // The Oxford Dictionary of Byzantium. — Vol. 1. — P. 89.

132. Pauly, der Kleine. Lexicon der Antike: 5 vols. / Ed. Konrat Ziegler. — München, 1979.

133. Pelliot Paul. A propos de Comans // Journal asiatique. — Paris, 1920. — Vol. 15. — P. 125—185.

134. Pelliot, Paul. Notes sur l'histoire de la Horde d'or. — Paris, 1949.

135. Pelliot, Paul, Hambis, Louis. Histoire des Campagnes de Gengis Khan // Cheng-wou ts'intcheng lou. — Leiden, 1951. — Vol. 1.

136. Partington A. J. R. History of Greek Fire and Gunpowder. — Cambridge, 1960.

137. Poppe, Andrej. On the Title of Grand Prince in the Tale of Ihor's Campaign // HUS. — Vol. III/IV: Eucharisterion. — 1979—1980. — Part. 2. — P. 684—689.

138. Poppe, Nicholas. Introduction to Mongolian Comparative Studies. — Helsinki, 1955.

139. Poppe, Nicholas. Vergleichen Grammatik der altaischen Sprachen. — Wiesbaden, 1960.

140. Pulleyblank, Edwin G. A Soghdian Colony in Inner Mongolia // T'oung pao. Archives concernant l'histoire, les langues, la géographie, l'ethnographie et les arts de l'Asie orientale. — Leiden, 1952. — Vol. 41. — № 4-5. — P. 317—356.

141. Queller, Donald E. Political Institutions // One Thousand Years. Western Europe in the Middle Ages. — Boston, 1974. — P. 107—163.

142. Radloff, Wilhelm. Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialekte: 4 bände. — 2d ed. — The Hague, 1960.

143. Ramstedt, Gustaf John. Einfürung in die altaische Sprachwissenschaft: 3 volumes / Hrsg. Pentti Aalto. — Helsinki, 1952—1966.

144. Räsänen, Martti. Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen. — Helsinki, 1949.

145. Räsänen, Martti. Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen. — Helsinki, 1957.

146. Räsänen, Martti. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen: 2 vols. — Helsinki, 1969—1971.

147. Rashīd ad-Dīn Tabīb. The successors of Genghis Khan / Trans. from the Persian by John Andrew Boyle. — New York, 1971. — Vol. 2. — (Persian heritage series, № 10).

148. Rásonyi, Lajos. Les Anthroponims comans de Hongrie // AOH. — Budapest, 1966. — Vol. 20.

149. Rasovskij D. A. Les Comans et Byzance // Actes de IVe Congres International des Etudes Byzantines. — Sofie, 1935. — P. 341—354.

150. Recueil des actes de Charles II le Chauve: 3 vols / Ed. Arthur Giry et al. — Paris, 1943—1955.

151. Róna-Tas, András. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (Alphabetical) Index: 2 vols / Ed. Gerard Clauson. — Szeged, 1981. — (Studia Uralo-Altaica. — Vol. 14—15).

152. Rosthorn, Arthur von. Die Hochburg von Zentralasien // Asia Major. — London, 1923. — Anniversary Vol. — P. 286—297.

153. Russisches etimologisches Wörterbuch / Ed. Max Vasmer. — Heidelberg, 1958. — Vol. 3.

154. The secret history of the Mongols: for the first time done into English out of the original tongue and provided with an exegetical commentary. — Vol. 1: Translation / By Francis Woodman Cleaves. — Harvard, 1982.

155. Ševčenko, Ihor. «To the Unknown Land»: A Proposed Emendation to the Text of the Igor Tale // Slavic Word. — 1952. — Vol. 1. — P. 356—359.

156. Shevelov, George Y. A historical phonology of the Ukrainian language / By G. Y. Shevelov; publ. for the Canadian Inst. of Ukrainian Studies // Historical phonology of the Slavic languages. — Heidelberg, 1979 — Vol. 4.

157. Schlegel, Gustav. Die chinesische Inschrift aut dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun // MSFOu. — Helsinki, 1896.

158. Schlegel, Gustav. La stèle funéraire du Téghin Giogh [Kül], se copiste et traduction chinois, runnes et allemands // MSFOu. — Helsingfors, 1892.

159. Schreiber, Gerhard. Das Volk der Hsien-pi zur Han-Zeit // Monumenta Serica. — Peking, 1947. — Vol. 10. — S. 145—203.

160. Schwarz, Ernst. Germanische Stammeskunde. — Heidelberg, 1956.

161. Sinopsis. Kiev 1681 / Ed. Hans Rothe. — Köln, 1983.

162. Slovo o Polku Ihorevim: An Epic of the Twelfth Century / Translated from Old Russian by Vladimir Nabokov. — New York, 1960.

163. Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego: T. 8. — Warszawa, 1887.

164. Soberneim M. Saladin // Enzyklopaedie des Islam.— Leiden, 1934. — Vol. 3. — S. 90—95.

165. Soloviev, Alexander V. ΑΡΧΩΝ ῾ΡΩCIAC, Byzance et la formation d'État russe / Variorum Reprints. — London, 1981.

166. Soloviev, Alexander. Domination byzantine ou russe au nord de la Mer Noire à l'époque des Commènes? // Akten des XI Internationalen Byzantinisten-Kongresses, 1958. — München, 1960. — S. 569—580.

167. Soloviev, Alexander V. Hommage à G.Ostrogorsky, ᾽Αρχων ῾Ρωσίας // Byzantion. — Bruxelles, 1961. — Vol. XXXI. — P. 237—248.

168. Stanley, Lane-Poole. The Mohammadan Dynasties. — Paris, 1925.

169. Stryjkowski, Maciej. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Maciejá Stryjkowskiego: Wyd. nowe, będące dokładném powtórzeniem wyd. pierwotnego królewieckiego z roku 1582. — Warszawa, 1846. — T. 1.

170. Szeftel, Marc. Commentaire historique au texte de Slovo // La Geste du prince Igor', épopée russe du douzième siècle / Ed. H. Grégoire, R. Jakobson, M. Szeftel, J. A. Joffe. — New York, 1948. — P. 97—149.

171. aṭ-Ṭabarī. Ta'rīkh (Annales) / Ed. Michael Janus de Goeje. — Ser. II. — Leiden, 1881.

172. Tekin, Talat. A Grammar of Orkhon Turkic — Bloomington; The Hague, 1968. — (Uralic and Altaic Series. — Vol. 69).

173. Thomsen, Vilhelm. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées // MSFOu. — Helsingfors, 1896. — Vol. 5. — P. 5—54.

174. Tiesenhausen, Waldemar de. Recuel de materiaux relatifs à l'histoire de la Horde d'Or. — SPb, 1884. — Vol. 1.

175. Togan Ahmet Zeki Validi. Die Schwerter der Germanen nach arabischen Quellen des 8—11 Jahrhunderts // ZDMG. — Leipzig, 1936. — Band. 90. — Heft. 1. — S. 13—37.

176. Tomaschek, Wilhelm. Die Goten in Taurien // Ethnologische Forschungen in Ost-Europa und Nord-Asien. — Wienna, 1881. — Vol. I.

177. A Turkish-English Dictionary / By H. C. Hony, Fahir Iz. — 2e ed. — Oxford, 1957. — P. 47.

178. Ussiskin, David. The Renewed Archaelogical Excavations at Lachich: [5 vols]. — Tel-Aviv, 1973—1987.

179. Vásáry, István. Cumans and Tatars // Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185—2004. — Cambridge, 2004.

180. Vasojević A. Naphtha // Philologus. — 1984. — T. 128. — S. 208—220.

181. Vullers, Joannes Augustus. Lexicon Persico-Latinum etymologicum. — Bonn, 1855. — Vol. 1.

182. Wallace-Hadrill, John Michael. The Fourth Book of the Cronicle of Fredegar. — London, 1960.

183. Wittfogel Karl A. and Fêng Chia-Shêng. History of Chinese Society. Liao (907—1125). — Philadelphia, 1949.

184. Yüan chao pi shih (Таємна історія Монголів). — 8 зошитів (рукопис китайською мовою).

185. Zajączkowski, Ananiasz. Związki językowe połowiecko-słowiańskie // Prace Wrocławskiego towarzystwa naukowego. — Wrocław, 1949. — № 34.

Коментований покажчик імен і назв

Коментований покажчик імен і назв основну увагу концентрує на таких наукових проблемах «Слова»:

1. Невідповідність географічної термінології «Слова» сучасним топонімам.

2. Автентичність пам'ятки.

3. Т. зв. «скептики» і критика їхніх поглядів ученими.

4. Дослідження «Слова» як лінгвістичного джерела, зокрема тлумачення «темних місць».

5. Унікальність пам'ятки: вживання слів і лексем у давньоруській мові і слов'янських мовах.

6. Співвідношення «Слова» із «Задонщиной».

7. Дослідження видання «Слова».

8. Характеристика основних персонажів.

9. Дослідження орієнталізмів «Слова»: широта етно-лінгвістичного фону в галузі тюркських мов і літератури, тюрксько-монгольська порівняльна граматика.

10. Авторство, стиль і жанр «Слова» — літературної пам'ятки Галицької школи «доби орнаментального стилю».

11. Заклик Кормильчича — зразок риторики «доби орнаментального стилю» української літератури.

А

Абдразаков К. С. 288
Абизово, Xabăśsem, чуваське селище 194
Абрамович Д. І. 48, 277
Авари (обри), союз племен, переважно тюркомовних, що прийшли з Центральної Азії в середині VI ст. до басейну середньої течії Дунаю, в Паннонію, де утворили державно-політичне об'єднання в 40-х роках, Аварський каганат. Саме з цими аварами перекладачі і коментатори «Слова» зіставляли названі у пам'ятці «шеломы аварьскыя» (с. 13) 83
Австрійська Ґаліція 105
Австрійська імперія 254
Австрія 116, 264
Агафія Мономахівна, жінка Всеволода Давидовича, князя Городенського 191
Аґуда, провідник династії Ölbärlü з південної Маньчжурії через Монголію до Ала-куля 39
Адам, архієпископ Гамбурга і Бремена 95
Адріанова-Перетц В. П. 11, 49, 283, 286, 288
Адріянополь, місто Едірне в Туреччині 34, 35
Аєпа (Боняк), Половецький хан, син Гіргеня 38, 42, 241
Аєпа, Половецький хан, син Осіня 241
Аєпичі, Кай-опа, ординці з роду хана Аєпи, сина Гіргеня 240, 241
Азгулуй, Половецький хан, Таревський князь 182, 195
Азійські Гуни (Hsiung-nu), племена, які запровадили систему «лествичного восхождения» у III ст. до н. е. 171
Азія 72, 196
Айюбіди, арабська держава 181
Академічний список Лаврентіївського літопису 184, 200
Академічний список Новгородського I літопису 219
Акішев К. А. 277
Аккерман, колоніальна Нова Русь, нині місто Білгород-Дністровський, районний центр Одеської обл. 108, 198
Аклан, Половецький князь 182
Акуш (Akus, Aq-Quš), провідник племен Кунів, поселених в Угорщині 35, 180
Ала-куль (Ämīl), озеро й рефугій Монгольської імперії у Східному (китайському) Туркестані на кордоні з Казахстаном VII—IX ст. 39, 221
Алани, конфедерація 30, 45, 217, 220
Алексєєв А. О. 46, 284
Алексєєв М. П. 226, 277
Алим, Казанський хан 223
Алма-Ата 46, 277, 282
Алп Арслан (Alp Arslan), Сельджуцький (Тюркський) хан 96
Алтунопа (Altun-oba), Половецький хан 40
Альта, ріка, права притока Трубежа 32
Амиров Г. С. 246, 288
Анастасія, донька Ярослава Мудрого 113
Анатолія (Мала Азія), держава анатолійських сельджуків 96, 257
Англія 53, 75
Андрій I, Угорський король 113
Андрій II, Угорський король 148—152, 159
Андрій Юрійович (Китан), Ростово-Суздальський і Володимира-на-Клязьмі князь, онук Володимира Мономаха 241, 244, 245
Андронік Комнен, імператор Візантії 140
Андрусяк М. 272
Анна, жінка Володимира Великого 113
Анна Комнена (Анна Комнина), дочка імператора Візантії Олексія I Комнена, автор праці «Алексиада» 35, 36, 47, 48, 243, 244, 246, 282
«Аннали», французька історична

школа 18, 260
Анфімов М. В. 99, 277
Арабський Халіфат 134
Асадук, Половецький хан 33
Асадуллін А. Ш. 288
Асень, династія Болгарських царів 46, 167, 242
Асень I, цар Болгарський 42, 43, 220, 240, 241
Асень II (Іван), син царя Болгарського Асеня I, цар Болгарський (1218—1241) 36
Асенев, город 222
Асинь (Осінь), Сакзя, Багубарс, Половецькі хани (три брати) з династії Кай 36
Аспрон (Aspron), Біла твердиня улучів на Дністрі 207
Астрахань 244
Асуп, Половецький хан 40
Атрак (Отрок, Atrak), Кіпчацький володар, син Половецького хана Шаруканя 44, 229, 242
Аттіла, король Гунів 203
Ахінжанов С. М. 46, 277
Ахмед Ібн-Фадлан, посол Аббасидського Халіфа до Східної Європи (921—922 рр.) 134, 136, 282

Б

Бабкін О. М. 268
Багдад 73, 294
Багубарс, Половецький хан, брат Осіня і Сакзя 36
Баку 234
Баласаґун, Давня Ісламська держава 31
Балтійське (Варязьке) море 95
Бамматов З. З. 230, 282
Бантиш-Каменський Микола Миколайович, історик, джерелознавець, архівіст, перекладач, фахівець у галузі палеографії давньоруських рукописів. Брав участь у підготовці тексту «Слова» до першого видання (1800 р.), правив коректуру разом з О. Ф. Малиновським, «а граф Пушкин не имел права помарывать». Працюючи (з 1762 р.) в Московському архіві Колегії іноземних справ, зробив опис грамот новгородських і великих князів, написав ряд досліджень з історії Росії XVII—XVIII ст. Завдяки Бантиш-Каменському збереглися цінні рукописи і друковані фонди Московського архіву Колегії іноземних справ, що були відправлені вченим із Москви до Нижнього Новгорода у 1812 р. 22—24, 26, 51, 59, 284
Барак, Половецький хан (князь) 45
Баран В. Д. 103, 277
Бардін А. І. 251, 266, 281
Барлик, гори поблизу озера Алакуль у Східному (китайському) Туркестані на кордоні з Казахстаном 39
Бартольд В. В. 199, 277
Баскаков М. О. 186, 233, 277, 281
Басмили, династія, протомонгольське плем'я Qāy 31
Бела III, Угорський король 53, 67, 68, 113, 128, 148
Бела IV, Угорський король 116
Белкетегин, Половецький хан (князь) 33
Белукович Ісай, Половецький хан (князь) 45, 243
Бельдузь (Beldüz), Половецький хан (князь) 40, 41
Белюк (Beglük), Половецький воєначальник династії Бурчевичів 182, 185, 237
Бережков Н. Г. 10, 60, 167, 174, 176, 177, 277
Берендії (земля і народ), кочові й напівкочові тюркські племена; в літописі часто ототожнюються з Чорними Клобуками, це була відособлена орда Правобережних Половців, оселились в основному в басейні Росі, нині південна частина Київської та південно-східна частина Вінницької і Черкаської обл. 40, 41, 192

Берестечко, з кінця XI ст. Берестечко існувало як передмістя м. Перемишля, окремим поселенням стало після 1240 р. Статус міста набуло разом із Магдебурзьким правом у 1547 р. За гетьманування Богдана Хмельницького у боротьбі за право мати українську державу під Берестечком у 1651 р. відбулася історична битва, нині місто Берестечко Горохівського р-ну Волинської обл. 102
Берестове, княже село на південно-східній околиці Києва, нині район парку Вічної Слави 37
Берлін 14, 15, 278
Бернштам О. Н. 277
Бертинські Аннали, офіційна Хроніка західних (французьких) Каролінгів 83
Бесараби, династія у Валахії 167
Бескровный Л. 287
Бешарова Юстина (Besharov Justina), американський учений, фахівець з давньоруської літератури. Запропонувала дослідити і класифікувати давньоруські поетичні образи в світлі твору візантійського граматика IX ст. Георгія Хіровоска. Дослідниця, слідом за Д. Чижевським і Р. Якобсоном, віднайшла в «Слові» орнаментальний стиль («ornatus difficilis»), і це стало щодо XII ст. загальноєвропейським відкриттям 153, 278
Бешевлієв В. 87, 277
Бєгунов Ю. К. 265, 277
Бєлград 279
Бєлоброва О. А. 59, 277
Бєляєв В. І. 282
Биковський Йоіль (Іван), архімандрит Спасо-Ярославського монастиря 23, 24
Бистриця, ріка 100
Бібліотека Св. Марка 214, 215
Бігбарс, Половецький хан 182
Біла Вежа, Біла Вежа стара, город у Чернігівській землі на правому березі верхнього Остра, нині городище між с. Біловежі Перші та селом Біловежі Другі Бахмацького р-ну Чернігівської обл. 36
«Біла» Куманія, не-«дикі» Половці 184
Білорусь 64
Більґе Каґан, династія давніх Türkütів середини XIII ст. 193
Бісмарк 217
Близький Схід 271
Блок Марк, французький історик і соціолог, засновник французької історичної школи «Анналів» 18—21, 157, 158, 278
Бобович А. С. 21, 289
Бобров О. Г. 46, 69, 98, 184, 185, 278
Богдан Хмельницький, гетьман української держави Військо Запорізьке 151
Бокмиш (Токмиш), Половецький хан (князь) 45, 181, 243
Болгари чорні (земля і народ), рештки кочових тюркських племен Великої Болгарії (давнього державного утворення на території східного Приазов'я), що жили в Чорній Болгарії — на Таманському і Кримському півостровах, нині Темрюцький р-н Краснодарського краю Російської Федерації і Кримська обл. 29, 200, 278, 279, 289
Болгарія 30, 46, 167, 207
Болеслава Святославівна, дочка Святослава Всеволодовича, жінка Володимира Ярославича 144, 145, 148
Болтін Іван Микитович, російський історик, державний діяч, перший видавець «Руської правди», автор праць з історії, географії, джерелознавства і давньої російської історії 51, 59, 284
Болуш, Половецький хан 31
Боняк, Половецький хан, брат Таза 34, 35, 37—42, 228, 242—244
Борис Всеволодович (Всеволодкович), князь Городенський, син Всеволода (Всеволодка) Давидовича 191

Борис Вячеславич, князь Тмутороканський, Чернігівський, син Вячеслава Ярославича 33
Боровкова Т. А. 215, 280
Боспорська держава, антична держава в Північному Причорномор'ї в V ст. до н. е. — IV ст. н. е. Столиця — Пантікапей. Об'єднувала грецькі міста-держави (Феодосія, Фанагорія, Горгіппія). Правителі: Археанактиди (480—438 рр. до н. е.), Спартокіди (до 107 р. до н. е.). З кінця II ст. до н. е. була частиною Понтійської держави, потім васалом Риму. Знищена Гунами 79, 80, 278
Боян (XI ст.), давньоруський поет-співак. У «Слові» Боян названий «творцом песен». Сім разів автор «Слова» згадує Бояна. Крім «Слова», він згадується в «Задонщине». Загальноприйнято, що Боян — ім'я власне, яке належало поету-співаку, попереднику автора «Слова». Більшість дослідників відносять творчість Бояна до Чернігівського відгалуження князівського роду. Творчість Бояна (стиль і жанр) пов'язана з епічними традиціями: «Боян был, повидимому, самым талантливым в Киевской Руси создателем лирико-эпических кантилен как второй ступени развития песенного героического эпоса, который характерен для следующей, «былинной» его стадии» (Дмитриев Л. А. Боян // Энциклопедия «Слова». — Т. 1. — С. 145—153) 147, 211, 212, 213, 269, 279, 289
Браничево, дунайське пограниччя Візантійської імперії 36
Бремен, місто 95
Брід, Броди, согдійське місто 194
Брно, місто 116
Броджі-Беркофф Джованна, відомий італійський славіст, іноземний член НАНУ 4
Бродники (Деремела, Дармала), мандрівні люди, переважно східнослов'янського походження, які в XII—XIII ст. жили в степах між нижнім Доном і нижнім Дунаєм, по сусідству з Половцями, кочове населення Давньої Русі, предки козаків 9, 163, 168, 169, 187, 188, 194—197, 200, 269, 273, 288
Буг, Бог, ріка, впадає через Бузький і Дніпровський лимани в Понт (Чорне море), нині Південний Буг 160, 181, 184, 262
Будапешт 215
Буланін Д. М. 59, 60, 153, 278, 290
Булахов М. Г. 278
Бумин, династія в Давньоперській імперії 82
Бурчевичі (Burčogli, Burč-oγli), рід хана Бурча, зокрема Єлдечюк, Ізай і Осулук Бурчевичі, Половецькі хани, жили між Лівобережжям середньої течії Дніпра і річкою Вовчою (ліва притока Дніпра), нині східна частина Дніпропетровської обл. 36, 40, 179—183, 185, 195
Буслаєв Федір 15, 278
Бухарест 215

В

Вавілон («божі ворота»), столиця Вавілонії, город обабіч старого русла Євфрату, нині не існує, руїни — за 6 км на північ від Гілли, мухафаза (губернаторство) Бабіль, Ірак 121
Вавілонія, Стародавній Вавілон, стародавня держава у південній і середній Месопотамії, нині південно-східна частина Іраку (біля міста Багдада) 121
Валахія, держава 167
Валахо-Болгарське повстання 46
Валк С. Н. 131, 132, 279
Василій I Македонин (Македонянин), македонський селянин, імператор Візантії (867—886), заснов-

ник Македонської династії 83
Васильєвський В. Г. 47, 167, 176, 278
Василько Романович, служебний князь Володимира Васильковича, воєвода, князь Слонімський, Острозький, син великого князя Романа Даниловича 65, 166
Василько Ростиславич, князь Теребовльський, син Ростислава Володимировича 34, 38
Великий Дон, ріка, впадає в Меотиду (Азовське море) див. Дон
Великий князь, титул «великий» є епітетом, як хоробрий, сильний, і стосувався кількох князів Київської Русі, тому «великий» пишеться з малої літери. Поняття «великий» як інституція виникло в XV ст. у Московському царстві 7, 44, 45, 64, 89, 90, 100, 101, 124, 131, 166, 172—174, 176, 210, 255
Великий Устюг, місто 223
Велін, вендський (слов'янський) город Юмне, розташований у дельті ріки Одри 95
Вельфи, німецький княжий рід у Саксонії 150
Венедиці (земля і народ), жителі території міста й держави Венеції у південно-східній Італії, нині область Венеція, Італія
Венеція, світ-економіка 78, 115, 214, 215
Верещагін Арсеній, архієпископ Ростовський і Ярославський 23
Верона, город на півночі Східної Італії, на обох берегах Адідже, нині місто Верона, центр провінції Верона, область Венеція, Італія 72
Верхуслава-Анастасія Всеволодівна, дочка князя Всеволода Юрійовича Суздальського, жінка Ростислава Рюриковича 148
Видобицький, Михайлівський, Всеволодів, Всеволода Ярославича чоловічий монастир на території урочища, нині Видубичі 43, 259
Видобич, урочище біля правого берега Дніпра, нині Видубичі, урочище внизу Центрального ботанічного саду ім. М. М. Гришка НАНУ 43, 244
Визна, город у Волинській землі на правому березі Нарева, нині с. Візна у гміні Ломжанського воєводства, Польща 166
Виноградова В. Л. 10, 127—129, 131, 212, 257, 287
Висоцький С. О. 84, 88, 278, 286
Вишата, воєвода 105
Вишгород, Ольжин град, город у Київській землі, центр удільного князівства на правому березі Дніпра, нині м. Вишгород (городище, вали, рови), районний центр Київської обл. 142
Відень, город, столиця герцогства Австрія обабіч Дунаю, нині м. Відень, столиця Австрії 13, 107
Відін, дунайське пограниччя Візантійської імперії 36
Візантія, Візантійська імперія, християни (земля і народ), народність (елліни), що жила в державах Стародавньої (Античної) Греції, а також давньоруська назва Візантії, Візантійської імперії, середньовічної держави Внутрішнього (Середземного) моря і Понта (Чорного моря) з столицею Константинополем (Цесароградом), нині (в межах 1025 р.) південна частина Італії, Болгарія, Греція, Туреччина і південна частина Кримської обл. 30, 32, 34, 35, 37, 46, 72, 83, 85, 86, 90, 96, 97, 117, 128, 129, 131, 140, 167, 168, 210, 257, 258, 261, 267, 281
Вінітар, Готський король 228
Владіміров П. В. 188
Владімірцов Б. Я. 278
Владислав (Володислав) II, князь Чеський (1140—1158), король Чеський (1158—1172), син Владислава I 116
Вобоурцевичі, початкове Во — дитографія, йдеться про назву племін-

ної групи Половецьких князів династії Бурчевичів 183
Вовча, ріка 185
Водолазкін Є. Г. 278
Воїнь, город у Переяславській землі на правому березі устя Сули, нині затоплене Кременчуцьким водосховищем городище, дитинець, вали на підвищенні біля заплави Сули, поблизу с. Воїнська Гребля Глобинського р-ну Полтавської обл. 31, 34, 42, 210
Войтович Л. В. 185, 278
Волга, ріка, впадає в Хвалійське (Каспійське) море 127, 223, 240, 282
Волзька Болгарія, булгари, тюркомовні племена, поєднані з угрофінськими племенами, що жили у Волзько-Камській Болгарії, держава обабіч середньої течії Волги і в басейні нижньої течії лівої притоки Ками, нині східна частина Чувашії, Татарстану, південно-східна частина Ульяновської і північна частина Самарської обл. Російської Федерації 31, 127, 223
Волинська земля, східний слов'янський союз племен (пізніше князівство), що жили в басейні південних приток Прип'яті та у верхів'ї Західного Бугу, нині Волинська обл., північна частина Львівської обл. і східна частина Хелмського та Замойського воєводств, Польща 192
Волинь, город, перша столиця Волинської землі на лівому березі Західного Бугу біля правого берега устя Гучви, нині с. Грудек Надбужний (городище на горі Замчисько, сліди валів) Грубешівської гміни Замойського воєводства, Польща 41, 101, 150, 174, 190, 191
Володимир (Волинський), город, друга столиця Волинської землі на правому березі Луги (права притока Західного Бугу) обабіч устя її правої притоки Смочі, нині місто Володимир-Волинський (городище-дитинець, вали у південній частині міста), районний центр Волинської обл. 84, 191, 192
Володимир-Василій Всеволодович Мономах Великий, князь Ростовський, Смоленський, Володимир-Волинський, Чернігівський, Переяславський, великий князь Київський, син Всеволода Ярославича 33, 34, 36—38, 40—42, 44, 57, 85, 86, 102, 106, 113, 116—119, 148, 169, 178, 180, 182, 183, 191, 195, 220, 229, 240, 241, 244, 245, 281
Володимир-Василій Святославич великий, князь Новгородський, великий князь Київський, син Святослава Ігоревича 79, 83, 84, 86, 113
Володимир Глібович, князь Пронський, син Гліба Ростиславича 57, 92, 94, 119—121, 127, 176, 179, 189, 190, 255, 259, 262, 264
Володимир Давидович, князь Чернігівський, Берестійський, Дорогичинський, син Давида Святославича 199
Володимир-Петро Ігоревич, князь Путивльський, Галицький, син Ігоря Святославича 21, 124, 125, 145—147, 149—151, 155, 158, 170, 171, 173—175, 260, 261
Володимир Ярославич, князь-ізгой, князь Галицький, син Ярослава Володимировича Осмомисла 125, 128, 140—145, 148, 150, 153, 154, 158, 168, 173
Володимир (Володимирко) Володаревич, князь Перемишльський, Звенигородський, Галицький, син Володаря Ростиславича 106
Володимир-Суздальський ізвод 259
Володислав Кормильчич (Коснятин Сірославич), боярин Галицький, воєвода Ярослава Володимировича Осмомисла, голова галицьких бояр і деякий час фактич-

ний князь Галича, прихильник кандидатури Володимира Ігоревича як легітимного Галицького князя, онука Осмомисла. Автор «Слова» і літописної повісті про похід Ігоря Святославича на Половців у 1185 р., син Коснятина Сірославича 8, 21, 60, 97, 139, 141, 142, 144—147, 149—156, 158—160, 174, 259—262, 265

Володислав (Владислав) I Локетек, князь Ленчинський і Куявський, Серадзький, Великопольсько-Поморський, Сандомирський, Краківський, король Польщі (1320—1333), син Казимира I, онук Кондрата (Конрада) I 113

Володислав (Владислав) III Старий Тонконогий, князь Великопольський і Краківський, син Мешка III Старого 154

Вороняк, гора у Галицькій землі поблизу правого берега витоку Західного Бугу в околиці Пліснеська, нині городище (бл. 60 га) на північний захід від хутора Пліснеськo, біля с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. 101, 102

Ворскол, ріка, ліва притока Дніпра, нині Ворскла 43

Ворт Дін С. (Worth Dean S.), американський філолог, учень Р. О. Якобсона, професор Каліфорнійського університету в Лос-Анжелесі, дослідник «Слова», котрий розглядав його як видатний лірич-ний твір, за винятком того, що автор «Слова» практично ігнорує реальний час і простір: «В центре этой сложной коммуникативной системы, связывающей старое и новое, друга и врага, человека и природу, находится сам безымянный автор». Ворт висуває гіпотезу, що «Слово» написано давньоруською мовою під впливом старослов'янської писемності. Проблемі співвідношення «Слова» і «Задонщины» Р. О. Якобсон присвятив спільну з Вортом працю: Jakobson R., Worth D. Sofonija's Tale of the Russian-Tatar Battle on the Kulikovo Field. — The Hague, 1963; див. також: Jacobson Roman. Selected Writings. — P. 540—602 59, 72, 177, 204, 212, 265, 294

Воскресенський літопис (Летопись по Воскресенскому списку) 125, 200, 286

Вратислав, князь Брно 116

«...время Бусово», половецьке слово: -«бус» — корінь слова, означає «знищити», із половецьким суфіксом -ов- та слов'янським закінченням на -о. 1107 р. сталася трагедія: Половецького хана Шаруканя перемогли Руські князі. З того часу, що названий у «Слові» «...время Бусово», золото перестало надходити до готських дів Таврії 227—230

Вручий, город у Деревлянській землі, потім у Київській землі, центр удільного князівства на лівому березі Норину (ліва притока Уші-Ужа), нині м. Овруч (городище), районний центр Житомирської обл. 65

Всеволод Глібович, князь Пронський, син Гліба Ростиславича 92

Всеволод Давидович, князь Муромський, син Давида Святославича 44, 191, 218

Всеволод Мстиславич, князь Володимир-Волинський, Белзький, син Мстислава Ізяславича 190, 192

Всеволод Святославич «буй тур», князь Трубецький, брат Ігоря Святославича, героя «Слова», син Святослава Ольговича 123, 124, 170, 173—175

Всеволод-Данило Святославич Чермний (Рудий), князь Чернігівський, великий князь Київський (середина серпня 1206 — жовтень 1206; квітень 1207 — кінець жовт-

ня 1207; весна 1210 — бл. VII.1212), син Святослава Всеволодовича 102, 124, 148, 149, 151, 173, 174, 260
Всеволод-Дмитрій Юрійович Велике Гніздо, князь Городець-Остерський, Володимир-Суздальський, великий князь Київський, голова династії Рюриковичів, син Юрія Володимировича 89, 91, 92, 94, 127, 143, 148, 172, 173, 255, 256
Всеволод Ярославич, великий князь Київський (1.I.1077—15.VII.1077), удруге (3.X.1078—13.IV.1093), батько Володимира Мономаха 31—34, 36, 85, 86, 172, 189, 210
Всеволод Ярославич, князь Курський, Луцький, син Ярослава Ізяславича 172, 189—191
Всеволодовичі, підручні князі старшої лінії Мономаховичів 191
Всеслав Брячиславич, князь Полоцький, великий князь Київський, син Брячислава Ізяславича 32
Вщиж, город у Чернігівській землі (Подесення), центр удільного князівства на правому березі Десни біля правого берега устя безіменного ручая, нині с. Вщиж (городище) Жуковського р-ну Брянської обл. Російської Федерації 141, 172
Вягр, ріка, права притока Сяну, нині В'яр 34
Вячеслав Володимирович, князь Смоленський, Туровський, Переяславський, Київський, Пересопницький і Дорогобузький, Вишгородський, великий князь Київський, разом з Ізяславом Мстиславичем, потім зі Святославом Всеволодовичем, згодом з Ростиславом Мстиславичем, син Володимира Всеволодовича Мономаха 41

Г

Габсбурзька династія 13
Гайдукевич В. Ф. 80, 278
Галицька волость, земля, князівство, держава, Галичина, нині Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька обл., південна частина Хмельницької обл., Жешувське, Пшемисльське та східна частина Красненського воєводств, Польща 13, 14, 24, 53, 67, 100, 145, 146, 148, 150, 200, 258, 260
Галицизми, слова чи мовні звороти, запозичені з французької мови. Т. зв. «скептики» шукали галицизми в «Слові», щоб заперечити давньоруське походження пам'ятки. Крім того, в літературі про «Слово» під галицизмами іноді розуміють запозичення не тільки з французької, а й латинської мови. Незважаючи на абсурдність цієї версії, вона має тривалу історію. Ранні т. зв. «скептики» (О. Сенковський у статтях, М. Каченовський у лекціях) виходили з ідеї про неможливість появи в Давній Русі поетичного шедевра світової літератури (відносили «Слово» до XVIII ст.), а художність «Слова» заперечували. Їхні послідовники (А. Мазон, О. Зімін, Е. Кінан) змушені були узгоджувати свої погляди із сучасним системним аналізом образної виразності «Слова», намагалися знайти приклади квазігалицизмів, які повторюються у художній тканині пам'ятки. Всі ці приклади переконливо пояснені в цій монографії, виходячи з давньоруської поетики і менталітету суспільства Давньої Русі XII ст. 48, 50, 51—60
«Галицькі вигонці», галичани, що оселились на «вигоні», на середній течії Дністра 160, 262
Галицько-Волинський літопис 65, 113, 140, 158, 160, 260, 279
Галич, город, столиця Галицької землі між правим берегом Лукви

біля впадіння її в Дністер (справа) і лівого берега її правої притоки Мозолевого потоку, нині городище на горі с. Крилоса Галицького р-ну Івано-Франківської обл. 20, 60, 101, 102, 106, 110, 118, 125, 128, 141, 143, 145—153, 159, 169, 170, 173, 174, 261
Гамбург 95
Ган (Хань), імперія династії Хань (206 р. до н. е. — 200 р. н. е.), яка здійснювала експансію проти сусідніх народів (сюнну, держави в'єтів, південно-західних племен, Корейської держави Чоюн та ін.) 193
Гарвардський Університет 5, 16, 17, 59, 209
Гарней Ю. 60, 290
Гафуров Б. Г. 277
Гедеонов С. О. 134, 136, 278
Генгсорський А. І. 114, 279
Генріх II, король Англії 75
Гермонасса, давній культурний центр, заснований давньогрецькими колоністами, пізніше один з центрів православного християнства, осередок автокефального архієпископа, який підлягав Царгородському патріархові 79, 128
Гертруда Бабенберг, дочка Генріха Бабенберга, герцогиня австрійська, жінка (другим шлюбом) Германа V, потім — перша жінка (третім шлюбом) Романа Даниловича 116
Гефталіти, Тюркська династія 82, 87
Гза, Гзак, Коза, Кза Бурнович, Половецький хан 9, 164, 235—237, 269, 281
Гиргень (Овчина), Половецький хан династії Асень 42, 240—242
Гліб Всеволодович, князь Городенський, син Всеволода (Всеволодка) Давидовича 191
Гліб Ростиславич, князь Рязанський, син Ростислава Ярославича 92, 256
Гліб Святославич, князь Тмутороканський, Новгородський, син Святослава Ярославича 79, 84, 148, 173, 174, 256
Гліб-Пахомій Святославич, князь Канівський, Білгородський, Чернігівський (разом з братом Мстиславом), син Святослава Всеволодовича 148, 173, 174
Гліб Тирійович, Половецький хан 45
Гліб Юрійович, князь Дубровицький, Туровський, син Юрія Ярославича 190
Гліб Юрійович, князь Городець-Остерський, Переяславський, Канівський, Пересопницький, Дорогобузький, великий князь Київський, син Юрія Володимировича 178, 179
Глібів, город у Переяславській землі на правому березі Трубежа, нині городище і поселення на північній околиці с. Пристром Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 75
Голеніщев-Кутузов І. М. 279
Головатий Антон, чорноморський кошовий 79, 256
Головенченко Ф. М. 189, 198, 279
Головін Микола Гаврилович, історик, автор праць з генеалогії (Родословная роспись потомков великого князя Рюрика. — М., 1851 (укладач М. Головін); Несколько слов о роде греческих князей Комниных. — М., 1854). У 1846 р. (під псевдонімом Н. Г.) опублікував книжку «Примечания на «Слово о полку Игореве», в якій подано передмову, текст «Слова» з поширеним коментарем і генеалогічною таблицею. У передмові Головін зробив важливий висновок, що «Слово» ближче до давньоруської мови (до малоросійської). Це була відповідь на спроби т. зв. «скептиків» знайти в «Слові» полонізми; він негативно ставився до скептичного погляду на

«Слово» 131, 132, 227, 228, 279, 288
Голта, ріка, ліва притока Псла, нині Говтва 34, 43, 180
Голубий ліс, рефугій ординців з роду Половецького хана Улаша 183, 184
Гольден Пітер 240
Гомій, город у Чернігівській землі на правому березі Сожу біля правого берега устя Гомеюка, нині м. Гомель (городище-дитинець біля краєзнавчого музею), обласний центр Білорусі 172
Горбач О. 88, 279
Городенське удільне князівство у Київській землі на західному березі озера Городенського, нині городище Замчисько Столінського р-ну Брестської обл. Білорусі 191, 192
Готи (земля і народ), плем'я східних германців, що первісно (на початку н. е.) жило на острові Готланді у Варязькому (Балтійському) морі на південному узбережжі моря та на пониззі Вісли, нині о. Готланд, Швеція, та північна частина Кошалінського, Слупського, Гданського і Ельблонгського воєводств, Польща 28, 29, 227—229, 287
Гранаграф, Хронограф, або всесвітня історія. Директор архіву Колегії міністерства закордонних справ у Москві і видавець документів О. Ф. Малиновський і історик-архівіст М. М. Бантиш-Каменський встановили, що рукопис «Слова» є копією, зробленою у XV—XVI ст. «Слово» дійшло до нас у конволюті з восьми рукописів. Першою складовою частиною конволюту був Хронограф, який називається там Гранаграф 22, 23, 25—27, 59, 251
Гранський архієпископ 200
Гребінка Євген 248
Греки, у «Слові» греки згадуються у пасусі: «Ту нѣмци и венедици, ту греци и морава поють славу Святъславлю, кають князя Игоря». В Київській Русі греками іменували основне населення Візантії. В часи створення «Слова» між Давньою Руссю і Візантією існували добросусідські економічні, політичні і культурні зв'язки 78, 79, 85, 86, 94—97, 115—117, 127—129
Греков Б. Д. 200, 279
«Грецький вогонь», «рідкий вогонь», тогочасна «атомна зброя», запальна речовина, яка складалася із сирої нафти, сірки та інших невідомих хімічних елементів 91, 95—97
Грецький шлях (путь), Дніпровий шлях, Гречник, дніпровська частина водної «Путі із Варягів у Греки» 95
Грибовський Р. Т. 103
Григорій IX, папа Римський 200
Грузія 44, 229
Грушевський Михайло Сергійович, український історик і філолог. Свої погляди на «Слово» вчений виклав у II—III тт. «Історії України-Руси», більш докладно у II т. «Історії української літератури», зокрема стосовно «Боянової» традиції в художньому повіствуванні XI ст. 49, 85, 88, 110, 114, 153, 167, 176, 199, 200, 212, 228—230, 239, 276, 279
Гузєв В. Г. 204, 279
Гуни, номади Євразійського степу 29, 82, 203
Гуно-болгари 30, 82
Гуревич А. Я. 19, 21, 278, 289

Ґ

Ґанка Вацлав (Hanka Václav), чеський славіст і поет, перший бібліотекар Чеського Національного музею в Празі, автор фальсифікатів старочеських текстів, з

яких велику роль відіграли рукописи: Краледворський («знайдено» в 1817 р.) і Зеленогорський. Для цих фальсифікатів Ґанка використав «Слово», яке він переклав у 1821 р. Це було перше друковане видання «Слова» чеською мовою (тут друкувався і німецький переклад) 51, 52, 56, 249, 250, 285

Ґаліндо, єпископ міста Труа 83

Ґāзī («борець за віру»), Караханідський принц al-'Abbās Muḥammad з титулом Arslan Tigin (Лев) 31

Ґан-су, Уйгурська держава 29, 30

Ґеттінґенський університет у Німеччині 15

Ґотська затока (Ġytun), на географічній карті XII ст. «Mappa Mundi» арабського географа al-'Idrīsī знаходилося місто Троя, на схід від ріки Танаїс, біля її впадіння в Ґотську затоку 71

Д

Давид, біблійне, помер 965 р. до н. е., восьмий син Ієссея, пастух, воїн, псалмопівець, мудрець, пророк, Святий, цар Ізраїльсько-Іудейський 121

Давид III, цар Грузинський 44

Давид IV Будівельник, цар Грузинський (1089—1125), син царя Грузинського Георгія II 44, 45

Давид Ігоревич, князь Туровський, Тмутороканський, Олешський, Володимир-Волинський, Дорогобузький, Червенський, Сутійський, Луцький, Бузький, Острозький, Чорторийський, син Ігоря Ярославича 34, 38, 43

Давид Святославич, князь Новгородський, Смоленський, Чернігівський, син Святослава Ярославича 38, 40—42, 44, 142, 143, 183, 241

Давид Уссішкін (David Ussishkin), провідний археолог, завідуючий кафедрою археології Тель-Авівського університету 120

Давидовичі, сини Давида Святославича (поіменно не названі) 141

Д'Авіньйон Таня 4

Дагоберт I, правитель франків 71

Даль В. 58, 135, 153, 224, 265, 268, 279

Даниїл, ігумен одного з Чернігівських монастирів, у 1106—1107 рр. відвідав Палестину; автор «Хожения Даниила игумена», єпископ Юр'євський, † 9.XI.1122; існує гіпотеза, що він Данило Паломник 85, 88, 279

Данило, хан Половецький 45

Данило-Іван Романович, князь Галицько-Волинський (князювання в різних городах, перебування за межами Русі), князь Галицький, великий князь Київський (1239—1240; через посадника тисяцького Дмитра), король Галицький (кінець 1253 — 1264) 65, 113, 116, 150, 151, 153, 166, 168, 189, 198

Дармала, Деремела див. Бродники

Двіна (Західна), Даугава, ріка, впадає у Варязьке (Балтійське) море 269

Держикрай Володиславич, боярин Галицький, воєвода Мстислава Мстиславича, син Кормильчича 160, 262

Дерзіна, провінція, де знаходилося родовище нафти поблизу с. Сапікій за фортецею Тмуторокань 95

Десна, ріка, ліва притока Дніпра 33

Джанашвілі М. 49, 279

Джупґарія, провінція в Монголії 224

Джурджени, прототунгузькі племена 245

Джучі, перший син Чінґґіз хана, улусний Монгольський хан (1223—1227) 83, 226, 245, 278

Дикі Половці, Хинова, непідвладна Русі орда з різних родів і сімей; одні жили в басейні середньої

течії Дону, нині північно-західна частина Воронезької обл. Російської Федерації, інші — між верхів'ям Росі і верхів'ям Бога (Бугу), нині північна частина Вінницької обл. 64, 163, 178, 184, 204
Дмитрієв Л. О. 59, 72, 122, 153, 213, 266, 267, 279, 280, 287
Дмитрієва Л. В. 215, 280
Дмитрієва Н. Л. 280
Дмитрієва Р. П. 122, 280
Дмитро Іворович, боярин Переяславський, воєвода Володимира Всеволодовича Мономаха 42
Дніпро, ріка, впадає в Понт (Чорне море) 41, 42, 65, 79, 84, 140, 145, 160, 168, 178, 179, 182, 184, 185, 256, 262
Дністер, ріка, впадає в Понт (Чорне море) 160, 168, 196, 206—208, 262
Добриня Ядрійович (Андрійович, у ченцях — Антоній), † 1231 р., новгородець-паломник, автор подорожніх записок «Паломник», згодом — архієпископ Новгородський 169, 177, 277
Добровський Йосеф, один із засновників слов'янознавства, філолог, історик, діяч чеської Просвіти. На початку 90-х років XVIII ст. був одним із відомих дослідників історії слов'ян, їх мови і літератури. Є підстави вважати, що, працюючи в Петербурзі, Добровський міг бачити в «Собрании русских древностей» О. І. Мусіна-Пушкіна рукопис «Слова», про це мовби свідчать його висловлювання про те, що «русские совершенно не поняли «Слово» (Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 127). Він вважав його величною пам'яткою давньоруської літератури: «Поэма об Игоре, рядом с которой ничего нельзя поставить!» 24—26, 50—52, 54—60, 66, 98, 119, 120, 122, 135, 232, 237, 247—254, 256, 257, 263—266, 268, 284, 290
Домажир Юрій, воєвода, боярин Галицький, посол Романа Мстиславича до Константинополя 160
Домид (кінець XIII — початок XIV ст.), псковський священик, книгописець Пантелеймонова монастиря, в 1307 р. переписав «Апостол» апракос (пергаменная рукопись, устав, в 4⁰, на 180 л., ГИМ, Синод собр., № 722). Домид в одному пасусі написав про князівські міжусобиці між Михайлом Ярославичем Тверським і Юрієм Даниловичем Московським, що досягли свого апогею в 1306—1307 рр. Вперше на це звернув увагу К. Ф. Калайдович і знайшов подібність із фрагментом «Слова», де йдеться про міжусобиці Олега Святославича, князя Чернігівського. На сьогодні існує 7 точок зору на характер запису Домида в «Апостолі» і текст «Слова». Цей факт переконливо свідчить про ментальність кінця XII ст. — початку XIII ст. Акад. М. М. Тихомиров вважав, що джерелом для автора «Слова» і для Домида був письмовий твір Бояна про Олега Гориславича: «Запись в «Апостоле» могла быть выписана не из «Слова», а из произведения Бояна» (Тихомиров М. Н. Боян и Троянова земля. — С. 182). Т. зв. «скептики», зокрема А. Мазон, вважають, що запис Домида не може свідчити про давність і автентичність «Слова» 24, 25, 27, 50, 54, 77, 79, 90, 249, 251, 266, 280, 287
Дон (Танаїс), Великий Дон, ріка, впадає в Меотиду (Азовське море) 71, 72, 127, 166, 183, 261, 269, 282
Дональд Е. Квеллер 71
Донець, Дон, ріка, нині Сіверський Донець і нижня течія Дону 71, 183
Доростол(в), город у пониззі Дунаю 106, 134
Дримба В., сходознавець, тюрколог,

вперше в Бухаресті 2000 р. здійснив факсимільне видання Codex Comanicus, а також додатки — точне дипломатичне видання цього тексту із відповідними коментарями 214, 215, 234
Дробленкова Н. Ф. 287
Дрогобич, місто 73, 285
Друге Болгарське царство 46, 167, 168, 240
Дужа Ольга, меценат 5, 17
Дужий Ярослав, доктор, меценат 5, 17
Дунай, ріка, впадає в Понт (Чорне море) 31, 32, 35, 78, 101, 104—111, 168, 206, 262, 269, 288
Дунайська Русь, митна структура 106
Дунайсько-Дністровські території 108

Е

Ель-Тут, «держи державу», князь Західно-Половецької держави династії Асень 242
Энциклопедия «Слова о полку Игореве», довідкове видання в п'яти томах, що підсумовує двохсотлітнє дослідження і художнє опанування «Слова». У ньому є статті про історію відкриття, публікації і дослідження «Слова», реальний коментар до пам'ятки, тлумачення «темних місць», а також бібліографічні статті про дослідників, перекладачів й ілюстраторів «Слова» 11, 46, 58—60, 69, 72, 76, 80, 88, 98, 103, 111, 122, 125, 132, 136, 153, 184, 185, 204, 213, 228, 229, 233, 237, 265—267, 277—290
Епіскопій, село у провінції Дерзіна в околиці фортеці Тмуторокань з родовищем нафти 95
Ердман Ф. І. 119, 122, 264, 290

Є

Євразійський степ, Степ 7, 28, 32, 33, 39, 200, 220, 271
Євразія 8, 9, 81, 82, 112, 114, 163, 216
Європа 72, 83, 90, 105, 107, 115, 135, 140, 196, 197, 254, 255, 258, 271, 287
Євстафій Мстиславич, князь Тьмутороканський, син Мстислава Володимировича 79, 84
Євстратій Постник, монах Києво-Печерської Лаври 38
Єгипет, Єгипетська земля, стародавня держава у Північно-Східній Африці в долині р. Ніл 68, 181, 182, 185
Єйльський університет (Yale University, USA) 121
Єлагін Іван Перфилійович, літератор, активний діяч «Кружка А. И. Мусина-Пушкина», підготував 8 частин (22 книги) «Опыта повествования о России», зокрема «древний» манускрипт из «книгохранительницы» О. І. Мусіна-Пушкіна. За його словами, манускрипт мав «похвальне слово» Ігорю, «в его время, то есть в начале XII века писанное». Єлагінська цитата із «Слова» — це одне із найдавніших свідчень про пам'ятку у рукописній збірці О. І. Мусіна-Пушкіна (Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 164—165) 26, 51, 55, 247, 248, 250, 251, 253, 282
Єрель (Угол), ріка, ліва притока Дніпра, нині Орель 243
Єрмак 222
Єрмолаєв Олександр Іванович, палеограф, археограф, нумізмат. У 1811 р. Єрмолаєв служив у Публічній бібліотеці в Петербурзі, з 1812 р. хранитель Депо манускриптів до кінця свого життя і за сумісництвом виконував обов'язки конференц-секретаря Академії мистецтв. О. Х. Востоков повідомляв, що Єрмолаєв бачив «Мусин-Пушкинский сборник» із текстом «Слова», бо визнав, що рукопис написаний як

«полууставъ XV века» (Глаголев А. Умозрительные и опытные основания словесности. — СПб., 1834. — Ч. 4. — С. 24). Сучасники цінували досвід Єрмолаєва: до нього зверталися О. Х. Востоков, К. Ф. Калайдович, М. М. Карамзін. О. С. Пушкін називає Єрмолаєва серед учених, які вважають автентичною «Песнь о полку Игореве» (Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. — М.; Л., 1949. — Т. 12. — С. 147) 51, 277

Єрусалим, Божий город у Палестині, на правому березі потоку Кедрон, певний час столиця Іудеї, Іудейського царства, нині територія Ізраїльської держави 52, 54, 66, 68, 85, 87, 120

Єтебичі (jete-oba), Половецька династія, хани 33, 34

Єфимія, дочка князя Моравії (Оломоуцького) Отто II Чорного, жінка Святополка Мстиславича, князя Новгородського 116

Єфросинія Мстиславівна, королева Угорщини, жінка короля Гейзи II, дочка Мстислава Володимировича 53, 148

Єфросинія Ярослa[ві]вна, дочка Ярослава Володимировича Осмомисла, жінка Ігоря Святославича; Ярославна зі «Слова», див. Ярославна

Ж

Жуков Є. М. 11

Жулинський Микола Григорович, доктор філологічних наук, професор, академік НАНУ, Лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, автор близько 600 наукових праць (книг, статей, брошур) з питань історії української літератури, теорії літератури, культури 4

З

Завихвост, город у Лядській землі (Мала Польща) на лівому березі р. Вісли, нині місто Тарнобжегського воєводства, Польща 150

«Задонщина», давньоруська літературна пам'ятка про перемогу Дмитрія Донського над ханом Мамаєм на Куликовому полі 1380 р. «Задонщина» — ліричне відлуння, яке емоційно віддзеркалює окремі моменти збору російського війська, бойових дій, радість росіян з приводу перемоги. На сьогодні вченими встановлено, що «Задонщина» дійшла до нас у 6 списках. У заголовку списків Синодального ізводу названо ім'я автора «Задонщины»: «Писание Софона старца рязанца» (ПСРЛ. — СПб., 1863. — Т. 15. — С. 440). З відкриттям «Задонщины» у 1852 р. за списком із зібрання В. М. Ундольського (№ 632) почався новий етап у вивченні «Слова», який пояснювався текстуальним зв'язком обох творів. «Задонщина» зняла скептичне відношення щодо автентичності «Слова». Дослідження вчених довели залежність «Задонщины» від «Слова» (Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — 1854; 1988. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 617—618; праці Срезневського І. І. — див.: Дмитриева Р. П. «Задонщина» // Энциклопедия «Слова». — Т. 2. — С. 204). Першим з короткими зауваги до т. зв. «скептиків» А. Мазона і Л. Леже виступив Р. О. Якобсон. У рецензії на працю Л. Леже («Les chants épiques des Slaves du sud») Р. О. Якобсон відзначив, що скептичні погляди французьких учених стосовно «Слова» свідчать «об их недостаточном знакомстве с древ-

нерусской литературой» (Jakobson R. Selected Writings. — Vol. IV. — P. 49) 23, 26, 50, 54—56, 78, 120, 122, 250—253, 263, 264, 280, 289

Залізні ворота, Желѣзная врата, Дар'ял, за стародавніми грузинськими даними (Життєпис царя царів Давида), — Аланські ворота, ущелина на Кавказі, утворена рікою Тереком, нині Дар'яльська ущелина в Північній Грузії 44

Заклинський Роман 102, 103, 280

Заремба Л. И. 287

Заріческ, город у Київській землі (Погорина) на лівому березі Стубли, нині с. Заріцьк Ровенського р-ну Ровенської обл. 41

Заруб, город у Київській землі на правому березі Дніпра, нині городище в урочищі Церковщина біля колишнього хутора Монастирка, за 2 км на північний захід від с. Зарубинців Канівського р-ну Черкаської обл. 40, 41

Захаров В. О. 99, 267, 280

Західна Європа 71, 74, 113

Західний каганат, знаходився в Туркестані на р. Чу з рефугієм Суяб 83

Звенигород, город у Галицькій землі, центр удільного князівства у верхів'ї Білки, нині с. Звенигород (городище в урочищі Вали-Городище) Пустомитівського р-ну Львівської обл. 146, 158, 261

Здислав (Збислав) Жирославич, син Жирослава Нажировича, боярин Київський, воєвода Мстислава Ізяславича, потім Рюрика Ростиславича, згодом — Мстислава Мстиславича 64

Зирін О. О. 215, 280

Зімін Олександр Олександрович, російський історик, автору численних фундаментальних досліджень із історії Русі XV—XVI ст., а також концепції про час створення «Слова» і про його автора. Згідно з нею «Слово» було написано у 80-х роках XVIII ст. архімандритом Йоілем Биковським. Свою концепцію Зімін опублікував у книзі: «Слово о полку Игореве»: Источники. Время написания. Автор. — М., 1963. — Т. 1—3 (видано ротопринтним накладом, 99 прим.). У Відділенні історії АН СРСР 4—6 травня 1964 р. відбулося з цього питання обговорення, на яке було запрошено 50 фахівців: філологів, істориків, мовознавців. Вчені обгрунтовано піддали критиці основні положення гіпотези Зіміна, але, незважаючи на цей факт, автор опублікував головні погляди своєї концепції у статті «Когда было написано «Слово»? (Вопросы литературы. — 1967. — № 3. — С. 135—153). Зімін вважав, що «Слово» — блискуча імітація давньоруської літературної пам'ятки («пастиш»), створена освіченим і талановитим богословом Йоілем Биковським. Цей твір, на думку Зіміна, є відгуком на актуальні проблеми сучасності, а саме, як «призыв к присоединению Крыма и победоносному окончанию русско-турецкой войны» («Когда было написано «Слово». — С. 149). Зімін стверджував, що джерелами «Слова» є «Задонщина», руські літописи (переважно Іпатіївський), пам'ятки російського, українського і білоруського фольклору. У створенні остаточного тексту «Слова» брав участь, згідно з гіпотезою Зіміна, і О. І. Мусін-Пушкін: граф мовби вставив фрагмент, подібний до приписки у псковському «Апостолі» 1307 р. (див. Домид), а також згадки «о ногате, резане и Тмутараканском болване». Зімін, без сумніву, мав більш обгрунтовану систему аргументів серед т. зв. «скептиків» щодо «Слова» 10, 24,

25, 27, 50, 54, 77, 79, 90, 249, 280, 288
Зіхія див. Черкесія
Златарски В. Н. 167, 176, 177, 245, 280
Золота Орда, Улус Джучі, феодальна держава XIII—XV ст., розташована на території від пониззя Дунаю до Фінської затоки — на заході, до басейну рік Іртиша та Обі — на сході, від Понта (Чорного моря), Хвалійського (Каспійського) моря і до Аральського моря — на півдні, до Полярного кола — до півночі 82, 200, 223, 236, 238, 244, 279

І

Ібн-Фадлан, офіційний посол Аббасидського Халіфа до Східної Європи (921—922 рр.) 134
Івакін І. М. 240, 245, 281
Іван Безземельний, король Англії 53, 75
Іван II Комнен, імператор Візантії 36
Іван III, великий князь Московський 90
Іван IV Грозний, великий князь і цар Московський 10, 25, 90, 280
Іванко Захарович, боярин Київський, хозарин, воєвода Святополка Ізяславича 41
Іван Ростиславич, князь Берладський, претендент на Галицький престол 106, 141, 168
Івля, ріка, права притока пониззя Дніпра, нині Інгулець 64
Ігор Глібович, князь Брянський, син Гліба Ростиславича 92
Ігор Святославич, князь Рязанський, син Святослава Ярославича, інформант автора літописної повісті 11, 22, 23, 26, 42, 45, 56, 75, 76, 79, 86, 97, 100, 101, 108—110, 116, 119, 123—125, 127, 140—144, 146, 147, 170—176, 183, 195, 210—213, 236, 238, 258—262, 265, 283, 286, 288, 289
Ігор Ярославич, удільний князь Чернігівський, син Ярослава Всеволодовича 190, 191
Ігоревичі 150, 151, 174, 191
ал-Ідрісі, арабський придворний географ XII ст. 71
Ізай Бурчевич, Половецький хан, брат Осолука Бурчевича 180
«Ізборник Святослава» (1073), «підручна енциклопедія» (М. С. Грушевський), це копія Ізборника Болгарського царя-просвітителя Симеона (825—927) 85, 88, 279
«Ізборник Святослава» (1076) 85
Ізмаїл, син Авраама від Агарі, родоначальник ізмаїльтян 38
Ізраїль, Єврейське царство, ізраїльтяни (земля і народ), загальна назва ряду народностей, що походили від давньоєврейського населення Палестини і жили в різних землях, сповідуючи іудеїзм 121, 122
Ізяслав Володимирович, князь Путивльський і Галицький, син Ігоревича і Кончаківни, дочки Половецького головного хана Кончака 124
Ізяслав Давидович, князь Чернігівський, Київський, син Давида Святославича 172
Ізяслав Мстиславич, князь Курський, Полоцький, Туровський і Пінський, син Мстислава Володимировича 148, 191
Ізяслав Ярославич, удільний князь Володимир-Волинський, син Ярослава Ізяславича 32, 190
Ізяславичі 191
Іларіон (Ларіон), священик церкви Апостолів на Берестовім у Києві, перший русин-митрополит Київський (1051—1052), автор «Слова о законе и благодати» див. ще Никон Сухий 83, 84, 88, 269, 284
Іліюполь (Heliopolis), нині місто Баальбек у Лівані 95
Ільїнський Г. А. 188, 198, 281

Інгвар Ярославич, князь Дорогобузький, Київський, Володимир-Волинський, Луцький, син Ярослава Ізяславича 143, 189—192
Іоан, ігумен Києво-Печерського монастиря 85
Іоанн Воїн (Стратилат), воїн, мученик, Святий 45
Іпатіївський літопис, це південноруське літописне зведення, що охоплює хронологічний період від 1292 р. і складається з трьох частин: третьої редакції ПВЛ (від 1118 р.), Київського літопису (1119 р. до 1198 р.) і Галицько-Волинського літопису (від 1205 р. до 1292 р.). Найдавніший Іпатіївський список першої чверті XV ст. (БАН, 16.4.4.), але пізніший Хлєбніковський список XVI ст. (РНБ, F.IV.230) часом подає краще читання і заповнює прогалини Іпатіївського списку, а Галицько-Волинський літопис зберіг первісний вид повіствування без річної сітки. ПВЛ увійшла до Іпатіївського літопису у складі Київського літопису, який вважається великокняжим зведенням Рюрика Ростиславича, відредагованим ігуменом Видобицького монастиря Мойсеєм у 1198—1220 рр. (Шахматов А. А. Обозрение летописных сводов XIV—XVI вв. — М.—Л., 1938. — С. 70—71; Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв. — Л., 1940. — С. 47—49; Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». — М., 1972. — С. 7—8). Серед джерел Київського літопису дослідники називають сімейну хроніку Ростиславичів, літописець князя Переяславля-Південного Володимира Глібовича, Чернігівський літописець Ігоря Святославича (закінчується повідомленням 1198 р. про смерть Ярослава Всеволодовича і княжіння в Чернігові Ігоря), літопис «Мстиславова племени» (написано, ймовірно, Петром Бориславичем). Складовою частиною літопису є оповідання про похід Ігоря 1185 р. О. О. Шахматов відзначав, що в тексті Київського літопису, починаючи з 40-х років XII ст., бачимо вкраплення з Галицько-Волинського літопису, який в свою чергу є пам'яткою, що базувалася на різних джерелах 23, 32, 33, 42, 44, 48, 53, 54, 57, 67, 68, 75, 76, 92, 93, 100, 101, 106, 107, 113, 116, 119, 125, 128, 129, 131, 132, 141, 143, 146, 147, 152—154, 156, 158, 160, 166, 168, 175—179, 182, 184, 188—190, 192, 198—200, 218—220, 224, 225, 228, 230, 235—238, 242, 244, 246, 250, 254, 255, 257, 260—262, 286
Ірак 258
Іран 28, 258
Іркутськ, місто 226, 277
Іртиш, ріка в Сибірі 30, 33, 222—224
Ісаєвич Ярослав 4, 268, 281
Іскал (Сокал), Половецький володар 32
Ісландія, країна на півночі Західної Європи 74
Істемі, володар Давньотюркської імперії 82
Італія 134, 209
Ітлар, Половецький хан, † 24.II.1096 р. 34, 180, 195
Ітларева чадь 34, 180, 184
Ітларевич, син Половецького хана 34, 36, 37, 180
Ішим, ріка, притока Іртиша 223, 224

Й

Йонссон Карл 74
Йордан, історик готів VI ст. 228, 229, 281
Йосіас Фрідріх, імператорський головнокомандуючий, принц Заксен-Кобург-Заальфельд 100

К

Кавказ 44, 49, 87, 96, 279, 284
Кавказькі Алани, держава короля Грузії Давида IV 45
Каган М. Д. 237, 266, 281
Каждан Олександр 20, 267
Казанський ханат 223
Казань 244
Казахстан 46, 221, 222, 277
Казимир I Відновитель (Великий), Мніх, син Мешка II Ламберта 113
Казимир II Справедливий, князь Сандомирський, Куявський, Мазовецький, Краківський і великий князь Польський, син Болеслава Кривоустого 102, 148
Кай, династія Половецького союзу на чолі з ханом Боняком 35, 36, 39, 42, 43, 167, 240
Калайдович Костянтин Федорович, філолог, історик, археограф, мав за мету довести, що «Слово» «написано наречием, сходным с библейским и летописями». Калайдович наводить численні лексичні паралелі із давньоруських писемних джерел (Евангелия 1144, Синодальной кормчей 1280, Лаврентіївського і Новгородського літописів, «Слова о воскресении Лазаря», «Хожения Даниила игумена», «Русской правды» та ін.). Велике значення мали його праці для вивчення обставин, які допомогли віднайти «Слово». Калайдович підготував до друку «Записки для биографии...» О. І. Мусіна-Пушкіна (Вестник Европы. — 1813. — Ч. 72. — № 21-22. — С. 76—100; див.: Библиографические сведения о жизни, ученых трудах и собрании российских древностей гр. А. И. Мусина-Пушкина // Записки и труды Общества истории и древностей российских. — М., 1824. — Ч. 2. — С. 18—39) 26, 254, 267, 281, 288
Калка, ріка, права притока Кальміусу, що впадає в Азовське море, нині Кальчик 46, 64, 168, 196, 255
Каллиник, візантієць родом із Heliopolis-a (нині Баальбек у Лівані), винахідник «грецького вогню», основою якого є нафта і сірка, інші елементи невідомі. «Рідкий вогонь» зберігався у керамічних сифонах, що вкладалися у носову частину корабля, і ним стріляли на далекі відстані за допомогою катапульти у VII ст. 95
Кама, Челмата, ріка, ліва притока Волги 223
Кам'янка, поселення поміж ріками Бог і Кодима, в районі міста Ольгополь Вінницької обл., де знаходилися літні кочовища Половецької династії Ітогли 181
Канів, город у Київській землі, нині м. Канів Черкаської обл. 179
Караїми, Половці з Троків 207
Кара-Китани, належали до племінної організації Kimak Монгольської імперії 216, 221
Карамзін Микола Михайлович, письменник, поет, перекладач, публіцист, історик, автор багатотомної праці «История государства Российского». Карамзін ще на початку своєї діяльності звернув увагу на «Слово». В листі 1797 р. вчений подає загальну характеристику «Слова». Захоплюючись у цей час Оссіаном, якого тоді ще не сприймали як оригінального поета давнини, Карамзін порівнює «Слово» з «прекраснейшими произведениями» Оссіана, говорить, що ім'я творця «Слова» невідоме і що в «Слові» згадується Боян. Це дало підстави Карамзіну зробити висновок щодо автора «Слова», який написав свій твір у XII ст.: «В России были великие поэты, творения которых поглощены временем». Карамзін вважав: «Слово» написано в кінці XII ст., «без сомнения, миряни-

ном, ибо монах не дозволил бы себе говорить о богах языческих и приписывать им действия естественные» (История государства Российского. Репринтное воспроизведение 5-го изд., выпущенного в трех книгах с приложением «Ключа» П. М. Строева. — М., 1988. — Т. 3. — Гл. 7. — С. 131) 51, 59, 72, 251, 279

Караханіди, Караханідські кагани, династія тюркських володарів з титулом «каган». Західний каганат із рефугієм Суяб на р. Чу в Туркестані у 840—1220 рр. створив державу Караханідів 83, 221, 225, 272

Карл Великий, імператор, Відновитель Західної Римської імперії 112, 134

Карл Лисий, династ, спадкоємець династії Каролінгів 73

Карлуки, столиця резиденції Güyük-a, знаходилася біля м. Чуґучак над озером Ала-куль у Східному (китайському) Туркестані на кордоні з Казахстаном 221

Каролінги, династія, спадкоємці імперії Карла Великого, які були володарями тодішніх країн: Франції, Італії, Німеччини 73, 134—136

Карпати, Гори, Кавкасійські гори, Угорські гори, гірська система у Східній Європі 105

Карський Є. Ф. 286

Катерина II, Екатерина II, імператриця Російської імперії 23, 52, 77, 78, 80, 108, 119, 135, 170, 232, 234, 251, 252, 255, 256, 265, 267, 280, 284

Катеринінська копія, Катерининський рукопис 52, 119, 170, 232, 234, 252, 265, 287

ал-Кāшґарī Маḥмуд, видатний тюркський філолог і етнограф, автор словника давніх тюркських мов 214

Кашлык, город Сибирь 226

Каяла, ріка, ліва притока Сюурлія, нині Макатиха, права притока Дону (Сіверського Дінця) 75, 204

Келер С. 60, 290

Кельн 72

Кембрідж, місто в США, штат Массачусетс, де розташований один з найкращих університетів світу — Гарвардський 276

Керч, місто на березі Кримського півострова 96, 256

«Києво-Печерський патерик» — найдавніші рукописні збірки XV ст. оповідань про Києво-Печерський монастир, його побут, звичаї, життя Києва 38, 48

Кизик, місто-фортеця 95

Кызыл Тура (qïzïl tura), «червоний город», що знаходився при впадінні річки Ішим в Іртиш 223

Київ, столиця Київської Русі і Київської землі, город на правому березі Дніпра, нині Київ, столиця України і центр Київської обл. 15, 16, 32, 37, 38, 43, 45, 71, 79, 84, 101, 105, 108, 118, 170, 171, 173, 178, 179, 189, 192, 211, 215, 241, 244, 256, 259, 262, 272, 276

Київська земля, Русь, Давня Русь, Руська земля, племінна, потім державна назва східних слов'ян, що жили в Середньому Подністров'ї, та їхні землі; на південь до Росі і Тесменю; на південний схід — до Сули і Сейму; на північ — до середини течії Десни і устя Сожу; на захід — до середини течії Тетерева і пониззя Прип'яті, нині Київська і Чернігівська обл., південно-східна частина Житомирської, північно-східна частина Черкаської і південно-західна частина Полтавської обл. 41, 71, 178, 179

Київська Печерська Лавра, православний чоловічий монастир, заснований 1051 р. Антонієм Печерським у печерах біля літньої князівської резиденції у с. Берестовому поблизу Києва. В XI ст.

монастир став центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі. В XII ст. дістав назву Лаври 80
Київська Русь, давньоруська держава 4, 7, 8, 22, 23, 29, 30, 72, 85, 105, 116, 159, 206, 249, 258, 287
Київський літопис (Видобицький) 124, 176, 259, 260
Київський Синопсис, перший навчально-історичний твір, виданий в 1674 р., де подаються відомості про походження, побут слов'ян, історію Давньої Русі 246
Київщина 41
Кий, брат Щека, Хорива і Либеді, князь Полянський, за літописом, один із засновників Києва у другій половині V ст. — першій третині VI ст. 105
Кирило Святий (світське ім'я Костянтин), слов'янський просвітитель, брат Св. Мефодія 116, 117
Кирпичніков А. Н. 134—136, 281
Кисань, околиця города Пліснеська у Галицькій землі, «Дебрь (Глухой овраг) Кисень», нині відомий під назвою Кискарки 8, 100—103, 287
Китай, сіри, сиреси, сереси (земля і народ), за грецькими та римськими даними, жителі історичних областей Серіки у Східній Азії (від *грецьк.* шовковичний черв'як), нині територія, еквівалентна Китаю 28—30, 39, 82, 197, 203, 207, 245
Китан (Китанопа), Половецький князь, начальник племені Китанів, які в XI ст. володіли Північним Китаєм 34, 39, 40, 224, 245
Кичин (Кічig «малий»), Половецький князь 40
Кімак, Кімаки, Кімакський каганат, конфедерація номадних племен кількох правлячих кланів: Кімаків, Половців (Кіпчаків). У IX ст. правлячим кланом цього *Рах-у* стали Кімаки, правителем — Кімак. Вони створили державу Кімакський каганат з центром на р. Іртиші 30—33, 46
Кінан Едвард, американський вчений, історик, професор Гарвардського Університету, вивчав епоху Івана IV Грозного, вважає «Слово» фальсифікатом XVIII ст., автором якого є визначний чеський славіст Йосеф Добровський. Кінан написав працю «Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale» 24—26, 50—58, 66, 77—80, 97, 100—105, 108, 119, 122, 247—254
Кінчак, володар держави із династії Ölbärlü 222
Кіпчаки, Кіпчак, найбільшою частиною союзу кочових племен у Кімакському каганаті були Половці (Кіпчаки), тюркська частина *Рах-у* Кімаків. Центр Кіпчаків знаходився у Південно-Східному Приуралліі 31, 34, 44, 45, 181, 203, 214, 240
Кза (Гза, Гзак) Бурнович, Половецький хан 235
Кліматів, візантійська провінція в Криму 38
Кляшторный С. Г. 199, 281
«Книга Роджера», визначний твір арабського географа ал-Ідрісі 73
Кобан, Половецький князь з племінної групи Урусобичів 182
Кобяк Карлийович (Данило Кобякович), Половецький хан, помер 1184 р. 45, 242, 243
Ковалевський А. П., український сходознавець, автор праці «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.: Статьи, переводы и комментарии. — Х., 1956. — Прил.: Фототипическая репродукция текста «Книги Ахмеда Ибн-Фадлана» по Мешхедской рукописи» 136, 282
Кодекс Куманікус (Codex Comanicus), Кодекс Степу, кодекс законів половецького народу Кумани (Комани) 36, 180, 215, 229—231,

234, 237, 244, 272, 292
Кодима, ріка 181
Коза, Козел Сотанович, Половецький хан, помер влітку 1181 р. 237
Козельськ, город у Чернігівській землі (у Вятичах), центр удільного князівства на лівому березі р. Жиздри (ліва притока Оки) 171, 172
Козлов В. П. 58, 59, 247, 248, 265, 282
Коктусь, Половецький хан 182, 235
Колдечі, три Половецькі хани 182
Коломан (Кальман), Угорський принц, Галицький король, син Андрія (Ендре) II 53, 67, 113
Колофон, кінцева частина давніх і середньовічних літературних творів, у якій переважно подається дата написання та ім'я автора 8, 123—125, 254, 258, 260—262, 269
Комани (Кумани), половецькі кочові і напівосілі племена, що населяли степи між Волгою і Лівобережжям (частково Правобережжям), середню та нижню течії Дніпра, нині південно-східні області України (Кримська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Харківська), північна частина Краснодарського та Ставропольського країв, Ростовська, Волгоградська, Бєлгородська, Воронезька обл. Російської Федерації 9, 29, 34—36, 38, 40, 163, 214, 215, 269
Кононов А. Н. 186, 277
Кончак, син Отрока (Атрака), Половецький хан 9, 92—94, 124, 125, 148, 164, 170, 174, 229, 235—239, 242, 244, 256, 260, 269, 281
Кончаківна, дочка Половецького хана Кончака, жінка Володимира Ігоревича, учасника походу князя Ігоря 1185 р. 170
Копітар Варфоломій, філолог, діяч словенського національного відродження, колега чеського славіста Йосефа Добровського 56, 264, 266, 268, 290
Копульч (Kopulch), воєначальник відділу Кунів (Половців) у військовому поході на Угорщину (початок XI ст.) 35
Кормильчичі, бояри Галицькі, прихильники синів Ігоря Святославича 146
Королівство Галіції і Лодомерії, назва Галичини після другого поділу Польщі у 1772 р., яку Австрія дала окупованій території 264
Корсунські Половці, розташовувалися на кордоні Руської (Київської) землі, названі в джерелах Руськими або Корсунськими Половцями від назви города на Дніпрі; це не-«дикі» Половці 179
Корсунь, город у Київській землі, центр удільного князівства на лівому березі Росі біля правого берега устя Корсунки, нині м. Корсунь-Шевченківський (городище в урочищі Замчище), районний центр Черкаської обл. 38, 127, 179, 269
Корязь Калотанович, Половецький хан, помер 30.VII.1184 р. 45
Коснікова С. С. 278
Коснятин (Костянтин) Сірославич, боярин Галицький, воєвода Ярослава Володимировича 141—146, 262
Кострин К. В. 99, 282
Костянтин (Константин) Бородатий, імператор Візантії 95
Костянтин (Константин) VII Порфірогенет (Багрянородний), син Льва (Леона) VI Мудрого, імператор Візантії (913—959 рр.; з 945 р. — самовладно), вчений, письменник, автор праці «Про управління імперією» 94—97, 99, 206, 257, 274, 282
Котляр Микола Федорович, український історик, фахівець із історії Давньої Русі і нумізматики, починаючи з 60-х років, досліджує давньоруську проблематику «Слова» за

літописними джерелами (Даниил Галицкий. — К., 1979; Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси XI—XIII вв. —К., 1985; стаття 1985 р. «Древняя Русь и ее эпоха в «Слове о полку Игореве»). Вчений вважає, що автор «Слова» — сучасник описуваних у пам'ятці подій, який досить глибоко знав взаємовідносини Половців з Ольговичами, до роду яких належав Святослав 282

Котян, володар Половецького племені Тертер-опа, яке асимілювалося з угорцями 46

Кочайовичі, чотири Половецькі хани 182

Кочкар, Чернігівський боярин, улюбленець (милосник) Святослава Всеволодовича 31

Кочові імперії номад (*Pax*), давні Тюрки (550—800 рр.), *Pax* Печенігів (IX—X ст.), *Pax* Половців (X—XII ст.). Розпізнавальними характерними рисами Кочових імперій були 3 елементи: 1) стабільний елемент — ідея *Pax*, тобто конфедерація номадних племен, в яких пастуралізм був основним джерелом існування, військова аристократія, племена перекладачів для функціонування міжнародної торгівлі, контроль торговельних шляхів; 2) змінний елемент — *Pax* був конфедерацією кількох правлячих кланів; 3) змінний елемент — територія повинна знаходитися близько до центру хліборобської держави: Китай, Іран, Рим, пізніше — Київська Русь 28—33, 204, 205

Крачковський Ігнатій Юліанович, визначний російський арабіст і семітолог, академік РАН 122, 264, 282

Крбец М. М. 59, 284

Кримський Агатангел Юхимович, видатний український сходознавець: арабіст, іраніст, тюрколог, семітолог, ісламознавець, славіст, орієнталіст, філолог, історик, поліглот, володів усіма європейськими і більшістю мов народів Близького Сходу, академік АН УРСР 15, 187

Кримські готи, нащадки Ерманаріха, короля остготів. В X—XI ст. Готія (так йменували Крим у візантійських джерелах) знаходилася під владою Візантії. У середині XI ст. південноруськими степами і частково Кримом заволоділи Половці і володарювали до початку XIII ст., до нашестя татар. За свідченням мінората Вільгельма де Рубрика, котрий подорожував у 1253 р. з Константинополя до татар, він бачив на південному узбережжі Криму замки, в яких жило багато готів, мова яких була німецькою. Виходячи із тексту «Слова», йдеться про те, що «готські діви» з'явилися під «Синім морем» (Азовським морем), проживали в районі Тмутаракані і називалися «готами-татракситами» 227—230, 287

Крип'якевич Іван Петрович, учень М. С. Грушевського, історик Козаччини й Хмельниччини, історіограф, професор Львівського університету, академік АН УРСР, представник Київської документальної школи 15, 187

«Критика», видавництво в Україні 17

Кснятин, город у Ростово-Суздальській землі на лівому березі устя Нерлі (права притока Волги), нині с. Скнятино Калязінського р-ну Тверської обл. Російської Федерації 41

Кубійович В. 268, 280

Кубіляй, Монгольський хан, онук Чінгіз хана, зробив Китай своїм володінням під іменем династії Юань 245

Кудряшов К. В. 43, 49, 186, 282

Кузеля 280
Куликовська битва 56
Кумаки, народ, належав до Китанської групи Половців, що жили у північно-східному Китаї 39
Кумекąв Б. Е. 46, 282
Куни, гілка Китанської групи Половців, колишня Половецька держава Кунів 34, 39, 42, 186
Кунтувдій, Чорноклобуцький (Торчський) хан, васал Рюрика Ростиславича 180
Кунуй, Половецький воєначальник 33
Курськ, город у Чернігівській землі, центр удільного князівства на правому березі устя Тускарі (права притоки Сейму) і лівому березі устя ручая Куру, нині м. Курськ (городище), обласний центр Російської Федерації 130, 171—173
Куртка, Половецький хан 40
Куря, Половецький хан 37
Кут (Koht) Гальвдан, філолог-скандинавіст, історик 74, 76
Кучера М. П. 103, 283
Кучма В. В. 99, 283
Кюль Тігін, монгольський вчений, дешифрував орхонський напис I половини VIII ст. з Монголії про події 712—713 рр., зміст якого полягав у тому, що західний пункт імперії Тюрків називається käŋü tarban 193, 194

Л

Лаврентіївський літопис, один з найдавніших руських літописів, який дійшов до нас (давніший за нього Синодальний список Новгородського першого літопису XIII — початку XIV ст.), зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі. Рукопис писано з 14.I по 20.III 1377 р. з благословіння єпископа Суздальського, Нижньогородського, Городецького Діонісія для Нижньогородського великого князя Дмитрія Костянтиновича. За ім'ям «Лаврентея мниха», який написав напівуставом у дві колонки основну його частину з приписко̀ю, літопис названий Лаврентіївським. У статті під 1186 р. дається коротке оповідання про похід князя Ігоря Святославича на Половців у 1185 р., яке відрізняється за наведеними фактами від оповідання Іпатіївського літопису. У Лаврентіївському літописі подаються відомості про похід Ігоря з більшості інших руських літописів в загальноруських ізводах (Софійського I і Новгородського — чотирьох літописів), а також «Степенной книги» 11, 32, 88, 98, 124, 129, 131, 147, 154, 166, 167, 170, 174, 176, 177, 184, 185, 189, 190, 198—200, 218—220, 224, 225, 245, 259, 262, 286
Лант Горацій, відомий філолог-славіст, професор Гарвардського університету, колишній Голова департаменту славістики. Вчений вважає «Слово» автентичним літературним твором доби Київської Русі, написаним у XII ст., а точку зору т. зв. «скептиків» щодо «Слова» — ненауковою 26
Ласло I Святий, Угорський король (1077—1095), син Бели I 35
Лачиш (Lachish), давньоєврейське місто, розташоване у державі Юда (Judah), за чисельністю жителів було на другому місці після Єрусалима, нині м. Лачиш, Ізраїль 119, 120
Лев Алуатес, візантійський стратиг (намісник) 128
Лев Данилович, князь Галицький, Перемишльський, Дорогочинський, Мельницький, Холмський, Белзький, Червенський, син Данила Романовича 170
Лев (Леон) VI Мудрий, син Василія I

Македонина, брат Олександра, імператор Візантії 97
Леже Луї, французький літературознавець, т. зв. «скептик» щодо «Слова». В книзі «Russes et Slaves» (1890) подав гіпотезу, що «рукопис «Слова» не був сфабрикований в кінці XVIII ст. під впливом Оссіанових поем, бо він не відповідає сучасним подіям, які в ньому прославляються». На думку Леже, «Слово» не є продуктом народної творчості, автор «Слова» брав натхнення із «Задонщины», це «творение эрудита, кабинетного ученого, увлеченного средневековой литературной и народной поэзией» (Дмитриева Н. Л. Мазон Андре // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 137—138) 23, 280
Лєрхер Фердінанд 14
«Лествичное восхождение», система сеньйорату, рангів князювання на Русі, що була запозичена у Хозарів і давніх Тюрків VI—VIII ст. н. е. Вперше ця система засвідчена в Азійських Гунів у III ст. до н. е. 171, 192, 199
Летопись по Воскресенскому списку див. Воскресенський літопис
Лєшко (Лестько) Білий, князь Сандомирський, Краківський, син Казимира II Справедливого 148—150, 152, 159
Лже-Діогенович, авантюрник, претендент на ім'я сина імператора Візантії Романа IV Діогена 35, 37
Лысенко Е. М. 21, 277
Лиственъ, город у Чернігівській землі на правому і лівому берегах верхнього Боловоса, нині два городища біля с. Малого Листвена Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. 79
Литва, балтійські племена аукштайтів та жемоїті-жмудів, що жили в басейні правої притоки Німану 7, 63—65, 188, 269
Лихачов Дмитрій Сергійович, визначний російський філолог, дослідник давньоруської літератури, видавець і перекладач «Слова». Вчений встановив, який літопис можна було читати у складі «Мусин-Пушкинского сборника» зі «Словом». У 1950 р. вийшло підготовлене Д. С. Лихачовим видання «Слова» в академічній серії «Литературные памятники», неперевершене за своїм науковим обгрунтуванням. Значне місце в книзі займає «Комментарий исторический и географический». Лихачов прихильник автентичності «Слова», що належить до XII ст., і аргументовано критикує в цьому питанні т. зв. «скептиків» 11, 48, 59, 76, 122, 130, 136, 170, 175, 188, 204, 232, 253, 279, 283—285, 287
Ліван 95
Лівобережні Руські (Корсунські) Половці, ординці, що жили між Лівебережжям середньої течії Дніпра і рікою Вовчою (ліва притока Дніпра), нині східна частина Дніпропетровської обл. 179, 183
Лівшиць В. А. 208, 283
Літаврін Г. Г. 99, 282, 283
Літопис руський за Іпатіївським списком, подає скорочені оповідання з Густинського літопису і «Кройники» Феодосія Софоновича. Оповідання про похід Ігоря в Іпатіївському літописі не є самостійним твором, воно становить частину статті під 1185 р. Зокрема О. О. Шахматов вважав цю статтю Іпатіївського літопису за походженням чернігівською. Б. О. Рибаков дійшов висновку, що літописна повість про похід Ігоря в Іпатіївському літописі «помещена на грани двух разделов: (1179—1186 гг.)», у цьому перевага руки літописця Святослава Всеволодовича, а у другому (1187—1196) — літописця його співправителя Рюрика Ростиславича, «использо-

вавшего галицкие записи» 10, 49, 60, 65, 69, 76, 98, 103, 110, 114, 117, 129, 153, 158, 160, 177, 184—186, 225, 230, 246, 283
«Логос», збірник першоджерел грецького вченого Нікіти Хоніата 168
Лопарєв Х. М. 169, 177, 277
Лубно, город у Переяславській землі на правому березі Сули біля правого берега устя Луб'янки, нині м. Лубни Полтавської обл. 41, 228
Лукоморські Половці, ординці, що жили на півночі від Понта (Чорного моря), нині південна частина Херсонської обл. 242, 243
Луцьк (Лучьск), город у Волинській землі на правому березі Стиру, нині м. Луцьк Волинської обл. 38, 191, 192
Любарський Я. М. 47, 246, 282
Любецький Синодик, рукописна книга — списки померлих, що складалися на Україні для поминання в церквах (пом'яники). У цьому Синодику є відомості про політичних і культурних діячів, згадки про історичні події 125
Любеч, город у Чернігівській землі на лівому березі Дніпра, нині селище Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. 38
Людовік VI, король Франції 75
Людовік VII, король Франції 75
Людовік Набожний, король Аквітанії, згодом Римський імператор 83
Людовік Німець, східнофранкський король 83
Львів, город у Галицькій землі, центр удільного князівства на лівому березі Полтви, нині м. Львів (городище на Високому Замку) 14, 15, 49, 88, 103, 118, 153, 215, 229, 271, 272, 276, 280, 284, 285
Ляхи, Лядська земля (земля і народ), давньоруська і власна назва поляків, Польської держави і землі, нині Польща 32
Ляцький Є. О. 63, 283

М

Мавродін В. В. 127, 129, 283
Маврокастрона (Μαυροκάστρον), митрополія Константинопольської патріархії у колоніальній Новій Русі (м. Аккерман), нині м. Білгород-Дністровський 108, 160
Маḥмūд ал-Кāшґарī, видатний тюркський філолог і етнограф, автор словника давніх тюркських мов 31, 193, 194
Магомедов А. Г. 230, 282, 283
Магомедов М. Г. 283
Мазон Андре (Mazon André), французький філолог-славіст. Закінчив Сорбонну, навчався в Празькому університеті (1905—1908 рр.). Був ученим секретарем Інституту живих східних мов у Парижі (1909—1911 рр.). З 1919 р. до 1923 р. професор Страсбурзького університету, з 1924 р. до 1952 р. професор Колеж де Франс, з 1937 р. президент Інституту слов'янознавства у Парижі. Був віце-президентом Міжнародного комітету славістів (1958—1967 рр.). Мазон — один із засновників славістичного журналу «Revue des études slaves» (1921 р.), за участю вченого з 1921 р. до 1966 р. вийшло друком 45 томів журналу. Член Французької Академії (з 1935 р.), іноземний член АН СРСР (з 1928 р.). Мазон — автор граматики чеської мови (1921 р.) і граматики російської мови (1943 р.), один з відомих зарубіжних дослідників, т. зв. «скептиків» щодо «Слова». Вже у 1925 р. вчений характеризує «Слово» як «текст, который остается подозрительным» (Chronique: Publications // RÉS. — 1925. — T. 5. — Fasc. 1, 2. — P. 124). Свою скептичну концепцію Мазон будує на взаємозв'язку «Слова» із «Задонщиной», підтриму-

ючи точку зору 1890 р. Луї Леже про те, що «Слово» написано під впливом «Задонщины». Згідно з Мазоном, «Слово» складається із двох частин: перша — кращий плагіат «Задонщины», друга — текст, в якому багато алогізмів і «темних місць», це те, що автор зробив сам. У мові і стилі поеми немає єдності. У «Слові» зустрічаються елементи, які вказують на наслідування «Оссіану» Макферсона (похмурий колорит, передчуття таємничого дива, модернізми, галицизми). На думку Мазона, автора «Слова» треба шукати в оточенні О. І. Мусіна-Пушкіна; крім самого графа, це може бути О. Ф. Малиновський і М. М. Бантиш-Каменський. Також Мазон вважав, що автор не заслуговує права називатися генієм (саме так про автора «Слова» говорив О. С. Пушкін). Авторові достатньо було мати такі складові частини «Слова»: другу версію «Задонщины» з характерними рисами «Сказания», друковані видання літописів, «Историю России» князя Щербатова, «Историю Российскую» В. М. Татищева, кілька давньоруських літописів. Мазон в одній із останніх праць про «Слово» (Quelques données historiques sur le Slovo d'Igor et Tmutorokan' par M. I. Uspenskij, par André Mazon et Michel Laran. — Paris: Institut d'etudes slaves de l'Université, 1965) дав високу оцінку дослідженню О. О. Зіміна (Зимин А. А. «Слово о полку Игореве»: Источники, время написания, автор. — М., 1963. — Т. 1—3. — Ротапринт), вважав дослідження О. О. Зіміна найбільш повним і документованим із усіх, які були присвячені походженню «Слова» (Дмитриева Н. Л. Мазон Леже // Энциклопедия «Слова». — Т. 3. — С. 195—198) 23—27, 50, 54, 77—80, 97, 100, 120, 130, 249, 251, 280

Македонія, історична область у центральній частині Балканського півострова, нині частина північно-східної Греції, частина південно-східної Югославії і частина південно-західної Болгарії 31, 35, 36

Мала Азія див. Анатолія

Маланчук В. Ю. 103, 281

Малий Галич (Галац), місто на ріці Дунай, нині м. Галац у Румунії 106, 107, 196

Малиновський Олексій Федорович, історик-славіст, письменник, перекладач. Працював у Московському архіві Колегії іноземних справ. Малиновський був одним з трьох учасників першого видання «Слова» (М., 1800, невелика книжка, 46 стор.) 23, 25, 26, 51, 52, 59, 250—254, 267, 280

Малов С. Є. 87, 283

Мамай, Монгольський хан, намісник Золотої Орди 120

Мамлюк, Тюркський володар Сирії і Єгипту 185

Мануїл I Комнен, імператор Візантії, син Іоанна II Комнена 140

Манцікерт (Маназкерт), фортеця в Малій Азії, де війська Алп Арслана у 1071 р. розбили армію імператора Візантії Романа IV, після чого у Малій Азії запанували сельджуки 96, 257

Маньчжурія, північно-східна частина Китаю 39, 240

Маріца, ріка в Болгарії 35

Марія-Анастасія, донька короля Польщі Казимира II Справедливого, жінка князя Київського Всеволода Святославича 102

Маркварт Йосип, відомий іраніст, спеціаліст з історії Сходу 193

Махмуд Кашґарський див. Маḥмūд ал-Кāшґарī

Махновець Леонід Єфремович, доктор

філологічних наук, філолог, історик, перекладач, фахівець з історії літератури, історії і археології Київської Русі. Підсумки вивчення «Слова», новий погляд у питанні про автора «Слова» вчений виклав у монографії «Про автора «Слова о полку Ігоревім» (1989). Він вважав, що ним міг бути тільки князь Володимир Ярославич Галицький, а також що Володимир Галицький був учнем Бояна, творчість якого належить до середини XII ст. Вчений відтворив видання: Літопис руський за Іпатським списком. Переклав Л. Махновець (К., 1989), відзначене Державною премією України ім. Т. Шевченка. «Слово» посідає значне місце у науковій і перекладацькій діяльності вченого 10, 49, 60, 65, 67, 69, 76, 92, 93, 98, 103, 110, 114, 117, 125, 128, 129, 140, 153, 158, 160, 174, 176, 177, 183—186, 225, 230, 242, 243, 246, 266, 279, 283

Мединцева А. О. 79, 80, 257, 267, 283

Меліоранський Платон Михайлович, сходознавець-тюрколог, вивченню тюркізмів «Слова» присвятив дві статті, в яких дослідив за арабо-персько-татарськими джерелами 18 лексем, серед яких: «болван, Боян, боярин, бусый, быля, див, жемчуг, коган, кощей, ногата, орътъма, салтан, харалуг, хоругвь, чага, шереширы, япончица, яруга». Вчений не встиг завершити свого дослідження власних імен східного походження в «Слові» 93, 98, 278, 284

Менандер Протектор, візантійський історик 246

Менгес Карл Генріх (Menges K. H.), німецький славіст і тюрколог, переїхав до США, був професором алтайської і слов'янської філології Колумбійського університету. З 1950 р. вивчав орієнталізми в «Слові», автор праці «Восточные элементы в «Слове о полку Игореве» (Л., 1979). Це етюди про походження 40 лексем «Слова» 46, 69, 93, 98, 136, 204, 208, 215, 237, 238, 284

Меотида (Азовське море) 127, 184, 228

Мефодій Патарський, єпископ Патарський, Святий, письменник 37, 38

Мефодій Святий, архієпископ Моравський, слов'янський просвітитель, брат Св. Кирила 116, 117

Мешко III Старий, князь Великопольський і Краківський, великий князь Польський, син Болеслава Кривоустого 154

Мешхедський рукопис, у 1924 р. в Ірані у Мешхеді було знайдено рукописний збірник «Сообщения о странах», до складу якого ввійшов Мешхедський рукопис: «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.». Її автор був у той час офіційним послом Аббасидського Халіфа до Східної Європи. Український сходознавець А. П. Ковалевський відтворив авторизований переклад, подав історичний коментар і статті до тексту цієї книжки у своїй науковій праці, див. Ковалевський А. П. 134—136, 282

Миллер Г. Ф. 226, 284

Митуса, славетний співак єпископа Перемишльського, який не захотів служити князю Данилу Романовичу 168

Михалко (Михайло) Юрійович, великий князь Київський (V.1171—VII.1171), князь Торчський, великий князь Київський (бл. 18.II.1173—23.III.1173), номінально, фактично — його брат Всеволод Юрійович, князь Торчський і Переяславський, Володимир-Суздальський, син Юрія Володимировича 143, 181

Михальський Францішек 14

Мишанич Олекса Васильович, доктор філологічних наук, член-кор. НАНУ, український літературознавець і фольклорист, зав. Відділом давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, Лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка, автор близько 400 наукових праць (книг, статей, рецензій). Мишанич — укладач і автор коментарів до тексту «Слова» у виданні пам'ятки в 1986 р., вченому належить ряд статей про «Слово». У 2003 р. підготував факсимільне відтворення першодруку «Слова» 1800 р., Катеринінську копію, переклади і переспіви 16, 17, 73, 234, 278, 284, 285, 287

Міллер Всеволод Федорович, російський фольклорист, мовознавець, етнограф, археолог, академік Петербурзької Академії наук 188

Мінґ, Монгольська династія Мінь (II половина XIV ст.) 197

Мінськ, город у Полоцькій землі, центр удільного князівства до кінця XI ст., стояв на правому березі Мени (Менки, лівої притоки Прип'яті), нині м. Мінськ (городище-дитинець Замчище), обласний центр і столиця Білорусі 33

Мозлер Моріц 13, 14

Моісеєва Галина Миколаївна, літературознавець, автор гіпотези, що «Мусин-Пушкинский сборник» із «Словом» може бути ототожнений з рукописом під назвою «Хронограф», згаданий в описі 1788 р. Спасо-Ярославського монастиря. В книзі «Йозеф Добровский и Россия» Моісеєва зібрала всі аргументи, які б дозволили стверджувати, що відомий чеський славіст бачив рукопис «Слова», але, на думку О. Пріцака, ці дані свідчать лише про його знайомство з друкованим виданням пам'ятки. Час написання «Слова» Моісеєва обгрунтувала у висновку: весна— літо 1186 р. 23, 25, 27, 59, 60, 268, 284

Мойсей, ігумен Михайлівського Видобицького монастиря у Києві, письменник, упорядник-редактор Київського літопису (літописного зведення 1199 р.) 76, 176, 259, 262

Молдава, ріка, притока Серету 100, 196

Молдован О. М. 88, 284

Монголи, Монгольська імперія, назва у XIII—XV ст. ряду монгольських, тюркських і маньчжурських народів, що брали участь у походах Чінґіз хана та його наступників і мали свої держави у Середній Азії та Східній Європі 29, 82, 83, 114, 186, 193, 194, 197, 201, 208, 216, 217, 221—224, 245, 283

Мономаховичі, Володимировичі, онуки, нащадки, рід Володимира Всеволодовича Мономаха Великого, князя Ростовського, Смоленського, Чернігівського, Володимир-Волинського, Переяславського, Київського 148, 149, 185, 191

Морава, історична область Моравія в басейні ріки Морава, де жили західнослов'янські племена, предки чехів і словаків, нині Північноморавська і Південноморавська обл. у Чехії 8, 115—117, 269, 288

Москва, Кучкове, город у Ростово-Суздальській землі (у Вятичах), центр удільного князівства, на лівому березі Москви і лівому березі устя Неглинної, нині м. Москва (городище і поселення на території сучасного Кремля), обласний центр, столиця Російської Федерації 11, 12, 22, 26, 49, 54, 56, 250, 255, 277—290

Мстислав Володимирович, князь Дорогобузький, син Володимира

Мстиславича 190
Мстислав-Федір-Гаральд Володимирович великий, князь Новгородський, Ростовський, Білгородський, великий князь Київський, син Володимира Всеволодовича Мономаха Великого 41, 42, 44, 53, 79, 83, 84, 169
Мстислав-Костянтин Володимирович Красний, князь Тмутороканський, Чернігівський, шостий син Володимира Святославича 213, 256
Мстислав Всеволодович (Всеволодкович), князь Городенський, син Всеволода (Всеволодка) Давидовича 183, 189, 191
Мстислав-Федір Давидович, князь Новгородський, Вишгородський, син Давида Ростиславича, жінка — дочка Половецького хана Тоглія 181, 185
Мстислав-Федір Ізяславич, князь Переяславський, Дорогобузький, Луцький, Переяславський, Пересопницький, Володимир-Волинський, Трепольський, Торчський, Білгородський, Канівський, великий князь Київський, син Ізяслава Мстиславича, † 19.VIII.1170 142, 169, 191
Мстислав-Федір Мстиславич Удатний, князь Трепольський, Торчський, Торопецький, Новгородський, Галицький і Пониззя, син Мстислава Ростиславича 46
Мстислав Романович, великий князь Київський (15 липня 1212 — кінець липня 1212 — 31.V.1223) 45, 64
Мстислав Романович, князь Смоленський 92, 148, 149
Мстислав-Пантелеймон Святославич, князь Козельський, Чернігівський (разом з братом Глібом), син Святослава Всеволодовича 46, 47, 171, 173, 174
Мстислав Ярославич Німий, князь Пересопницький, Бузький, Галицький, Луцький, Чорторийський, син Ярослава Ізяславича 189, 192
Мстиславичі 191, 192, 198
Музалони, візантійська династія 211
Муравйов А. В. 212, 289
Муром, город у Муромо-Рязанській землі, одна з двох її столиць на лівому березі Оки, нині м. Муром (Старе Городище, де стоїть Благовіщенський монастир), районний центр Володимирської обл. Російської Федерації 171
Мусін-Пушкін Олексій Іванович, археограф-любитель, колекціонер, видавець давньоруських пам'яток. Рано захопився вивченням вітчизняної історії. Він об'єднав професіоналів, створив «Кружок любителей отечественной истории», який в історіографії називався «Кружок А. И. Мусина-Пушкина». До нього входили І. М. Болтін, І. П. Єлагін, О. Ф. Малиновський, М.М. Бантиш-Каменський, М. М. Карамзін, які поділяли погляди В. М. Татищева. У знаменитій колекції графа був єдиний відомий список «Слова», який потрапив до нього між 1788—1790 рр. Саме тоді Мусін-Пушкін вирішив видати текст «Слова» за допомогою професіоналів свого «Кружка». Підготовлене Мусіним-Пушкіним і його однодумцями видання «Слова» вийшло у світ у 1800 р. 22—24, 26, 27, 51, 55, 58, 59, 79, 80, 170, 248, 251, 253, 257, 265, 282, 284
Мюллер Йозеф, німецький літературознавець, славіст, учень Йосефа Добровського, за завданням якого Мюллер переклав на німецьку мову «Слово» 56, 60
Мюнхен 88, 274, 275, 279, 280

Н

Наделяєв В. М. 233

Накамура Есікадзу, японський філолог і перекладач. Коло наукових зацікавлень ученого — вивчення давньоруської літератури і переклади, сприйняття російської літератури і культури в Японії. Накамура зробив переклад «Слова» на японську мову. Основою перекладу є давньоруський текст, підготовлений Л. О. Дмитрієвим. Окремі статті Накамури присвячені японським перекладам «Слова», особливостям поетики пам'ятки, питанню його автентичності 265, 277

Наливайко Дмитро Сергійович, доктор філологічних наук, член-кор. НАНУ, літературознавець, зав. Відділом компаративістики Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, фахівець з світової літератури, провідний український компаративіст 4

Нарев, ріка, права притока Західного Бугу 66

Насонов А. М. 11, 47, 88, 267, 284

Настаська, жінка (друга, нешлюбна) Ярослава Володимировича Осмомисла із боярського роду Чаргів (тюркського походження) в Галичі 142, 143

Нестор, чернець Києвського Печерського монастиря, письменник, літописець, автор-укладач першої редакції ПВЛ 259

Не-«дикі» Половці, тюркські кочові і напівосілі племена (Кіпчаки, Комани), що населяли Степ між Волгою і Лівобережжям, межували з Переяславською землею 9, 40, 178, 183, 184

Никифор Бріенні, полководець імператора Візантії Олексія I Комнена 35

Никифор Василакі, претендент на корону імператора Візантії 34, 47

Никон Сухий (Великий Никон), ігумен Києвського Печерського монастиря, Святий, укладач-автор літописного ізводу 1072—1073 рр. 80, 84, 85

Никонівський літопис (Патриаршая летопись) 125, 226, 286

Німеччина 134

Німчук Василь Васильович, доктор філологічних наук, член-кор. НАНУ, український мовознавець, директор Інституту української мови НАНУ, автор досліджень з історії російської і української діалектології, ономастики, видавець пам'яток давньоруської і давньослов'янської писемності. У статті «"Слово о полку Ігоревім" і народна мова» йдеться про можливість віднайдення лексичних і фразеологічних паралелей «Слова» із закарпатським народним діалектом, в якому збереглася «значна частина архаїчних рис», зокрема автор пам'ятки додав до народного прислів'я «ни хитру, ни горазду суда Божьего не минути» слово «птицю», тим самим розбив хибну ідею старого язичницького вірування у безсмертя птахів (Мовознавство. — 1967. — № 4. — С. 79—81). У статті «Лексика і фразеологія "Слова о полку Ігоревім" із погляду сучасної діалектології» (Мовознавство. — 1987. — № 6. — С. 24—31) Німчук підкреслює значення діалектних матеріалів для тлумачення тексту «Слова», особливо його «темних місць». Праці вченого віддзеркалюють погляд на автентичність «Слова», а тлумачення вченим «темних місць» у «Слові» свідчить, що він вважає твір лінгвістичним джерелом, а автора — свідком подій XII ст. і галичанином

Ніш, місто на Дунайському кордоні Візантійської імперії 36

Новгород Великий, город, столиця Новгородської землі обабіч Волхова, нині м. Новгород (городи-

ще-дитинець), обласний центр Російської Федерації 16, 131, 132, 169, 259, 279
Новгород-Сіверський, Новий город, город у Чернігівській землі, центр удільного князівства на правому березі Десни біля правого берега устя ручая Цубрицького, нині м. Новгород-Сіверський (городище-дитинець і окольний город), районний центр Чернігівської обл. 16, 26, 33, 142, 145, 146, 170—173
Новгородская Первая летопись, Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов 11, 32, 47, 73, 107, 110, 115, 117, 131, 151, 154, 200, 219, 225
Новосельцев А. П. 87, 99, 282, 284
Новосибірськ 208, 283
Ногай (Нокай), темник Золотої Орди, хан, син Татара (Тутара) 238
Норвегія 74, 135, 136
Нормандія, північно-західна частина Франції 71
Нормани (земля і народ), староскандинавські північно-германські племена датчан, шведів і норвежців, що оселилися в IX—X ст. у північно-західній Франції (Нормандії), потім — в Англії і південній Італії (з Сицилією), нині північно-західна частина Франції (Нормандія) 83
Норов А. С. 88, 279
Нью-Йорк 118, 255, 268, 273—276, 280

О

Обези (земля і народ), історична область на північно-східному узбережжі Понта (Чорного моря), на відрогах і передгір'ях Головного Кавказького хребта, населена абхазами, нині Абхазія, Грузія; давньоруська назва Грузії і грузинів 229
«Обереги», видавництво, засноване 1991 р., видає історичну, культурологічну, народознавчу, довідкову і художню літературу 17
Об'єднані Арабські Емірати 258
Обри (земля і народ), протомонгольський племінний союз аварів (жуань-жуанів), що прийшли з Центральної Азії до басейну середньої течії Дунаю, в Паннонію, де утворили державно-політичне об'єднання Аварський каганат 83
Огоновський Омелян 228, 229, 285
Огузи (земля і народ), ірано-тюркські племена, що жили на південному заході Середньої Азії і в IX ст. створили державу Огузьких туркменів Ябґу (ПВЛ називає їх Торками (Türk), нині Туркменія і північно-східна частина Ірану 31, 33
Одеса 177, 200, 278, 289
Одон Мєшкович 143
Одра, ріка, впадає в Щецінську затоку Варязького (Балтійського) моря 95
Озеро, море, навколо якого відбувалася битва Ігоря Святославича з Половцями, очевидно, біля лівого берега устя Сюурлія, нині, мабуть, водойма на західній окраїні м. Слов'янська, районного центра Донецької обл. 45, 75
Окладніков О. П. 208, 226, 281, 283
Олег Віщий, воєвода, князь Новгородський, великий князь Руський (Київський) 90
Олег Святославич, князь Древлянський, син Святослава Ігоревича 42
Олег Святославич, князь Чернігівський 33, 34, 37, 38, 40—42
Олег-Михайло Святославич-«Гориславич», князь Ростовський, Володимир-Волинський, Тмутороканський, був засланий в Константинополь і на о. Родос, князь Тмутороканський, син Свято-

слава Ярославича 79, 81, 84—86, 97, 172, 180, 210, 211, 213, 255, 257
Олег-Павло Ігоревич, князь Новгорода-Сіверського (частина уділу), син Ігоря Святославича, учасника походу 1185 р. 123, 170, 173
Олексій I Комнен, імператор Візантії, син Іоанна, брата імператора Візантії Ісаака I Комнена 35, 85, 96, 97, 106, 131, 257, 267
Олена Ростиславівна, дочка Ростислава Мстиславича, жінка (друга) Казимира II Справедливого 102
Оленін О. М. 80, 285
Ольбери (Ölbärlü), Половецька династія ханів відгалуження Кунів, що поселилася біля гір Yu-lui-pei-lu (Ölbärlü) і прийняла назву цих гір як ім'я династії 39, 240
Ольга-Олена, псковитянка, жінка Ігоря Рюриковича, регент біля сина Святослава Ігоревича, велика княгиня Київська (осінь 945 — 957) 105
Ольга (в черницях Єфросинія) Юріївна, дочка Юрія Володимировича, жінка (перша) Ярослава Володимировича 143, 144, 149, 153
Ольговичі, сини, плем'я і нащадки Олега-Михайла Святославича «Гориславича» 80, 146, 173
Ольгополь, місто поблизу річок Бог і Кодима 181
Опава, город у Моравській землі на правому березі Опави, нині м. Опава в Чехії 116
«Опыт повествования о России» 51
Ордос, согдійські торговельні поселення на північ від Китаю, у «китайському» Степу 197
Орлов Олександр 140, 145, 153, 285
Оруджев А. А. 234, 289
Орус-оба, Правобережні Половці 41
Орхон, ріка у Монголії 83, 216, 217
Оселук, Половецький хан, син Гіргеня 45, 49
Осінь, «Овчина», Половецький хан, див. ще Аєпа 42, 43, 220, 240, 241
Осети 30
Оскол, ріка, ліва притока Дону 183, 237
Оссіан (Ойсин, Oisin), легендарний кельт, воїн і бард, за переказами, жив бл. III ст. н. е. і створив цикл поем про свого батька — короля Фінгале і його сподвижників. Твори Оссіана начебто були знайдені і перекладені з кельтсько-шотландської мови вчителем і колекціонером творів фольклору Джеймсом Макферсоном (1736—1796). У 1760 р. в Едінбурзі виходять анонімні «Отрывки древней поэзии, собранные в Нагорной Шотландии и переведенные с гэльского». Приписані Оссіану поеми стали популярними в європейській літературі. Т. зв. «скептики» порівнювали «Слово» з творінням Оссіана. О. І. Сенковський писав, що «над "Словом о полку Игореве" носится в нашем уме сильное подозрение в мистификации, оно крепко пахнет Оссианом, его фразы словно выкроены по Макферсоновым». Це повторив і А. Мазон (Le Slovo d'Igor. — Paris, 1940. — P. 45, 46, 52—54, 71). Д. С. Лихачов вважав ці аргументи ненауковими, а «Слово» — автентичним твором 23, 50
Остапчук Віктор 239
Остер, ріка, ліва притока Десни 36
Осулук Бурчевич, брат Ізая Бурчевича, Половецький хан 180, 243
Отто II Чорний, Моравський (Оломоуцький) князь, син Отто I Красивого 116
Отто III, Моравський (Оломоуцький) князь 116
Оттон, єпископ із Фрайзінга 75
Отрок (Атрак), Половецький хан, син Шаруканя Старого, брат Сирчана 44, 229, 242
Охмакевич Наталія 17
Охріменко Павло 16

П

Пакослав Лясотич Авданець (Молодший), воєвода і каштелян Краківський, Сандомирський, Вислицький 159
Пакс (*Pax*) Половців (Кімаків), конфедерація номадних племен Половців, Кімаків; у IX—X ст. *Pax*-ом керував харизматичний клан Кімаків 30
Палестина, Палестинська земля, історична область у південній частині Передньої Азії на сході від східного узбережжя Внутрішнього (Середземного моря), нині Ізраїль 67
Панасенко В. В. 212, 285
Панченко О. М. 60, 285
Пагі, родовище нафти в районі Панагії за фортецею Тмуторокань 95
Париж 215, 268, 274, 276, 280
Парістріон (Paristrion), провінція Візантії 36
Пастернак Ярослав 102
Патриаршая летопись див. Никонівський літопис
Пашуто В. Г. 116, 117, 212, 285, 287
Пелешенко Ю. В. 73, 285, 287
Пелліот Поль 236, 237
Перемишль, город у Галицькій землі, центр удільного князівства на правому березі Сяну, нині м. Перемисль (Перемишль, Замкова гора, Старе місто), центр воєводства, Польща 102, 152, 155, 168, 169, 261
Пересопниця, город у Київській землі (Погорина), центр удільного князівства на правому березі Стубли, нині городище на околиці с. Пересопниці Ровенського р-ну Ровенської обл. 41
Перетц В. М. 198, 277, 281
Переяславль (Переяслав), город, столиця Переяславської землі на правому березі Трубежа біля лівого берега устя Альти, нині м. Переяслав-Хмельницький, районний центр Київської обл. 37, 42, 43, 57, 75, 79, 85, 108, 118, 119, 150, 179, 257, 259, 264
Переяславська земля, Переяславщина, князівство 24, 33, 36, 179, 225
Переяславський ізвод 176, 259, 262
Переяславські Половці 179
Перм 223
Петро I 90
Петров В. А. 212, 285
Петрушевич А. С. 140, 153, 285
Печеніги (земля і народ), тюркські племена, що кочували між Волгою та Яїком (Уралом), потім — у степах між пониззям Дону і гирлом Дунаю; частина їх згодом осіла на Пороссі, див. також Чорні Клобуки 29—32, 34, 35, 38, 40, 185, 274, 285
Північна Африка 68
Північна Вей, китайська династія 207
Підгірці, с. Бродівського р-ну Львівської обл., поблизу города Пліснеськ 101
Піккіо Р. 72, 285
Пінчук С. П. 285
Пісочна (Пісочен), город у Переяславській землі біля заплави лівого берега Дніпра, нині городище біля с. Городища (частина його має назву Піщанка) Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 179
Платон 22
«Плач Ярославни» 108—110, 288
Плетньова С. О. 30, 46, 185, 237, 238, 278, 285
Пліснеськ, город у Галичині на правому березі витоку Західного Бугу, нині городище (бл. 60 га) від хутора Пліснеськ поблизу с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл 8, 24, 100—103, 118, 119, 255, 269, 283, 289
Плоскиня, вождь Бродників, християнської організації населення

Половецького поля 196
«Повесть временных лет» (ПВЛ)/ Ed. Donald Ostrowski 245, 286
«Повість временних літ» (ПВЛ) 11, 34, 47—49, 71, 73, 80, 86—88, 90, 110, 114, 117, 122, 134, 135, 136, 184—186, 206—208, 240, 246, 259, 286
Полное собрание русских летописей (ПСРЛ) 11, 200, 286
Половецьке поле, Половецький Степ, Степ 33, 34, 38, 40, 42—44, 114, 194—198, 216—218, 220
Половці, половецька земля, поле, земля невідома, тюркські кочові і напівосілі племена (Кипчаки, Кумани), що населяли Степ між Волгою і Лівобережжям (частково — Правобережжям), по середній та нижній течії Дніпра, нині південно-східні області України (Кримська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Луганська), північні частини Краснодарського та Ставропольського країв, Ростовська, Волгоградська, Бєлгородська і Воронезька обл. Російської Федерації 7, 9, 29—38, 46, 63—65, 92, 114, 124, 146, 149, 166, 168, 169, 175, 176, 178, 179, 183, 188, 189, 194, 195, 203, 204, 210, 215, 220, 222, 228, 229, 239, 241, 243, 244, 255, 260, 261, 275, 285, 288
Полоцьк, город, столиця Полоцької землі на правому, потім на лівому березі устя Полоти, нині м. Полоцьк (городище, городище-дитинець на Верхньому замку, посад на Нижньому замку), районний центр Вітебської обл., Білорусь 33
Польща 13, 20, 34, 113, 150, 260, 264
Понт-море, Понтійське море, Руське море, нині Чорне море 31, 51, 168, 181, 184, 211
Поппе Андрій 108, 111, 286
Поросся, волость, природно-історична область у Київській землі в межиріччі Росі і Стугни, нині південна частина Київської обл. і північна частина Черкаської обл. 36, 37
«Поучення» Володимира Мономаха 34, 36—38, 47, 59, 119, 182, 184, 195, 240, 255, 281
Правобережні Половці див. Половці
Прага 25, 64, 65, 247, 272, 283
Прийма Ф. Я. 284
Прилук, город у Переяславській землі на правому березі Удаю (права притока Сули), нині м. Прилуки (городище), районний центр Чернігівської обл. 36
Приселков М. Д. 80, 177, 267, 286
Приходько В. С. 278
Пріцак Емілія, викладач Тернопільської школи № 1, володіла українською, російською, польською, німецькою, турецькою, латинською мовами, мати автора 14
Пріцак Лариса, член-кор. УВАН у США, доктор історичних наук (всесвітня історія), жінка автора 17
Пріцак Омелян Йосипович, професор Гарвардського Університету, доктор філологічних наук і всесвітньої історії, лінгвіст, філософ, сходознавець, орієнталіст широкого профілю світового масштабу, джерелознавець, поліглот, іноземний член НАНУ. Великим внеском в українську науку є діяльність ученого над створенням Українського Наукового Центру у системі Гарвардського Університету, відновлення Інституту сходознавства НАНУ і понад 1000 наукових праць (книг, статей, рецензій) із різних розділів всесвітньої історії і філології Євразії. У своїй науковій роботі використовував джерела більш як на 60-ти мовах народів світу, особливо у порівняльній лінгвістиці. Пріцак трьома томами «Походження Русі» заповнив прогалину у праці «Історія України-Руси» М. Грушев-

ського, «...який так точно вивчав епохи за джерелами, якщо це були грецькі, латинські чи староруські, але цілком був безпорадним, коли йшлося про джерела східних народів. А прецінь до XVIII ст. майже половина української національної території — це Степ, в якому творили свої держави та культурні структури т. зв. кочові або півкочові народи, звичайно тюркські» (Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — С. 66). Результатом дослідження «"Слово о полку Ігоревім" і Євразійський степ» є рукопис майбутньої книги, частково опублікований у цьому виданні. Дослідження здійснено методами французької історичної школи «Анналів» і завдяки структурально-функціональній теорії автора 2, 4, 14, 17, 46, 49, 73, 80, 87, 99, 135, 153, 156, 215, 224, 246, 265, 268, 271, 281, 287

Протолчі, урочище на правому березі Дніпра, вище від ріки Хортиці, островів Великого і Малого Дубових (на початку XX ст. Пурисові острови) і нижче від Вільного порога Дніпра, нині затоплені водами, піднятими греблею Дніпрогесу 160, 168, 182, 262

Прохоров Г. М. 122, 125, 280, 286

Прут, ріка, ліва притока Дунаю 196

Псевдо-Фредеґар Схоластик 71

Псков, город у Новгородській землі, центр удільного князівства на правому березі Великої (впадає в Чудське, чи Псковське озеро) біля лівого берега устя Пскова, нині м. Псков, (городище-дитинець), обласний центр Російської Федерації 132, 279

Псковське Євангеліє 254

Путивль, город у Чернігівській землі, центр удільного князівства на правому березі Сейму біля лівого берега устя Путивльки, нині м. Путивль (городище-дитинець у центрі міста в урочищі Городок), районний центр Сумської обл. 16, 109, 124, 173, 174, 260

«Путь із Варягів у Греки», система річкових шляхів і волоків між Варязьким (Балтійським) морем і Понтом (Чорним морем) через Західну Двіну, Волохов, Ловоть, Дніпро 95

Пшеничний Є. В. 285

Р

Радāнія, міжнародна Єврейська торговельна компанія IX—XI ст. у Східній Європі 134, 135, 281

Радзивіллівський список Лаврентіївського літопису 4, 184

Радлов Василь 214

Радянський Союз 20

Ратибор-Климент, боярин Переяславський, посадник Всеволода Ярославича у Тмуторокані, воєвода Володимира Всеволодовича, посол його до Давида Ігоревича, Володаря й Василька Ростиславичів 85

Редедя, князь Касозький (черкесів), який у війні з Мстиславом Володимировичем у 1022 р., щоб не винищувати військ, запропонував закінчити конфлікт двобоєм, у якому Редедя загинув; ця подія знайшла відгомін у «Слові у полку Ігоревім» 84, 213

Рейн, ріка у Західній Європі, в межах Швейцарії, на кордоні її з Ліхтенштейном та Австрією, у Німеччині та Нідерландах, частково на кордоні Німеччини з Францією 134

Рибаков Борис Олександрович, академік РАН, історик, археолог, історик культури слов'янських народів, директор Інституту сходознавства РАН. Основні його праці присвячені історії Давньої

Русі: Ремесло Древней Руси. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963; Первые века русской истории. — М., 1964; Русские карты Московии XV — начала XVI веков. — М., 1974; Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982; Язычество Древней Руси. — М., 1988. Автор обґрунтував погляд про невідповідність географічної термінології «Слова» нашим сучасним топонімам (зокрема у «Слові» рікою Доном називається річка Сіверський Донець). Він учасник діалогу стосовно часу написання «Слова» з О. О. Зіміним, виступив проти гіпотези Л. М. Гумільова, який вважав «Слово» політичним памфлетом XIII ст. Рибаков автор фундаментальних досліджень пам'ятки, він є одним з кращих знавців «Слова». Особливо важливі його погляди на історію створення пам'ятки, про її автора, на історію тексту, він подав також численні коментарі і тлумачення тексту «Слова». Вченому належить глибокий аналіз історії Русі у другій половині XII ст. і руcько-половецьких взаємин того часу, рельєфні характеристики основних персонажів пам'ятки. Рибаков виступив проти точки зору Д. С. Лихачева у 80-х роках, згідно з якою «прямодушный и честный Игорь решительно рвет со своими прежними союзниками — половцами, становится их яростным противником (Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве». — С. 43). Навпаки, Рибаков вважає, що Ігор залишився союзником Кончака і що Кончак лише під тягарем обставин виступив проти Ігоря. У трактуванні тексту «Слова» автор висуває нові тлумачення й інтерпретації. Без сумніву, не всі погляди і гіпотези Рибакова прийняті в науці, але внесок ученого у дослідженні «Слова» вагомий. Рибаков вважає «Слово» автентичним твором XII ст., написаним із літературною майстерністю, його історичний коментар про дії основних героїв «Слова» віддзеркалює ментальність Київської Русі XII ст. (Творогов О. В. Рыбаков Борис Александрович // Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 246—251) 284

Рибінський 15

Рильськ, город у Чернігівській землі, центр удільного князівства на правому березі Сейму біля лівого берега устя Рила, нині м. Рильськ (городище на Сіонській горі), районний центр Курської обл. Російської Федерації 123, 172

Рымарович С. 60, 290

Римів (Рим, Урим), город у Переяславській землі на правому березі Сули біля правого берега устя Бурімки, нині городище біля с. Велика Бурімка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 8, 24, 51, 57, 64, 117—122, 255, 264, 270, 286

Річард Левове Серце, король Англії 67, 75

Робінсон А. М. 265, 287

Рогволод (Василько) Борисович, Половецький князь, син Бориса Давидовича 86

Рогнідь-Гориславa, Рогнєда (в черницях Анастасія) Рогволодівна, дочка Рогволода (Рогволда), жінка (друга) Володимира Святославича 86

Роджер II, король Франції 71

Родос, грецький острів у південно-східній частині Егейського моря 85, 211

Рождественська Т. В. 80, 267, 286

Рожнай С. 56, 60, 285

Роман IV Діоген, імператор Візантії 35, 96

Роман Глібович, князь Рязанський, син Гліба Ростиславича 92

Роман Данилович, князь Чорної Русі (Новгородський, Слонімський, Волковийський), третій син Данила Романовича 107, 116
Роман Ігоревич, князь Звенигородський, Галицький, ув'язнений в Уграх, син Ігоря Святославича 146, 150, 173, 174, 261
Роман-Борис Мстиславич, князь Новгородський, Володимир-Волинський, Галицький, Торчський, Корсунський, Богуславський, Трепольський, Канівський, великий князь Київський, син Мстислава Ізяславича 8, 20, 21, 44, 65, 125, 140—143, 145, 146, 148, 150, 151, 157, 158, 166—169, 173, 174, 176, 188—192, 198, 262, 265, 282
Роман-Борис Святославич Красний, князь Тмутороканський, син Святослава Ярославича 34, 85, 210, 213
Романів торг, брід при гирлі ріки Молдави в Серет 196
Романов Б. О. 11, 286
Росія, місто в околиці Тмуторокані, де була архонтесою візантійська аристократка Феофана Музалон 56
Росія 10, 16, 24, 90, 247, 248, 253, 279, 280
Ростислав Всеволодович, князь Переяславський, син Всеволода Ярославича від другої жінки Анни 36
Ростислав Давидович, удільний князь Чернігівський, син Давида Святославича 42, 43
Ростислав Ізяславич, князь Смоленський, син Ізяслава Мстиславича, князь з Волинської лінії 191
Ростислав-Михайло Мстиславич, князь Смоленський, Новгородський, великий князь Київський, син Мстислава Володимировича 182, 183, 191
Ростислав-Михайло Рюрикович, князь Лучинський, Білгородський, Торчський, Богуславський, Трепольський, Корсунський і Вишгородський, великий князь Київський (1204—1205), князь Вишгородський, Галицький, син Рюрика Ростиславича 64, 65, 148, 182
Ростиславичі 191, 192
Ростовець, город у Київській землі на лівому березі верхньої Роставиці (ліва притока Росі), нині два городища в урочищі Замчисько біля с. Білилівки Ружинського р-ну Житомирської обл. 179
Ростовський ізвод 259
Рось, ріка, права притока Дніпра 38, 40, 41, 64, 179
Руан, економічний і політичний центр нордійців XI ст. герцогства Нормандія у Франції 71
Румунія 107
«Русская правда» 59
Русь, Руська земля, руси, русини, русичі, Русь (земля і народ), племінна, потім державна назва всіх східних слов'ян, що жили у Східній Європі, державно-етнічна назва жителів Галицької і Волинської землі, нині Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька і Чернівецька обл., північна частина України, східна частина Польщі, Білорусі, західна частина європейської частини Російської Федерації (до Ладозького і Онезького озера) 16, 28, 30—36, 38, 41, 43, 44, 46, 54, 60, 63—65, 67, 73, 77, 79—81, 83, 86—90, 92, 99, 102, 104, 105, 108, 110, 112—118, 124, 127, 129, 131, 134—136, 139, 143, 150—153, 167, 168, 171, 176, 178, 179, 181, 183, 196, 199, 200, 203, 204, 207, 208, 210—213, 224, 228—230, 236, 239, 243, 244, 254—262, 265, 276, 278, 279, 285, 287
Рюрик, брат Синеуса і Трувора (за літописом), князь Руський, засновник князівської династії Рюриковичів 32
Рюрик-кир Василій Ростиславич, князь Пороський і Торчський, Вручийський, Новгородський (вигнаний звідти, знову повернутий і ще

раз вигнаний), великий князь Київський (24.III.1173—6.IX.1173), князь Білгородський і Вручийський, великий князь Київський (кінець липня 1176 — початок серпня 1176 р.; кілька днів — разом з братами Романом і Мстиславом Ростиславичами), князь Білгородський, великий князь Київський (кінець літа — початок осені 1180 р. — літо 1181 р.), князь Білгородський і Вручийський, великий князь Київський (1.VIII.1194 — літо 1201), князь Вручийський і «Всієї Руської землі», великий князь Київський (16.II.1203 — початок лютого 1204), чернець, великий князь Київський (бл. 25.VI.1205 — середина серпня 1206), князь Вручийський, великий князь Київський (жовтень 1206 — квітень 1207), князь Вручийський, великий князь Київський (кінець жовтня 1207 — весна 1210), князь Чернігівський (не всі перипетії князювання Рюрика простежуються точно) 45, 64, 76, 92, 117, 131, 148, 183, 189, 192

Рюриковичі 33, 41, 94, 183, 253

Рязань, город у Муромо-Рязанській землі, столиця Рязанської землі на правому березі Оки між лівим берегом ручая Серебрянки і правим берегом ручая Чорна річка, нині городище, вали, рови біля Старої Рязані Спаського р-ну Рязанської обл. Російської Федерації 78, 171, 255, 256

С

Савельєва Н. В. 266, 287

Саків, город у Переяславській землі на лівому березі заплави Дніпра (рукава Млинка), нині с. Проців, до якого адміністративно ввійшло с. Сальків Бориспільського р-ну Київської обл. 38, 40

Сакзя, Половецький хан, брат Багубарса й Осіня 36

Саклабія, ця назва означає Скіфію давніх греків, кочові і напівосілі племена, що жили (перед сарматами) на території степової і лісостепової зон сучасної України від гирла Дунаю до Дону, пізніше — на території північного Причорномор'я в басейні нижньої течії Дніпра і в Криму, нині Запорізька обл., південно-західна частина Дніпропетровської та південно-східна частина Миколаївської обл., Херсонська і Кримська обл. (до Кримських гір) 135, 136

Саксонія 150

Салах-ад-Дін (Ṣalāḥ ad-Dīn), мусульманський емір, володар Єгипту, Сирії, у 1187 р. Єрусалиму 52, 54, 68

Салміна Марина Олексіївна, філолог, автор колективної монографії «"Слово о полку Игореве" и памятники Куликовского цикла». Система доказів Салміної полягає у тому, що спочатку було написано «Слово», а потім «Задонщина». Автору належать також тлумачення кількох «темних місць» у «Слові» і бібліографія праць Д. С. Лихачова про «Слово» 103, 131, 132, 229, 233, 287

Сальниця (Сальня), ріка, притока правої Попільнушки, права притока Попільної, ліва притока Бритаю, права притока Береки, права притока Дону (Сіверського Дінця), нині Солона 43, 183

Самара, Снопорід, річка, ліва притока Дніпра, нині Самара 183, 185

Самарканд 93, 199

Санкт-Петербург (СПб.) 10, 25, 26, 54, 56, 248, 250, 256, 277—280, 284

Сапаксі, село в околиці фортеці Тмуторокань у Папагі (Черкесія) з родовищем нафти 95

Сапікій, село в провінції Дерзіна в околиці Тмуторокані з родови-

щем нафти 95
Саудівська Аравія 258
Саук, князь Половецький 33
Саул, біблійне, помер бл. 1004 до н. е., син Кіса з коліна Веніаміна, полководець, засновник Єврейського царства (Ізраїльсько-Іудейського об'єднаного царства); царював бл. 20 років, до смерті 121
Сверрір Сігурдарсон, король Норвегії 74
Сверріс-сага, сага про короля Норвегії Сверріра Сігурдарсона, пам'ятка давньоскандинавського епосу — прозовий твір із віршованими вставками 74, 76
Святе Письмо, або Священне Писання, збірка богонатхненних книг, що творять Біблію (*грецьк.* «бібліа» — книги), релігійного (історично-повчального) змісту, на яких спирається єврейська та християнська віронаука. Святе Письмо поділяється на єврейський Старий Завіт з передхристиянських часів — 47 кн. (у т. зв. Олександрійському списку — каноні — грецького перекладу Сімдесятьох з III—II ст. до н. е.) і Новий Завіт — 27 кн., написаних апостолами про життя й навчання Ісуса Христа впродовж другої половини I ст. Святе Письмо написане єврейською, арамійською й грецькою мовами, на церковнослов'янську мову перекладено в IX—X ст. і разом з християнством прийшло з Болгарії на Русь-Україну 24, 119
Святополк-Михайло Ізяславич, князь Полоцький, Новгородський, Туровський, великий князь Київський, син Ізяслава Ярославича 36—38, 41, 42, 183, 190, 244
Святополк-Іван Мстиславич, князь Полоцький, Псковський, Берестейський, Новгородський, Володимир-Волинський, Луцький, син Мстислава Володимировича 116
Святополк Юрійович, князь Туровський, служебний князь Ярослава Володимировича, син Юрія Ярославича 143, 190
Святослав Володимирович, князь Березийський, Вщижський, Всеволожський і всіх городів подесенських, син Володимира Давидовича 40—42, 141
Святослав-Михайло Всеволодович, Святослав «Слова», князь Туровський, Володимир-Волинський, Божський, Межибожський, Котельницький та ще двох городів, князь Туровський, Пінський, Сновський та ще трьох городів, Новгород-Сіверський, князь Чернігівський, великий князь Київський (15.IX.1154—8.XII.1154), разом з Вячеславом Володимировичем, князь Чернігівський, великий князь Київський (6.IX.1173—18.XII.1173), князь Чернігівський, великий князь Київський (друга половина лютого 1174 — початок березня 1174; 12 днів), князь Чернігівський, великий князь Київський (20.VII.1176 — кінець липня 1176), князь Чернігівський, великий князь Київський (початок серпня 1176 — кінець літа — початок осені 1180), князь Чернігівський, великий князь Київський (літо 1181—27.VII.1194), син Всеволода Ольговича 8, 45, 92, 100—103, 115—117, 124, 143, 144, 146—148, 172, 173, 180—183, 189, 192, 205, 242, 243, 255, 256, 259
Святослав Глібович, князь Пронський, син Гліба Ростиславича 92
Святослав Давидович, удільний князь Муромський, син Давида Юрійовича 38
Святослав Ігоревич, князь Руський, великий князь Київський (осінь 945 — березень 972); до 957 р. регентом біля нього була мати Ольга—Олена; від середини липня 969 р. до березня 972 р. у Києві сидів

його намісник — Ярополк Святославич, син Ігоря Рюриковича 79, 81, 83, 96, 105, 123, 144, 146, 151, 155, 173, 174, 261
Святослав-Миколай (у ченцях Гавриїл) Ольгович, князь Новгородський, Смоленський, Стародубський, Курський (з Посейм'ям), Слуцький, Чорторийський, Клечевський і всіх дреговичів, князь Чернігівський, син Олега Святославича 97, 141, 146, 171, 172
Святослав-Борис Ольгович, князь Рильський, син Олега Святославича 123, 146, 170
Святослав Ярославич, князь Рязанський, Муромський, син Ярослава Святославича 32, 33, 84, 85, 211
Святославичі 38, 85, 173
Священна Римська імперія, середньовічна держава, до якої входили Німеччина та інші королівства, герцогства і землі (північна частина Італії, Чехія, Бургундське королівство, Нідерланди, Швейцарія та ін.), нині центральна частина Західної Європи. Сирія, історична область на Близькому Сході між східним узбережжям Внутрішнього (Середземного) моря і середньою течією Євфрату, нині Сирія, Ліван, Ізраїль та Йорданія 68, 112, 117, 181, 182, 185
Себіри (Hsien-pi), династія володарів Євразії, які впровадили інституцію і титул «каган» 82
Севенч Бонякович, Половецький хан, син Боняка 244
Севортян Е. В. 185, 186, 225, 233, 234, 246, 287
Сейм, ріка, ліва притока Десни 171
Селивановський Семен Іонникійович, московський книговидавець, який брав участь у першому виданні «Слова о полку Ігоревім», публікував багато видань Румянцевського гуртка, зокрема «Собрание государственных грамот и договоров», «Иоанн — экзарх Болгарский» К. Ф. Калайдовича, «Кирилл и Мефодий и др.» Й. Добровського, а також видав багато наукових праць М. М. Карамзіна 51, 59, 278
Селіщев О. М. 69, 233, 287
Сельджуки (тюрки), гілка тюрків-огузів, названі за іменем їхнього вождя Сельджука (X — початок XI ст.), а також одна з назв створеної ним в XI ст. династії Сельджукидів. У XI ст. завоювали частину Середньої Азії, більшу частину Ірану, Азербайджану, Курдистану, Іраку, Вірменію, Малу Азію, Грузію та інші території. З 40-х років XI ст. держава Сельджуків почала розпадатися на окремі султанати. В кінці XI ст. Палестину, Малу Азію та ін. завоювали хрестоносці, а в XIV ст. під владою Сельджуків знаходився Конийський султанат 45, 82, 171
Серебрянка, ріка, притока ріки Чусова 223
Середземне море, Внутрішнє море, нині Середземне море 211
Середня Азія 31, 193, 197, 199, 222, 282
Серет, ріка, ліва притока Дністра 100, 160, 196, 262
Сибір 82, 223, 244, 277, 281, 284, 289
Сибірське ханство, феодальна держава у Західному Сибіру, яке створилося в кінці XV ст.; центр Чимги-Тура, нині Тюмень 222
Сибірський літопис 223, 224
Сильвестр, ігумен Видобицького Михайлівського монастиря у Києві, потім єпископ Переяславський, редактор (переписувач?) другої редакції ПВЛ 43, 259
Сир-Дарія, ріка в Середній Азії 193
Сирчан, Половецький хан, син Шаруканя Старшого, брат Отрока (Атрака) 242
Сицилія 71
Сібір (Sibir), столиця Сибірського ханства в XVI ст. 223
Сіверський Донець (Донець), ріка,

впадає в Азовське море 30, 39—44, 75, 218, 219, 222, 237, 238, 269
«Сказание о Мамаевом побоище», пам'ятка давньоруської літератури, описує важливу подію російської історії — битву великого князя Дмитрія Івановича з ординським беклярибеком Мамаєм у 1380 р. на Куликовському полі (Куликовська битва, Мамаєво побоїще). «Сказание» — головна пам'ятка Куликовського циклу, оповідання про підготовку події, про саме побоїще. Дійшло до нас у великій кількості списків, які діляться на 8 редакцій. У питанні співвідношення «Слова» і «Сказания» найбільше зацікавлення викликає «Печатный вариант» основної редакції «Сказания». Р. О. Якобсон вважав, що «Задонщина» разом з текстом «Слова» у своєму первісному вигляді складає диптих: «Только признав существование такой редакции диптиха «Слова» и «Задонщины», возможно объяснить тот факт, что разные рукописи «Задонщины» имеют различные заимствования из «Слова», так же можно объяснить и текстовые сдвиги внутри самой «Задонщины» (Jakobson R. Introduction // Sofonija's Tale of the Russian-Tatar Battle on the Kulikovo Field. / Ed. by R. Jakobson and D. S. Worth. — The Hague, 1963. — P. 7—27; також у кн.: Jakobson R. Selected Writings. — The Hague, 1966. — Vol. 4. — P. 1—54). Р. О. Якобсон вважав, що автор і редактор «Сказания» звертався не тільки до другої частини диптиха — до «Задонщины», а й першої частини — до «Слова» 23, 26, 50, 54—56, 250
«Сказание об Индии богатой» 23
Сказкін С. Д. 213, 281, 287
Скальдична поезія і «Слово». Думка про подібність «Слова» із скальдичним епосом уперше була висловлена у 1834 р. І. І. Давидовим, вона наближала пам'ятку давньоруської словесності з ісландськими сагами. У листі до С. П. Шевирьова (1845 р.) М. П. Погодін стверджував, що Давня Русь мала «целую пиитическую литературу» (Москвитянин. — 1845. — Ч. 1. — № 1. — С. 14). Він вважав: відгомін саг відчувається у сказаннях про Аскольда і Діра, про смерть Олега. Вказівка на пісні Бояна, на його погляд, також підтверджує існування саг. Пам'ятку можна «считать только отрывком большого "Слова" или поэмы, саги о всех русских происшествиях» (с. 18). Деякі із цих ідей М. П. Погодіна були розвинуті ним у статті «Замечание о наших былинах», опублікованій у 1870 р. У листі до М. П. Погодіна (1845 р.) М. О. Максимович заперечує висловлену думку дослідником про вплив скандинавської народної поезії на давньоруську, він наполягає на самобутності і своєрідності давньоруської поезії, яка «должна быть соображаема не с исландскими сагами, а песнями западнославянскими...» (Москвитянин. — 1845. — Ч. 2. — № 3. — С. 4). «Слово» має відмінності від саги, бо це не імпровізація, а авторський твір, вважає Максимович. У другому листі до М. П. Погодіна, опублікованому у тому ж 1845 р., Максимович сформулював свої остаточні висновки про те, що: 1) скандинавська сага не залишила в давньоруській «исторической поэзии» помітного сліду; 2) «историческая поэзия» на Русі існувала до приходу варягів, джерелом її є власна історія народу; 3) писемна поезія на Русі існувала з давніх часів; 4) усна поезія оспівувала не тільки сучасні, а й мину-

лі події. Проблемі впливу скальдичної поезії на «Слово» присвячена стаття О. П. Толочка (1987 р.). Згідно з ідеєю дослідника, творчість Бояна знаходилася в руслі скальдичної поезії. На його думку, велес міг бути богом грошей. Називаючи Бояна «велесовим внуком», автор «Слова», як вважає О. П. Толочко, підкреслює небайдужість співця до винагороди, тому це у скальда, а відтак і у Бояна, який був пов'язаний із скальдичною поезією, не викликало сорому (див. Энциклопедия «Слова». — Т. 4. — С. 303—306). Таким чином, питання про скальдичний вплив на «Слово» до виходу у світ цієї книжки було контроверсійним. О. Пріцак, щоб дійти до істини, спочатку написав «Походження Русі» (тт. 1, 2) — дослідження про скандинавські джерела у зв'язку з цією проблемою. Перша частина праці — це дані саґ про Русь і Східну Європу (до XII ст.), а завершив учений цикл наукових досліджень про Давню Русь саме вивченням проблеми історичності «Слова». О. Пріцак дійшов до таких висновків: автор «Слова» був не народним бардом-співцем, а галицьким боярином; з погляду давньоруської літератури «Слово» належить до Галицької школи, за визначенням Д. Чижевського, «доби орнаментального стилю» 74, 75, 139—156

Скандинавія 46, 90, 135, 276

«Скептики», на противагу вченим, які полемізували про можливість датування «Слова» впродовж кількох десятиліть після походу Ігоря Святославича на Половців, т. зв. «скептики» взагалі не визнають «Слово» пам'яткою XII — початку XIII ст., вважаючи його або пізнішим (XVI ст.) записом усної творчості, або творінням письменника XVIII ст. (див. Иконников В. Скептическая школа в русской историографии и её противники. — К., 1871). Представниками т. зв. «скептиків» є М. Г. Каченовський, О. І. Сенковський, С. М. Строєв, І. І. Давидов, М. Н. Катков, С. П. Румянцев, К. С. Аксаков, О. О. Зімін; у французькій історіографії — Луї Леже, Андре Мазон; в американській — Е. Кінан. Скептичну точку зору щодо «Слова» у питанні впливу скальдичної поезії на пам'ятку в українській історіографії висловлює О. П. Толочко (З приводу скальдичних традицій у творчості Віщого Бояна // Український історичний журнал. — 1987. — № 8. — С. 121—125), див. також «Скальдична поезія і "Слово"» 24—27, 50—60

Скіфія, кочові і напівосілі племена, що жили на території сучасної України від гирла Дунаю до Дону, пізніше на території Причорномор'я і в Криму 135

Скржинська О. Ч. 229, 281

«Слово о законе и благодати» 83, 88

«Слово о полку Ігоревім» 1, 3—5, 7—11, 15—27, 45, 46, 49—52, 54—60, 63—66, 68, 70, 72, 73, 75—81, 84—86, 88—91, 93, 94, 97—105, 108, 110, 112—117, 119—136, 139—141, 143—147, 152, 153, 156—158, 160, 164—166, 169—171, 173—177, 184—189, 191, 195, 198, 202—205, 208—213, 215, 224, 227—229, 231—238, 242, 245—268, 273, 277—290

Смідович П. Г. 284

Снов, ріка, права притока Десни 32

Собеслав I, король Польщі 116

Сордійці, Сордіани, іранці Середньої Азії 197, 199, 217, 232

Содвак Кулобицький, Половецький хан 45

Соколова Л. В. 72, 111, 213, 288

Соловйов О. В. 84, 86, 88, 170, 177, 188, 189, 191, 198, 203, 204, 288

Соломон, Угорський король 34, 290
Солхата, стародавнє місто в Криму 232
Софія, місто 87, 176, 177, 245, 277
Софія, дочка Угорського короля Коломана, мати Галицького князя Ярослава Осмомисла 53
Софоній, рязанський священик 56
Спасо-Ярославський монастир 23
Спасо-Ярославський хронограф див. Гранаграф
Спіш, город в Угорському королівстві 159
Срезневський І. І. 11, 128, 129, 132, 196, 200, 288
Срехіаваракс, село в провінції Цілі-аперт, де знаходилося родовище нафти біля фортеці Тмуторокань 95
Старий Завіт див. Святе Письмо
Стародуб, город у Чернігівській землі, центр удільного князівства, нині м. Стародуб Брянської обл. Російської Федерації 172
Степові імперії (Степові держави) 9, 42, 102, 163, 199, 216, 218
Стефан (Іштван) I Святий (бл. 975 — 15.VIII.1038), син Гейзи (Гези), Угорський князь (принц) (з 997), перший Угорський король (1000—1038) 112
Стрийковський Мацей, литовсько-польський історик XVI ст. 166, 188
Стугна, ріка, права притока Горині 36
Суґдая (Сурож), грецький город на південно-східному узбережжі Кримського півострова; давньоруська назва Сурож, нині м. Судак 127, 197, 270, 287
Сугр, Половецький хан 41, 225, 229
Сугров, город у Половецькій землі, названий за іменем хана Сугра, знаходився на правому березі Сіверського Донця, нині, ймовірно, Зміїв, районний центр Харківської обл. 43, 218—220
Суздальская летопись 11, 286
Сула, річка, ліва притока Дніпра 36, 41—43, 228, 270
Сулейман II Величавий, Османський султан 228
Сулима Микола Матвійович, доктор філологічних наук, член-кор. НАНУ, заступник директора з наукової роботи Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ. Автор понад 300 наукових праць (книг, статей, рецензій), зокрема про українське віршування XVI—XVIII ст. та драматургію цього періоду 4
Сурбар (Sürbär), Половецький хан, помер 4.IV.1103 р. 40
Сурож див. Суґдая
Сутінь, ріка, впадає в Меотиду (Азовське море), нині Молочна 40, 178, 184, 186, 245
Суюнчев Х. Н. 234, 286
Суяб, рефугій у Туркестані 83
Східна Європа 29, 30, 45, 52, 53, 83, 87, 113, 133, 134, 140, 229, 271, 272, 284
Східний каганат, знаходився в Монголії на р. Орхон з рефугієм Ötüken 83
Сюже (Suget), абат, автор життєписів французьких королів Людовіка VI і Людовіка VII 75
Сян, ріка, права притока Вісли, нині Сян або Сан 34

Т

Тааз, Половецький хан, брат Половецького хана Боняка 41, 228
Таврія, Тавріанія, грецька назва Кримського півострова, нині Крим, Кримська обл. 29, 38, 65, 95, 96, 127, 128, 197, 228, 232, 244, 277, 285
Тавроскити, архаїчна назва для означення Давньої Русі 196
«Таємна історія монголів» 197, 201, 299
Тамар (Тамара, між 1168 і 1172 — 1213), дочка царя Грузії Георгія III, Свята, цариця Грузинська (з 1178 (1179) — співправителька батька, у 1184—1213 — самостій-

но), жінка (першим шлюбом) князя Юрія Андрійовича 44
Танаїс див. Дон
Танг', китайська династія 199
Тангути, Тангутська земля, держава Сі-ся (982—1227) у північно-центральному Китаї, населена спорідненими з тібетцями племенами тангутів, повністю знищена монголами, нині провінції Цінхай, Ганьсу, Нінся і західна частина провінції Шеньсі, Китай 30
Тарбанд (Отрар), брід через Сир-Дарію 193
Тарсук, Половецький хан 45
Тарх, Половецький хан 45
Татищев Василь Микитович, державний діяч, історик, географ, підготував до друку «Судебник 1550» і «Русскую правду». Основна праця вченого — дві редакції «Истории Российской с древнейших времен». В обох редакціях «Истории Российской» є оповідання про похід Ігоря Святославича, яке відрізняється деякими подробицями із відомих літописних повістей, воно не пов'язано безпосередньо зі «Словом»; цей факт відіграв певну роль у питанні про автентичність пам'ятки. А. Мазон вважав працю Татищева джерелом для пізнього автора «Слова». О. О. Зімін повернувся до питання про літописні джерела Татищева — Іпатіївського і Радзивіллівського літописів, які могли бути відомі пізньому автору «Слова». У працях Р. О. Якобсона, Д. С. Лихачова, Ю. Сазонової підкреслюється, що автор «Слова» нейтральний стосовно оповідання Татищева. Все це свідчить, що «Слово» не могло бути створено після «Истории Российской» Татищева 11, 49, 78, 80, 105, 108, 170, 176, 198, 199, 256, 281, 288
Татуш, Печенізький володар у Македонії 35
Твердята Остромирич, боярин Київський, посол Романа Мстиславича до Константинополя 168, 169
Тверський ізвод 259
Творогов Олег Вікторович, філолог-медиєвіст, один з провідних фахівців з історії давньоруської літератури, автор праць про руське літописання, хронографію, переклади літератури Давньої Русі, спеціаліст з проблем «Слова», відповідальний редактор «Энциклопедии "Слова о полку Игореве"», для якої вчений написав близько двохсот статей. Автор дотримується наукової позиції про автентичність «Слова», велику увагу зосереджує на питаннях про текст пам'ятки 11, 59, 76, 80, 103, 111, 122, 125, 136, 204, 228, 233, 267, 280, 286, 288—290
Тель-Авівський університет в Ізраїлі 120
Теодоріх Великий, король остготів 72
Теофанія (Феофано) Музалон (Музалониса), візантійська патриціанка, архонтеса м. Росія поблизу Тмуторокані, жінка (перша) Олега Святославича 81, 86, 96, 211, 213, 257, 290
Теофіл, імператор Візантії 83
Теребовль, город у Галицькій землі, центр удільного князівства на правому березі Нізди, нині м. Теребовля Тернопільської обл. 146, 261
Тернопіль, місто, розташоване в південно-східній частині галицького Поділля на лівому березі горішнього Серету, який творить тут широку долину і штучний став 13
Терські Сельджуки, гілка племен тюрків-огузів 45
Тертер-опа, Половецька династія у Другому Болгарському царстві 46
Тимковський Роман Федорович, філолог, археограф, студіював ан-

тичну філософію в Лейпцігу і Ґеттінґені, фахівець давньоруської словесності. В 1811—1812 рр. підготував до видання Лаврентіївський літопис (1824 р.), у 1814 р. віднайшов список «Сказания о Мамаевом побоище», пізніше виданий І. М. Снєгирьовим. Тимковський написав велике дослідження про «Слово», яке залишилося в рукописі й загубилося після смерті вченого. Уявлення про це дослідження вченого можна отримати з опублікованих праць і архівних матеріалів його учнів — К. Ф. Калайдовича, І. М. Снєгирьова, М. О. Максимовича: дослідження є поширеним коментарем до «Слова» з поясненнями «темних місць» 251, 266, 287

Тиса, ріка, притока Дунаю 35

Тифліс 49, 279

Тихомиров Михайло Микитович, академік РАН, історик, археограф, палеограф, автор досліджень давньоруської писемності, джерелознавства, книгодрукування, палеографії. Тихомиров розглядає особистість Бояна і його вплив на автора «Слова». На думку Тихомирова, Боян оспівував Чернігівського князя, відтворював у своїй пісні події на Чернігівщині між 1022 і 1093 рр.; автор «Слова», говорячи про ці події, використовував свідчення Бояна, а не літописи 11, 49, 110, 211—213, 286, 289

Тімур (Тамерлан), середньоазіатський державний діяч, полководець, розгромив Золоту Орду 223

Тінґейрар, місто на північному заході Ісландії 74

Тітов А. О. 226, 289

Толковини, плем'я іранського походження, котре, як согдійці і хорезмійці, було спочатку у складі напівкочового або кочового союзу племен, а в IX—XIII ст. ввійшло до складу Київської Русі в якості перекладачів східних мов 9, 163, 205, 270, 287

Толстовський список Новгородського I літопису 219

Тмуторокань, Тмутаракань, Таматарха, город, столиця Тмуторороканського князівства Київської Русі на Таманському півострові біля південного узбережжя Таманської затоки (Керченська протока між Понтом (Чорним морем) і Меотидою (Меотією, Азовським морем), нині городище в станиці Тамань Темрюкського р-ну Краснодарського краю Російської Федерації 7, 8, 51, 70, 72, 77—80, 83—86, 95—97, 99, 107, 125, 128—131, 210, 211, 251, 255—258, 261, 270, 280, 282, 286

Тобольськ, місто в Тюменській обл., центр російської колонізації Сибіру в XVI ст. 222

Тоган Ахмет Заки Валіде 136

Тоглій, Половецький хан, брат Бокмиша 179, 180, 243

Токсобичі, ординці з роду Половецького хана Токсоби, що жили в межиріччі середньої течії Осколу і Дону (Великого Дону), нині південно-східна частина Бєлгородської обл і південна частина Воронезької обл. Російської Федерації 33

Тор, ріка, права притока Сіверського Дінця 40, 42, 238

Торки (земля і народ), кочові тюркські племена, що прийшли з Приаралля (Середня Азія); частина їх осіла в басейні Росі і на Переяславщині; див. ще Чорні Клобуки, нині південна і південно-західна частина Київської обл. і північна частина Черкаської обл. 31, 36, 38, 40, 41, 194

Торонто 215, 239, 276

Торчський, город у Київській землі, центр удільного князівства, город торків і берендичів на лівому березі Горохуватки (ліва притока

Росі), нині городище біля с. Шарків Рокитнянського р-ну Київської обл. 36, 64, 65
Тохтамиш, хан Золотої Орди 223
Трансоксіанія, держава Хозарів і Караханідів у Західному Тюркському каганаті у Монголії 83, 193
Треполь, город у Київській землі, центр удільного князівства на правому березі Дніпра, нині городище у с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл. 36, 64
Троада, історична область (з руїнами м. Трої) на північному заході Малої Азії на південь від Геллеспонта (Дарданелльської протоки), біля Місії другої, нині південно-західна частина Чанаккале, Туреччина 7, 70—72, 78, 270, 285, 288
Трубачов О. М. 129, 289
Трубіж, річка, ліва притока Дніпра 37
Трубчевськ (Трубецьк), город у Чернігівській землі, центр удільного князівства на правому березі Десни, нині м. Трубчевськ (городище), районний центр Брянської обл. Російської Федерації 123, 172
Тувім Юліан 15, 289
Тугоркан, Половецький хан, тесть Святополка Ізяславича 35, 37, 243, 244, 246
Тура, ріка у Західному Сибіру 223
Туреччина 24, 51, 82
Туров, город у Київській землі, центр удільного князівства на правому березі Прип'яті біля правого берега устя Язди, нині селище Туров (городище-дитинець, Замкова гора, передгороддя) Житковицького р-ну Гомельської обл. Білорусі 190
Туровська династія 38
Туркестан, територія в Середній і Центральній Азії, населена тюркськими народностями. Східний Туркестан — провінції Західного Китаю, Західний Туркестан — сучасна Туркменія і північна частина Афганістану 29, 31, 83, 221, 236, 277
Тучин, город у Київській землі 42
Тюмень (Чимги-Тура), місто на р. Тура, обласний центр Тюменської обл. Російської Федерації 223, 226
Тюркський каганат, держава племінного тюркського союзу у 552—745 рр. на території Центральної Азії, Північного Китаю, значна частина Середньої Азії до річки Аму-Дарії. На початку VII ст. розпався на Західний Тюркський каганат (сер.-азіат; до 740 р.) і Східний Тюркський каганат (центр.-азіат.), в 745 р. переможений уйгурами 30, 79, 82, 83, 87, 171

У

Угри білі, угри чорні, Угорська земля, (земля і народ), угро-фінські племена (пізніше — народність), що прийшли з прабатьківщини Великої Угорщини (басейн нижньої і середньої течії Ками) і оселились у басейні середньої течії Дунаю; у 837—839 рр. — перша хвиля, білі угри, які в VII ст. жили разом з болгарами і хозарами у Великій Болгарії; у 896 р. — друга хвиля, чорні угри, нині Угорщина 8, 20, 30, 34, 35, 46, 53, 67, 68, 78, 112, 113, 145, 150, 151, 254, 255, 258, 260
Уйгури, протомонгольські племена, що були споріднені з тюрками у 740 р., зайняли територію Східного каганату; див. ще Східний каганат 83
Уйгурська держава Ґан-су, протомонгольська держава, що в XI ст. в результаті мандрівки кочівників зайняла території від кордонів Китаю до Давньої Русі; протомонголи мали назву Šārī = тюркське sariy — «блідо-жовтий», звідти руська назва Половці 30
Україна, держава (територія), межує

на заході з Чехією, Словаччиною, Польщею, на північ і схід із Білоруссю й Російською Федерацією, на південний захід із Молдовою, Румунією й Угорщиною, на півдні прилягає до Чорного й Азовського морів. Назва «Україна» має давнє історичне походження і стосується території, на якій проживали східні слов'яни. Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1187 р. у зв'язку з смертю в Переяславі князя Володимира Глібовича. У 1189 р. літопис подає, що князь Ростислав прибув «ко украйне Галичькой», тобто на південну територію Галицького князівства. На початку XIII ст. Україною в літописі називалися західні землі Галицько-Волинського князівства. Одночасно з назвою «Україна» в офіційних документах, літописах і літературних творах вживалася назва «Русь» 17, 57, 64, 88, 102, 110, 114, 129, 151, 153, 176, 187, 197, 199, 200, 203, 212, 229, 230, 268, 271, 276, 277, 279, 281, 285

Улашевичі, ординці з роду Половецького хана Улаша, керівне плем'я Лівобережних Половців 183, 184, 186

Ундольський В. М. 120

Урусоба, Половецький хан 40, 42, 185

Урусбиев И. Х. 234, 286

Урусобичі, два онуки Урусоби, Половецькі хани 182—185

Успенський Ф. 168, 177, 200, 278, 289

Ф

Фасмер Макс 127, 129, 188, 207, 289

Фатеміди, арабська держава (1279—1390) в Сирії і Єгипті 181

Февр Люсьєн, французький історик і соціолог, засновник французької історичної школи «Анналів» 18, 19, 21, 289

Федора Романівна, дочка Романа Мстиславича, жінка Василька Володимировича 145, 150, 154

Федотова М. А. 289

Фердінанд I, король Німеччини, імператор Священної Римської імперії 228

Філіпп II Август, король Франції 53, 67

Фомін О. І. 88, 289

Фрайбург, місто в Німеччині 97

Франко Іван 64

Франція 53, 71, 217

Фрідріх I Барбаросса, із династії Штауфенів, король Німецький (з 1152 р.), імператор Священної Римської імперії (1155—1190) 53, 67

Х

Хамух, село за фортецією Тмуторокань, де знаходилося родовище нафти 95

Харалуг, династія Каролінгів (Франків), засвідчена у ПВЛ у давньоруській мові (Королязі), а форма Carolung, Charolung дала форму Харалуг. Назва Каролінги походить від імені Карла Великого, спадкоємці якого були володарями в нинішніх країнах Франції, Італії, Німеччині 8, 132—135, 270, 289

Харитонович Д. Е. 21, 289

Харків 136, 234, 282, 287

Херасков Михайло Матвійович, драматург, поет, прозаїк. У другій редакції поеми «Володимир» (1796 р.) Херасков до імені Оссіана зробив доповнення: «Недавно отъискана рукопись под названием «Песнь полку Игореву», неизвестным писателем сочиненная. Кажется, за многие до нас веки в ней упоминается Боян, российский песнопевец». Л. О. Дмитрієв вважає, що Херасков був ознайомлений зі «Словом» завдя-

ки одному із списків перекладу пам'ятки, а не з давньоруським текстом (Энциклопедия «Слова». — Т. 5. — С. 178) 251
Хилок (Kilga), ріка, доплив до ріки Селенги в Монголії 222
Хіровоск Георгій, візантійський письменник 140
Хлєбніковський літопис 184
Ходина, ім'я, яке не засвідчене у «Слові», а тільки неправильно інтерпретоване деякими вченими і продовжує своє існування у спеціальних словниках до «Слова». В дійсності автор «Слова» цитує твір Бояна із невеликими змінами 9, 163, 209, 213, 270, 288
Хозари (земля і народ), напівкочові тюркські племена іудейського віровизнання, що жили між Хвалійським (Каспійським) та Азовським (Меотидою) морями в Хозарському каганаті (державі); столиця Ітіль, нині північна частина Краснодарського та Ставропольського країв, південна частина Ростовської обл. та Калмицької, Чечено-Інгуської, північна частина Дагестанської автономій, а також південно-західна частина Астраханської обл. Російської Федерації і східна частина Кримської обл. 29, 30, 72, 79, 83, 85, 171, 255
Хозарський каганат (Хозарська держава, Хозарія) 87, 96, 211, 283, 284
Хоніатес Нікетас (Хоніята Никита), візантійський історик 167—169, 196, 200
Хорезм, давня держава Середньої Азії 39
Хорезмшах Ікінджі, правитель Хорезму 31, 222
Хорол, ріка, права притока Псла 41, 43, 92, 228
Хортиця, ріка, права притока Дніпра, нині Верхня Хортиця, права притока Річища, права притока рукава Дніпра 160, 168
Хроніка з Кельна 72
Хроніка Польська Вікентія Кадлубка 203
Хроніка Угорська (Нотарій короля Бели) 203
Хронограф див. Гранаграф
Ібн Хурдāдбег, арабський географ і історик, автор праці «Про купців Радāнія» 134, 135, 281

Ц

Цесароград, Константиноград, Константинополь, город на Європейському березі південної частини Босфорської протоки, столиця Візантійської імперії, нині м. Стамбул, центр вілайєту, Туреччина 34, 35, 67, 72, 85, 94, 105, 131, 167—169, 211, 217, 243
Центральна Азія 208, 272, 283
Ціліаперт, провінція, у якій поблизу села Срехіаваракс знаходилося родовище нафти 95

Ч

Чарг, галицький боярин, приятель князя Галицького Ярослава Володимировича Осмомисла 143
Ченегреп, Половецький хан, помер 4.IV.1103 р. 40
Черепнін Л. В. 212, 290
Черкесія 86, 95, 96, 211
Черн, брід на Дніпрі 196
Чернігів, город, столиця Чернігівської землі на правому березі Десни біля устя Стрижня, нині м. Чернігів 16, 32, 34, 37, 42, 79, 84—86, 108, 143, 146, 171—173, 180, 256, 258, 270
Чернігівський ізвод 259
Чехи, Чеська земля (земля і народ), західнослов'янські племена, предки чехів, що жили в історичній області Чехії в басейні Влтави

(лівої притоки Лаби—Ельби) і верхньої Лаби, нині Чехія 25
Чешуїв див. Шарукань
Чижевська Тетяна 127, 128, 131, 237
Чижевський Дмитро Іванович, визначний український славіст і історик, автор численних досліджень з літератури, історії, філософії, суспільної думки слов'янських народів. Близько ста книжок Чижевського вийшли друком 15-ма європейськими мовами. Вчений вважав «Слово» високохудожнім твором давньої української літератури XII ст. — «доби орнаментального стилю», що переходить із пізнього середньовіччя до Ренесансу. Визначаючи жанр «Слова», Чижевський говорить про нього як про світський ліро-епічний «інструментир», про поему особливого виду. На стилістику «Слова» вплинула поезія скальдів типу «копие изломити», одначе поезія скальдів (драпи на честь конунгів) не дає чіткого уявлення про творчість Бояна, бо драпи записані лише в XIII ст. Метафори Бояна вільно відтворюють абстрактні поняття і більше прив'язані до християнсько-біблійної поетики, ніж у скальдів. Чижевський прихильник автентичності «Слова» і присвятив спеціальну статтю критиці концепції т. зв. «скептика» А. Мазона, вважаючи її ненауковою 140
Чінґґіз хан (власне ім'я Темучін, бл. 1155 — 25.VIII.1227), син Есугея-батура, вождя монгольського племінного об'єднання, полководець, засновник Монгольської держави, великий Монгольський хан (1206—1227) 83, 226, 245, 278
Чорний ліс, лісовий масив обабіч Дону (Сіверського Дінця), поблизу устя Осколу, нині ліси на північ Слов'янського р-ну Донецької обл. і на південь Ізюмського р-ну Харківської обл. 183
Чорні Клобуки, Чорний Клобук (земля і народ), кочові і напівкочові тюркські племена берендичів (берендіїв), ковуїв, печенігів, торків, турпіїв, що оселилися в басейні Росі і на півночі від Переяславля понад лівим берегом Дніпра, нині південна частина Київської, північно-східна частина Вінницької і Черкаської обл. 31, 64, 149, 180, 181, 192
Чорнобиль, город у Київській землі на правому березі Прип'яті біля лівого берега устя Уші, нині городище біля м. Чорнобиля, районний центр Київської обл. 64
Чу, ріка в Туркестані 83, 216
Чуґучак, місто над озером Ала-куль у Східному Туркестані, у VII—IX ст. столиця Карлуків 221
Чусова, ріка на Уралі 223
Чюрнаїв, город у Київській землі на межі з Половцями (належав Чорноклобуцькому ханові), був на лівому березі Тесмені, нині с. Чорнявка Черкаського р-ну Черкаської обл., або с. Чорна Кам'янка (на лівому березі Гірського Тікичу, правої притоки Тікичу, правої притоки Синюхи, лівої притоки Бога — Бугу) 181

Ш

Шапошніков В. М. 46, 290
Шарукань (Чешуїв), город хана Шаруканя у Половецькій землі на правому березі Дону (Сіверського Дінця), біля правого берега устя Чугівки, нині м. Чугуїв (городище), районний центр Харківської обл. 30, 43, 219, 220, 222, 225
Шарукань (Шароканъ), Половецький хан, ймовірно, син хана Осеня, про смерть якого в ПВЛ говориться під роком 1082, дід Кончака. Точне місце, де знахо-

дилися половецькі городи, названі за іменами їх ханів, — Шарукань і Сугров, невідоме, ймовірно, близько до середнього Донця, в районі якого було родове кочовище і де стояв улус, який називався Шарукань. У «Слові» Шарукань згадується у такому пасусі: «Се бо готскія красныя дѣвы въспѣша на брезѣ синему морю... поють время Бусово, лелѣють месть Шароканю». Цей пасус з Шаруканем учені називали «темним місцем». Зокрема проф. А. М. Робінсон вважав, що тут йдеться про помсту за взяття у полон Половецького хана Шаруканя у 1068 р. Якщо прадід князя Ігоря, Святослав Ярославич, захопив у полон Шаруканя, діда Кончака, то полон князя Ігоря був помстою за безчестя діда. Князівські сини та онуки продовжували політику батьків і дідів; онуки, згідно з ментальністю Київської Русі, характеризувалися за дідом; існувало поняття про родову честь, славу і про родову помсту Шаруканю — засновнику роду Половецьких ханів, названих у «Слові» поруч з Олегом Святославичем. Згадка про Шаруканя в «Слові» свідчить, що автор «Слова» добре був ознайомлений як із родоводом Половецьких ханів, так і з боротьбою руських князів з Половцями в II половині XI — першому десятилітті XII ст., що фактично відтворює ментальність доби Київської Русі 32, 39, 41, 44, 220, 228, 229, 239, 242

Шахматов Олексій Олександрович, мовознавець, історик літератури, автор численних досліджень з історії російської літератури. Спеціально «Слово» Шахматов не досліджував, але є важливі зауваги вченого, зокрема про вплив «Слова» на «Задонщину» і про згадку у «Слові» двох лексем: «толковини» і «готські діви». В обох випадках Шахматов подає свою точку зору на історію тексту «Слова» і його жанр. М. К. Гудзій підкреслює, що Шахматов у своєму дослідженні «Историческая морфология русского языка» наводить із «Слова» 99 цитат. У некролозі Ф. Є. Коршу Шахматов відзначає увагу вченого до питання ритмічного складу «Слова» і подає його висновок, згідно з яким віршування «Слова» має подібні риси «с великорусскими былинами и малорусскими думами», і що «попытка великого знатока метрики и ритмики заслуживает всякого внимания специалистов». Чому ж Шахматов не досліджував «Слово» як лінгвістичне джерело, чи, може, він був т. зв. «скептиком»? У некролозі Ф. Є. Коршу Шахматов дає відповідь на це питання. Оскільки текст «Слова», який дійшов до нас у списку, без сумніву, зіпсований, зокрема орфографія, тому він не використовував «Слово» як джерело у своїх дослідженнях. Таким чином, учений вважав «Слово» оригінальним твором, але список, що дійшов до нас, був зіпсований і віддзеркалює не стільки оригінал XII ст., скільки його «книжкову обробку» 80

Шаш, столиця оази, нині Ташкентська обл. Узбекистану 193

Шварц Бертольд, німецький алхімік, франціанський абат із Фрайбурга, винайшов у XIII ст. порох 97

Шевельов Юрій, славіст, мовознавець, історик української літератури, літературний і театральний критик. Закінчив Харківський університет, професор філології в Колумбійському університеті, президент УВАН (1959—1961, 1981—1986 рр.). Учень Л. Була-

ховського і В. Симовича, який залучив Шевельова до фонологічних методів Празької школи. Автор понад 100 наукових праць. У центрі його наукових зацікавлень було написання історичної фонології української мови, що показувала б її розвиток від прамови до сучасної мови на широкому історичному діалектному міжмовному й текстуальному ґрунті з установленням системно-причинних зв'язків між окремими фонетичними змінами 203, 274

Шевченко Ігор, історик-візантолог, студіював у Карловому університеті в Празі, професор Гарвадського Університету, директор Центру Візантійських Студій Гарвардського Університету, автор близько 600 праць із візантології (історія, історія культури, літератури та мистецтва, візантійсько-слов'янські взаємини), української історії 4

Шевченко Тарас Григорович, геніальний український поет. Автор перекладу двох фрагментів «Слова» — «Плачу Ярославни» й опису битви на р. Каялі. «Плач Ярославни» написаний 4-стопним ямбом з використанням народнопоетичних засобів: «В Путивлі граді вранці рано / Співає, плаче Ярославна, / Як та зозуленька кує, / Словами жалю додає. / — Полечу, каже, зигзицею, / Тією чайкою-вдовицею, / Та понад Доном полечу, / Рукав бобровий омочу / В ріці Каялі. І на тілі, / На княжім білім, помарнілім, / Омию кров суху, отру / Глибокії тяжкії рани... /.» Фрагмент опису битви на р. Каялі більш близький до ритміки «Слова»: «І бились день, / І другий билися, / Та коло полудня на третій / Поникли Ігореві стязі». У своєму перекладі пам'ятки Шевченко точно передав зміст і особливості оригіналу «Слова» 60, 177, 248, 249, 265, 276

Шедер (Schaeder) Ганс Гайнріх, видатний німецький вчений, професор Берлінського та Ґеттінґенського університетів, знавець всесвітньої історії, сходознавець (іраніст, тюрколог, семітолог), філолог, знавець світових літератур. Відомий як дослідник Старого Завіту, творчості Гете, Г. фон Гофманшталя, Данте. Філософ, релігіознавець і професійний піаніст. О. Й. Пріцак був учнем Шедера, який познайомив його з працями англійського вченого А. Тойнбі, котрий досліджував всесвітню історію, соціолога Макса Вебера та істориків Сходу Й. Маркварта, В. В. Бартольда. Шедер дав стимул дослідженню О. Й. Пріцака про першу ісламсько-каганську-тюрську династію Караханідів, що в 840—1212 рр. володіла обома Туркестанами: результатом став захист останнім у Ґеттінґені в 1948 р. докторської дисертації «Караханідські студії». Шедер навчив своїх учнів — учених світового рівня, що є тільки одна всесвітня історія. Хоча неможливо одній людині повністю оволодіти всіма джерелами світової історії, все-таки, студіюючи історію однієї країни, не можна трактувати її в ізоляції. Власне «національна» історія — це складова частина всесвітнього історичного процесу 15

Шефтель М. 189

Шеховцов В. О. 10, 47, 286

Ширван, історична область і середньовічна держава в Азербайджані, з III ст. до кінця VIII ст. володарями були ширваншахи. В середині XVI ст. стає складовою частиною, провінцією Ірану, з 1748 р. самостійне Ширванське ханство, яке в 1805 р. приєднане

до Росії, нині територія Азербайджану 45
Шишков О. С. 51
Шишман, Половецька династія ханів (1323—1396), які у боротьбі проти Візантії заснували Друге Болгарське царство 46
Штурм Г. 60, 290
Шунков В. І. 226, 281

Щ

Щурат Василь 15, 285

Ю

Юг, ріка, права притока Північної Двіни 223
Юда (Judah), давньоєврейська держава 120
Юмне див. Велін
Юнгман Йозеф (Jungmann Josef), чеський поет, лінгвіст, перекладач, закінчив Празький університет (за фахом філософ, філолог і правознавець). У 1810 р. Юнгман під керівництвом Й. Добровського зробив переклад «Слова» на чеську мову, але він залишився в рукописі. За визначенням Юнгмана, жанр «Слова» — пам'ятка красномовності. Відносно автора «Слова» Юнгман вважав, що це був малорос або чернець. У трактуванні «Слова» як ритмічної прози із віршованими вставками Юнгман розділив на вірші зачини Бояна, зробив спробу поновити структуру першої строфи («Не буря соколы занесе»), що була порушена, на його думку, в процесі переписування, вводячи до перекладу двоскладові слова, також розбив на вірші характеристику курян, «цитату» із Бояна в кінці «Слова» і слова автора. Юнгман відтворював текст «Слова» в латинській транскрипції: я означено як ä або je, подібно транскрибував російські тексти і Добровський. «Темні місця» Юнгман перекладав обережно, не вдаючись до тлумачення. Рукопис перекладу Юнгмана, який відзначався високим філологічним і літературним рівнем, був використаний В. Ганкою у празькому виданні «Слова» 1821 р. 56, 265, 285
Юр'єв, город у Київській землі на лівому березі Росі біля правого берега устя Рута Великого, нині м. Біла Церква (городище Замкова гора), районний центр Київської обл. 37
Юрій-Георгій Володимирович Довгорукий (Долгорукий, 1090—16.V.1157), князь Ростово-Суздальський, Переяславський, великий князь Київський, син Володимира Всеволодовича Мономаха Великого 42, 141
Юрій Кончакович, Половецький хан, син великого Половецького хана Кончака 45
Юрій-Георгій Ярославич, князь Туровський і Пінський, син Ярослава (Ярославця) Святополковича 190, 199
Юрійовичі, династія, молодша лінія Мономаха 191

Я

Ябгу, держава Огузьких Туркменів 33
Ягич І. В. 56, 264, 268, 290
Яїк, Гиик, ріка, впадає в Хвалійське (Каспійське) море, нині Урал 44, 240
Якобсон Роман Осипович, визначний вчений-славіст XX ст., російський і американський мовознавець, літературознавець, спеціаліст із семіотики. Закінчив Лазаревський інститут східних мов у Москві й університет. Один з твор-

ців Празького лінгвістичного гуртка і лінгвістичного структуралізму, професор Гарвардського Університету. Два сюжети були характерні для дружніх стосунків двох велетів науки — О. Й. Пріцака і Р. О. Якобсона. Редагуючи лінгвістичну частину своїх «Вибраних творів», Якобсон просив О. Й. Пріцака допомогти йому у складних питаннях тюрко-монгольської порівняльної граматики. Другий сюжет був пов'язаний із хрестоносним походом Якобсона в обороні автентичності «Слова». Спочатку вчений просив О. Й. Пріцака опрацювати орієнтальні елементи «Слова», а потім подати історичний коментар до запланованого ним видання пам'ятки. О. Й. Пріцак із запалом взявся до вивчення історичності «Слова», але виявилося, що насамперед треба було з'ясувати початки Русі (див. Походження Русі, тт. 1—3). Якобсон так і не побачив нової версії монографії про «Слово», яка залишилася в рукописі О. Й. Пріцака. Якобсон встиг виступити проти гіпотези т. зв. «скептиків», зокрема А. Мазона, у праці «La Geste du prince Igor'» (1948). Вчений спростував чимало лінгвістичних аргументів А. Мазона, а саме, що знайдені останнім «модернізми» читаються не тільки в «Слові», але і в «Задонщине», що «Слово» більше пов'язано із оповіданням про похід Ігоря в Іпатіївському літописі, ніж з «Историей Российской» В. М. Татищева 5, 15, 16, 80, 140, 165, 170, 210, 237, 249, 277, 290

Якубовський А. Ю. 200, 279

Якуш Х. П. 185

Ян Вишатич, воєвода 41

Ян Длугош, польський історик 170

Янин В. Л. 16, 88, 213, 290

Яремчук Д. Д. 103, 185, 281

Ярополк Володимирович (1082—18.II.1139), князь Смоленський, Переяславський, великий князь Київський, син Володимира Всеволодовича 41, 42, 44, 218, 220

Ярополк Томзакович, Половецький князь 45, 182

Ярослав-Федір Всеволодович, син Всеволода Юрійовича (8.II.1190—30.IX.1246), князь Переяславський, Переяслав-Залєський, Рязанський, Новгородський (чотирикратно), Торжковський, великий князь Київський (весна 1236 — 10.IV.1236, січень 1238 — 10.III.1238), князь Володимир-Суздальський, великий князь Київський (весна 1243 — 30.IX.1246), княжив через посадника Дмитра Єйковича 148—150, 166, 259

Ярослав Всеволодович, великий князь Чернігівський, син Всеволода Ольговича 124, 147, 172, 173, 182, 259, 262

Ярослав-Іван Ізяславич, князь Туровський, Новгородський, Володимир-Волинський, Луцький (разом з Мстиславом Ізяславичем), великий князь Київський (1173.20.XII — друга половина лютого 1174; початок березня 1174 — кінець 1174), князь Луцький, син Ізяслава Мстиславича 143, 191

Ярослав-Георгій Володимирович Мудрий (977—20.II.1054), князь Ростовський, Новгородський, великий князь Київський (27.XI.1015—14.VIII.1018), князь Новгородський, великий князь Київський (зима 1018—19.II.1054), третій син Володимира Святославича 79, 83—85, 113, 211, 213, 256, 270

Ярослав Володимирович Осмомисл, князь Галицький, син Володимира (Володимирка) Володаревича 20, 21, 52—54, 60, 66—68, 100, 104—106, 108, 110, 112, 113, 125, 128, 140—148, 153, 158, 168, 169, 173, 174, 177, 190, 236, 259,

260, 262, 265, 280
Ярослав (Ярославець)-Іван Святополкович (Святополчич), князь Володимир-Волинський, син Святополка Ізяславича 42
Ярослав-Панкратій (в ченцях Костянтин) Святославич, князь Рязанський, Чернігівський, Муромо-Рязанський, Святий, син Святослава Ярославича 38, 171, 259
Ярослав Юрійович, князь Пінський, син Юрія Ярославича 189, 190
Ярославль, город у Ростово-Суздальській землі, центр удільного князівства на правому березі Волги біля лівого берега устя Которослі, нині м. Ярославль (рублений та земляний городи на Стрілці), обласний центр Російської Федерації 22, 23
Ярославна, жінка князя Ігоря Святославича, дочка Ярослава Осмомисла 21, 108, 109, 125, 140, 145, 151, 158, 173, 260
Яси, Аси, відгалуження східноіранської племінної групи Аланів 220
Ясиня, жінка Ярополка Володимировича 220
Ясський мирний договір 23, 251
Ятвяги, Ятвязька земля (земля і народ), литовське плем'я, що жило між правобережжям Нарева і лівобережжям Німану, нині північна частина Бялистоцького воєводства та Сувалкське воєводство, Польща, і південно-західна частина Литви 7, 63—65, 166, 188, 198, 255, 270, 289

A

al-'Abbas b. Muhammad 30
Adam of Bremen 290
Alexis I Comnène 291
Alī-Khan 223
Alivizatos A. S. 160, 290
«Alphabetum Persium, Comanicum et Latinum» 215
Ämil 39, 221
Amsterdam 72, 265, 294
Ankara 246, 273, 294
Annamarie von Gabain 87, 186, 224, 230, 233, 292, 293
Anne Comnène. Alexíade 243, 246, 290
Annales Bertiniani 87, 290
Asen I 245
Aspron 207
Atalay Besim 199, 292
Athens 160, 290

B

al-Balāδurī 199, 290
Barroux Robert 73, 290
Bang Willy 207
Bárkcsi Géza 225, 290
Barthold Wilhelm 224—226, 290, 296
Bazin Louis 208, 291
Beck Hans-Georg 291
Beglük 184
Bekker I. 176, 291
Berlin 12, 47, 48, 69, 87, 154, 186, 215, 272, 290, 293—296
Berolini 246, 292
Besharov Justina 153, 291
Bloch Mark 21, 291
Blochet E. 114
Bohdan I. 110, 291
Bonn 98, 176, 291, 299
Bonnae 136, 295
Boor Carl de 246, 292
Boston 73, 297
Boyle John Andrew 114, 224, 226, 290
Sir John Bowring 250
Brand Charles M. 99, 245, 291, 295
Breslau 272
Bretschneider Emil 48, 291
Brockelmann Carl 69, 98, 199, 226, 291

Bruges 229, 293
Bruxelles 267, 291, 295, 298
Bucarest 11, 215, 234, 291, 292
Budapest 11, 47, 48, 99, 208, 225, 234, 275, 290, 291, 293, 295—298
Burgère A. 21, 291
By'ndr, Bayāndur 33
Byzantium 12, 21, 47, 48, 99, 129, 249, 267, 291, 294—296, 298, 299

C

Cambridge 12, 27, 46, 47, 99, 274—276, 294, 295, 297, 299
Chavannes Edward 199, 292
Cheynet J. C. 267, 291
Chin 225, 245
Ch'ing 245
Chiyü 82
Činggis Khan 217, 223
Čiževska Tatjana 11, 129, 132, 238, 291
Choniates Niketas 176, 177, 289, 291
Ch'ü-ch'-ü 39
Clauson Gerard sir 215, 233, 292, 298
Francis W. Cleaves 197, 226, 291, 298
Codex Comanicus 214, 215
Collingwood Robin George 158, 291
Columbus 212, 276
Constable Giles 21, 294
Constantine Porphyrogenitus (De Administrando Imperio) 11, 98, 208, 291
Copenhagen 47, 69, 293
Crakow див. Krakow
Cumania 196
Curtius Ernst Robert 73, 291
Czeglédy Karoly 291

D

Dankoff Robert 47, 224, 292, 294
Dares Phrygius 71, 73, 292
Darmala (Jöči Darmala) 197, 198
Darmstadt 226, 292, 296
Dehkhoda A. A. 98, 296
Dictys Cretensis 73, 292
ad-Dimišqī 184, 200, 292
Dīvān luġāt at-Turk 199, 292
Dlugossi seu Longini 292
Dobrovský Josef 7, 12, 27, 55, 58, 100, 295
Doerfer Gerhard 82, 87, 230, 233, 246, 292
Drimba Vladimir 11, 215, 292

E

Eberhard Wolfran 292
Editio princeps (The Igor' Tale) 11, 22, 23, 26, 51, 52, 55, 58, 59, 69, 72, 132, 135, 170, 177, 204, 209, 212, 213, 229, 232, 233, 252, 253, 265, 268
Enoki Kazuo 292
Eurasiae 11
Evert-Kappesowa Halina 212, 292

F

Fahir Iz. 234, 299
Febvre Lucien 21, 292
Feist Sigmund 229, 292
Francis J. Tschan 290, 294

G

Gardīzī 32
Gdańsk 65, 296
«Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum» 95
Gheyn J. 230, 293
Giaioukátai 207
Giry Arthur 298
Goeje Michael Janus de 199, 290, 299
Golb Norman 87, 276
Golden Peter B. 46, 47, 87, 184, 215, 226, 245, 293
Gombocz Zoltán 225, 293
Göttingen 48, 199, 272
Granö Johan Gabriel 224, 296
Grégoire H. 177, 198, 293, 299
Grey Jan 90, 293
Grønbech Kaare 47, 69, 215, 230, 233, 234, 237, 272, 293
Groot de J. J. M. 87, 224, 293

Györffy György 234, 293
Güyük 221

H

Haenisch Erich 201, 245, 246, 293, 295
Halasi-Kun Tibor 241, 246, 293
Hallo William W. 121, 122, 293
Halphen Louis 293
Hambis Louis 48, 201, 225, 297
Hamburg 87, 177, 272
Hannover 12, 87, 290
Hansen Olaf 224, 293
Harvard 12, 21, 47, 225, 226, 245, 274—276, 286, 293, 294, 298
Hasii Carles B. 136, 295
Heidelberg 12, 198, 204, 208, 229, 298
Heissig W. 226, 296
Heliopolis 95
Helsingfors 87, 199, 224, 294, 298, 299
Helsinki 12, 46, 69, 185, 224, 225, 237, 245, 293, 296—298
Hermann Albert 225, 293
Hóman Bálint 47, 69, 154, 294
Hony H. C. 234, 299
Horbatsch Olexa 212, 276
Houtsma Martin Theodor 225, 294
Hsien-pi 82
«Ḥudūd al-ʻĀlam» 221, 225, 296
Hussey Joan Mervyn 294
Hutton P. H. 21, 294

I

Ibn Khurdādbeh 136, 217
al-Idrīsī 186, 294
India 273
Dr. Isenburg Wilhelm Karl Prinz von 116, 117, 294
Irghiz 222
Isker 222
Issik-köl 216, 221
Istanbul 186, 272
It-oʏli 183
Izaj 182

J

Jakobson Roman 59, 72, 163, 177, 198, 204, 212, 265, 293, 294, 299
Jaubert Amadee P. 186, 294
Jehol 240
Jenkins R. J. H. 11, 99, 208, 291
Jenkinson Anthony 223
Jerusalem 292
Jisl Lumir 224, 294
Jöči 223
Joffe J. A. 177, 198, 293, 299
Jou-Juan 82, 216
Juvaynī ᶜAlāᶜ ad-Dīn ᶜAtā Malik 93, 98, 225, 226, 294

K

Káldy-Nagy G. 275
Kaŋü 193
Karachanidische Studien I—X 199, 272
K'art'lis C'xovreba 294
al Kaşğari Mahmūd 222, 225, 294
Kazhdan Alexander 12, 21, 48, 99, 129, 245, 267, 294—296
Keenan Edward L. 7, 12, 17, 27, 50—52, 55, 56, 58—60, 68, 80, 98, 103, 110, 111, 117, 120—122, 135, 136, 204, 232, 233, 237, 252, 253, 263—267, 295
Kelly J. 224, 294
Kiev 274, 298
Kimak 221
Klaproth J. 215
Koht Halvdan 76, 295
Kohut Z. 275
Köln 246, 298
Kopenhagen 272
Korduba Myron 275
Kowalski Tadeusz 208, 295
Kraknakátai 207
Kraków 65, 73, 177, 208, 274, 292, 295, 296
Kramers Jan Henrik 87, 295
«Księgi Rogera» 73, 295
Krbec Miroslaw 59
Krypiakevych Ivan 273
Kül Tegin 82, 193, 294, 298

L

Lachish 119
Lanīgäz 33
Laude-Cirtautas Ilse 295
Leib Bernard 246, 291
Leger Louis 27, 295
Leiden 12, 48, 69, 87, 153, 199—201, 208, 224—226, 229, 290, 291—295, 297—299
Leipzig 12, 73, 87, 136, 200, 201, 226, 233, 245, 290, 292, 293, 295, 299
Leonis Diaconi Caloensis 134, 136, 295
Levyc'kyj Orest 275
Lewicki Tadeusz 73, 295
Liao 225, 245, 246, 294
Ligeti Lajos 295
Lipsiae 292
Lisse 11
Litavrin G. G. 295
Livšic V. 208, 295
Lódź 65, 296
London 11, 12, 46, 48, 73, 87, 88, 98, 129, 213, 224, 225, 274, 275, 290—292, 294, 295, 298, 299
Łowmiański Henryk 103, 208, 293, 295
Lung-ch'êng 216

M

Madison 69, 294
Mahmet 223
Manchester 293
Mantzikert 267
Μανιάχ 243
«Mappa Mundi» 71
Marburg 117, 294
Markwart Josef von 48, 184, 185, 199, 245, 295
Martinez Armando Perez 47, 295
Marvazī Sharaf al-Zamān Tāhir 30, 46, 48, 295
Mau-Tsai Liu 296
Mazon André 12, 27, 58, 80, 132, 296
McGeer Eric 99, 296
Mehren M. A. F. 200, 292
Meister Ferdinandus 73, 292
Merkit 222
Mezack Cheril 4
Mezack Gary 4
Middletown 21, 294
Ming 245
Minorsky Vladimir F. 46, 48, 225, 295
Mīrzā Muhammad 98, 226, 294, 296
Moḥammad Ḥussain at-Tabrīzī 93, 98, 296
Moravcsik Gyula 11, 47, 87, 99, 203, 204, 208, 215, 245, 291, 296
Müller Ludolf 72, 87, 88, 296
München 186, 212, 212, 274, 275, 291, 297, 298

N

Naiman 221, 223
Németh Julius (Gyuala) 275, 296
Netherlands 11
New Delhi 273
New York 12, 47, 73, 76, 114, 163, 177, 198, 215, 246, 272—274, 276, 290, 291, 293—299

O

Ochmański Jerzy 65, 296
Ögel Bahauddin 48, 297
Ohio 212, 276
Ölbärlü 222, 239, 245, 293
On Som 224
Osoluk 182
Ostrogorsky G. 298
Ostrowski Donald 245, 286
Ötüken 83
Oxford 12, 206, 233, 234, 276, 292, 296, 299

P

Pálócsi-Horváth A. 48, 297
Papadakis Aristeides 160, 297
Paris 11, 12, 21, 27, 58, 59, 72, 73, 80, 114, 129, 177, 185, 186, 199, 204, 237, 246, 290—298
Partington A. J. R. 99, 297
Pashuto V. T. 274

Pauly der Kleine 297
Peking 87, 298
Pelliot Paul 48, 114, 201, 225, 237, 297
Pentti Aalto 224, 225, 296
Perfeckyj George 275
Philadelphia 246, 294
Poppe Andrei 297
Poppe Nicholas 98, 245, 246, 297
Poznań 208, 295
Praha 198, 281
Pritsak Omeljan 46—49, 87, 111, 177, 186, 200, 212, 213, 215, 224, 225, 272—276
Przeździecki Aleksandr 177, 292
Pulleyblank Edwin G. 200, 297

Q

Qaŋli 222
Qara-Qitan, Qara-qorum, Qara-qum 221, 222
Qātūn sīnī 217
Qay 30
Qaymič 222
Qita 30
Qitāy 30
Queller Donald E. 73, 297
Qūn 30

R

Radloff Wilhelm 215, 297
Ramstedt Gustav John 224, 225, 296, 297
Räsänen Martti 69, 185, 186, 208, 224—226, 237, 238, 246, 297
Rashīd ad-Dīn Tabīb 114, 221, 225, 297
Rásonyi Lajos 298
Rasovskij D. A. 47, 298
Remezov 224
Reshetar John S. 273
Rex Hungaria 114
Riccardo Picchio 209, 210
Rjurik Rostislavič 182
Roma 163, 276
Róna-Tas András 298
Arthur von Rosthorn 216, 224, 298
Rothe Hans 246, 298

S

Sagarčik 224
Salmakátai 207
Saqloba 136
Schaeder Hans Heinrich 273
Schlegel Gustav 224, 298
Schmeidler Bruno 290
Schreiber Gerhard 87, 298
Schwarz Ernst 229, 298
Settimana Spoleto 87, 224, 276
Setton K. M. 294
Ševčenko Ihor 212, 298
Shan-yü 82
Shevelov George Y. 204, 298
Siber 223
Sibir-Äbir 223
Sinopsis 246, 298
Snorri Sturluson 72
Soberneim M. 69, 298
Sofie 47, 298
Soloviev Alexander V. 88, 213, 298
Stanley Lane-Poole 185, 298
Stryjkowski Maciej 176, 198, 299
Subtelny Orest 275
Szeftel Marc 177, 198, 203, 293, 299
Szeged 298
Szporluk R. 275

T

Aṭ-Ṭabarī Ta'rīkh (Annales) 199, 299
Taipei 48, 297
Tamerlan 223
Tatār 33
Tay Buγa (Tayang Khan) 223
Tbilisi 294
Teheran 98, 296
Tekin Talat 299
Tel-Aviv 299
Teodericus Bernesis 72
Teubneri B. G. 73, 292
«The Igor' Tale» 7, 12, 27, 50, 59, 163, 212, 266, 274, 276
Thomsen Vilhelm 82, 87, 199, 224, 299
Tiesenhausen Waldemar de 200, 299
Timur 223
Togan Ahmet Zeki Validi 273, 299

Tokyo 292
Toqs-oba 33
Tomaschek Wilhelm 229, 299
Tomasini Jacobi Philippi 215
Tonyuquq 82
Tornberg Carolus Johannes 47, 290
Toronto 273
Tounqátai 207
Trask W. R. 291
Tschan Francis J. 290, 294
Tschižewskij Dmitrij 274
Tura (Čimga-tura) 223
Turghai 222
Türküt 193, 213
Tútúqa 221
Tyrkland 72

U

Ukraine 273
Upsaala 290
Urus-oba 40
Ussishkin David 120, 299

V

Vásáry István 299
Vasmer Max 12, 198, 208, 298
Vasojević A. 99, 299
Veit V. 226
Vullers Joannes Augustus 93, 98, 299

W

Waitz Georg 87, 290
Wallace-Hadrill John Michael 73, 299
Warszawa 65, 103, 176, 198, 293, 296, 299
Washington 21, 294
Waṣṣāf 221
Weiers M. 226
Wellesley 17
Wienna 230, 299
Wiesbaden 11, 47, 87, 88, 98, 200, 201, 225, 230, 272, 273, 292—297
Wiskonsin 69, 294
Witsen N. K. 226
Wittfogel Karl A. 246, 299
Wrocław 65, 185, 296, 299

X

Xfč'q, Xipčaq=Türküt 33

Y

Yabghu 33
Ych-lü Ta-shih 221
Yeké Monggol 33
Ymak 33
Yüan 245
Yüan chao pi shih 221, 245, 299

Z

Zajączkowski Ananiasz 181, 185, 272, 299
Ziegler Konrat 297

Наукове видання

ПРІЦАК ОМЕЛЯН

КОЛИ І КИМ БУЛО НАПИСАНО «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Художнє оформлення *Володимира Лопарєва*
Редагування та коректура *Наталії Ішиної*
Комп'ютерний макет *Володимира Романенка*
Опрацювання бібліографічних описів
Костянтина Крайнього,
Оксани Марченко

Підписано до друку 16.04.2008. Формат 60×90/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Times. Друк офс. Друк. арк. 22,5. Умовн. друк. арк. 22,5. Тираж 1000. Зам. № 8-97.

Віддруковано з фотоформ ТОВ «Видавництво «Обереги»,
01033, м. Київ-33, вул. Саксаганського, 40/85а
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру: Серія ДК № 541 від 25.07.2001 р.

ЗАТ «Книга»
04053, Київ-53, Артема, 25.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру виготівників
Серія ДК №2325 від 25.10.2005р.

Пріцак, Омелян
П77 Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». — К.: Обереги, 2007. — 360 с. — (Київ. б-ка дав. укр. письменства: Студії; Т. 7). — Парал. тит. арк. англ.

ISBN 966-513-076-5

Тільки після виходу у світ монументальної праці «Походження Русі» (т. 1, 2) Омелян Пріцак завершив цикл наукових досліджень про Давню Русь саме проблемами походження «Слова о полку Ігоревім» — шедевра світової літератури доби Київської Русі.

Визначний філолог, лінгвіст, сходознавець, історик, орієнталіст широкого профілю світового масштабу всебічно опрацював 16 ключових елементів у взаємозв'язку з проблемами епохи «Слова о полку Ігоревім». Основну увагу у своїй праці вчений концентрує на вивченні людини не в ізоляції, а в суспільстві з його баченням світу, відповідним епосі менталітетом.

Ця праця написана автором в унісон з хрестоносним походом всесвітньовідомого вченого-лінгвіста, професора Гарвардського Університету Романа Якобсона в обороні автентичності «Слова о полку Ігоревім» на противагу т. зв. «скептикам» щодо пам'ятки: А. Мазону, О. Зіміну, Е. Кінану.

Структурально-функціональна теорія О. Пріцака історичної візії на базі встановлених дихотомним аналізом історичних фактів у структурах закінчених історичних циклів дала можливість автору розв'язати дві найважливіші проблеми, а саме: коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім».

Розрахована на філологів, лінгвістів, сходознавців, істориків, етнографів та всіх, хто цікавиться проблемою автентичності пам'ятки давньоруської літератури.

ББК 83.34УКР1

Професор Омелян Пріцак (07.IV. 1919 — 30.V. 2006) — велетень світової науки, універсальний мислитель, творець, фундатор і багатолітній директор Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету (1964—1989), професор кафедри тюркології й історії України імені М. Грушевського (1961—1989), академік НАН України, засновник Інституту сходознавства імені А. Кримського (1989—1998), дійсний член 25 Академій наук світу, зокрема України, Німеччини, Англії, Франції, США, Туреччини, Фінляндії, Норвегії, Швеції, почесний доктор всесвітньовідомих університетів, серед яких Ґеттінгенський, Гамбурзький, Гарвардський, Болонський, Ієрусалимський, Стамбульський, Оксфордський, Сорбонна. Здобув міжнародне визнання завдяки працям з філології, лінгвістики, сходознавства, філософії, всесвітньої історії, орієнталістики. Блискучий джерелознавець, вживав у науковій роботі близько 60 мов народів світу. Автор понад 1000 наукових праць (книг, статтей, рецензій). Нагороджений 50-ма орденами і медалями країн світу, зокрема в Україні — Почесною відзнакою Президента України (1993), лауреат Державної премії України (1993). Омелян Пріцак — один із ініціаторів Міжнародного наукового співробітництва, до розвитку якого він докладав чимало зусиль, виступивши одним із засновників Міжнародної асоціації україністів (МАУ).